

T.C.
İZMİR DEMOKRASİ ÜNİVERSİTESİ

ÜÇÜNCÜ İKTİSAT TARİHİ KONGRESİ

BİLDİRİLERİ-2

İZMİR/25-27 NİSAN 2019

T. C.
İZMİR DEMOKRASİ ÜNİVERSİTESİ
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ÜÇÜNCÜ İKTİSAT TARİHİ
KONGRESİ BİLDİRİLERİ-2

(İZMİR, 25-27 NİSAN 2019)

EDİTÖR KURULU
MUSTAFA ÖZTÜRK
AYŞE DEĞERLİ

İZMİR-2019

T. C.
İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları-1
Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları-1

ÜÇÜNCÜ İKTİSAT TARİHİ
KONGRESİ BİLDİRİLERİ-2

(İZMİR, 25-27 NİSAN 2019)

EDİTÖR KURULU
MUSTAFA ÖZTÜRK
AYŞE DEĞERLİ

İZMİR-2019

- Eserin Adı : Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 2
(İzmir, 25-27 Nisan 2019)
- Yayımlayan Kurum : İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi – İZMİR
- Basım Yeri : Ege Üniversitesi Rektörlüğü Basımevi Müdürlüğü
No: 172/134 Kampüsü Bornova, İZMİR
- Basım Tarihi : Aralık, 2019
- Baskı Adeti : 200
- ISBN : 978-605-84503-1-8 (Tk)
- Editörler : Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Doç. Dr. Ayşe Değerli
- Yardımcı Editörler : Dr. Funda Adıtatır, Dr. Beral Alacı
- Baskı-Dizgi : Prof. Dr. Enver Çakar, Doç. Dr. Ayşe Değerli,
Arş. Gör. Fatih Özçelik
- Kapak Tasarım : Emine Çakır- Türk Tarih Kurumu- ANKARA

Her hakkı mahfuzdur. İzmir Demokrasi Üniversitesi ve yazarlarının izni olmadan kısmen veya tamamen çoğaltılamaz; yayımlanamaz.

Yayımlanan bildirimlerde ileri sürülen görüşler, yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

İçindekiler..... V

Halil Sahillioğlu Salonunda

Sunulan Bildiriler

(İsim Alfabetik Sırasına Göre)

Asuman Uzun

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Sanayileşme Teşebbüsleri 1

Ayşe Nükhet Adıyeke

18. Yüzyılda Girit Mukataaları 11

Ayşegül Hüseyinliklioğlu

Yaylıdan Sofraya Etin Hikâyesi 25

Büşra Karataşer

II. Abdülhamid Döneminde İlk Çocuk Hastanesi: Hamidiye Etfal

Hastanesi Hakkında Bir Değerlendirme 57

Cihan Özgün

Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Yıllarına Filoksera Hastalığının
Batı Anadolu'daki Ekonomik Sonuçları Üzerine Tespitler 69

Ergül Ballı-Murat Koraltürk

1930'larda Korumacılık-Devletçilik Bağlamında Deri Kundura Üreticileri İle
Lastik Ayakkabı Üretici Ve İthalatçıları Arasındaki Rekabet ve Tartışmalar
..... 87

Funda Adıtatar

On Dokuzuncu Yüzyıl Başlarında Karaburun Kazasının Demografik

ve İktisadi Yapısı 115

İhsan Seddar Kaynar

Cihan Harbi Öncesinde Ankara Vilayeti 135

Kadir Kasalak

Cumhuriyetin İnşasında Mutedil Devletçilik 147

Kemal Ramazan Haykıran

İlhanlılar'ın Son Dönemlerinde Mali Durumları Vergi İşleyişi ve

Risale-i Felâkiye 159

Kemal Yakut

Varlık Vergisinin Anadolu’da Uygulanmasına Yönelik

Bazı Değerlendirmeler 173

Mehmet Demiryürek

XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda *Mukataat-ı Emlâh* 195

Mikail Acıpınar

18. Yüzyılda İzmir’in İktisadî Hayatında Küçük Ölçekli İşletmeler 207

Muharrem Öztel

İngiltere’de Osmanlı Meskûkâtı Konulu Bir Kalpazanlık Olayı:

Anthony Calvocaressi ve Thomas Moss Davası..... 229

Murat Fidan

Osmanlı Devleti’nin Dış Ticaretinde Kullandığı 1816 Tarihli Gümrük

Tarife Defteri: Fransa Örneği 241

Nasuh Oğuzhan Altay

YETO’dan Günümüze İzmir’de İktisat Öğretimi 263

Nil Tekgül

17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı Avarız Vergisini Değerlendirme Denemesi . 285

Selim Parlaz

Cenova Elçilik Mektuplarına Göre Cenevizlilerin Erken Dönem

Osmanlı Ekonomisine Katkıları Hakkında Bazı Notlar (1555-1566)..... 297

Serap Mumcu

XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti, Fransa Ve Venedik Arasında

Akdeniz’de Gerçekleşen İttifakın Ekonomik Boyutları..... 305

Sevim Erdem

XIX. Yüzyıl Osmanlı Toprak Sisteminde Karşılaşılan Bir Kavram

“Derbü’l-Menazil” ve Buna Bir Örnek: Bağdat-Veziriye Mukataası..... 323

Şefik Memiş

Osmanlı’da Büyük Projelere Muhalefet: Tünel Projesi Örneği..... 349

Yüksel Babanoğlu Bayıl

Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Şirketleşme Teşebbüsleri:

Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi..... 369

BİLDİRİLER

2. Cilt

**HALİL SAHİLLİOĞLU SALONUNDA
SUNULAN BİLDİRİLER
(İsim Alfabetik Sırasına Göre)**

XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN SANAYİLEŞME TEŞEBBÜSLERİ

Industrialization Attempts in XIX. Century Ottoman Empire

ASUMAN UZUN*

Özet

Osmanlı ekonomisi çok farklı faktörlerin etkileşimi sonucu şekillenmiş, kendine has bir ekonomidir. Osmanlı ekonomisini klasik dönem ve yenileşme dönemi olarak iki dönemde incelemek mümkündür. Klasik Osmanlı ekonomisi sanayi öncesi şartların hâkim olduğu, ziraata dayalı, aynı bir ekonomidir. Yenileşme dönemi ise klasik yapının değişmesini zorunlu hale getiren, içeride ve dünyada meydana gelen gelişmelerin sonucu olarak diğer alanlarla birlikte ekonomide reform hareketinin başladığı bir dönemdir.

Kısacası incelediğimiz dönem Osmanlı Devleti'nin aynı bir ekonomiden nakit ekonomisine, klasik bir yapıdan modern bir ekonomiye geçiş dönemidir. Ancak Osmanlı Devleti ekonomide modernleşme sürecini kapitalizmin baskısı altında gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Biz bu süreci kurumlar bazında ayrı ayrı ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, Klasik, Islahat, Modern

Abstract

Ottoman economy is a unique economy which is shaped by the interaction of many different factors. It is possible to examine the Ottoman economy in two periods as classical and restoration. The classical Ottoman economy is a commodity economy based on agriculture, dominated by pre-industrial conditions. On the other hand, the restoration period is a period which necessitated the change of the classical structure and the reform movement in the economy starts with the other areas as a result of the developments that occurred inside and around the world.

In short, the period we examine is the transition period of Ottoman Empire from the commodity economy to a cash economy, from a classical to a modern economy. However, The Ottoman State was forced to modernization process in the economy under the pressure of capitalism. We tried to examine this process separately in order to institutions.

Key Words: Economy, Classic, Reform, Modern

* Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, asumanuzun01@hotmail.com

Giriş

Modern anlamda ekonomik gelişmenin temelini oluşturan sanayileşme, Sanayi devriminden bu yana ülkelerin ekonomileri için öncelikli bir konu olmuştur. Günümüz ekonomi politikalarında da bu önceliğini korumaktadır. Sanayileşme ülke ekonomilerinin gelişmişlik, azgelişmişlik düzeylerinin bir ölçüsüdür. Hayat standartları yüksek toplumlar ile düşük olan toplumlar arasındaki temel farkın sanayileşmek ya da sanayileşmemekten kaynaklandığını söylemek mümkündür¹.

Klasik Dönemde siyasal örgütlenme ve iktisadi bakımdan dünyanın en güçlü devletlerinden olan Osmanlı Devleti, üç kıta üzerinde coğrafi yayılmanın yanında sınai ve teknik üstünlüğünü de Batı'ya kabul ettirmiş durumdaydı. Kendine has iktisadi yapısı, düzenli lonca sistemi ile üretim ve ürünün iç ve dış piyasaya sunumunda sorunlar asgariye indiriliyor, iktisadi düzen kontrol altında tutulabiliyordu.

Büyük ölçüde el emeğine ve insan gücüne dayanan Osmanlı sanayi daha çok iç pazar ihtiyacını karşılamaya yönelikti. Ordu ve saray için çalışan fabrikalar dışında, sanayi kuruluşları 30-40 işçi istihdam eden küçük işletmelerdi. Bunlar genellikle tarım ve hayvancılığa dayanan el zanaatları şeklinde lonca adı verilen esnaf teşkilatının etrafında örgütlenerek faaliyet göstermekteydi. Osmanlı sanayininin başta gelen sektörü dokumacılıktı. Pamuklu, ipekli ve yünlü dokumacılık yanında dericilikte oldukça gelişmişti².

Osmanlı İmparatorluğunda ilk büyük sanayi tesisleri ise devlet tarafından kurulmuştur. Bunların hemen hepsi askeri ihtiyaçlar ve nadiren sarayın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak vücuda getirilmiş, ticari amaçlar güdülmemiştir.³ Harp silahları imal etmek amacıyla II. Bayezid zamanında kurulan Tophane ve gemi inşa sanayii için kurulan tersaneler bizzat devletin organize ettiği ve elinde tuttuğu büyük sanayi tesislerine örnek olarak verilebilir⁴.

XIX. Yüzyıla Girerken Osmanlı Sanayii

XVIII. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Sanayii ülke içinde ihtiyacı karşılayacak ve dışarıya ihraç yapabilecek kapasitedeydi. XVIII. yüzyıl Osmanlı sanayi alanındaki gelişmeler daha çok klasik Osmanlı iktisadi sistemi çerçevesinde ve imkânlar dâhilinde gerçekleşmiştir. Batıdaki gelişmelere benzer modern iktisadi büyümeye götürecek değişimler yaşanmamıştır⁵.

Tanzimat dönemi öncesinde Osmanlı sanayininin işleyiş yapısına bakıldığında yüzyıllardan beri bünyesinin değişmemiş olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğunda sanayininin yapısı küçük el sanatları ve lonca sistemine dayanıyordu.

¹ Sefer Şener, "Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 3, İzmir, 2007, s.56

² Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, s. 7

³ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 62

⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat*, C.I-II, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, Ankara 1979, s. 164-165

⁵ Mehmet Genç *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2003, s. 227

İş hayatına dayanan kurallar loncalar tarafından düzenlenmişti ve asırlardır değişmeksizin devam ediyordu. Aynı zanaat dalında çalışanlar kendi loncalarına bağlıydılar. Loncaların kurallarına göre bir zanaatkâr, çıraklık ve kalfalık yapmadan usta olamazdı. Aynı zamanda her sanat dalında imal standartlarını belirleyen kurallar vardı. Bu kuralların dışına çıkmak yasaktı ve cezalandırılırdı. Bu şekilde yüzyıllardır Osmanlı sanayisini düzenleyen ve üretimin kalitesini koruyan lonca sistemi, bozulma sonucu, gelişmeye uygun olmayan ve rekabeti engelleyen kuralları ve yapısı itibarıyla endüstrinin gelişmesini önlemiş, sermaye birikimine imkân tanımamış, girişimci bir zihniyetin doğuşunu engellemiştir⁶

Osmanlı ekonomisi XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Batının kitlevi hale gelen üretim yapısına direnmiştir. Pahalı fakat kaliteli olan Osmanlı malları, yelken bezi gibi stratejik ürünleri, ucuz fakat kalitesiz olan Avrupa mallarına Avrupa'da dahi tercih edilmiştir. Osmanlı Devleti pamuklu ve ipekli kumaşları kendi üretimi ile karşıladığı gibi bunlara iplik de dâhil dışarıya ihracat da yapıyordu⁷. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında, yüzyılın ilk yarısının tam aksine iktisadi daralma ve gerileme görülmektedir. Tüm sektörlerde 1760-70'lerden itibaren giderek belirginleşen bir üretim azalışı söz konusudur. Ankara'nın sof ve şal imalatında Bursa'nın pamuklu ve ipekli üretiminde büyük azalmalar olmuştur. Sakız ve Bursa boyahane gelirleri düşmüştür. Girit İstanbul'un bile sabun ihtiyacını karşılayamaz duruma düşmüştür. Bu nedenle sabun ve zeytinyağı gibi maddelere ihraç yasağı getirilmiştir⁸.

Başta İngiltere olmak üzere sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa Devletleri sanayisini geliştirmeyi başaramayan devletlerin pazarlarını istila etmeye başladılar. İlk olarak sanayi atılımını gerçekleştiren İngiltere karşısında diğer Avrupa devletleri bu durumu yaşadılar. 1815'ten sonra Avrupa'yı alt üst eden Napolyon savaşlarının bitmesiyle başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa devletleri sanayileşme çabalarına hız verdiler. Yerli sanayiye canlandırmak ve korumak amacıyla himayeci gümrük politikaları oluşturma uygulamasını ilk olarak Fransa başlattı. Onu Almanya ve 1833'te Avusturya ve Rusya izledi. İngiltere'yi Osmanlı İmparatorluğu pazarına yönelten en önemli sebeplerden biri budur. Diğer taraftan, Avrupa devletleri kendi sanayilerini korurken, Osmanlı Devleti kapitülasyonlarla verdiği hakları daha da genişletmekte sakinca görmemiş ve Avrupa'daki, ekonomik gelişmelerin dışında kalmıştır.⁹ Avrupa'nın yeni sanayi mamullerine olan rağbet gittikçe artmış ülke içinde kullanılan ürünlerin büyük bir kısmı dışarıdan temin edilmeye başlanmıştır. Yünlü kumaşlar, hırdavat, şeker, kâğıt, saat gibi birçok sanayii maddeleri ithal edilmektedir¹⁰.

⁶ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 57-58 Lonca sistemi için bkz, Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, TTK, Ankara 2007 s. 238

⁷ Ömer Celâl Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, İstanbul 1999, s. 423 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2005, s. 251

⁸ Graf Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti* (çev. M. Nazmi), Ankara, 1934, s. 48-49

⁹ Mehmet Seyitdanlioğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", *TANZİMAT Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler, Halil İnalçık- Mehmet Seyitdanlioğlu, İstanbul 2015, s. 713

¹⁰ Ömer Celâl Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", s. 424

Osmanlı pazarlarına yönelen İngilizler için dâhili gümrükler ve tekell usulü önemli bir engel olarak görülmekteydi. İngilizler bu pazara daha rahat mal sürümü yapmak ve istedikleri kadar hammadde almak istiyorlardı. Bu engeller II. Mahmut'un Mehmet Ali Paşa ile mücadele ettiği sırada; yani Osmanlı Devleti'nin dış yardıma muhtaç olduğu bir zamanda İngiliz desteğine karşılık imzalanan 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasının imzalanması ile ortadan kaldırılmıştır. Bu anlaşma ile ithal gümrüğü %5, ihracat gümrüğü %12 olarak belirlendi. Böylece Osmanlı ülkesi yabancı mallar için adeta açık pazar haline getirilmiştir. Yabancı rekabetine dayanacak güçte olmayan Osmanlı sanayi bir dağılma dönemine girmiştir.¹¹ Bu çöküş öncelikle imparatorluğun İstanbul ve Avrupa yakası ile Avrupa'ya yakın ulaşımı kolay büyük ticaret merkezlerinden başlayarak ülkenin içlerine doğru yayılmıştır¹².

XIX. yüzyıla girerken Avrupa'nın gerçekleştirmiş olduğu sanayi devriminin olumsuz etkileri artmış, kendisini teknolojik olarak yenileyemeyen Osmanlı sanayisinin rekabette gerilemesinde ve çökmesinde bu etki birinci derecede rol oynamıştır. Osmanlı bürokrasisi bu durum karşısında çeşitli önlemler almaya ve bazı sanayileşme girişimlerine başvurmaya yönelmişlerdir. Yine bu girişimler de daha çok askeri ihtiyaçları karşılamaya yönelik olup ticari amaçlar taşımıyordu. Bunun için eski tesisler genişletilmiş ve yeni fabrikalar kurulmuştur¹³.

XIX. yüzyıla girerken ilk sanayi kuruluşları III. Selim döneminde askeri malların imalatını geliştirmek için kurulmuştur. 1793-94 yıllarında top tüfek maden ocakları ve barut üretimi için Avrupa usulleri ve donanımının ülkeye getirilmesine karar vermişti¹⁴. 1805'te Beykoz'da kâğıt ve çuha fabrikaları açılarak bu ürünlerin ülke içerisinde üretilmesine çalışıldı¹⁵. III. Selim'in bu teşebbüslerinden sonra II. Mahmut'un saltanatında uzun süre bir durgunluk dönemi yaşanmış ancak arkasından hızlı bir faaliyete girilmiştir.

XIX. Yüzyılda Sanayileşme

İlk Sınai Kuruluşlar

XIX. yüzyıl Osmanlı'nın geleneksel zanaat yapısı giderek çözülmeye başlamıştır. Yenileşme hareketi çerçevesinde devlet kurumlarında ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar, özellikle de modern donanımlı bir ordu kurulması gereği, zanaattan fabrikaya geçişi zorunlu kılmıştır. Bu durum devlet öncülüğünde fabrika üretimini gündeme getirmiştir. Osmanlı Sanayiinin ilk örnekleri diyebileceğimiz bu kuruluşlar,

¹¹ Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 25

¹² Ömer Celâl Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", s. 426

¹³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", s. 718

¹⁴ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", (çev. Yavuz Cezar), *TANZİMAT Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler, Halil İnalçık- Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul, 2015, s. 758

¹⁵ Adnan Giz, "İstanbul'da ilk Sanayi Tesislerinin Kuruluş Yılı 1805" *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S. 23, İstanbul, 1968, s. 25-26 Bkz BOA. C. İKTS 2/85 07 Z 1218 (İstanbul'da bir kâğıt fabrikası kurulması için Beykoz mahallinin uygun bulunduğu, kâğıt imalinin iktisat noktasında çok mühim olduğu ve bir yıl içinde İngiltere ve Hollanda kağıtlarına muadil kağıt yapılabilmesi için çalışmalara başlanmasına dair ferman)

maliyet kaygısından uzak, pazar göstergelerinden bağımsız devlet siparişleri ile çalışan fabrikalardan oluşur¹⁶.

1827 yılında İstanbul Eyüp'te bir iplik fabrikası kurulmuştur¹⁷.1830'ların başlarında Beykoz'daki tabakhane ve ayakkabı fabrikası yenilenerek daha iyi bir duruma getirildi, aynı yıllarda Hünkâr İskelesi'ndeki kâğıt fabrikasının bir kısmı kumaş fabrikasına dönüştürüldü¹⁸.

Askere fes giydirilmesine karar verilmesi üzerine, devletin sınai müesseselerinden en eski ve en büyüklerinden biri olan Feshane Fabrika-i Hümayûnu 1833'te inşa edilmiş, ilk zamanlarda sadece fes üretimi yapan fabrika 1843'ten itibaren dokumacılığa da başlamıştır¹⁹.

1836 yılında İslimiye'de bir yün- iplik ve dokuma fabrikası faaliyete başlamıştır. Yine aynı yıllarda Tophane yakınında bir kereste ve bakır-levha fabrikası inşa edilmiş ve 1830'ların sonlarında hem Tophane Top Döküm Fabrikası hem de Dolmabahçe Tüfek Fabrikası hayvan gücünden buhar gücüne dönüştürülerek modern üretim tekniğine geçilmiştir²⁰.

Osmanlı İmparatorluğunda küçük el sanatlarına dayalı geçimlik küçük ölçekli sanayiden, fabrikalı seri üretime geçiş XIX. yüzyılda başlamıştır. Yukarıda zikrettiğimiz III. Selim ve II. Mahmut tarafından kurulan bu üretim birimleri daha sonraki sınai faaliyetler için temel oluşturmuştur.

Tanzimat Dönemi Sanayileşme Faaliyetleri

Gerek Tanzimat gerekse Islahat Fermanı'nda İmparatorluğun sanayileşmesi ile ilgili konulara yer verilmemesi, Tanzimat Dönemi devlet adamlarının sanayileşmenin önemini idrak etmedikleri anlamını taşımaz. 19. yüzyıl politikada olduğu gibi ekonomide de güçlerin Batı'ya geçtiği bunun sonucu olarak başta İngiltere olmak üzere seri üretime geçen Batı Avrupa devletlerinin diğer ülke pazarlarını denetimleri altına aldıkları dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan ticarete üstünlük İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi devletlere geçmişti. Özellikle yabancıların “*Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari faaliyetlerini sınırlayan tahditler 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması ile kaldırılınca ecebi mamullerin*” Osmanlı pazarlarını yerleşmesi kolaylaştı. Avrupa'nın ucuz ve kaliteli ürünleri ile Osmanlı pazarlarındaki yerli malların rekabeti iç pazar alanlarını daralttı. Aynı zamanda Avrupa'nın gelişen sanayi ve çoğalan nüfusu ham madde ve besin ürünlerine olan ihtiyacı artınca Osmanlı İmparatorluğu dış pazarlara açıldı. Yalnız üretim iç ve dış pazar ihtiyacını karşılayacak durumda değildi yerli sanayi hammadde bulmak gibi önemli bir sorunla karşı karşıya kaldı²¹.

¹⁶ Zafer Toprak, “Zanaatten Sanayie Geçiş Sorunsalı” *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 1600-1908*, C. 2, Yayına Hazırlayan: Heyet, İstanbul, s. 237

¹⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s. 241

¹⁸ Edward C. Clark, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, s. 759

¹⁹ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 64

²⁰ Edward C. Clark, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, s. 759

²¹ Rıfat Önsoy, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2, Ankara, 1984, s. 5

Ulusal sanayinin çöküşünün sebepleri, belli ki Avrupa'daki sanayi devrimi ve bu devrimin 1838 Ticaret Antlaşması yoluyla Türkiye üzerindeki etkisidir. Bütün bunların yanı sıra imparatorluğun iç evriminin de bu çöküşte payı olduğu bir gerçektir. Ülkedeki sanayi dallarının büyük bir kısmı devletin verdiği siparişlerle yaşamakta, loncalar ve köyler belli nitelik ve belli bir miktar malı sağlamakla sorumluydular. Bu bağlamda ister teknolojik bir evrim isterse reformlar yüzünden olsun, şartlardaki değişme tüketim kaynağının kurumasına ve nihayetinde o tüketim kaynağıyla ilgili sanayi dalının da çökmesini getirmiştir²².

Tanzimat dönemi sanayi alanında en belirgin adımların atıldığı bir dönem olmuştur. Tanzimat Fermanı'nda sanayi ile ilgili hükümler olmamasına rağmen artık devlet adamlarının ekonominin ne kadar önemli olduğunun farkına vardıkları ve sanayi alanında köklü diyebileceğimiz adımlar attıkları görülmektedir²³.

Tanzimat dönemi devlet adamları sanayiye güçlendirme operasyonu diyebileceğimiz bir dizi çalışma başlattılar. Bu çalışmalarını iki dönemde incelemek mümkündür. 1840-1860 yılları arası devletçi politikaların ağır bastığı birinci dönem, 1860- 1876 yılları arasındaki özel sektör oluşturma çabalarının uygulamaya konduğu ikinci dönem²⁴.

Bu ilk dönemde yabancı imalatına bağımlılığın sakıncaları ve daha kararlı ve koruyucu bir yenileşme hareketinin gerekliliği anlaşılmıştır. Fabrika kurmak isteyenlere verilen ruhsat ve imtiyazlarda sanayileşmenin önemi, "... *Bu makule eşyanın memâlik-i mahrûsada imâli fevâid ve muhassenâtı mûcib olacağından*", "...böyle menâfi-i mülkiyeyi mûcib mevâdd-ı hayriye hakkında teshilât-ı lâzimenin icrâsı muvafık-ı hâl olarak...", "*bu makule fabrikaların ihdâs ve inşası mülkce müstelzim-i menâfi olacağından...*" ifadeleriyle vurgulanmıştır²⁵.

Tanzimatın ilk yıllarında Mısır meselesinin sonuçlandırılmasından Kırım savaşı arifesine kadar olan süreçte çok sayıda resmi üretim tesisi kurulmuştur. Bu işletmeler çeşit bakımından olduğu gibi sayı, planlama, yatırım ve hammaddelerin yerli kaynaklardan sağlanmasına dikkat edilmesi gibi açılardan daha önceki teşebbüsleri çok aşmıştır. Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir fabrikalaşma hareketine girişilmiştir²⁶.

Tanzimat döneminde yapılan sanayileşme faaliyetlerinin en önemlisi Zeytinburnu'nda 1842 yılında yapımına başlanan, sanayi kompleksidir. Kompleksin en önemli yapılarının olduğu bölüm Zeytinburnu'nda idi. Buraya büyük fabrika adı verilmekteydi. Tesislerin önemli bir kısmı demir üretimine yönelik olup, demir boru, çelik ray, çift pulluğu bağ ve bahçe aletleri, koşum takımları, tüfek çakmakları, mızrak başları, top, kılıç süngü gibi harp aletleri, çeşitli atölye takım ve tezgâhları

²² Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II* (Çev: Babür Kuzucu) İstanbul 1974, s. 659-660

²³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", s. 719

²⁴ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, s. 47

²⁵ Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. yüzyıl)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara 1999, s. 279

²⁶ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", s.760

üretilmektedir. Kumaş ve pamuklu dokuma ürünleri için ayrı bir bina yapılmıştır. Bu tesislerde çalışan Türk ve yabancı işçilerin barınmaları için sosyal tesisler vardı. Bu tesislerin ihtiyacı olan teknik elemanları yetiştirmek için bir sanayi mektebi kurulmuştur²⁷.

Aynı tarihlerde padişahın emri ile Harbiye nazırı Ali Necip Paşa tarafından Bakırköy Baruthanesi civarında inşa edildiği anlaşılan Bakırköy sanayi kompleksine, iplik bükme atölyesi, yünlü ve pamuklu dokuma fabrikaları, iki ocaklı ve bir fırınlı demir atölyesi ve bir tersane dâhildi²⁸. Burada inşa edilen ilk buharlı gemi 1848 yılında tamamlanarak padişahında bulunduğu bir törenle denize indirilmiştir²⁹.

Yine bu sanayi kompleksi içerisinde Yeşilköy'de bir modern çiftlik kurulmuştur. Fransız örneklerine dayanan bu çiftliğe 1840'ta Amerika'dan uzman getirilerek pamuk cinsini ıslaha ve ileri tarım tekniklerinin uygulanmasına çalışılmıştır. İstanbul kompleksine Küçük çekmece yakınında daha önceden mevcut olan ikinci bir barut atölyesi ile Yedikule yakınında bir tuzla da dâhildi³⁰.

Tanzimat döneminde devlet tarafından kurulan fabrikalardan en önemli olanlardan biri de Hereke fabrikasıdır. Aslında fabrika önce özel kişilerce kurulmuştur. Tanzimat dönemi sanayileşme de önemli rolleri olan Ohannes, Bogos ve Dadyan kardeşlerin 1843 yılında Ali Rıza Paşa'nın izniyle devlet adına İzmit Çuha Fabrikasını kurarken kendi hesaplarına işletmeye açtıkları fabrikadır. 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes tezgâhından oluşan fabrika 1845 yılında devlet tarafından satın alınmıştır. Hereke fabrikası daha çok saray için üretim yapmış, ipekli kumaş ve kadifeleri ile ün yapmıştır. Talebin artması üzerine 1850 yılında ipekli dokuma kısmına 100 adet jakarlı el tezgâhi ilave edilmiş, pamuklu tezgâhları da Zeytinburnu fabrikasına taşınmıştır. Bu fabrika 1875 yılına kadar yalnız saray için üretim yapmıştır³¹.

1843 yılında ordunun kumaş ve fes ihtiyacını karşılamak amacıyla İzmit Çuha fabrikası kurulmuştur. Fabrika kısa sürede Avrupa kalitesinde yünlü kumaş üretmeye başlamıştır³².

Tanzimat döneminde bunların dışında daha birçok fabrika kurulmuştur. 1842 yılında İslimiye ve Balıkesir'de ordunun kumaş ihtiyacının karşılanması için çuha fabrikaları kurulmuştur. Bursa'da 1852 yılında Hereke fabrikasına ipek sağlamak için Hümayûn İpek Fabrikası inşa edilmiştir³³. 1841 yılında Silivri'de bir tabakhane ve Darphane-i Hümayunda buhar gücü ile çalışan para basma makineleri, 1844'te Beşiktaş'ta kurulan bir demir dökümhanesi, Boğaziçinde bir porselen fabrikası

²⁷ Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, s. 52-53, Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", s. 721-722

²⁸ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", s. 760

²⁹ Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, s. 53

³⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", s. 722

³¹ Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, s. 51, Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", s.723, Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 20013, s. 392-394

³² Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", s. 761

³³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", s. 724

(Paşabahçe), 1844'e doğru İzmir'de bir kâğıt fabrikası kurulmuştu. Balıkesir'de 1842'den beri çuha üreten bir devlet fabrikası bulunuyordu. Bulgaristan Samako'da top güllesi dökümhanesi, 1842-1847 yıllarında Bağdat'ta yeni bir barut fabrikası inşa edilmişti³⁴.

Bunların yanında yine devlete ait sanayi kuruluşları arasında Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu vardır ki burada Avrupa Standartlarında üretim yapılmaktaydı. Unkapanı'nda bir askeri tahiniye fabrikası vardı³⁵.

Tanzimat'ın bu ilk döneminde II. Mahmut'un ordu ve sarayın ihtiyacını karşılamak için başlattığı devlet eliyle fabrika kurma politikası devam ettirilmiş ülkeye pek çok tesis kazandırılmıştır. Ancak bu tesisler gerekli olan makina ve teçhizat ile gerekli olan kalifiye eleman yüksek ücretler karşılığı dışarıdan getirilmiştir. Hammadde temininde dahi yabancılar görevlendirilmiş olup ekonomik ve teknik şartlar yerine getirilmeden fabrika satın alınarak ve işçi kiralayarak ülkede sanayi kurulmaya çalışılmıştır³⁶.

Devlet tarafından yürütülen bu sanayileşme girişimlerinin yanında Tanzimat döneminde özel teşebbüsün de oluşmaya başladığı görülmektedir. Özel teşebbüse ait sanayi faaliyetleri daha çok XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmektedir. Ancak bu tür özel teşebbüslerde yabancı girişimciler etkili olmuştur³⁷.

Özellikle Batı Anadolu bu konuda önemli bir gelişme göstermiştir. Burada daha çok yabancı sermaye tarafından çeşitli iş kollarında fabrikalar kurulmuştur. İngiliz Abbot ailesi 1861'de İzmir'de bir müslin boyama ve basma fabrikası kurmuştur. Basmacı esnafı loncasının karşı çıkması üzerine fabrika kısa süre sonra kapanmıştır.³⁸Yine Batı Anadolu'da çoğu İngilizlere ait olmak üzere sayıları yirmiyeye varan iplik boyama fabrikaları bulunmaktaydı. Gout ve Aldrich adındaki İngiliz tüccarlar 1863 yılından itibaren İzmir, Bayındır, Tire, Menemen, Aydın'da 10 pamuk çırçır fabrikası kurmuştur. Andrews ve Forbes isimli bir şirket ilkinin 1854 yılında Aydın'da olmak üzere 1875 yılına kadar Söke Kuşaklı ve Nazilli'de dört meydan kökü işleme fabrikası açmıştır³⁹. Bursa'da birçok ipek fabrikası açılmıştır.1856 yılında makineleşmiş 37 ipek fabrikası işletilmekteydi. Lübnan'da da 5'i Fransızlara, 2'si İngilizlere, 2'side yerli sanayici tarafından işletilen 9 iplik fabrikası kurulmuştur. Zeytinyağı, sabun üretimi gibi alanlarda da fabrikalar kurulmuş olup 1865'te Trablusgarp'ta bir Zeytinyağı Fabrikası kurulmuştur⁴⁰.

Osmanlı Devleti yabancı sermaye tarafından kurulan özel sektör şirketlerinin yanı sıra yerli bir özel sektör oluşturma yolunda da çaba sarfetmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı'nın bu konuda girişimlerinden biri 1860'lı yılların ortalarında faaliyete

³⁴ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", s. 762-763

³⁵ Vedat Eldem, "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik", s. 64

³⁶ Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, s. 56 Bkz BOA C. İKTS 7/343 297 Z 1255 (İslimye Çuka Fabrikasında istihdam olunmak üzere mütefennin fabrikatör celb olunması ve Belçikalı Granvil Vilter'in kabulü)

³⁷ Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, s. 35

³⁸ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 2007, s. 172

³⁹ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 175-187

⁴⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", s. 726

geçen İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulmasıdır. 1873 yılına kadar faaliyet gösteren İslah-ı Sanayi Komisyonu çökmeye yüz tutmuş olan zanaat birimlerini birleştirerek şirketler kurdurma yoluna gitmiştir⁴¹. Bu amaçla İstanbul'da yedi şirket kurulmuştur. 1866'da Simkeşhane ve Klabdancı Şirketi, 1868'de Saraçlar Şirketi, Kumaşçılar Şirketi ve Dökmeciler Şirketi, 1869'da Demirciler Şirketi, 1870 Tabakçılar Şirketi, 1873'de Debağcılar Şirketi kuruldu⁴².

Bu komisyonun diğer görevleri ise; gümrük tarifelerini düzenlemek, sergiler düzenleyerek sanayiye desteklemek ve özendirmek, sanayi okulları açılmasını sağlamaktır. Osmanlı Devleti 1851'de Londra'da açılan ilk uluslararası sergiye katılmış⁴³, 1855 Paris, 1862 Londra sergilerinden sonra 1863'te İstanbul'da uluslararası bir sergi açılmıştır. Özellikle 1871 Paris ve 1872 Viyana sergilerine komisyonun katkıları sayesinde çok sayıda ürünle katılım sağlanmıştır. Bunun yanında sanayi kollarına nitelikli eleman yetiştirmek amacıyla 1847'de Yeşilköy yakınlarında Ziraat Mektebi kurulmuş, 1868 sonlarında İstanbul'da açılan Mekteb-i Sanayi diğer vilayetlere yaygınlaştırılan sanayi okullarına örnek olmuştur⁴⁴. Ancak 1873'te İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun kapatılarak görevlerinin belediyelere ve Şuray-ı Devlete devredilmesi bu girişimlerin duraklamasına ve kendi kaderlerine terk edilmesine neden olmuştur⁴⁵.

Sonuç

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda önceliklere göre çok daha büyük çapta ve önemli sanayi yatırımlarına girişmiştir. Ancak sanayileşme, tek başına değil de tarım ticaret, sermaye ve nüfus gibi diğer alanlarda da topyekün bir değişimi gerektirmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nde; henüz sanayileşme için gerekli tarımsal dönüşümün gerçekleşmemiş olması, tarım dışında sanayide istihdam edilecek işgücünün yani nüfusun yetersizliği, kalifiye eleman eksikliği, ulaşım ve sermaye yetersizliği gibi problemler nedeniyle, sanayileşme girişimlerinde tamamen dış yardıma bağımlı kalınmış, yapılan bu yatırımlar uzun ömürlü ve kalıcı olmamıştır.

Kaynakça

Clark, Edward C.; "Osmanlı Sanayi Devrimi", (çev. Yavuz Cezar), Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Editörler, Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul, 2015.

Eldem, Vedat; *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994

⁴¹ Zafer Toprak, "İslah-ı Sanayi Komisyonu ve Şirketleşme", *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 1600-1908*, C. 2, Yayına Hazırlayan: Heyet, İstanbul, s. 243 Adnan Giz, "1868 İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü" *İSOD*, S. 34, İstanbul, 1968, s. 16-19

⁴² Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", s.726-727

⁴³ BOA. C.İKTS 2/88 27 Z 1266 (1850'de Londra'da açılacak uluslararası sergiye katılmaya karar verildiğinden buraya ne gibi eşyaların gönderileceğine dair ilamname)

⁴⁴ Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.3, Ankara 1999, s. 282-284

⁴⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", s. 727

Giz, Adnan, “1868 İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü” *İSOD*, S. 34, İstanbul 1968

Giz, Adnan, “İstanbul’da İlk Sanayi Tesislerinin Kuruluş Yılı 1805”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S. 23, İstanbul 1968

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2003

Güran, Tevfik; *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2013

Karal, E. Ziya; *Osmanlı Tarihi*, C.V1, Ttk, Ankara 2007

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul 2007

Marsigli, Graf; *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti* (çev. M.Nazmi), Ankara 1934

Martal, Abdullah; “Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.3, Ankara 1999

Mustafa Nuri Paşa; *Netayicü’l- Vukuat*, C. I-II, Ankara 1979.

Önsoy, Rifat; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Önsoy, Rifat; “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Ankara 1984

Sarc, Ömer Celâl; “Tanzimat ve Sanayimiz” *Tanzimat I*, (İkinci Baskı), İstanbul 1999

Seyitdanlıoğlu, Mehmet; “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler, Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul 2015

Şener, Sefer; “Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.9, S. 3, İzmir 2007

Tabakoğlu, Ahmet; *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2005

Toprak, Zafer; “İslah-I Sanayi Komisyonu ve Şirketleşme”, *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 1600-1908*, C. 2, Yayına Hazırlayan: Heyet, İstanbul S. 243

Toprak, Zafer; “Zanaatten Sanayi’e Geçiş Sorunsalı” *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 1600-1908*, C.2, Yayına Hazırlayan: Heyet, İstanbul

Yerasimos, Stefanos; *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, (Çev: Babür Kuzucu) İstanbul 1974

18. YÜZYILDA GİRİT MUKATAALARI

Mukataas of Crete in the 18th Century

AYŞE NÜKHET ADIYEKE*

Özet

Girit Osmanlı egemenliği altına alındığı süreçte iki kez tapu tahrir sayımları yapıldı. Bunlardan ilki 1650'de henüz Kandiye kuşatmasının sürdüğü bir dönemde Kandiye ve çevresi dışında kalan yerlerin Hanya ve Resmo'nun sayımının yapıldığı tapu tahrir sayımıdır. Bu sayım Osmanlı tahrir geleneğini aynen yansıtmaktadır. Defterde önce eyaletteki padişah ve beylerbeyi hasları sonra vakıf ve mülk araziler sonra da eyaletteki zaim ve sipahilerin dirlikleri kaydedilmiştir. 1669 yılının sonbaharında Kandiye de Osmanlı yönetimine girmiş, böylelikle adanın tamamı artık Osmanlı memleketi olmuştur. Fazıl Ahmet Paşa, şehri ele geçirdikten sonra eyaletin merkezini buraya taşımış adanın tamamının sayımının yapılmasını emretmiştir. Sadece toprak tasarruf edenlerin yazıldığı 1670 tarihli bu sayım çerçevesinde toprağın hukuki statüsünde çok önemli bir değişikliğin olduğu göze çarpmaktadır. 1650 düzenlemeleri ile örfi olan ada haracî toprak statüsüne geçirilmiştir. Bir başka önemli husus da adada özel mülklerin söz konusu olmasıdır. Hububat üretiminin yapıldığı tarlalar ve diğer topraklar Girit'teki tüm Osmanlı egemenliği süresince, Osmanlı'nın başka memleketlerinde olmadığı biçimde özel mülkiyete açık olmuştur. Geleneksel Osmanlı tahrirleri çerçevesinde yapılan bu sayımlar ile toprak, Venedik mirası olarak özel mülkiyetin varlığı kabul edilmiş ve öşri olarak kaydedilmiştir. Girit'te kurgulanan bu yeni sistem 18. yüzyılın başına kadar devam etmiş, 1704-1706 yıllarında (Hicri 1116-1117) adada üçüncü kez yeni bir tahrir yapılarak eyaletteki vergilerle ve tımar topraklarıyla ilgili yeni birtakım düzenlemeler yapılmıştır.

Girit'te 1704-1706 yıllarında böyle bir tahrir için ihtiyaç duyulduğu, tahririn kanunnamesinde açıklanmaktadır. Girit hazinesine tabi mukataaların yıllık geliri, masrafını karşılamadığı için birkaç seneden beri taksitler düzenli olarak ödenemiyordu. Bunun önüne geçilmesi için ve hazineye zarar verilmeden yeniden, evkaf, zeamet, tımar ve havass-ı hümayun reayalarının tahririnin gerekliliği belirtiliyordu.

Girit'te Osmanlı egemenliğinin kurulduğu ilk andan itibaren köylerin çok büyük bir kısmı padişah hassıdır. 1670 tahririnde sultan hassı olarak yazılı köyler, 1705 sayımında "*hass-ı hümayûn*" olarak yazılmıştır. Bu sayımda çok sayıdaki köy de "*cedid hass-ı hümayûn*" olarak kaydedilmiştir. Böylece padişah haslarında %130'luk önemli bir artış görülmektedir.

18. yüzyılın başlarında tımarların kaldırılarak bunların padişah haslarına aktarılması Girit'e özgü bir durum değildi. 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı maliyesi daralmış bir merkezi ve genişlemiş bir mahalli karaktere sahipti. Buna bir önlem

* Prof. Dr. nukhetadiyeke@gmail.com

olarak bu tarihten itibaren tersi bir süreç işlemeye başladı. Özellikle tımarların yerini mukataaların alması bu sürecin bir parçası idi. Bu çerçevede daha önceki tarihlerde daha az rastlanan dirliklerin havass-ı hümayuna dönüştürülme olayı 18. yüzyılda mukataalaşma sürecini belirleyen genel bir eğilim halini aldı. Osmanlı'nın birçok yerinde olduğu gibi 18. yüzyılın başlarında Girit'te de benzeri bir durum söz konusudur. Adanın fethini takiben 30-35 yıl boyunca mukataalar, tedrici bir gelişme içinde tımarların aleyhine genişledi. Nihayet 1705 yılında bu genişleme tımarların tümüyle havas-ı hümayuna katılarak mukataalaşması ile son buldu.

Bildirimizde 18. yüzyılda Girit'te sözü edilen bu dirliklerin mukataalaşması süreci incelenecektir. İltizama konu olan mukataa birimlerinin nasıl oluşturulduğu ve Girit'teki mukataaların merkezle idari ve iktisadi bağlantısı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Girit, Osmanlı, tahrir, mukataa.

Abstract

When Crete was a part of the Ottoman Empire, deed compositions were registered twice. The first of these occurred in 1650 when Kandiye was under siege in the places outside the environs of Kandiye, including Hanya and Resmo. This registry strictly reflects the Ottoman tradition. At first, the properties of the Sultan and the governors, then the foundations' lands and state lands, and finally, the properties of the Sipahi and Feoffees were recorded in the register. In the autumn of 1669, Kandiye entered under the Ottoman Empire's rule, thus the whole island became the property of the Ottomans. Fazil Ahmet Pasha ordered the counting of the entire island, and relocated the center of the province to Kandiye after the city was captured. It is remarkable that in the context of this counting of 1670, which includes only the landlords, there was a significant change in the legal status of the land. The status of the island registered as customary according to the regulations of 1650, was changed to "tributary" (haraci) land. Another major point is that there are private properties on the island as well. The fields where cereals were produced and other lands remained as the private property during the Ottoman's sovereignty in Crete. This practice is different from the other countries of the Ottoman Empire. With these countings conducted within the framework of traditional Ottoman registry, the existence of private property in the land was acknowledged and the land was recorded as the Venetian heritage. This new system constructed in Crete maintained until the beginning of the 18th century, and in 1704-1706 (Islamic Calendar 1116-1117), a new counting was established for the third time on the island, and a new set of regulations on taxes and timar in the province were ascertained.

The reason why such counting was needed in Crete in 1704-1706 was explained in the code of census. Since the annual income of the mukataa under the Cretan treasury was insufficient to cover its expense, the installments could not be paid on a regular basis for several years. It was stated that this trend should be prevented and a new census was needed to register the pious foundations, feoffs, timar, and the imperial hasslands (havâss-ı hümayûn) rayahs.

From the first moment when the Ottoman sovereignty was established in Crete, a large part of the villages was the property of the Sultan. The villages registered as

the property of the sultan in the 1670 census, were registered as “hass-ı hümayûn” in 1705. In this census, many villages were registered as “cedid hass-ı hümayûn”. Thus, a significant increase of 130% is witnessed in the properties of the Sultan.

At the beginning of the 18th century, the timar was dismissed and acknowledged as the property of the Sultan. This wasn't something specific to Crete. In the late 17th century, the central character of the Ottoman finance was decreased while the local character increased. As a precaution, starting from this date, a reverse process had begun. Especially, replacement of timar by the mukataa was a part of this process. In this context, the transformation of the properties into havass-ı hümayun, which was rare before, became the general trend that determined the mukataa process. Like in many other parts of the Ottoman Empire, a similar situation was present in Crete at the beginning of the 18th century. 30-35 years after the conquest of the island, the mukataa expanded gradually at the expense of timar. Finally, this expansion ended when all timar lands were incorporated to havas-ı hümayun in 1705.

In this paper, we are going to examine the process of these properties to become mukataa in Crete in the 18th century. The study reviews how the mukataa units, subject to iltizam, were formed. In addition, the administrative and economic connection of the mukataa in Crete with the center will be examined as well.

Key Words: Crete, Ottoman, tahrir, mukataa.

Giriş

Girit Osmanlı egemenliği altında sui generis (nev'i şahsına münhasır) bir coğrafyadır. Girit eyaletindeki mukataaların işletilmesinde de bu durum teyit edilmektedir. Girit'te mukataaların tespiti çabasının ilk adımı olan bu çalışmada öncelikle mukataa kavramı üzerinde durmakta yarar vardır. Osmanlı maliyesinde “mukataa” teriminin kullanılması ile ilişkili olarak yüzyıllar içinde birkaç kez anlam kayması yaşandığı tespit edilmektedir. Başlangıçta iki taraf arasında sözleşmede kararlaştırılan meblağ (kat' edilen kesilen meblağ-maktu') anlamında kullanılan terim, bir süre sonra vergilerin belirli bir meblağ karşılığı iltizama verilmesi anlamında yöntemin tanımlanmasında kullanılmıştır. Ancak 17. yüzyıldan itibaren vergilerin iltizama verilmesinden iltizama konu olan vergi biriminin adlandırılmasına doğru bir anlam kayması yaşanmıştır.

Bu anlamda *mukataa*, genel olarak devlete ait bir gelir kaynağı, hazineye gelir sağlayan bir vergi kaynağı veya devletin satın alma hakkı anlamına gelir. Bu içerikle işaret ettiği olgular gümrük, ihtisâb gibi devlete ait vergi gelirleri, devlete ait tuzla, mumhane, başhane gibi işletmeler ile altın ve gümüş madenlerinden satın alma tekeli şeklinde örneklendirilebilir¹.

¹ Deniz Karaman, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağındaki Mâlikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler”, *bilig*, Bahar / 2004, sayı 29: ss. 139-176, s.140.

Ekonominin tüm bileşenlerindeki üretim ve ticaretten elde edilen gelir ile alınan her türlü vergileri kapsayan unsurlar², mukataa birimlerini oluşturmaktadır. Bu çalışmanın ana çerçevesini oluşturan mukataa, iltizama konu olan, hazinece yıllık nakdi bir gelir yekûnu olarak kıymetlendirilen ve içerik ve mekân itibarıyla birbirine yakın bir veya birkaç vergi kaynağının birleşimini temsil ve ifade eden mali birimler olarak kavramsallaştırılmıştır³. Devlete ait vergi ve işletme gelirleri kimi zaman tek tek kimi zaman da birleştirilerek bir paket halinde mukataa birimi haline getirilmiş ve işletilmiştir.

Mukataa birimlerinin (paketlerinin) içeriğini oluşturan gelir kalemlerinin çeşitliliği ile kapsadığı mekânın (coğrafyanın) genişliği arasında genellikle ters orantı vardır⁴. Yani mukataa paketinin içerdiği vergi ve resimlerin çeşidi arttıkça, kapsadığı mekânın sınırları daralmakta; buna karşılık tütün rüsumu, miri kahve rüsumu gibi tek bir vergi unsuru içeren mukataa biriminin sınırı da o ölçüde genişlemekte, örneğin tüm Akdeniz limanlarını içine alabilecek kadar genişlikte bir coğrafyaya ulaşabilmektedir.

Mukataa birimlerinin oluşturulmasında hazinenin gözettiği temel etken denge yani istikrardır. Hazine nazarında birer mali hesap birimi olarak mukataaların gelirleri bakımından istikrar ve az çok öngörülebilirlik özelliği taşımaları önemli idi. Mukataanın kapsadığı alanın genişliği veya içerdiği vergi unsurlarının sayısı arttıkça sağladığı gelirin yıllık istikrarı da artardı⁵. Örneğin bir mekandaki gerilemeyi başka bir mekandaki artış dengeler veya bir vergi kalemindeki düşüşü başka bir vergi kalemindeki artış dengelerdi.

İster vergi demeti olsun ister mekân olsun mukataa birimlerinin oluşturulmasında gözetilen etkenlerden biri de vergilendirme masraflarının en aza indirilmesidir. Örneğin küçük bir coğrafi alanda birçok vergi kaleminin toplanmasında çok sayıda görevli ayrı ayrı işlem yapmak yerine bunlar bir demet haline getirilerek ve hepsi tek bir görevlinin ya da mültezimin sorumluluğuna verilmiştir.

Mehmet Genç, hazineye sağladığı yıllık gelir hacmi itibarıyla birkaç yüz akçeden 10-20 milyon akçeye kadar değişen büyüklükte mukataalar olduğu gibi, mekân boyutu olarak bir köy veya mezra sınırları içinde kalan mukataalar yanında bir kaza ya da sancağı kapsayan hatta birkaç eyaleti içine alanları da olduğunu ifade etmektedir⁶.

Mali kapasitelerinin ve mekân sınırlarının farklılığı ve çeşitliliği göz önüne alındığında mukataaları belirli bir kategorizasyona tabi tutmak zordur. Yine de bir

² Avarız ve cizye vergileri mukataa birimlerinin dışında bırakılmışlardır. Ancak M. Genç bazı sınırlı bölgelerde vergi toplama masraflarını azaltmak için avarız ve cizyenin de mukataalara bağlandığına dair nadir örnekler olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, *Osmanlı Maliyesi*, C. 1, (ed. M. Genç, E. Özvar), İstanbul 2006 ss. 57-64, s. 60

³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 101

⁴ Genç, *agm*, s. 58

⁵ Genç, *agm*, s. 60

⁶ Genç, *agm*, s. 58

deneme çabasıyla en genel tanımla merkezi ve merkezi olmayan mukataalar şeklinde kaba bir ayırım yapılabilir⁷. Merkezi mukataalar geliri merkez hazineye ait olan ve merkezden satışı yapılan (yani iltizama verilen) mukataalar olarak somutlaştırılabilir. Merkezi mukataalar genellikle imparatorluğun önemli bir bölümünü kapsayan yüksek gelire sahip tek unsurlu (tek bir vergi unsurunu içeren) mukataalardır. Örneğin pamuk ve iplik ihracatına uygulanan miri resim İstanbul hariç tüm imparatorluk için merkezde tek bir mukataa olarak örgütlenmiştir. Keza kahve tüketiminden alınan özel tüketim vergisinin (miri rüsum-u kahve) bütçe gelirlerine %1'e yakın katkısı vardır ve biri İstanbul diğeri Suriye olmak üzere iki mukataa halinde örgütlenmiştir. İmparatorluğun tüm liman kentlerinde iç tüketime sokulan kahvelerden alınan bu vergi bu iki mukataa biriminin işletmesi dahilindedir.⁸ Yine bütçe gelirlerinin %1'ini sağlayan tütün gümrüğü mukataası tek unsurlu bir birim olarak imparatorluğun tamamını kapsamak üzere sadece 10 kadar mukataa halinde örgütlenmişti⁹.

Merkezi olmayan mukataalar ise satışı vergi kaynağının bulunduğu yerde yapılan ve/veya işletilmesinin yerel hazinelere ait olduğu mukataalardır. Bunlar da yine bir vergi kaleminden (gümrük gibi) oluşabildiği gibi birkaç vergi unsurunun bir araya geldiği belirli bir mekânı kapsayan birimler halinde örgütlenebilir.

Girit, Akdeniz'in önemli bir ticaret ve ulaşım noktası olması hasebiyle mukataaları bu çerçevede zeytinyağı, sabun, kahve, şem-i asel (balmumu) gibi merkezi mukataaların yetki alanında yer almaktadır. Ancak adaya ait diğer tüm gelirler Girit defterdarının yönetimindeki Girit hazinesinde kayıtlı olup merkezi olmayan mukataa birimleri halinde yerinde örgütlenmişler ve yerinde yönetilmişlerdir.

Çalışmamızda kullandığımız başlıca kaynaklar Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-1 Defteri tasnifi altında yer alan Girit Hazinesi evrakı ve Girit hazinesi defterleridir. Girit defterdarlarının yıllık muhasebe kayıtlarının yer aldığı bu kaynakların dışında Maliyeden Müdevver defterler arasında yer alan Girit mukataalarının 18. Yüzyıla ait mukataa kayıtları da incelenmiştir. Bunlar arasında özellikle 1719 yılında Girit mukataalarının malikane olarak satışı sırasında oluşturulmuş olan ve 19. yüzyıla kadar üzerinde mukataaların işlemlerini takip edebildiğimiz MAD_d 09511 nolu defter çalışmamızda temel kaynak niteliği oluşturmaktadır.¹⁰ Ayrıca Girit'te mukataaların Girit hazinesince yerinde satış işlemleri örneklerine de adanın şeriye sicillerinden ulaşmamız mümkün olmuştur.

⁷ Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 1999, s. 129

⁸ Ayşe Nühket Adıyeke, "İstanbul Kahve Rüsumu Mukataası: 18. Yüzyılda Akdeniz'de Kahve Ticaretinde İstanbul'un Baskısı", *Uluslararası 10. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, 12-13 Nisan 2018 Girne Üniversitesi, KKTC, Yayınlanmamış taslak metin.

⁹ Genç, *agm.* s. 59

¹⁰ Toplam 117 sayfadan oluşan bu defterin bütünüyle ele alıp incelenmesi bir bildiri sınırlarının çok ötesindedir. Bu nedenle defterden sadece mukataa birimlerinin belirlenmesinde yararlanılmış olup üzerinde çalışmalarımız devam etmektedir.

Mukataa haline getirilen gelir kaynağına ait hasılatın kim tarafından toplanacağı konusu aynı zamanda mukataanın nasıl yönetileceği veya hangi yöntemle işletileceği sorununu da beraberinde getirmektedir. Klasik dönemde hem aynı verginin merkeze ulaşmasındaki zorluk, hem de asker ihtiyacının yerinde karşılanması amacıyla hizmet eden *Tımar* sistemi görevlilerin vergi kaynağı halkı korumasını sağlıyor ve güvenlik ihtiyacını karşılıyordu. Ancak 17. yüzyılın sonunda Osmanlı hazinesi, karşı karşıya kaldığı mali krize çözüm getirmek ve artan nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla hazineye ait vergi gelirlerinin satışında yeni bir yöntem geliştirdi. İltizam verginin hazineye nakit olarak ulaşmasını sağlıyordu.¹¹ Mukataanın işletilmesinde bu noktadan itibaren giderek yaygınlaşan yöntem de emanet¹² veya iltizam oldu.

Sermaye sahibi bireylerin devlete yaptıkları peşin/nakdi ödemeler karşılığında belirli bir mekânın (coğrafyanın) ya da vergi kaynağının oluşturduğu mukataa birimindeki vergileri toplama imtiyazı elde ettiği sistem iltizam sistemidir. Devlet, artan masraflarını karşılamak amacıyla mevcut vergi haklarını süratle nakdi mekanizmanın içine sokma ihtiyacı duymuş, böylece 16. yüzyılın ortalarından itibaren vergi gelirlerinin tahsisinde tımar ile iltizam eşit oranlarda uygulanmıştır. 17. yüzyıldan itibaren iltizam tımar sistemi aleyhine genişlemiş; tımarı oluşturan dirlikler mukataaya dönüştürülerek iltizam yöntemi içine alınmıştır. Diğer yandan "...devletin 18. yüzyıl başlarından itibaren genişlettiği iktisadi faaliyet ve yatırımları da yeni mukataaların oluşmasına katkıda bulunmuştur"¹³.

İltizam genellikle üç yıllık süreler için açık artırma ile yapılırdı. İltizam yönteminde belirli bir süre için vergi tahsiline talip olan mültezim, elde ettiği kar kendine ait olduğu gibi zarardan da sorumlu olurdu. Mukataaların yıllık gelirinin asgari kıymeti maliye tarafından belirlenir ve hazine defterine kaydedilirdi. Bir yıl içinde sağlayacağı azami kıymeti ise kar amacı güden mültezimlerin rekabetiyle müzayede şartları içinde belirlenirdi. Mültezimler mukataayı yıllık vaat ettiği gelir, masrafları ve sağlayacağı kar tahminine göre kıymetlendirir ve buna göre açık arttırmada devlete yıllık ödemeyi kabul ettikleri miktara dair tekliflerini yaparlardı¹⁴. Hazine en yüksek teklifi yapan mültezime bir ila üç yıl için değişen sürelerde o mukataayı vergilendirme hakkını devrederdi. Bu devir işlemleri mukataalar için imparatorluk merkezinde yapıldığı gibi Girit'te de bulunan merkezi olmayan ve eyalet hazinesine tabi olan mukataalar için eyalet merkezinde yapılırdı. Eyalet merkezinde yapılan bu müzayede ve yetkilendirmelerde mültezime Girit hazinesinden imzalı mühürlü defter sureti ve şartname verilirdi¹⁵.

¹¹ Genç, *age*, s. 103-105

¹² Madenler gibi önemli ve devlet tarafından kontrol edilmesi gereken işletmeler veya kârlı olmadığı için mültezimler tarafından tercih edilmeyen yerler emâneten yönetilirdi. Emânet yönteminde hazine tarafından görevlendirilen ve emin denilen kişi ve ona tabi belli bir memur kadrosu ile işletme söz konusudur. Emin devletten maaş alır ve zarar durumunda sorumluluk üstlenmezdi. Karaman, *agm*, s. 140

¹³ Genç, *agm*, s. 62

¹⁴ Genç, *age*, s. 101

¹⁵ Örnekler için bakınız: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Resmo (Girit) Şeriye Sicilleri, (RŞS)*, no. 58, s. 65 ve s. 90; no. 55, s.13 etc.

Müzayedede peşin ödeme yapan sermaye sahibinin temel amacı geçici bir süre vergi tahsilini üstlendiği mukataanın ihyası veya himayesi değil mümkün olduğu kadar yüksek kar etmektir. Zaman içinde durağan hale gelen iltizam yerine yine vergi gelirini hazineye nakit olarak sağlamak fakat aynı zamanda da “vergi kaynağını ihya ve idame etmek üzere”¹⁶ yaşadığı sürece değişmeyecek bir mültezimin tasarrufuna bağlamak düşüncesi malikâne sistemini doğurdu. Cizye ile bazı avarız ve nüzul bedeli olarak alınan vergiler hariç, akla gelebilecek vergi kalemlerinin hemen tümü müzayedeye ile satılacaktı. Alan kişi muaccele adı altında bir “kefalet”¹⁷ ödemek koşuluyla yıllık vergisini üstlendiği mukataayı hayatının sonuna kadar malikâne olarak tasarruf hakkına sahip olacaktı. Böylece devlet vergi kaynağını her yıl müzayedeye etme külfetinden kurtulmuş, muaccele ile hazineye bir anda yüklü bir nakit akışını sağlamış ve bu ön ödemeye gelecek yılların vergisini de güvence altına almış oluyordu. Girit’te de mukataalar aynı gerekçelerle fakat merkezi mukataalardan ayrı olarak¹⁸ 1719 yılında ilan edilen fermanla Girit’te malikâne olarak satışa sunuldu¹⁹.

Girit’te mukataa birimleri, adada Osmanlı egemenliğinin kurulmasının hemen arkasından şekillenmeye başlamıştır. Adada fetihten hemen sonra bağımsız muhasebeli bir defterdarlık oluşturulmuş, defterdarlığın emrinde bir muhasebeci, bir ruznamçeci, bir mukataacı ve bir de baki kulu görevlendirilmiştir. Defterdar, mukataaları iltizama vermek, gelirleri toplamak, vazife ve ödemeleri yapmakta tam yetkili ve her yılsonunda muhasebe defterlerini ve özetlerini düzenleyerek imparatorluk merkezine ulaştırmakla sorumludur.

(H.1081) 1670 yılında Defterdar Mehmed Efendinin muhasebe kaydına göre adanın mukataa gelirleri toplamı 7.146.568 akçadır²⁰. 1670 tarihli bu muhasebe defteri Girit hazinesinin Kandiye’nin fethinden sonraki ilk muhasebe kayıdır. Bu dönemde adada 480 mukataa birimi oluşturulmuştur. Bu defterde kayıtlı mukataa birimleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: 1670 m./1081 h. Tarihinde Mukataaların Dağılımı²¹

Nahiye	Mukataa Birimi	Toplam	Mukataa Geliri (Akçe)
Liva-yı Kandiye		171	
Nahiye-yi Kandiye	43		511.988
Nahiye-yi Menafoca	60		373.295
Nahiye-yi Temenos	32		266.411
Nahiye-yi Maloviz	2		21.980
Nahiye-yi Piryotiçe	11		113.980

¹⁶ Genç, age, s.105.

¹⁷ Çizakça, age, s.143.

¹⁸ Osmanlı maliyesinde malikane uygulaması 1695 yılında ilan edilen fermanla yürürlüğe girmiştir.

¹⁹ Ayşe Nühket Adıyeke, “Farming out of Mukataas as Malikane in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case” in *The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, 13-15 January 2006, Rethymno 2008, pp.233-242.

²⁰ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) MAD_d no.4970, s. 1.

²¹ MAD_d 4970

Nahiye-yi Kenuryo	23		244.036
Liva-yı Estiye		50	
Nahiye-yi Rizo	23		230.321
Nahiye-yi Laşid	14		321.516
Nahiye-yi Yerapetra	4		161.246
Nahiye-yi Mirabela	9		49.868
Liva-yı Hanya		128	
Nahiye-yi Hanya	15		468.285
Nahiye-yi Kisamu	31		402.810
Nahiye-yi Apokoron	48		853.056
Nahiye-yi Selino	34		508.935
Liva-yı Resmo		120	
Nahiye-yi Resmo	32		483.559
Nahiye-yi Amari	47		381.503
Nahiye-yi Ayvasil	41		346.621
Kandiye Limanı ve tevabiha	8		275.520
Hanya Limanı ve tevabiha	1		573.609
Resmo Limanı	1		50.000
Maktuat-ı Eyalet	1	11	508.029
TOPLAM		480	7.146.568

1670 yılında 7.146.568 akça olan mukataa gelirleri 1673 (H.1084) yılında 9.524.154'e yükselmiştir. Bu dönemde adanın tüm bütçe gelirlerinin 20.863.086 akçe olduğu göz önüne alınırsa mukataa gelirlerinin tüm gelirlerin %45,6'sını oluşturduğu açık görülmektedir.²²

Tablo-2: 18. Yüzyılın Başlarında Adanın Mukataa Gelirlerinin Bütçe İçindeki Payları

Bütçe Yılı Hicri (Miladi)	Mal-ı mukataat (Akçe)	Toplam gelir (Akçe)	Oran %	Kaynak (BOA)
1084 (1673-74)	9.524.154	20.863.086	45,6	D. BŞM. GRH. 2/110
1121 (1709-10)	8.585.148	21.903.481	39,2	MAD 18731
1122 (1710-11)	8.193.694	21.890.294	37,4	MAD 18731
1130 (1717-18)	12.871.119	32.571.083	39,5	D. BŞM. GRH 8/46
1132 (1719-20)*	15.124.507	37.805.063	40	D. BŞM. GRH 8/84
1133 (1720-21)*	15.124.507	37.588.076	40,2	D. BŞM. GRH 9/36
1141 (1728-29)	15.139.506	27.866.862	54,3	MAD_d 09511

* 1132-33 yıllarında adada mukataaların kayd-ı hayat şartıyla malikane olarak satılması ile bütçeye malikanenin peşin ödemesi olan muaccele eklenmiştir.

Adada mukataa birimlerinin çoğalması (H.1117) 1705 yılında yapılan adanın son tahriri ile tımarların hassa dönüştürülmesi ve mukataa birimlerine dahil edilmesi ile sağlanmıştır. 18. yüzyılın başlarında tımarların kaldırılarak bunların padişah haslarına aktarılması Girit'e özgü bir durum değildi. 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı maliyesi daralmış bir merkezi ve genişlemiş bir mahalli karaktere sahipti²³. Buna bir

²² D.BŞM. GRH., no.2/110

²³ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâli Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, 320.

önlem olarak bu tarihten itibaren tımarların yerini mukataaların aldığı bir süreç işlemeğe başladı.

Osmanlı'nın birçok yerinde olduğu gibi 18. yüzyılın başlarında Girit'te de benzeri bir durum söz konusudur. Adanın fethini takiben 30-35 yıl boyunca mukataalar, tedrici bir gelişme içinde tımarların aleyhine genişledi. Nihayet 1705 yılında bu genişleme tımarların tümüyle havas-ı hümayuna katılarak mukataalaşması ile son buldu.²⁴ Tımar sahibi olan, “*neferatın bi'l-cümle mutasarıf oldukları tımarları havass-ı hümayuna tashih olunmak münasib ve evla olduğu...*” bildirildi²⁵. Aynı vesikada bu durumun pratik gerekçeleri de bildiriliyordu. Buna göre; “*Girid hazinesine tabi mukataatın iradı senevi muayyen olan masarifini ihata itmediğinden birkaç seneden beru tedahül²⁶ kabul etmekle bu tedahülün refi lazım olub irad-ı hazine-i mezbureye kesr ve noksan getirilmemek...*” amacı güdülüyordu. Tarihçi Raşid'e göre bu meblağın toplamı yüz elli yük (15 Milyon) akçe tutuyordu²⁷.

Öte yandan fetihten itibaren gerçekleşen ilk sayımlarda da adada köylerin çok büyük bir kısmı padişah hassı olarak kaydedilmiştir. 1705 sayımında çok sayıda köy “*cedid hass-ı hümayûn*” olarak tanımlanmıştır²⁸. Özellikle Kandiye'de *cedid hass-ı hümayun*lar eklendiğinde padişah haslarında %130'luk önemli bir artış görülmektedir. Hass-ı hümayun köy sayısının çokluğu açısından ikinci sırada Resmo gelmektedir, ancak 1670 yılından itibaren bundaki artış %20 civarındadır. Hanya'daki has köyleri de neredeyse ikiye katlanmıştır. Ada genelinde hass-ı hümayun köy sayısında %74'lük bir artış söz konusudur. Sancaklara göre Padişah hasları olan köy sayısı aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3: 1705 Tahrirlerinde Sancaklara Göre Padişah Hasları Köy Sayısı

Sancak Adı	Hass-ı Hümayun	Cedid Hass-ı Hümayun	Toplam
Kandiye	205	272	477
Hanya	81	79	160
Resmo	254	40	294
Toplam	540	391	931

1705 tahriri ile yapılan bu düzenlemeler çerçevesinde ada topraklarının yaklaşık %82,25'i padişah hassı haline getirilmiştir. Vüzera hasları da toplam toprağın %7,95'ini oluşturmaktadır ki bu bütün hasların toplamının ada toprağının %90'ının üzerinde bir yekun oluşturması demektir. Adadaki toprağın %6'sını ise vakıf ve temlik araziler oluşturmaktadır. Toprağın %3,8'lik bir kısmının da statüsü belirtilmemiştir.

²⁴ Hacer Ay, *Girit'teki Mukataaların Malikane Olarak Satılması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 6

²⁵ C. ML. no: 00612-25248-001

²⁶ Tedahül: Bir muayyen para veya borç taksidi verilmeden diğerinin işlemeği, ödemelerin muntazam işlemeği.

²⁷ Raşid Mehmed, *Tarih-i Raşid*, c. III, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1282, s. 137

²⁸ Tımarların padişah hassına dönüşmesi bir önceki yüzyılda da yaşanmıştır. Nitekim 1650 sayımından 1670 sayımına padişah hasları neredeyse iki katına çıkmıştır. Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul 2004, s. 302

İltizam sisteminin temelinde hazineye nakit aktarılması zorunluluğu olduğu halde Girit'te mukataaların işletilmesinde adanın kendine özgü özelliklerinden biri de vergilerin bir kısmının aynı yani hınta (buğday) olarak alınmasıdır. Hınta adaya özgü bir ölçü birimi olan *muzur* ile ölçülmektedir. Her muzur (bir teneke dolusu anlamına gelir) 60 akçe olarak hesaplanmış ve bütçe gelirlerine dahil edilmiştir. Örneğin 1141 (1728-29) yılındaki 15.139.506 akçelik mukataa gelirinin 6.778.032 akçesi 112.967,3 muzur hıntanın maddi karşılığı olarak kaydedilmiştir²⁹. Bu aynı gelir yani hınta, adadaki kapıkulu yeniçerilerinin mevaciplerini karşılamak amacıyla tahsil edilmekte idi.

Girit'te 1719'da mukataaların malikâne satışlarının ilk yılında adanın kırsal ve kentsel kesiminde toplam 754 vergi kaynağı olduğu ve bunların 183 adet malikâne olarak satılması planlanan mukataalara dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Bunlar toplam 292.159 kuruş muaccelle ödemesi yapan 329 kişi tarafından satın alınmıştır³⁰. Vergi kaynağının ve malikanelerin adadaki dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo-4: Girit Malikânelerinin Genel Toplamları

Sancaklar	Vergi Kaynağı Sayısı	Malikâne Sayısı	Satın alan kişi sayısı	Muaccelle miktarı (Kuruş)
Kandiye	276	67	120	73.105
Hanya	222	65	110	113.405
Resmo	83	22	46	66.224
Laşid	173	29	53	39.425
Toplam	754	183	329	292.159

Girit'te mukataaların malikâne olarak satıldığı bu uygulamada da mal (yani mukataa geliri – vergi) bir kısmı hınta olarak tahsiline devam edilmiştir. 1719 yılında malikâne uygulamasının başladığı dönemde adada 183 olan birim sayısı 1189 (1775) yılında 203'e ulaşmıştır³¹. Bu artışa adada yeni oluşturulan mukataa birimlerinin yol açtığını söylemek mümkündür. 18. yüzyılda yeni oluşturulan mukataa birimlerinin neler olduğuna da aşağıda mukataaların ayrıntılarında yer verilmiştir. Bu tarihte Hanya'da mukataa birim sayısı 65'ten 74'e çıkmıştır³². Yine aynı tarihte adanın mukataa gelirlerinin toplamı 15.270.894 akçe olarak kaydedilmiştir. Bu gelirin 6.269.175 akçelik kısmı hınta geliri ve 9.001.719 akçelik kısmı da nakit vergi geliridir³³.

Girit mukataalarını da yine başlangıçta çerçevesini çizdiğimiz tanımlar çerçevesinde merkezi ve merkezi olmayan mukataalar olarak iki grupta tanımlayabiliriz. Merkezi mukataalar tek unsurlu, adanın imparatorluk genelinde devlet kontrolünde ticareti yapılan mallarla ilgilidir ki bunların başında miri rüsum alınan ticari ürünler gelir. İmparatorluk için ilk sırada tek ithalat vergisi olan, kahve

²⁹ MAD_d no. 09511, s.1

³⁰ Hacer Ay, "Girit'te Mukataaların Malikâne Olarak Satılması", (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1996, s.39.

³¹ MAD-d, no.3351

³² Aynı belge.

³³ MAD_d, no.3351, s. 20

tüketimine uygulanan özel tüketim vergisi olan kahve rüsum-u mirisi gelmektedir. Çeşitli kayıtlardan malikane haline getirilmiş olan miri rüsum-u kahve mukataasının sınırları ve koşulları kısmen tespit edilebilmektedir. Buna göre sınırları İstanbul'dan başlayarak Edirne, Tekfurdağı, İzmir, Antalya, Alanya, Sakız, Girit, Kıbrıs, Rodos, İstanköy, Midilli, Bozcaada, Eğriboz, Mora ve sair Akdeniz'de vaki iskele ve adalara kadar uzanmaktadır³⁴. 1719 yılından 1777 yılına kadar kahve rüsumu mukataasının malikane olarak işletildiği anlaşılmaktadır. Bu malikanenin kayıtları Girit hazinesi muhasebe defterleri içinde yer almamıştır.

Bir başka merkezi mukataa da Girit'te kaynak bulan ancak satışının ve yönetiminin İstanbul'dan yapıldığı revgan-ı zeyt resm-i miri mukataasıdır. Adada özellikle limanlarda ve iskelelerde müstemin ve sair tüccara satılan revgan-ı zeytten beher vukuyyesinden altı sağ akçe olarak alınan bu miri rüsum mukataası H. 1135 (M.1723) yılında Silahdaran ağası Ali Ağa'ya verilmişti. Ancak bu vergi halka yüksek geldiğinden H.1138 (1726) yılında iki akçe miri resm ve bir akçe de valinin istihkakı olmak üzere 3 akçeye düşürüldü. Buna paralel mukataanın hazinece öngörülen kıymeti de 25.000 kuruştan 17.500 kuruşa indirildi.³⁵ Yine Girit'te kaynak bulan ancak merkezi hazinece müzayede edilen mukataalardan biri miri sabun mukataasıdır. H. 1147 (1734) yılında yine gümrüklerde tüccara satış sırasında beher kantar sabundan alınan 90 akçelik miri rüsum mukataa halinde İstanbul'da Mehmed Ağa'ya malikane olarak tevcih edilmiştir³⁶.

Girit'te zeytinyağı ve sabun ticaretinin ilk ve öncelikli alıcısı saraydır. Özellikle sabun maddesinde İstanbul'un ihtiyacını karşılamadan başka mahallere sabun satılması ve ihraç edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır³⁷. Kanımca bu nedenle bu iki kalem merkezi mukataa olarak Girit hazinesinden ayrılmıştır.

Adada Girit hazinesine bağlı olarak yerinde iltizama verilen mukataaların en önemlisi üç büyük liman kentinin gümrükleri ve limanlara bağlı diğer bazı işletme ve vergi kalemleridir. 1670 yılından itibaren Girit'te gümrükler üç ayrı mukataa birimi olarak örgütlenmiştir. Gümrük gelirlerinin dışında Kandiye gümrüğü mukataasına bağlı olan işletmeler tahmis-i kahve, bozahane, başhane ve şikemhane, boyahane, resm-i kantar, resm-i mizan, ihtisab-ı kala ve yave cizyesidir. Hanya gümrüğü mukataasına bağlı kalemler ise tahmis-i kahve, Suda memlihası (tuzla) ve yave cizyesidir³⁸. 1132 (1719-20) yılında bu gümrük mukataaları da Girit hazinesi tarafından malikane olarak satılmıştır. Bu dönemde Kandiye gümrüğünün mukataa geliri (malı) 1.077.750 akçe, Hanya gümrüğünün 637.660 akçe ve Resmo gümrüğünün 130.000 akçedir³⁹.

³⁴ VBMA, *Midilli Şeriyeye Sicilleri* (MŞS), no. 45 s. 118

³⁵ *MAD_d, no.09511*, s. 6 ve s.12

³⁶ *MAD_d, no.09511* s.10

³⁷ A. Nühket Adıyeke, "18. Yüzyılda İstanbul'un Zeytinyağı ve Sabun İhtiyacının Karşılmasında Girit'in Rolü", *XV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Ankara 2010, ss. 1743-1753

³⁸ *MAD_d no.4970*, s.12-13

³⁹ *MAD_d, no.09511* s. 49 ve s.67

Girit hazinesinin önemli mukataa gelirlerinden bir kısmı da çeşitli devlet görevlerinin birer işletme mantığıyla iltizama verilmesiyle oluşan birimlerdir. Hizmet mukataası adını verdiğimiz bu işletmelerin başında Girit defterdarlığı vazifesi gelir. Girit defterdarlığı H.1194 (1780) yılında mukataa haline getirilmiştir⁴⁰. Yine Girit Rumi tercümanlık vazifesi de H.1168 (1754) yılında mukataa haline getirilmiş ve İstefan zımmiye tevcih edilmiştir⁴¹. H.1190 (1776) yılında Girit tercümanlığı ayrı, Hanya sancağı tercümanlık hizmeti ayrı ve Rumi kitabet hizmeti ayrı mukataa birimleri halinde Girit hazinesinin gelir unsurları arasında yer bulmuştur⁴².

Girit hazinesine bağlı tek unsurlu mukataa birimlerinden ilginç olan biri de aynı olarak toplanan hıntanın muhafaza edildiği anbarın yönetimine ilişkindir. “Mukataa-yı faiz-i anbar-ı miri hasıl bera-yı eda-yı hınta-yı miri mal-ı mukataat-ı hazine-yi Girid ... mutad-ı kadim” başlığını taşıyan bu birim 1719 yılında Girid Defterdarı Mehmed Efendi'nin yönetimindedir⁴³. Yine 1719 yılında Girit'te ağnam resminin mukataa-yı adet-i ağnam adıyla mukataa birimi halinde yönetildiği ve Mühürdar Mehmed Ağa'nın tasarrufunda olduğu görülmektedir⁴⁴.

Çok unsurlu yani birden çok vergi kaleminin bir arada toplandığı ve belirli bir coğrafyada (mekânda) sınırları çizilmiş olan mukataaların temel birimlerini ise Girit adasında köyler oluşturmaktadır. Mukataaların malikane olarak satıldığı 1719 yılında adada yaygın olarak mukataa birimleri 3 ila 5 köyden oluşturulmuştur. Bu genel sınırlamalarda oluşan mukataa birimlerinin de ortalama yıllık gelirleri 45.000 ila 55.000 akça arasındadır. Ancak hem mekân olarak hem de mal olarak bu sınırların dışında kalan birimler de tespit edilebilmektedir. Örneğin Hanya'nın Piskopi köyü 16.284 akçe geliri ile tek bir mukataa birimi olarak müzayede edilmiştir. Keza Hanya'nın Keramiya köyü de 85.081 akçalık mukataa geliriyle birçok mukataa birimini geride bırakmış ve tek mukataa olarak düzenlenmiştir. Hanya'nın Murnies köyü ise 1147 (1735) yılında bağlı olduğu mukataa paketinden ayrılarak 26.660 akçelik geliriyle tek mukataa birimi haline getirilmiştir⁴⁵. Köy sayısında da ortalamanın üzerinde birimler söz konusudur. Örneğin Sitia'nın Rizo nahiyesinde 15 köy bir mukataa birimi oluşturmuştur. Bu mukataanın yıllık geliri ise 111.077 akçedir.⁴⁶ Buna ek olarak Resmo'ya tabi Amari nahiyesi tüm köyleriyle (köy sayısı defterde belirtilmemiştir) tek bir mukataa birimi olarak düzenlenmiş ve yıllık geliri de 324.877 akçe olarak kaydedilmiştir⁴⁷.

Köylerin mukataa gelirlerine göre en yüksek kapasiteye sahip birim Resmo'ya bağlı 11 köyün oluşturduğu ve yıllık geliri 467.605 akçeye ulaşan mukataa birimidir⁴⁸. Hanya'nın Apokoron nahiyesine bağlı dört köyden oluşan mukataanın geliri ise

⁴⁰ MAD_d, no.09511 s. 8

⁴¹ MAD_d, no.09511 s. 9

⁴² MAD_d, no.09511 s. 107

⁴³ MAD_d, no.09511 s. 22

⁴⁴ MAD_d, no.09511 s. 11

⁴⁵ MAD_d, no.09511 s. 17, s.70 ve s. 104

⁴⁶ MAD_d, no.09511 s. 21

⁴⁷ MAD_d, no.09511 s. 55

⁴⁸ MAD_d, no.09511 s. 49

206.122 akçeye ulaşabilmiştir. Bu dört köyden yalnız Gavalohori köyünün geliri ise 121.295 akçedir⁴⁹.

Son olarak üzerinde duracağımız Girit mukataa birimlerinden en ilgi çekici olanı Girit manastırlarıdır. Resmo nahiyesine tabi Arkadi, Aya Yanni, Aya Nikola, Ara İrini, Aya Yanni manastırlarının da aralarında bulunduğu yedi adet manastır bir mukataa birimi olarak örgütlenmiştir. Manastırların 1713 yılında yıllık gelirleri 78.979 akçe olarak Girit hazinesi muhasebe defterine kayıtlıdır. Bu tarihte El-hac Ahmed Ağa'ya bervech-i iltizam derhute olunmuştur⁵⁰. Anılan manastırlar 1719 yılında ise yıllık 79.500 akçe geliri ile El-hac Mustafa Ağa'ya malikane olarak tevcih edilmiştir⁵¹.

Sonuç olarak Girit'te vergi tahsilatında iki önemli mekanizma işler haldedir. İlki adanın fethinden itibaren vergi gelirlerinin ağırlıklı nakdi olarak tahsil edilmesi yönüne gidilmiş ve bu eğilim yıllar içinde tımar sistemi aleyhine ve mukataalaşma lehine giderek artmıştır. Bu arada başka Osmanlı coğrafyalarında iltizam içinde pek de yer bulmayan bir kısım gelirin ayni (hınta) olarak tahsilinin de yüzyılın sonuna kadar gelenek olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Hıntanın toplanması, depolanması bile ayrı bir işlem konusu ve mukataa olması, üzerinde düşünülmesi gereken bir olgudur. Ayrıca bu çalışmada ortaya çıkan defterdarlık ve tercümanlık hizmet mukataaları yine araştırılması gereken bir problem olarak önümüzde durmaktadır. Ayrıca gümrüklere tabi yave cizyesi mukataa kapsamı içine alınması da dikkat çeken özelliklerden biridir. Ada mukataalarının yönetilmesinde ikinci önemli mekanizma Girit hazinesi ve mukataa tevcihlerinin hatta müzayedelerinin yerinde yani adada yapılmasıdır. Bu da adanın sui generist konumunu pekiştiren özelliklerden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Resmo (Girit) Şeriye Sicilleri, (RŞS), no. 58, s.65 ve s.90; no.55,

Midilli Şeriye Sicilleri (MŞS.), no.45.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

D.BŞM. GRH., no.2/110; MAD_d no.3351, no.4970, no.09511

C. ML. no: 00612-25248-001.

Diğer Kaynaklar

ADIYEKE Ayşe Nühket, "18. Yüzyılda İstanbul'un Zeytinyağı ve Sabun İhtiyacının Karşılmasında Girit'in Rolü", *XV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006 Ankara 2010, ss. 1743-1753

⁴⁹ MAD_d, no.09511 s. 58

⁵⁰ RŞS, no.58, s. 90

⁵¹ MAD_d, no.09511 s. 31

ADIYEKE Ayşe Nükhet, “İstanbul Kahve Rüsümü Mukataası: 18. Yüzyılda Akdeniz’de Kahve Ticaretinde İstanbul’un Baskısı”, Uluslararası 10. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu, 12-13 Nisan 2018 Girne Üniversitesi, KKTC, Yayınlanmamış taslak metin.

ADIYEKE, Ayşe Nükhet, “Farming out of Mukataas as Malikane in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case” in *The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, 13-15 January 2006, Rethymno 2008, pp. 233-242.

AY Hacer, *Girit’teki Mukataaların Malikane Olarak Satılması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996

ÇİZAKÇA Murat, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 1999, s. 129

GENÇ Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, *Osmanlı Maliyesi*, C. 1, (Edit. M. Genç, E. Özvar), İstanbul 2006, ss. 57–64. s. 60

GENÇ Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu ’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000

GÜLSOY Ersin, *Girit’in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul 2004

KARAMAN Deniz, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Sancağındaki Mâlikâne-Mukataalara Dair Bazı Bilgiler”, *Bilig*, Bahar / 2004, S. 29: ss.139-176

Raşid Mehmed, *Tarih-i Raşid*, c. III, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1282 s.137

TABAKOĞLU Ahmet, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016

YAYLADAN SOFRAYA ETİN HİKÂYESİ

The Story of Meat from Highlands and Meal Tables

AYŞEGÜL HÜSEYİNKLİOĞLU*

Özet

Osmanlı Devleti'nde halkın büyük bir çoğunluğu şehir ve kırsal mekânlarda yerleşik olarak yaşarken diğer kısmı göçebe ya da yarı-göçebe olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Büyük hayvan sürülerini takip ederek belli bir coğrafi mekâna bağlı olmadan yaylak ve kışlak hayatı yaşayan göçebelere temel iktisadi faaliyeti hayvancılıktır. Türk tarihinin en eski zamanlarından itibaren var olan bu göçebe yaşam tarzı ve buna bağlı olarak gelişen hayvancılık ve hayvancılığa dayalı ürünlerin tüketimi, Osmanlı Devleti'nde yaşayan göçebe toplulukların alışkanlıklarını şekillendirmiştir. Geçmişten gelen alışkanlık, konar-göçerlerin en önemli besin kaynağının et olmasının yanı sıra et tüketiminde yoğun olarak kuzu ve koyun etine yönelmenin de sebebidir. Bu alışkanlıklar sadece konar-göçer topluluklara ait özellikler değildir. Osmanlı toplumu da özellikle et tüketimi konusunda göçebe yaşamın etkisi altındadır.

Etin işe meselesi, her zaman Osmanlı yöneticilerinin hassasiyet gösterdiği konulardan biri olmuştur. Devlet, sadece et işesinde değil hububat işesinde de halkın mağdur olmaması adına gıda maddelerinin üreticisinden alınıp pazar, dükkân gibi satış alanına gelene kadarki tüm aşamalarını denetim altında tutmuştur. Osmanlı'da tüketime sunulan her nesnenin ya da objenin fiyatı devlet tarafından belirlenirdi. Hiç kimse sahip olduğu malı kendi belirlediği fiyat üzerinden satamazdı. Esnaf denetimi sıkı tedbirlerle sürekli yapılırdı. Hatta bu denetimleri zaman zaman tebdil-i kıyafetlerle padişahların yaptığı dahi nakledilmektedir. Osmanlı Devleti'nde et işesinin temininde Rumeli ve Anadolu en önemli bölgelerdir. Rumeli'de bu işi konar-göçer grupların yanı sıra ziraat ile uğraşan köylüler de yapıyorken Anadolu'da konar-göçer unsurlar ön plana çıkmaktadır. Hayvan sahipleri satılık durumda olan hayvanlarını ya bizzat kendileri ya da celep, koyun sürücülerini ve vekil gibi araçları yardımıyla yerleşim yerlerinde bulunan hayvan pazarlarına ulaştırırdı. Araçları vasıtasıyla sevk ettikleri koyunlar kasaplara satılır ve hayvanlar salhânelerde kesilip kasapbaşlarının tespit ettiği narh fiyatına göre halka sunulurdu.

17. yüzyılda devletin göçebe unsurları yerleşik hayata teşvik etmesinin ardından ziraat alanları artmış; buna bağlı olarak konar-göçerler ve hayvanları için çok daha zorlu bir dönem başlamıştır. Yerleşik ahali ile yaşadıkları problemler, devletin göçebelere bakış tarzı, ülkede yaşanan ekonomik ve sosyal bozulma bu grupların yaşam tarzlarında ve dolayısıyla hayvan yetiştiriciliğinde birtakım farklılıklara neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Rumeli'deki toprak kayıpları et

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı ELAZIĞ/TÜRKİYE e-mail: huseyniklioglu23@gmail.com, aysegul@firat.edu.tr

konusunda Anadolu'yu ön plana çıkarmıştır. Devlet yerleşik hayatı kabul etmeyen ya da yarı yerleşik yaşayan büyük göçebe gruplar ile şehirlerin et teminini sağlama konusunda anlaşmalar yapmıştır.

Bu çalışmada mühimme defterleri ve şeriye sicilleri gibi arşiv kaynakları ile o dönemde yazılmış ana kaynaklarda yer alan bulgulara göre konar-göçerlerin et temini konusunda önemine vurgu yaparak üretiminden tüketimine kadar etin geçirdiği süreci ve konar-göçerlerin değişen süreçte hayvan yetiştiriciliği ve et işesi temininde yaşadıkları farklılıkları anlatmayı hedeflemekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Et, iâşe, konar-göçer, âşiret, türkmen, yörük, celep, kasap, salhane, yaylak, kışlak.

Abstract

While most of the people in the Ottoman State were settled in the urban and rural areas, others continued to lead a semi-nomadic and nomadic life. The essential means of living for the nomadic people who led a highland and winter quarters was animal breeding as they were not settled on a certain geographical location while following great animal herds. This nomadic life-style which has existed since the very origins of Turkish history and the consumption of products originating from animals and animal breeding shaped the habits of nomadic communities living within the border of Ottoman State. The habits originating from the past is the reason why they have most been consuming lamb and sheep meat when it comes to meat consumption while the main source of food for these nomadic communities being meat. These habits are not just the characteristics of these nomadic communities. Ottoman society was also under the influence of this nomadic life-style specifically when it comes to meat consumption.

The issue of meat subsistence was always one of the most important ones for Ottoman administrators. The state always controlled the stages of the provision of meat and food subsistence from the purchase of food substances from producers until they reach to the sales places such as shops in order for the society not to be wronged. In the Ottoman State, the prices for each object or goods forwarded for consumption were identified by the state. Noone could sell the product they produced over the prices they identified. The audits for merchants were maintained very strictly on a constant basis. It is even reported that the Sultan's themselves conducted these audits in disguise. Rumeli and Anatolia were the most important regions in the provision of meat in the Ottoman State. While the monadic communities were responsible along with the villagers doing agriculture in the Rumelia, nomadic communities were on prominent in meat provision in Anatolia. Animal owners used to transfer their animals for sale either by themselves or by means of intermediaries like cattle dealers, sheep herders and agencies to the animal markets located near the settlement areas. Their sheep which were transferred through intermediaries were first slaughtered and then sold to butchers and provided to society over the prices identified by the chief butchers.

Agricultural areas became more wide-spread after the state encouragement for the nomadic people to settled life-style in the 17th Century and a much harder period

started for the nomadic people and their animals. The settled residents and their issues, the state view towards nomadic people, economic and social corruption encountered within the country brought about some alterations in the life-style of these groups and of course animal breeding. The fertile soil loss in the Rumelia throughout the late periods of Ottoman State foregrounded Anatolia in meat production. Agreements were made between the state and all semi-nomadic or nomadic communities who didn't adopt settled life on meat production and provision for cities.

The study will highlight the significance of nomadic and semi-nomadic groups in meat production and provision by analyzing archival resources like record-books for important things (mühimme defteri), court records and findings included in the main scholarly works written in the era as well as outlining the processes regarding the production and consumption of meat and the alterations witnessed by nomadic groups in terms of animal breeding and provision of meat throughout the period.

Key Words: Meat, subsistence (iaşe), nomadic, tribe, turkmen, yuruk, cattle dealer (Celep), butcher, shambles, highland, winter quarter.

Giriş

Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesi, iaşedir. İaşe ilkesi, Osmanlı toplumunun yaşaması, sosyal-siyasal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi amaçlarına hizmet etmiştir ve Osmanlı iktisadi hayatına yön veren düzenlemelerin temelini oluşturmuştur. Osmanlı iaşe politikası, üretim ile tüketimin dengede tutulmasını sağlamıştır. Bu dengenin bozulması toplumsal bunalmaya yol açabilecek bir tehlikedir. Üretim ve tüketim dengesindeki bozulmanın en önemli tehlikesi ise kıtlıktır. Bu durum sadece Osmanlı ekonomisi için değil; sanayi öncesi tüm ekonomiler için geçerlidir. Üretimdeki küçük bir düşüş ve tüketimdeki küçük bir artış, ulaşım imkânlarının zorluğu nedeniyle kolayca kıtlığa dönüşebilmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde iaşe ilkesi ile tüketici ve üreticiyi koruyan bir iktisat politikası takip edilmiştir. Malın üretiminden malın tüketiciye ulaşmasına kadar geçen her aşamada devlet piyasaya müdahale etmiştir. Narh sistemi de iaşe ilkesinin bir sonucu olarak doğmuştur¹.

Osmanlı toplumunda temel tüketim maddelerinin başında et ve ekmek gelmektedir. Devlet için hem asker taifesinin hem de halkın her türlü iaşesinin karşılanması önemli olduğundan gıda maddesinin üreticiden tüketicinin sofrasına gelmesine kadar her aşama, ciddi bir iaşe organizasyonuna bağlı idi. Öncelikle temel iaşe maddelerinin ihracı ve ülke içinde başka bir şehre getirilip satılması devletin izniyle gerçekleşirdi². Osmanlı Devleti'nde ekmeğin hammaddesi olan buğday vb. hububatın üreticisi eker-biçer halk iken etin hammaddesi olan koyun ve keçi gibi hayvanların en önemli üreticisi de konar-göçer halk idi.

¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000, s. 61-69

² Lütü Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabii Olduğu Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: XIII, Sayı: 1-4, İstanbul 1952, s. 79-82

Günümüz ile kıyaslandığında Osmanlı şehirlerinde tüketilen et miktarı daha azdır. Ancak yine de kentlerdeki salhanelere çok sayıda et getirilirdi³. Tüketilen et cinsi ise çoğunlukla koyun ve keçi eti idi. Bu eski Türk yaşam tarzından gelen bir gelenek idi. Üstelik Osmanlı Devleti'nde bu yaşam tarzını sürdüren konar-göçer gruplar vardı. Osmanlı'da canlı hayvan yetiştiriciliğinin elbette ki en büyük aktörleri işte bu gruplardır. Konu ile ilgili araştırmacıların çoğu, belgelerin yoğunluğu nedeniyle genellikle Osmanlı toplumunun et tüketimini ve bu tüketime bağlı organizasyonu başkent İstanbul çerçevesinde ele almışlardır. Ülkenin genelinde et tüketimi konusunda çok az araştırma vardır. Bunun nedeni elbette ki belgelerin sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Ülkedeki et tüketiminde, canlı hayvan yetiştiren konar-göçerlerin rolü çok önemlidir. Biz bu çalışmada ulaşabileceğimiz belgelerin verdiği çerçevede konar-göçerlerin, et tüketimi ve etin halka ulaşmasındaki rolü üzerinde durmayı hedefliyoruz.

1-Konar-Göçer ve Koyun İlişkisi

Konar-göçerlerin temel ekonomik faaliyeti hayvancılıktır. Yaşam tarzları da bunun üzerine kuruludur. Bu yaşam tarzında toprağa bağlanmak makbul değildir. Söz konusu yaşam tarzının dayandığı hayvan cinsi ise koyun ve keçidir. Asıl ekonomik faaliyetin koyunculuk olduğu ve bunun bir zenginlik işareti sayıldığı sözlü kaynaklarda kendini göstermektedir. Bursa civarındaki göçebeler arasında söylenen dörtlük bu duruma örnek mahiyetindedir:

*Ekme bağ bağlanırsın
Ekme ekin eğlenirsin
Çek deveyi güüt koyunu
Bir gün olur beylenirsin⁴.*

Osmanlı'da yaşayan konar-göçerlerin sahip olduğu pek çok koyun türü vardır. Osmanlı arşiv belgelerinde Anadolu'daki konar-göçerlerin koyunları için genellikle *Türkmen koyunu* tabiri kullanılmıştır⁵. Bu bir koyun türü olmaktan çok, özellikle Doğu Anadolu başta olmak üzere hemen hemen tüm Anadolu'daki konar-göçerlerin sahip olduğu koyunlara verilen genel bir ad olsa gerektir⁶. Osmanlı arşiv belgelerinde

³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, İstanbul 2000, s. 271

⁴ İlhan Şahin, "Osmanlı Anadolu Göçebelerinin Yazılı ve Sözlü Kaynakları", *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, İncelemeler-Araştırmalar*, İstanbul, 2006, s. 19.

⁵ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) *MD 12*, s.485/927; *MD 59*, s.33/155; *MD 72*, s.11/12.

⁶ Şahin, "Göçebelerinin Yazılı ve Sözlü Kaynakları", s. 24.

geçen kuzucu⁷, kıvırcık⁸, toklu⁹, şişek¹⁰, alâ¹¹, arman¹², sağmal¹³, kırcan¹⁴, kızıl¹⁵, kara, ak, yerli, karaman ve irik koyun¹⁶ terimleri ise koyunun ırkı, türü ve yaşıyla alakalıdır.

Arşiv belgeleri dışında sözlü kaynaklarda da koyun türleri ile ilgili ipuçları verilmektedir. İlbeyli Türkmenleri arasında söylenen:

*Koyun seni yaya yaya getirdim
Getirdim de yatağına yatırdım
Senem sağdı ben yanında oturdum
Dolanı dolanı gel ala koyun
Gine cins imişsin mor ala koyun*

türküsünde geçen *ala koyun* ve *mor alâ koyun* renklerine göre ayrılan koyunlara verilen addır¹⁷.

Konar-göçerler için koyun dışında keçi de önemli bir maddi unsurdur. Ancak Osmanlı Devletinde koyun ticareti daha fazla yapılmıştır. Çünkü keçi içgüdüğü koyunlardaki kadar güçlü değildir. Keçiler daha dayanıklı hayvanlar olmasına rağmen yemlenme süreleri daha uzun ve daha enerjiktir¹⁸. Osmanlı Devleti'nde, koyunun uzun yolculuklara dayanıklı olması ve sürücülerini daha az uğraştırması nedeniyle keçiden çok koyun ticaretinin tercih edildiğini söyleyebiliriz.

Osmanlı belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla bazı koyun çeşitlerinin daha fazla tercih edildiği söylenebilir. İstanbul için en çok istenen koyun türü Rumeli'den gelen kıvırcık koyundur¹⁹. Kıvırcık koyunların tercih edilmesindeki nedenlerden biri bu türün yüksek sürü içgüdüğüne sahip olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Aynı zamanda bu hayvanlar engebeli arazilerde uzun mesafeleri yürümeye dayanıklıdır. Adaptasyon yetenekleri yüksektir. Sağlam yapılı ve kanaatkâr olmaları nedeniyle kötü çevre koşullarına dayanıklıdır. Et ve süt verimi de oldukça iyidir. Et yağının kas ve lif aralarında dağılmış olması etine yumuşaklık ve lezzet verir. Kıvırcık kuzularının eti açık renkli ve ince liflidir. Dolayısıyla da hazmı

⁷ MD 34, s.8/19

⁸ MD 3, s. 285 /830; MD 3, s. 469/1401; MD 6, s.35/72; MD 7, s. 294/834; BA, MD 7, s. 304/866; MD 7, s. 617-618/1729

⁹ MD 7, s.119/310; MD 34, s. 8/19

¹⁰ BA, MD 7, s.119/310; OA, MD 7, s.617-618/1729

¹¹ MD 7, s.119/310

¹² MD 3, s.469/1401; MD 7, s. 617-618/1729

¹³ MD 3, s.40/100; MD 3, s. 296/866; MD 3, s. 302/885; MD 7, s. 294/834; MD 7, s. 304/866; MD 34, s. 117/255; MD 34, s. 139/294; MD 34, s. 169/356

¹⁴ MD 6, s.35/72; MD 10, s. 57/106; MD 10, s. 153/291; MD 85, s. 53/122 (565)

¹⁵ MD 72, s.11/12

¹⁶ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri-Bozulmuş Türkmen Aşiretleri 1540-1640*, İstanbul 2016, s. 80

¹⁷ Şahin, "Göçebelerinin Yazılı ve Sözlü Kaynakları", s. 19

¹⁸ Üçler Bulduk, "Dağdan Ovaya, Keçiden Koyuna Yörükler ve Türkmenlik", *Yörükler Orta Asya'dan Anadolu'ya*, (Editör: İlhan Şahin), İstanbul 2019, s. 120.

¹⁹ MD 7, s. 617-619/1729-1730; MD 39, s. 82/206; MD 40, s. 32/66

kolaydır²⁰. Osmanlı başkentinin kıvırcık koyun tercihi bu sebeplerden kaynaklanıyor olmalıdır. Elbette ki Rumeli'den istenen tek koyun cinsi kıvırcık değildir. Başka koyun cinsleri de başkente getiriliyordu²¹. İstanbul için istenen diğer bir tür *azman koyunudur*²². Azman koyunun satılma vakti Kasım ayıdır²³. Rumeli'den tercih edilen koyun türlerinden biri de Dobruca koyunlarıdır. Bunlar 1263'te Bizans İmparatoru VIII. Michael Paleologos'tan yaylak ve kışlak isteyen ve bunun üzerine Dobruca'ya gönderilen Türkmenlerin torunlarına ait olmalıdır²⁴. Rumeli'den gelen Dobruca ve Deliorman kuzucu koyunu diye adlandırılan türler 1578 senesinden önceki birkaç senelik dönemde İstanbul'a hiç gönderilmemiştir. Bu koyun yerine İstanbul'a toklu koyun gönderilmiştir. Ancak toklu koyun uzun yola gücü olmayan dayanıksız bir türdür. O nedenle devlet, İstanbul'a daha dayanıklı olan Eflak ve Boğdan koyunlarının gönderilmesini istemiştir²⁵. Rumeli'den istenen diğer bir koyun türü sağlamal koyundur. Bahar aylarında istenen bu koyunların cepler tarafından toplanıp sürücülere teslim edilerek gönderilmesi öngörülüyordu²⁶. Devlet, ısrarla Rumeli'den Dobruca koyunu gelmesini bekliyordu. Bazen sürücüler, kasaplara Dobruca koyunu yerine Eflak ve Boğdan koyunu vermekteydi. Dobruca koyunu yerine Eflak ve Boğdan koyunu getirenlere hüccetlerinin verilmemesi kararlaştırılmıştır. Çünkü bu koyunlar birbirine denk koyun değildir. Eflak ve Boğdan koyunu Dobruca koyunu kadar değerli değildi²⁷. Nitekim Eflak ve Boğdan koyunlarının fiyatları 20-25 akçe arasında değişiklik göstermekteydi. Fiyatlar koyunun türü kadar yaşı ile de alakalıydı. Ama anlaşılan her halükârda Eflak ve Boğdan koyunları Rumeli koyunları kadar itibar görmüyordu²⁸.

Konar-göçerler ya da diğer hayvan sahipleri, hayvanlarını Osmanlı Devleti'nin belirlediği fiyat üzerinden satmak zorunda idi. Bu da hayvanın türüne göre belirleniyordu. Osmanlı arşiv belgelerinde bunlarla ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır. 16. yüzyılda Rumeli bölgesindeki bir kıvırcık koyun üç kez kuzulmuşsa 34 akçeye; iki kez kuzulmuş ise 31 akçeye; bir şişek koyun ise 27 akçeye satılmıştır²⁹. 1580 yılında Rumeli'deki üç dört kez kuzulayan Dobruca koyunu otuz akçe, daha fazla kuzulmuş koyun 26 akçe, şişek koyunu ise 20 akçedir³⁰.

Osmanlı'da canlı hayvan sayısının miktarı, konar-göçer nüfusa paralel ilerlemiş olmalıdır. Devlet, konar-göçer grupları yerleşik hayata teşvik ettiği süre boyunca ekim

²⁰ Kıvırcık koyun hakkında bkz. Uğur Can, *Kıvırcık Koyun Irkında Çeşitli Vücut Ölçümleri İle Canlı Ağırılık ve Karkas Ağırlığı Arasındaki İlişkiler Üzerine Araştırmalar*, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ 1997, 73 s.

²¹ MD 3, s. 285/820; MD 14/2, s.719 /1039

²² MD 39, s. 102/254

²³ MD 40, s. 32/65

²⁴ Irène Mélikoff, "İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, (Çeviren: G. Ç. Güven- İ. Yerguz, T. Altınova), İstanbul 1997, s.151

²⁵ MD 34, s. 8/19

²⁶ MD 34, s. 139/294

²⁷ MD 43, s. 26/52

²⁸ MD 43, s. 29/60

²⁹ MD 7, s. 617-619/1729-1730

³⁰ MD 43, s. 26/52

alanları artmış; yaylak ve kışlak alanlarında ciddi azalmalar olmuştur. Bu durum konar-göçerlerin hayvan yetiştirilmesi konusunda birtakım sıkıntılar yaşamasını beraberinde getirmiştir.

2- Konar-Göçerlerin Yaylak-Kışlak Yolculuğu

Konar-göçerler yaylak kışlak arasında geçen bir yaşam tarzı sürmekteydi. Bahar aylarının gelmesiyle beraber tüm aile fertleriyle birlikte göç etmeye başlardı. Sahip oldukları develerine tüm yüklerini ve eşyalarını yerleştirerek koyunlarını önlerine alarak yaylalarına doğru gittikleri yolculuklarını başlatırlardı. Muhakkak ki bu yolculuk çok kolay bir iş değildi. Yavaş, zor ama onlar için keyifli olmalıdır ki bu hayat tarzını sürdürmekte ısrarcı olmuşlardır. Göçebelerin hayatları hayvanların doğal ihtiyaçlarına bağlı olarak değişmekteydi. Yaylak-kışlak arasındaki hareketin başlangıç ve bitişini, hareket hızını, bir yerde konaklama süresini otlaklar ve hayvanlar belirlerdi. Göçebeler kendi emeklerinin bulunmadığı geniş otlakları hayvanlarına yedirerek geçim imkânlarını sağladıklarından hayat standartları tamamıyla doğaya bağlıdır. Onlar çevrelerindeki her kaynaktan azamî ölçüde faydalanırlar ve bu konuda yerleşik halktan daha yeteneklidirler. Bir yerde otlak tükeninceye değin orada ikamet ederler, sonra yeni otlaklar aramak üzere yola koyulurlardı. “Otlacı takip ederiz” deyiminde olduğu gibi otlaklar onları nereye götürürse oraya giderlerdi. Öte yandan sıcaklık, soğukluk, yağış, kuraklık gibi iklim unsurları da iki mesafe arasındaki hareketi etkilerdi. Göçün çoğu modelleri, süresi, güçlüğü, gruplara göre farklılaşması bu faktörlerden birinin daha etkili olmasına bağlıdır. Göçerler sıcak-soğuk, ıslak-kuru, nehir-çöl gibi zıt ortamlar arasında yapılırdı. Anadolu ve çevresindeki göçebe hareketleri genelde kuzey – güney yönünde cereyan ederdi. Kışın sıcak iklime sahip Çukurova ve Suriye taraflarına, yazın İç ve Kuzey Anadolu’nun yüksek platolarına hareket edilirdi. Meselâ XIX. yüzyılda Diyarbekir taraflarında bulunan Bozulus ve Karaulusa bağlı aşiretler Erzurum’a kadar gitmekteydiler³¹.

Bir takım sosyal ve siyasi sebepler ile Orta Asya’dan Anadolu’ya gelen konar-göçerler, Bizans devrinde yerleşik halkın Anadolu’da kullanmadığı geniş mera ve yaylalarda özellikle hayvanları için verimli alanlar bulmuşlardı. Bizans yönetimi, göçebelerin Anadolu’ya yaptıkları bu akınları bir türlü önleyememiştir. Hatta Bizans, Selçuklu sultanlarının isteseler de daha verimli otlaklar bulmak için gerektiğinde sınırı aşan göçebeleri kontrol edemeyeceğini anlamakta zorluk çekmiştir. Bizans ordularının sefere çıktığı yaz mevsimlerinde, göçebeler yaylalara çıkmış oluyordular. Hafif donanımları ve çevik atları yüzünden onları yakalamak oldukça zordu. Kışın Bizans askerleri sefere çıkmadığı için, Türkmenler vadilere iniyorlardı. Göçebeler otlatma fırsatlarını azamiye çıkarmak ve sürü kayıplarını en aza indirmek için, Bizans

³¹ Abdullah Saydam, “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20, Isparta 2009, s.28-29; Brian Spooner, “The Status of Nomadism as a Cultural Phenomenon in the Middle East”, *Perspectives on Nomadism*, Leiden 1972, s. 122-124

sınırlarını doldurmuşlardı³². Ancak bu yoğun göç birçok maddi ve toplumsal güçlüklerle neden olmuştur. Yaylak ve kışlak konusunda aşiretler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, özellikle Köseadağ Savaşından sonra daha da artmıştır. Bu yüzden 1263'te bazı konar-göçer gruplar, Bizans İmparatoru VIII. Michael Paleologos'tan yaylak ve kışlak istemek durumunda kalmıştır. O da bunların Dobruca'ya gönderilmelerini sağlamıştır³³.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında şehirlerin kurulmasında ve gelişmesinde konar-göçer grupların bir etkisi olduğu düşünmemekteyiz. Bu grupların yerleşik hayata geçirilmeleri çok kolay bir süreç olmamıştır. Üstelik asırlardan beri getirdikleri sosyal yapılarını bir anda değiştirmek de zordu. Bu yüzden ilk zamanlarda Bursa, İznik, İzmit gibi şehirlerde eserler inşa ettirenler, devlet adamı ya da sanat erbabıdır. Bunların içlerinde göçebe olanlara pek rastlanmadığı görülmektedir. Bilecik'in fethinden sonra Orhan Gazi, artık yaylakta vakit geçiren bir aşiret reisi değildi. Böylelikle hayvancılığa ve kısmen tarıma dayalı yarı-göçebelik yerine tam yerleşik hayata geçiş yolunda bir tercih yapılmıştır. Bu dönemde özellikle yönetici kadronun göçerlikle alakasının kalmadığı anlaşılmaktadır. Hatta Osmanlı Devleti'nin göçbeleri iskân ettirmek siyasetinin temellerinin bu tarihlerde atıldığını dahi söyleyebiliriz. Şeyh Edebâli'nin müritlerine yerleşik hayatı tavsiye eden “toprağa bağlanın, suyu israf etmeyin, ilim sahiplerini gözetin, ağaç dikin” şeklindeki nasihatleri bunu göstermektedir³⁴. Böylece Osmanlı'nın bünyesinde gerçekleşen idari, sosyal ve iktisadi alanlarda önemli bir değişim ve dönüşüm başlamıştı.

Osmanlı'nın bu değişim ve dönüşümü, konar-göçerleri kontrol altında tutmayı gerektirmiştir. Osmanlı Devleti'nde göçbelerin hayvanlarını otlattığı yaylaklar, göçebe grubun bütün mensupları tarafından ortaklaşa kullanılması sağlanmış; sadece tek bir aileye müstakil olarak tahsil edilmemiştir. Göçbelerin yaylak yerlerini kullanmaları, kadimlik esasına ve üzerlerine tapulu olmasına dayanmaktaydı³⁵. Konar-göçerin koyun yetiştirirken en çok ihtiyaç duyduğu şey yaylak, otlak ve mera alanlarıdır. Osmanlı Devleti'nde yerleşik hayat tarzı konar-göçerler arasında artmaya başlayınca bu tür alanlarda sıkıntı yaşanmaya başlanmıştır. Diyarbakır'da yaşayan Bozulus ve Karaulus aşiretleri yaz aylarını Erzurum'da bulunan kadim yaylak alanında geçirmişlerdir. Ama 1568 yılında bu yaylak alanları sipahilere tımar olarak verilmiş bu da mevcut aşiretlerin mağdur olmasına neden olmuştur³⁶.

³² Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçbeler ve Osmanlılar*, (çev. Müfit Günay), Ankara 2000, s. 34-35; Saydam, “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”, s. 9-10

³³ Mélikoff, “İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni”, s. 151; Saydam, “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”, s. 9-10

³⁴ Saydam, “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”, s.12; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi* (1243-1453) I, İstanbul 1995, s. 206-207

³⁵ İlhan Şahin, “Yaylacılık Geleneğinin Giresun'daki İzleri”, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, İncelemeler-Araştırmalar*, İstanbul 2006, s. 259

³⁶ MD 7, s. 848/2321

3- Konar-Göçerlerin Koyun Yetiştirirken Yaşadığı Sıkıntılar

Konar-göçerlerin yaşadığı en önemli problemlerden biri devlete ödemeleri gereken vergilerdi. Osmanlı konar-göçerlerden resm-i ağnam, resm-i kışlak, resm-i yaylak, resm-i otlak, resm-i ağıl ve resm-i yatak adı altında çeşitli vergiler almıştır. Pek çok zaman bu gruplar vergilerin tamamını ya da bir kısmını ödememek için ya vergi memurlarından kaçmış ya da vergi ödememek için direnmişlerdir. 1568 yılında her sene koyunları ile birlikte Sincar dağına çıkan Ulus tairesi, vergi toplamaya gelenlere vergi vermemek için muhalefette bulunmuştur³⁷. Yerel yöneticilerin konar-göçerlerden fazla ve zamansız vergi toplamaları, bu grupları zor durumda bırakmıştır. Dulkadirli Cemaatine bağlı *Cam* diye tanınan taife, sipahilerine adet-i ağnam vergisi için üç yüz altın vermekteydiler. Söz konusu grup bunu ödemekte zorlanırken sipahileri bu vergiye ek olarak yüz baş koyun, resm-i bennak, yüz sikke altın, yüz batman yağ, onar tulum, onar kıta keçe daha talep ederek zulümden kaçınmamıştır. Bu davranışı göçebelerden birinin sipahiye şikâyet etmesine sebep olmuş ancak sipahi şikâyet üzerine daha da gaddarlaştırmış ve şikâyet ettiği için o göçebenin altmış beş altınını alıp cezalandırmaya kalkmıştır³⁸. Fazla vergi talep edilmesi nedeniyle yaylağa bile çıkmaya korkan göçebeler vardı. Devlet, vergilerin kanuna uygun alınmasını istiyordu ancak yerel yönetim çok da buna kulak asmiyordu³⁹. Bu tür durumlar karşısında mücadele veremeyen göçebeler *cela-yı vatan* etmek zorunda kalmışlardır. Berkofça'da subaşılık yapan şahsın resm-i yaylak bahanesiyle zorla konar-göçerlerin koyunlarını aldığı için pek çok çadır *celâ-yı vatan* aşamasına gelmiştir⁴⁰. Sınır yerlerindeki aşiretler için savaş zamanı ve yapılan sulh sonucu aşiretler hayvanlarını otlatmak için İran tarafına geçemiyordu. Bu durumda aşiretler başka yerlerde hayvanlarını otlatmak zorunda kalıyordu. Bunun için konargöçerlerin vergi yükleri azaltılmaya çalışılıyordu. Bunu talep eden aşiretlerden biri Mahmudi aşiretidir. Ancak yerel idareciler sık sık ve düzensiz olarak vergi toplamaya devam ediyordu⁴¹.

Konar-göçerlerin yaşadığı bir diğer sıkıntı da çeşitli eşkiya ve benzeri grupların saldırılarına maruz kalmalarıdır. Karaman beylerbeyliğinde yaşayan Yağda konar-göçerleri, 1568 yılında Şamiler ve Meleş Arabı diye tanınan gurbet tairesinin saldırısına uğramış ve pek çok hayvanını bu gruba kaptırmış. Üstelik söz konusu talancı grup Yağda cemaatini korumak için gelen sancakbeyine de saldırmıştır⁴². Devlet çoğu zaman konar-göçerleri bu tür gruplara karşı koruyamamıştır. Bitlis'de ise Keçel (Geçil) Hüseyin adlı eşkiya hem yöre halkına hem de yaylak için gelen pek çok aşirete saldırıp onları zor durumda bırakmıştır⁴³. Niğde sancağında bulunan Üç Kapılı yaylağında bulunan cemaatler de 1568 yılında bu tür saldırılara maruz kalmıştır. Bu tür olaylar konar-göçerlerin ekonomik ve sosyal düzenlerini etkileyecek boyutlara

³⁷ MD 7, s. 559/1579

³⁸ MD 34, s. 39/82.

³⁹ MD 41, s. 1/2; MD 41, s. 2/4; MD 41, s. 191/434; MD 41, s. 195/442.

⁴⁰ MD 12, s. 279/571

⁴¹ MD 33, s.103/210; MD 33, s. 150/300; MD 14/1, s. 233/333; Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 80

⁴² MD 7, s. 561/1583

⁴³ MD 12, s. 61/133

ulaşmıştır⁴⁴. Bu tür saldırılara sadece konar-göçerler değil koyun ticaretinin diğer bir adımını sağlayan cepler de maruz kalmıştır. Yine aynı yıl Dukagin sancağında 5000 kadar koyun toplayan ceplerin koyunlarına el koyulmuştur⁴⁵.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Maraş çevresinde konargöçer hayatı yaşayan Rışvan Aşiretine tabi Bektaşlı Cemaatinden Kara Halil, 1737 yılında Maraş yakınlarında koyunlarını güderken, yine bu civarda bulunan Türkmen Taifesinden olup eşkıyalık yapan kişiler tarafından saldırıya uğramış ve 350 koyununu, 500 kuruş değerinde yün ve peynirini yağmalamışlardır. Maraş yakınındaki Pazarcık Ovası'nda bulunan eşkıyalıkla ün salmış Kılıçlı Aşiretine mensup birtakım eşkıya, birkaç yüz süvari ile 1770 yılında Malatya-Elbistan arasındaki yaylalarda konar-göçer hayatı yaşayan Mihmatlı Aşireti'ne saldırıp, mallarını, birçok sığır ve develerini gasp etmekle, evlerindeki halıları ve kadınların elbiselerini almakla kalmamış, ırzlarına da tasallut etmişlerdir. Aynı eşkıya grubu yine 1770 yılında, Çakallı Aşireti'ne de saldırıp, koyunlarını, mallarını, sığır ve binek hayvanlarını gasp etmişlerdir. XIX. yüzyılda Maraş ve çevresinde aşiret eşkıyasının bu tür hareketlerine sıkça rastlamak mümkündür. Mesela, Maraş kazasında meskûn Tacirli Aşiretinden Kadir adlı eşkıya, birkaç akrabası ile 1855 yılında, Gürün kazasına tabi Kızılburun köyü sakinlerinden Süleyman'ın 200 koyununu gasp ederek Maraş'a getirmiştir. Durumun saltanata şikâyet edilmesi üzerine, saltanat makamı, Maraş valisinden söz konusu aşiret eşkıyasından, gasp ettikleri koyunların, kuzuları ile birlikte alınmasını ve bu süre zarfında koyunlardan elde edilen sütün bedelinin tahsil edilip sahiplerine iadesini istemiştir⁴⁶.

Konar-göçer taifeler için en önemli sorunlardan biri de yerleşik hayat popülerlik kazandıkça yaylak ve kışlak alanlarının azalmasıdır. Bu konuda en büyük rakipleri elbette ki eker-biçer halk idi. Bu iki grup arasındaki sürtüşmelerde bazen konar-göçerler bazen de eker-biçerler haklı oluyordu. 1573 yılında Hamid sancağındaki Kundanlı yürükleri ziraat yapılacak alanlarda koyun ve diğer davarlarını otlatıp ekinlere zarar veriyorlardı. Konar-göçerlere bu konuda Anadolu'da görevli Çavuş Mustafa'nın da destek vermesi eker-biçer halkın şikâyetine neden oluyordu. Bu göçebe grup, yerleşik halkın kadınlarını ve çocuklarını da taciz edince Mustafa Çavuş görevinden alınmıştır⁴⁷. Buna benzer bir durum da Hınıs sancağındaki Türkmenler ile Baalbek kazası yerleşik reaya arasında yaşanmıştır⁴⁸. Yaylak alanlarının azalması konar-göçerlerin korkulu rüyasıydı. 1560 yılında Ulus taifesi için Diyarbakır'da yaylak olmadığından davarlarının pek çoğu telef olmuştur. Bunun üzerine bu grup için Tercan ve Erzincan civarındaki yaylaklar tahsis edilmiştir. Ancak söz konusu grubun Bingöl'ün yukarısına geçmesini önlemek için Gence hâkimi, Çapakçur, Hınıs, Van, Lahsa yöneticileri taifeye göz kulak olmak için uyarılmış ve söz konusu civarda

⁴⁴ MD 7, s. 963/2654

⁴⁵ MD 7, s. 885/2430

⁴⁶ Faruk Söylemez, "XVIII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortalarına Kadar Maraş ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri", Erciyes Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, C.1, Kayseri 2007, s. 71-73

⁴⁷ MD 23, s. 82/166

⁴⁸ MD 3, s. 42/104

casusların eksik edilmemesini istenmiştir⁴⁹. Devlet mümkün olduğu kadar bu grupları kontrol altına almaya çalışmıştır. Yönetim, Ulus taifesi gibi konar-göçerleri yaylak yolculukları sırasında yerleşim yerlerine dağılıp zarar vermelerini engellemek için bir takım görevli kişiler ile yolculuk yapmalarını sağlamıştır⁵⁰. Böylece Ulus taifesi gibi büyük grupları zapt altına almaya çalışmıştır⁵¹. Devletin konar-göçerlerin hareketini takip etmesi bazen bu grupları yıldırılmış ve bunların yerleşik hayata geçmelerine neden olmuştur. Danişmendlü Türkmenlerinden olan Şerefli cemaati Sığla sancağında Ayasluğ diğer adıyla Viraşehir adlı mahalde bulunuyorlardı. Kendi mahalleri dışındaki yerleşim yerlerine zarar vermeleri halkın şikâyetine neden olmuştur. Cemaat hakkında eski yerlerine döndürülmesi kararı alınınca pek çok kişi hayvanlarını satıp yerleşik hayata adım atmaya başlamışlardır. Bu nedenle Devlet, cemaatin artık atlara binmesi ve silah taşımamasını yasaklıyor; ev bina edip yerleşik hayata geçmelerini teşvik ediyordu⁵².

On altıncı yüzyılda ekilen toprakların otlaklar aleyhine genişlemesi konar-göçerlerin daha yükseklerdeki topraklara çıkmaya zorlamıştır. Bu yüzyılda Doğu Anadolu’da konar-göçerler ile eker-biçerler arasındaki mücadele yönetim açısından oldukça uğraştırıcı idi. Özellikle Erzurum-Pasin yolu Osmanlı ordusunun güzergâhı olunca köylü nüfus burayı terk etmek zorunda kalmıştır. Ardından güneyden gelen göçerler buraları yaylak alanına dönüştürmüşlerdir. Buna karşılık buraların tımarlı sipahileri köylüleri geri getirmiş ve göçebelerin buralara girmesi yasaklamıştır. Bu konuda Padişahın fermanına oldukça bozulan göçerler, devleti Safevi’ye sığınmakla tehdit etmiştir. Hatta bu dönem pek çok Türkmenler başta olmak üzere Azerbaycan’a gitmek zorunda kalmıştır. Kızılbaş Türkmenler başta olmak üzere aşiretleri, Osmanlı İnan sınırının her iki tarafında otlak arayışları Osmanlı Devleti ve Safeviler arasındaki başlıca çatışma nedenlerinden biriydi. Sürüleri güdenlerin, siyasal sınırları hiçe sayması nedeniyle aynı sıkıntı Osmanlılar ile Polonya arasında da yaşanmıştır⁵³.

Ekin alanlarına bilerek ve isteyerek zarar veren konar-göçerlere, ağır cezalar veriliyordu. 16. yüzyılda İçil’de bulunan kışı Alaiye sancağında geçiren büyük bir konar-göçer grup otlatması ve tüm uyarılara rağmen bu hareketlerine devam etmeleri nedeniyle suçlu bulunanlar Kıbrıs’a sürgün cezasına çarptırılmıştır⁵⁴. 1714 yılında Valide sultan hassı olan on iki cemaatten oluşan Rişvan konar-göçerlerinin yaylağa çıkarken beraber hareket etmeleri ve kendilerini tahsis edilen yerler dışında kışlamaları buna uymayan konar-göçerlerin boy beylerinin Rakka’da kalebent cezasına çarptırılmaları kararlaştırılmıştır⁵⁵. Kavala’da da Yörükler ve yerleşikler arasında mera ve ekin alanları için problemler yaşanıyor. Yörükler “meramızdır”

⁴⁹ MD 3, s. 381/1138

⁵⁰ MD 9, s. 5/15

⁵¹ MD 3, s. 506/1505

⁵² MD 127, s. 385/1683.

⁵³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, C.I, İstanbul 2000, s. 78-79

⁵⁴ MD 23, s. 184/389

⁵⁵ MD 121, s. 4/15

diyerek eker-biçerlerin ekinlerini çiğneyip, bağ ve bahçelerine girip ağaçlarını kesip boşalan alanlarda ağıllar yapıp hayvanlarını olatmışlardır. Konar-göçerlerden kendileri için ayrılan yerler dışındaki alanlara asla girmemeleri ve bunu ihlâl etmeleri durumunda kürek cezasına çarptırılmakla tehdit edilmişlerdir⁵⁶. Devlet, bazen de konar-göçerlerden verdikleri zararları karşılamalarını istemiştir. Çankırı kazası Boyalıca Yörükleri, Tosya'daki Göğercinlik karyesi ahalisinin ekinlerine koyun sürülerini salıp zarar verdiklerinden halkın zararını karşılamalarını talep etmiştir⁵⁷.

Ordunun hareketi de yerleşik reaya kadar konar-göçerleri de zor durumda bırakabiliyordu. İdil 16. yüzyılda konar-göçerlerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir. 13 Nisan 1570 tarihinde buradaki konar-göçerlerin ve yaylaklarına çıkacak olan yerleşiklerin Kıbrıs seferi için gelecek olan asker için acilen şehri boşaltıp yaylaklarına çıkması istenmektedir⁵⁸.

Konar-göçerlerin sıkıntıları kadar elbette onların çevreye verdikleri sıkıntılar da vardı. Ancak yönetim, her zaman yerleşiklerden yana olmamıştır. Bazen göçebeler de haklı bulunmuş ve onlar için de birtakım önlemler almaya çalışılmıştır. Yerleşik hayat için teşvik politikalarına rağmen devletin özellikle başkent İstanbul'un etiaşesi konusunda göçerlere olan ihtiyacı sebebiyle yerleşik ve göçebeler arasında denge kurmaya çalışmıştır. Devlet, 1572 yılında Ulus taifesi yaylaklarına giderken geçiş güzergâhında olan Hınıs sancağındaki çayır ve ekinleri çiğneyip koyunlarına yedirmeleri bazı problemlere sebep olmuştur. Ancak çayır ve ekinlerin bulunduğu yerler eskiden boş alanlar olup sonradan buralara köyler ihdas edilip konar-göçerler için başka geçecek yerler kalmamıştır⁵⁹. Devletin yerleşik hayata geçirme politikaları bu tür büyük konar-göçer grupları zor durumda bırakmıştır. 1565 yılında Ulus konar-göçerlerinin ileri gelenlerinin *kadim yaylağımız ve yurdumuz şenlendirilip hayvanlarının yaylamasına engel olmuştur* şikâyeti ve yaylak olmadığı için pek çok grubun yaylamak için İran tarafına geçip hem İran'a hem de Osmanlı görevlilerine vergi vermelerinin neden olduğu zorluk üzerine ziraat olan yerlerin yaylağa dönüştürülmesi istenecektir⁶⁰.

Yörükler, zaman zaman salgın hastalıklarla da mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Yaşadıkları hayat tarzı sebebiyle konar-göçerlerin, her türlü hastalığa karşı daha açık olabilme ihtimalleri vardır. 1571 yılında Yörük taifesi taun hastalığına yakalanmış ve çoğu vefat etmiştir. Devlet, bu üst üste gelen ölümler üzerine eşkinci olarak görev yapan pek çok kişiyi de kaybetmiş oluyordu⁶¹. 16. yüzyılda Karaman ve çevresinde düzenli olarak veba salgınları yaşanmıştır. Bu durum konar-göçerlerin yükümlülüklerini yerine getirememelerine sebep oluyordu. 1762-1764 yıllarında Karaman Eyaleti dâhilinde bulunan Bozulus Cemaatine bağlı gruplar, veba hastalığından dolayı Anadolu, Saruhan, Sivas, Ankara gibi yerlere göç etmişlerdir.

⁵⁶ MD 6, s.145/300

⁵⁷ MD 60, s. 288/668

⁵⁸ MD 12, s. 11/9

⁵⁹ MD 14/2, s. 630/908

⁶⁰ MD 6, s. 206-207/445; MD 6, s. 208/446

⁶¹ MD 12, s. 279/572

Böyle zamanlarda salgın hastalığa karşı en kolay korunma yolu hastalıklı yeri terk etmektir⁶².

Konar-göçerin ekonomisi hassastı. Olumsuz şartlara, yerleşiklere göre daha açık idiler. Herhangi bir salgın hastalık sürülerini yok edebiliyordu⁶³ ve bu durumda hemen yoksullaşıyorlardı. Konar-göçerlerin tamamı, yaşadıkları olumsuzluklar karşısında her zaman yerleşik hayata geçmiyor; kervan soygunculuğu gibi bir takım yasadışı işler yapmayı tercih ediyordu⁶⁴. Bunun dışında ya eşkıya gruplarına katılıyor ya da küçük bir ücret karşılığında imparatorluk ordusuna paralı asker olarak yazılıyorlardı. Göçerler asi idi; dağlarında başlarına buyruk yaşıyorlardı. Kurulu düzene karşı daha kolay başkaldırabiliyorlardı⁶⁵. Buna Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ekonomik güvensizlik ve bozulma da eklendiği zaman birçok göçebe grup kolayca eşkıyaya dönüşebiliyordu.

Türkmenler konar-göçerlikten vazgeçerek davalarını dağıtıp ziraatla meşgul olurlarsa yörüklükten çıkarlar, raiyyet yani çiftçi olurlardı. Tahrir zamanı on yıldan ziyade hangi köyde sâkin oldukları yazılmış ise raiyyet resmini o köyün sipahisine verirlerdi⁶⁶. Meselâ, Haleb Türkmenleri arasında yer alan Çoğun adlı cemâat, Antakya nahiyesinin Karaca Tut ve Saraycık köylerine 40-50 yıl önce gelip yerleştikleri ve koyunları da olmadığı için, 1550 yılı tahriri sırasında, Türkmen Defteri'nden ihraç edilerek raiyyet kaydedilmişlerdir⁶⁷.

4- Koyun Ticareti ve Coğrafyalarına Göre Canlı Hayvan Temin Edilen Konar-Göçer Gruplar

Osmanlı Devleti'nde şehirlerin et temini iki şekilde gerçekleşiyordu. Koyunları üreticiden alan celep ya da koyun tüccarları ya bunları canlı olarak kasaplara satıyorlardı ya da kendilerine tahsis edilmiş salhanelerde boğazlattıktan sonra yine kendilerine tahsis edilmiş kasap dükkânlarında bu sefer et olarak cari narh üzerinden satıyorlardı. Ancak en çok tercih edilen yol canlı hayvan satışıydı⁶⁸. Bu uygulama daha çok İstanbul içindir⁶⁹. Ancak diğer kentlerde de durumun benzer olduğunu

⁶² Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elâzığ 2014, s. 46-47, 56; Orhan Kılıç, "Yaylak ve Kışlak Arasında Geçen Bir Ömür: Osmanlı Döneminde Toroslarda Yörük Olmak", *Ermemek Araştırmaları I*, Konya, 2018, s. 302-303

⁶³ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s.80.

⁶⁴ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İşkânı*, İstanbul 1987, s. 87-88; Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 80

⁶⁵ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 79

⁶⁶ Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1989, s. VII

⁶⁷ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Suriye'de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, Elâzığ 2002, s. 330-331

⁶⁸ Ahmet Kal'a, *Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini İçin Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII ve XVIII. Asırlarda)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1985, s. 42-43

⁶⁹ İstanbul'un et işesi için detaylı bilgi için bkz. Kal'a, *Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini İçin Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları*, 90 s; Ahmet Uzun, *İstanbul'un Et İhtiyacının Sağlanması: Onadalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997,282 s.; Mehmet Sait Türkhan, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İşesinin Temini: Hassa Kassabbaşılık Kurumu*, İstanbul

düşünmekteyiz. Bu nedenle Osmanlı'nın genelinde canlı hayvanın satılması demek etin satılması demektir.

Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nde et iâşesini İstanbul ve diğer kentler olarak iki başlık altında incelemek gerekmektedir. Suraiya Faroqhi, bir şehrin kendisini çevreleyen bölge ve diğer kasabalarla etkileşim halinde olmadığı sürece var olamayacağını söyler. Her bir kasaba ve şehir merkezi, bir yerleşim yeri olarak, bağlı olduğu arka bölge ile birlikte düşünülmelidir⁷⁰. Şehirlerin yakın arka bölgelerinde çiftçiler; daha uzak arka bölgelerinde ise konar-göçerler bulunurdu. Bunların bağlı ya da yakın oldukları kasaba ve şehirlerdeki pazarlara getirdikleri ürünler ve dönüşte aldıkları mal ve hizmet ile hem şehir hem de çiftçi ile konar-göçerler için iktisadî bir canlanma söz konusudur. Bu bağlamda konar-göçerler, hayvanlarını kışlak ya da yaylaklarının buldukları bölgelere yakın yerlerde kurulan pazarlarda satma imkânı bulurlardır⁷¹. Örneğin, Rum Eyaleti'ne bağlı Gemerek, küçük bir yer olmasına rağmen, çevresinde yaşayan konar-göçer aşiretler için önemli bir ticaret merkezi idi⁷². İçel Yörükleri için önemli pazarlardan biri Toroslarda Aladağ yaylalarından olan Uçkapılı Yaylası'dır. Bu pazarda önemli hayvan alım satımları gerçekleşmiştir⁷³. Dolayısıyla her şehrin arka bölgesindeki konar-göçerlerden et iâşesini karşıladığını söylemek yanlış olmaz. Buradan da anlaşılabilir İstanbul dışındaki diğer şehirler kendilerinin ihtiyacı olduğu koyunları büyük ölçüde karşılayabiliyordu. Yani tüm şehirler bir şekilde kendilerini beslerken başkent İstanbul diğer şehirlere muhtaç durumdaydı. Bursa ve Sultanönü'nde bulunan Yörükler, Bursa kasaplarının ihtiyacını karşılıyordu⁷⁴. Bursa şehrinin et ihtiyacını karşılayan bölgelerden biri Sivas'a kadar olan yerleri kapsıyordu. 1560 yılında Sivas, Çorum ve civarından Bursa'da satılmak için toplanan 15.000 koyunun, et sıkıntısı yaşanması sebebiyle İstanbul'a getirilmesi isteniyordu⁷⁵. Halep ve Şam et ihtiyacını civardaki konar-göçer gruplardan karşılıyordu⁷⁶.

Başkent İstanbul, ağ içerisindeki diğer tüm şehirselleşimlerden fazlasıyla güçlü durumdaydı ve büyüklüğünün yanında diğerinin iki katından fazla bir nüfusa, öneme ve görev çeşitliliğine sahiptir. 19. yüzyıl öncesinde Anadolu'nun şehirselleşim görünümlerine hâkim durumdaydı. Sadece Anadolu'da değil ne Balkanlar'da ne de Ortadoğu'da Osmanlı hâkimiyetindeki bölgelerde hiçbir şehir, onun büyüklüğüne yaklaşmamıştır. Ayrıca, 18. yüzyıl sonuna dek hiçbir Avrupa şehri onunla aynı

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2006

⁷⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (Çeviren: Emine Sonnur Özcan), Ankara, 2006, s. 17

⁷¹ Şahin, "XVI. Yüzyılda Halep ve Yeniil Türkmenleri", s. 164

⁷² Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, s. 25

⁷³ Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları II*, Ankara 1977, s. 20

⁷⁴ MD 3, s. 8/25

⁷⁵ MD 3, s.502/1491.

⁷⁶ Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*, C.II, (Editör: Halil İnalçık, Donald Quataert), İstanbul 2004, s. 815

düzeyle ulaşamadı. Osmanlı idaresi, maharetini ve gücünü, bu devasa şehrin yiyecek ve hammaddesini temin etmek suretiyle ortaya koymuştur⁷⁷.

Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un et ihtiyacı ile diğer kentlerdeki et talebi ülkede ciddi bir rekabet yaratmaktaydı. Her yıl 200.000'den fazla koyun İstanbul'a getirilmiştir⁷⁸. İstanbul'da yaşanan et sıkıntısı karşısında devlet, çeşitli tedbirler alıyordu. Bu tedbirlerden ilki İstanbul'a koyun getiren cepler üzerinde denetimi arttırmak olmuştur. Bunun dışında özellikle İstanbul için canlı hayvan deposu olan Rumeli bölgesinde koyun eti tüketilmesi yasaklanmış ve buradaki halkın keçi eti tüketmesi teşvik edilmiştir⁷⁹. Osmanlı Devleti'nin bakış açısına göre İstanbul'da yaşanan et sıkıntısının sebeplerinden biri Rumeli'deki et tüketiminin artmasıdır. İşte böylesi durumlarda aldığı tedbir, Rumeli'de keçi etinin tüketilmesini teşvik etmektir⁸⁰. Et sıkıntısını önlemek için devletin aldığı başka bir tedbir de başta başkente yakın olmak üzere tüm şehirler için getirilmiş ya da getirilecek koyunların da İstanbul'a gönderilmesi olmuştur. 14 Nisan 1568 tarihinde Edirne ceplerinin Rumeli'nin yakın bölgelerinden getirerek Edirne'ye teslim etmeleri gereken ancak henüz teslim etmedikleri koyunlarının bir ay gibi kısa süre içerisinde İstanbul'a getirmeleri istenmiştir⁸¹. Söz konusu cepler istenen sürede koyunları İstanbul'a getiremeyince süre Mayıs ayı sonlarına kadar uzatılmıştır⁸². Daha uzak Rumeli topraklarından getirilerek İstanbul'a teslim edilmesi gereken koyunların teslimatı için belirlenen son tarih ise 11 Haziran 1568'dir. Bu da iki aylık bir dönemi kapsamaktadır⁸³. Devam eden sıkıntı karşısında Edirne dışında Eskişehir'den Bursa'da satılmak için getirilen koyunların da başkente gönderilmesi istenmiştir⁸⁴. Bunun dışında kadınların İstanbul'a gelmek için yola çıkarılan koyunların yol üzerindeki kentlerde satılıp kesilmesine izin vermelerinden sorumlu tutulup sık sık uyarılarda bulunmuştur⁸⁵. Anadolu'dan İstanbul'a gönderilen koyunlar, daha İstanbul'a ulaşmadan yol üzerindeki şehir, kasaba ve köylerde satılıp kesilebiliyordu. Devlet, bu konuda her ne kadar tedbir alsada çok başarılı olamadığı anlaşılıyor. Bu konuda konar-göçerler de sorumlu tutulup uyarılıyorlardı⁸⁶. İstanbul için Rumeli'den gelen koyunlar İstanbul'a gönderilmeyip Anadolu tarafına geçirilebiliyordu. İstanbul'da et sıkıntısı bu sebeple de yaşanıyordu. Böyle durumlarda koyunları diğer yakaya geçirenlerin ellerindeki temessükleri alınıyordu⁸⁷. Ayrıca İstanbul için

⁷⁷ Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, s. 42

⁷⁸ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İfaresi", *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu-II*, İstanbul 2014, s. 126

⁷⁹ *MD* 7, s. 617-618/1729; *MD* 7, s. 728/1996; *MD* 28, s. 99/237

⁸⁰ *MD* 7, s. 728/1996

⁸¹ *MD* 7, s. 446/1285; BOA, *MD* 7, s. 457/1321

⁸² *MD* 7, s. 456/1318

⁸³ *MD* 7, s. 447/1288

⁸⁴ *MD* 7, s. 456/1317

⁸⁵ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 271

⁸⁶ *MD* 72, s. 10/12

⁸⁷ *MD* 82, s. 18/36

gönderilen koyunların Anadolu yakasına geçirilmemesi için Gelibolu kadısı ve iskele eminine hüküm gönderilmiştir⁸⁸.

Başkent İstanbul için et ihtiyacının temin edildiği bölgeler genellikle Rumeli bölgesidir. Bu bölgede yaşanacak hastalık, kıtlık veya şiddetli kış mevsimi gibi olumsuzluklar nedeniyle ulaşımın aksaması veya salgın hastalıklarla hayvanların yok olması durumunda İstanbul için ikinci bölge Anadolu'dur. Her iki bölgede de hayvan temin edilen gruplar çoğunlukla konar-göçerler olmuştur. Rumeli'deki konar-göçerler, Anadolu'ya kıyasla yerleşik hayata daha yakınlardır. Devletin Rumeli Yörükleri için verdiği başka yükümlülükler de vardır. Rumeli'de bulunan Türkmenler, Yörükler ve müsellemler olmak üzere iki sınıfa ayrılmışlardır. Bunlar içerisinde Yörüklerin asıl işi hayvancılıktır. Müsellemler ise zahire taşımakla yükümlüydüler. Ancak bu müsellemler İstanbul'a getirilecek olan kasaplık hayvanların sevinde de rol alıyorlardı⁸⁹. Osmanlı arşiv belgelerinde İstanbul'da yaşanan et müzayakası için Rumeli'nin genelinden koyun temini için hükümler gönderilmiştir. Bu hükümlerde Rumeli göçerleri ya da Rumeli Yörükleri gibi ifadelerle rastlanılmamıştır⁹⁰. Ancak Anadolu'ya yollanan hükümlerde genellikle Türkmen koyunu ifadesi kullanılmıştır ki burada muhatabın daha çok konar-göçer olduğunu göstermektedir⁹¹.

Rumeli bölgesi ile kastedilen coğrafya daha çok Vize, Midye, Pınarhisar, Kırkkilise, Mahmutpaşa Hassı, Rus Kasrı, Aydos, Ahyolu, Sultanyeri, Misivri, Karınabad, Yanbolu, Nevai, Kızılağaç, Zağra-i Cedid, Akça Kızanlık, Zağra-i Atik, Çırpan, Uzuncaova, Kadıköy, Çirmen, Hayrabolu, Dimetoka Malkara, İpsala, Ferecik, Mekri, Gümölcine, Karasu Yenicesi, Kavala ve Zihne gibi yerleri kapsıyordu⁹². Bu bölgeler yerleşik hayatın hâkim olduğu ziraatın da geliştiği yerlerdir. Bu coğrafya hububat ipeşesinde önemli bir bölge olan "zengin Macar ovaları, Eflak Boğdan memleketleri, Dobruca ve Meriç Nehri boyunca uzanan Sofya, Uzunova Filipe ovaları, İstanbul'un ambarı olarak kabul edilen Trakya gibi yerleri ihtiva etmektedir⁹³. Bu durum hayvancılığa tahsis edilen yaylak ve kışlakların ve otlak yerlerinin Anadolu'ya kıyasla dar olmasına neden olmuştur. Dolayısıyla burada konar-göçerlerin yanı sıra köylüler de koyun yetiştiriyor olmalıdır. Anadolu ile kıyaslandığında canlı hayvan ihtiyacının temin edildiği konar-göçer gruplar, bu işi hayvancılığın yanı sıra ziraatla de uğraşan yerleşik reaya ile paylaşmak zorunda kalmışlardır. İstanbul için Rumeli'nin ön planda tutulmasının sebebi, devrin şartları gereği ulaşımda yaşanan zorluklar hasebiyle en yakın bölgenin tercih edilmesinden kaynaklanmaktadır. Rumeli coğrafyasında yaşayan Türklerin çoğunluğu 16. yüzyılda

⁸⁸ MD 28, s.309/775

⁸⁹ MD 23, s. 88/178; Emine Dengeç, "Osmanlı Ordusunda Bir Geri Hizmet Kurumu Olarak Vize Müsellemleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.17, Kütahya 2015, s. 12; MD 5, s. 108/250; MD 6, s.567/1238; MD 6, s. 567/1239; MD 22, s. 30/58; MD 22, s. 174/337; MD 40, s. 101/225; MD 43, s. 15/28; MD 60, s. 203/480; MD 62, s. 141/311

⁹⁰ MD 40, s. 32/65-66; MD 40, s.471/947

⁹¹ MD 3, s. 437/1308; MD 12, s. 485/927; MD 59, s. 33/155; MD 72, s. 11/12. MD 71, s. 260/489

⁹² MD 40, s. 32/65-66; MD 40, s. 471/947

⁹³ Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu Dâhilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", s. 79-82

köy ve kasabalarda yerleşik hayata geçmiş durumda idi. Ancak yine de Aydos, Eski Zağra, arasındaki Doğu Balkan sıradağları ile Batak, Haskova, Gümülcine arasındaki Rodop dağlarında hala yoğun olarak konar-göçerler yaşıyor idi. Selanik'in kuzeyindeki dağlık bölgeye de başka konar-göçerler ev sahipliği yapıyordu. Varna ile Şumnu'nun kuzeyinde uzanan Dobruca bozkırı ise neredeyse tamamen Yörüklerin yaşam alanıydı. Balkanların batısında ise yine konar-göçer gruplara rastlanmıştır. Ama bunların sayısı Balkanların doğusuna kıyasla oldukça azdı. Bunlar daha çok Üsküp'ün kuzeyindeki dağlık kesim ile Köstendil'in güneyindeki Kratova dağında görülüyordu. XVI. yüzyıl Balkanlarındaki Müslüman konar-göçer nüfusu yaklaşık olarak 50.000 hane halkı sayısı kadardı⁹⁴. Osmanlı Devleti'nin Rumeli'den talep ettiği koyun cinslerinin başında kıvrıkcık, Deliorman ve Dobruca koyunu olduğunu yukarıda zikretmiştik. Bunlardan başka Tırhala, İnebahtı, İzdin, Serfice ve çevresi yerlerden *kırcan* koyun getiriliyordu⁹⁵. Bu koyunların geldiği coğrafya Rumeli'de konar-göçerlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdir. Dolayısıyla tüm bu bilgiler ışığında Rumeli'de de hayvan yetiştiriciliğinde konar-göçerlerin payının büyük olduğunu söyleyebiliriz.

İstanbul için Rumeli coğrafyasının temel temin bölgesi olarak seçilmesinin çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenlerin başında hayvancılığa uygun iklim ve bol otlağa sahip olması ve hayvanların yürüyerek gelmelerine olanak sağlayan coğrafi bir yapıya sahip olması önemli bir etkidir. Zira Anadolu'dan getirilen hayvanlar her halükârda İstanbul'a gemi ile geçirilmek zorunda kalacaklardı. Bu ise nakliyat için ek külfetler demektir. Üstelik kara taşıma maliyetleri yıldırıcı boyutta idi⁹⁶. Ayrıca Rumeli'de İstanbul'a yakın bölgelerde hayvanların kışlaması ve gerektiği zaman İstanbul'a kolayca taşınmasına imkân veren bir kışlak sistemi oluşmuştu. Rumeli, Anadolu'ya göre Edirne hariç daha az büyük şehir bulunduğu alandı. Bu durum İstanbul'a et konusunda alternatif bir şehir olmamasından kaynaklanmaktadır. Anadolu'da Konya, Kütahya, Manisa, Bursa, Sivas, Amasya, gibi büyük kent merkezlerinin varlığı Anadolu'da yetiştirilen koyunların önemli bir miktarını çekecek seviyede nüfusa sahiptirler. Rumeli'de ise belki de sadece Edirne alternatif bir şehir olabilir. Bu yüzden Edirne merkezi idarenin sıkı kontrolü altındadır⁹⁷. Edirne'de et sıkıntısı yaşandığında İstanbul zahiresi için Edirne'ye getirilecek koyunlardan yeterli olduğu kadarı Edirne için ayrılıyordu⁹⁸.

Osmanlı Devleti'nin et iaşesi teminini sağlayan diğer bölge Anadolu'dur. Anadolu coğrafyasında koyun yetiştiren en büyük grup elbette ki konar-göçerlerdir. Osmanlı döneminde konar-göçerlerin özellikle çok sayıda koyuna sahip olduğu bilinmektedir. 16. yüzyılda Bozulus Aşiretinin koyun sayısı yaklaşık olarak

⁹⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s. 73-74

⁹⁵ *MD 72*, s.57/106; *MD 72*, s.153/291

⁹⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.258; Sam White, *Osmanlı'da İşyan İklimi Erken Modern Dönemde Celali İşyanları*, (Çev: Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2013, s. 166

⁹⁷ Türkhan, *Hassa Kassabbaşıklık Kurumu*, İstanbul 2006, s. 38

⁹⁸ *MD 6*, s. 604/1334

1.998.303'dür. Bu sadece vergiye tabi olan koyun sayısıdır⁹⁹. Marmara ve İç Anadolu'nun güneyinde bulunan Bozdoğan Yörüklerinin 18. yüzyılın ilk çeyreğinde yaklaşık 503.000 koyunu vardır¹⁰⁰. Karaman beylerbeyliğindeki konar-göçerlerin vergilendirilmiş toplam koyun sayısı 1500 yılında 1.558.228; 1522 yılında ise 1.674.192'dir¹⁰¹. Anadolu, Rumeli gibi sadece İstanbul ve çevresi bazı kentleri besleyen bir coğrafya değildir. Anadolu göçebesinin koyunlarının, farklı zamanlarda Osmanlı'nın tüm kentlerine ve komşu ülkelere götürüldüğü anlaşılmaktadır. Üstelik İstanbul'un et deposu Rumeli olduğu zamanlarda da Anadolu konar-göçerleri başkente koyun göndermiştir. Ancak özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'daki konar-göçerler, İstanbul için diğer dönemlere kıyasla daha fazla koyun göndermiştir¹⁰². Bunun sebebi ülkede yaşanan siyasi, sosyal, ekonomik bozulmadan kaynaklanmış olsa gerektir. 19. yüzyılda ise devlet, Anadolu'daki konar-göçer aşiretler için her sene İstanbul'a göndermelerini zorunlu kılan koyun miktarını belirlemiştir. 1844 yılında Ankara'da iskân edilmesi düşünülen aşiretlerin İstanbul'a senede 120.000 koyun göndermelerini mecburi kılmıştır¹⁰³. Cihanbeyli aşireti her sene İstanbul halkı için 100.000 baş koyun sevk etmek zorundaydı¹⁰⁴. 9 Kasım 1847 yılında Cihanbeyli Aşiretinden bazı kişiler Bursa ve İzmir'de de koyun satıyordu¹⁰⁵. Anadolu'da İstanbul için et temin edilen coğrafyada asıl uğraşları hayvancılık olan ve hayatlarını idari, mali, adli, üniteler halinde sürülerin peşinde yaylakdan kışlağa ve meradan meraya yürümeyle geçiren büyük aşiretler olan konar-göçerlerin önemli bir rol oynadıklarını söyleyebiliriz.

Osmanlı belgelerinde İstanbul başta olmak üzere önemli şehirlerin et ihtiyacını karşılayan göçebe gruplardan biri Halep ve Yeniil Türkmenleridir. Bu grup konar-göçerler, ekonomik bakımdan hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Hayvanlar arasında ise özellikle koyun yetiştirmekle ün kazanmışlardır. Bu bakımdan adı geçen konar-göçerler, yaylak-kışlak hayatı yaşamaktaydılar. Baharın gelmesiyle birlikte Halep Türkmenlerine mensup olan pek çok göçebe grup, Yeniil bölgesindeki yaylalarına göç ederdi¹⁰⁶. İstanbul'un et sıkıntısına çare bulmak için Üsküdar'dan Halep, Maraş, Adana ve Sivas'a kadar olan yerlerin kadınlarına gönderilen bir hükümlerle, buralara gelen Türkmen koyunlarının gönderilmesi talep ediliyordu¹⁰⁷. Bir başka hükümdere ise İstanbul'daki et sıkıntısının giderilmesi için Maraş ve Türkman-ı Halep'ten başkente

⁹⁹ Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I, Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 143; Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 80

¹⁰⁰ Alparslan Demir, *XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Bozdoğan Yörükleri*, Ankara 2010, s.105.

¹⁰¹ Ayşegül Hüseyinklioğlu, *Karaman Beylerbeyliği'nde Konar-Göçer Nüfus (1500-1522)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elâzığ 2008, s. 162-164

¹⁰² Türkhan, *Hassa Kassabbaşıklık Kurumu*, İstanbul 2006, s. 43

¹⁰³ Cevdet, Dahiliye, 13339

¹⁰⁴ Cevdet, Dahiliye, 5351; Cevdet, Belediye, 1531, 1836, 2011, 2073, 3521, 5133, 5150, 7171, 7334, 7462, 7522

¹⁰⁵ M. 4/75.

¹⁰⁶ İlhan Şahin, "XVI. Yüzyılda Halep ve Yeniil Türkmenleri", *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, İncelemeler-Araştırmalar*, İstanbul, 2006, s. 163-164.

¹⁰⁷ MD 71, s. 260/489

koyun getirildiği vurgulanmaktadır¹⁰⁸. Antep ve Yeniil'den de İstanbul'a koyun gelmiştir¹⁰⁹.

İstanbul için koyun alınan konar-göçer gruplardan biri de Ulus Türkmenleridir¹¹⁰. Teke bölgesindeki Ulus taifesinin İstanbul için koyun göndermesi istenmiştir¹¹¹. Diyarbakır ve Erzurum yaylalarında Bozulus diye bilinen güçlü aşiret grupları kışı Suriye'de yazı da Erzurum yaylalarında geçirirlerdi. 17. yüzyılda bunların bir kısmı Batı ve Orta Anadolu'ya göçerek, Celali ayaklanmaları sonucu boşalan yerlerde yeni yaylak ve kışlak alanları aramaya başlamışlardır. Bozulus göçünün sebeplerinden biri ticari faktörler olmalıdır. Çünkü hem İstanbul hem de Batı ve Orta Anadolu kentleri, koyunlar için önemli bir pazar konumundadır. İstanbul'a götürülen koyunların izlediği yolların önemli bir kesişme noktası olan Afyon-Akşehir yöresinin Bozulusların tercih ettiği yerlerden biri olması bu duruma gösterilecek delillerden biridir¹¹².

Bunun dışında İstanbul'a Anadolu vilayeti başta olmak üzere¹¹³, Diyarbakır¹¹⁴, Karaman¹¹⁵, Rum (Sivas)¹¹⁶, Şam ve Şark Türkmenlerinden¹¹⁷ farklı birçok zamanda koyun gönderilmiştir. Hatta kadimden Mahruse-i İstanbul'a et zahiresi için Rum, Diyarbakır, Sivas ve Adana'dan bilcümle Türkmen ve Ulus'tan gelen kızıl koyunun İstanbul'a gönderilmeyip civar şehirlerde satılması başkent için rahatsızlık yaratmıştı¹¹⁸. Karaman ve Anadolu'ya gönderilen hükümlerde İstanbul zahiresi için yola çıkan Erzurum, Diyarbakır, Sivas, Adana Türkmenleri ve Uluslarından gelen kızıl koyunların başka kasabalarda satılmadan gönderilmesi bekleniyordu¹¹⁹. Bazı dönemlerde Türkmenlerin bizzat kendileri de koyun getirip İstanbul'da satıyorlardı¹²⁰. 1783 yılında İstanbul zahiresi için Konya ve Adana'daki konar-göçerlerden koyun talep ediliyordu¹²¹. 1788 tarihli bir fermanda yine Anadolu, Konya ve Adana vilayetlerinden İstanbul için gönderilen koyunların sevki sırasında geçit ve derbentlerde voyvodalar, mütesellimler gibi görevlilerin fazla vergiler isteyerek koyun naklini yavaşlattıkları ve bu yüzden İstanbul'da et sıkıntısının arttığı vurgulanmaktadır¹²². Anadolu göçerleri İstanbul'dan çok kendi coğrafyasındaki et iaşesinin deposu durumundadır. Bir yandan kendi coğrafyasını beslerken bir yandan da başkent in et eksikliğini tamamlamıştır. Anadolu ve Karaman'dan 1576 yılında

¹⁰⁸ MD 70, s. 239/452

¹⁰⁹ MD 30, s. 220/507

¹¹⁰ MD 7, s. 559/1579

¹¹¹ MD 34, s. 37/78

¹¹² Faroqi, *Kentler ve Kentliler*, s. 274. Bozulus hakkında bkz. Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 239

¹¹³ MD 28, s.70/170

¹¹⁴ MD 3, s.437/1308

¹¹⁵ MD 28, s.70/169

¹¹⁶ MD 6, s. 376/1031; OA, MD 6, s. 477/1033

¹¹⁷ MD 26, s. 118/304

¹¹⁸ MD 72, s. 12/12

¹¹⁹ MD 71, s. 372-373/699

¹²⁰ 6 Numaralı Adana Şerhiye Sicili, s. 19-20/21

¹²¹ 133 Numaralı Adana Şerhiye Sicili, s. 136-137/186

¹²² 6 Numaralı Adana Şerhiye Sicili, s. 19-20/21

Bursa'ya gelecek olan 90.000 koyunun 40.000 kadarının da yine İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu¹²³. Başka bir hükümde Yenişehir'e Anadolu'dan gelen koyunun 2.000 tanesi dahi İstanbul için ayrılmıştır¹²⁴. İstanbul için Türkmenlerden alınan 3.000 koyun Bursa kadısı tarafından Bursa'daki kasaplara dağıtılmış ve bu yüzden de İstanbul'dan sert bir şekilde ikaz edilmiştir¹²⁵.

Anadolu'daki konar-göçer gruplar koyunlarını belirli güzergâhlar boyunca satıyorlardı. Bu konar-göçerlerin koyunlarını sattığı şehirler, İstanbul'a giden ana yol üzerinde bulunan merkezler ile bu ana yol üzerinden açılan yan yollar üzerinde yer alan mekânlardır¹²⁶. Şehirlerde olan koyun pazarları muhtemelen konargöçer ve diğer hayvan satıcıları için en önemli gelir mekânlarından biridir. Ankara hayvan satıcılarının uğrak yerlerinden biridir ve Ankara koyun pazarının oldukça işlevsel çalıştığı anlaşılmaktadır¹²⁷. Eskişehir ve Sultanönü doğudan getirilen koyunlar için uğrak bölgelerden biridir¹²⁸. Diğer bir uğrak noktası Bolu ve çevresidir¹²⁹. Koyun pazarı olan kentlerden biri Halep'tir¹³⁰. Kuzebatıya yönelik bir yol izleyen göçerler, Afyon ve Kütahya üzerinden Bursa ya da İstanbul'a uzanan yolu tercih ederlerdi. Bu civarda koyun sürücüler için Mihaliç ve Balıkesir gibi yerlerde Pazar imkânları söz konusuydu¹³¹.

16. yüzyılın sonuna ait kayıtlarda Yeniil Ulusu ile Erçiş yaylasına çıkan Türkmenlerin koyunlarını önce Kayseri'ye getiriyor oradan Ankara, Aydın, Kastamonu, Beypazarı ve Eskişehir'e dağıtıyordu¹³². Erzurum, Diyarbakır ve Sivas Türkmenleri koyunlarını Sivas'tan Çorum'a oradan Çankırı ve Bolu ile buralardaki kasabalara dağıtıyordu. Geriye kalan koyunlar Bolu'dan Bursa oradan Samsun, Sinop ve Borlu'ya kadarki şehir ve kasabalarda satılıyordu¹³³. İstanbul'a koyun götüren Adana Türkmenlerinin çoğunluğu koyunlarını Kayseri Niğde, Ereğli, Aksaray, Konya, Larende, Ilgın, Akşehir'de satıyorlardı, geriye kalanlar da Bozkır, Belviran, Hatunsarayından koyunlarını geçirip Seydişehir ve Beyşehir'ne getirmekteydi. Buralarda satamadıkları koyunlarını Hamidili sancağına bağlı Yalvaç Karaağacı, Burdur, Eğirdir, Isparta kasabaları ile Antalya ve Alanya'da satmaktaydılar. Birçok koyununu da Menteşe'ye getirip Rodos'a satıyorlardı¹³⁴. Bu Türkmenlerden bir grubu da Akşehir ve İshaklu'ya getirip bazısı Aydın ve Saruhan'a bazısı da Karahisar-ı

¹²³ MD 28, s. 70/169

¹²⁴ MD 28, s. 90/215

¹²⁵ MD 35, s. 220/552

¹²⁶ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 274-275

¹²⁷ 46 Numaralı Ankara Şeriyeye Sicili, s. 138/43; 150/47; 203/62; 346/108; Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 276

¹²⁸ MD 6, s. 640/1406; MD 6, s.641/1408

¹²⁹ MD 6, s. 641 /1407

¹³⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarih I*, s. 93

¹³¹ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 276

¹³² MD 71, s. 258/482; s.410/769-770; MD 71, s. 372-373/699

¹³³ MD 71, s. 258/483; MD 71, s.372-373/699

¹³⁴ MD 71, s. 258/484; MD 71, s. 372-373/699

Sahip ve Kütahya'dan geçip Bursa, Balıkesir, Karesi ve Mihaliç'a; diğer bir grup ise Seydigazi, Eskişehir ve Bozöyük'e uğrayıp Aydın ve Bursa'ya dağıtım yapıyordu¹³⁵.

Kayseri, Erciyes dağı eteklerinde İstanbul'a giden ticaret yolunun üzerinde bulunan bir şehirdir. Birçok konar-göçer grubun da uğrak yeridir. Bu şehir, İstanbul zahiresi için Yeniil ve Erciş yaylağından çıkan Türkmen taifesi dışında Adana ve Halep Türkmenleri ile diğer semtlerden olan Ulus taifesi için de önemli bir ticaret şehridir. İstanbul'a zahire götüren göçebeler yol üzerinde Kayseri başta olmak üzere yukarıda saydığımız diğer kentler de bu koyunlarını satabiliyorlardı. Osmanlı Devleti özellikle bu gruplara ait olan kızıl koyunların satılmadan İstanbul'a gönderilmesini bekliyordu¹³⁶.

Başkent Anadolu'dan istediği koyunların başında cins olarak kabul edilen kızıl koyunlar gelmektedir. Bu koyunlar, genellikle Çukurova, Erzurum, Sivas ve Diyarbakır bölgesinde bulunan Türkmen ve Ulus taifelerine aitti¹³⁷. Adana ve Tarsus yöresindeki kızıl koyunlar, Kosonlu ve Karaisalı gibi aşiretlere mensup idi¹³⁸. 16. yüzyılda Erzurum, Diyarbakır Türkmen ve Ulus taifelerinden İstanbul'a getirilen kızıl koyunların Anadolu'nun çeşitli yerlerinde satılması yasaklanmıştır¹³⁹. Başkent için istenen diğer bir tür ise Türkmen koyunudur. Türkmen koyunları Karaman, Anadolu gibi vilayetler ile Eskişehir, Yenişehir, Pazarcık gibi iç bölgeler ile bu şehirlerin doğusundaki konargöçerlerin sahip olduğu koyunlardır¹⁴⁰. 1570 yılında İstanbul et sıkıntısı yaşayınca Anadolu Karaman ve Diyar-ı Şark vilayetlerinden Eskişehir, Yenişehir ve Pazarcık'a getirilen gelen 60.000 koyunun İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir¹⁴¹. Eskişehir ve çevresi doğudan getirilen Türkmen koyunlarının geçiş güzergâhıdır. 16 Ağustos 1571 tarihli bir belgede et sıkıntısı yaşanan İstanbul için Eskişehir ve çevresi illere uğrayan Anadolu, Karaman ve doğu vilayetlerinden gelen Türkmen koyunlarının başkente gönderilmesi istenmektedir¹⁴². Daha sonraki tarihlerde de bu konuyla ilgili emirler gönderilmiştir¹⁴³. Türkmen koyunlarından 32.000 koyun 23 Kasım 1646 tarihinde Şam-ı Şerif'e de gönderilmiştir¹⁴⁴. İstanbul için istenen diğer bir koyun türü de Karaman koyunudur¹⁴⁵. 1571 yılında Karaman aşiretlerinden 60.000 koyun istenmiştir. Bu o dönem için büyük bir miktar idi. Bu koyunlar aynı yıl gerçekleşen Kıbrıs seferi için talep ediliyordu¹⁴⁶. Kıbrıs seferi Karaman konar-göçerinin kaynaklarını olabildiğince tüketmiştir. Buna dayanamayan

¹³⁵ MD 71, s. 372-373/699

¹³⁶ MD 71, s. 410/769-770

¹³⁷ MD 72, s. 10/12; MD 69, s. 1/2; MD 31, s. 10/25

¹³⁸ Faroqi, *Kentler ve Kentliler*, s. 272-273

¹³⁹ MD 69, s. 1/2

¹⁴⁰ MD 12, s. 485/927

¹⁴¹ MD 14/1, s. 127/180

¹⁴² MD 12, s. 485/927

¹⁴³ MD 48, s. 196/337

¹⁴⁴ MD 72, s.143-144/455-456

¹⁴⁵ MD 35, s. 160/406; MD 35, s. 164/419; MD 14/1, s. 268/382; MD 14/1, s. 269/383; MD 57, s. 15/63

¹⁴⁶ MD 14/1, s. 217/312; BOA, MD 14/1, s. 258/364; MD 14/1, s. 259/365; MD 14/1, s. 268/382; MD 14/1, s. 269/383

yöre halkı padişaha karşı direnmiştir. Bunun sebebi büyük ihtimal ile bu taleplerin gerçekleşmeyecek kadar yüksek olmasındandır¹⁴⁷.

Konar-göçerler bu ticarete Bazen çeşitli talihsizlikler yaşamışlardır. İstanbul'a gitmek için yola çıkarılan koyunların bir kısmı Karaman, Teke, Hamid, Aydın, Saruhan, Bolu, Sapanca, İznikmid gibi bölgelerde satılmıştır. Ancak en önemlisi yol boyunca birçok koyun telef olmuştur¹⁴⁸. İstanbul için Anadolu Türkmenlerinden istenen koyunlardan yola çıkanlarından 2.000 tanesi hastalanmış ve iki konak geçmeden pek çoğu hastalıktan kırılmış ve kaçmıştır. Bu hastalıklı halleriyle İstanbul'a ulaşmaları mümkün olmamıştır. Devlet, sahiplerinin zarara uğratılmaması konusunda titizlik gösterilmesini istemiştir¹⁴⁹. Üstelik sürüler yolda kaybolabiliyor veya çalınabiliyordu¹⁵⁰. İstanbul için koyun getiren celepler Pınarhisar civarında üç sürüyü kaybetmişlerdir. Kadı'nın sürüleri bulmak için çalışmadığı konusunda yapılan şikâyetler üzerine, kadının araştırmaya başlayarak sürüleri bulması, aksi takdirde görevinden azledileceği söylenmiştir¹⁵¹.

Ordunun iâşesi için gönderilecek koyunun temini çok önemliydi. Özellikle doğu seferlerinde bölgedeki konar-göçerler ordunun et iâşesini sağlamıştır. 1585 yılında yapılan Tebriz Seferi'ne serdar olan Veziriazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ordusu için Bozok'tan 6.000 koyunun toplanarak Amasya'ya gelecek orduya teslim edilmesi isteniyordu¹⁵². Aynı ordu için Yeniil ve Rakka'da bulunan Bozulus Türkmenlerinden 20.000'er; Bozulus, Besyan-Bocvan ve Hazzo'dan 10.000'er; Halep Türkmenleri, Malatya, Samsat, Siverek, Birecik, Palu, Ruha ve Zara'dan 5.000'er; Kayseri, Çemişgezek, Bozok ve Mardin'den 3.000'er; Van, Karahisar-ı Şarki, Kuzcan, Çapakçur ve Mirvahan'dan 2.000'er; Çermik, Sağman, Hani, Penek, Bor, Hınıs ve Ardahan-ı Küçük'den 1.000'er; Suşehri, Erzincan, Ardanuç, Ovacık, Oltu, Pertek ve İspir'den 500'er; Kelkid, Mamervan, Akçakale, Tortum ve Mazgird'den 300; Kulb, Kığı ve Tekman'dan 200; Şeryan ve Ardahan'dan 100 baş (re's) koyun talep edilmiştir¹⁵³. Bunun dışında Veziriazam maiyetiyle Amasya'da konaklayacağından bu sancağa yakın yerler olan Çorum, Osmancık, Mihmed Selam, Zile, Turhal ve Ortapare Türkmen ve kasap taifelerinden toplam 1.000 baş koyunun Amasya'ya gönderilmesi emredilmiştir¹⁵⁴. Zeytun kazası halkı kendilerinden istenen 700 koyunu gönderecek güçleri olmadığını bildirdiğinden bu yöre halkından 400 koyun alınmıştır¹⁵⁵. Ayrıca Bozulus Türkmenlerinden istenen koyun zamanında orduya teslim edilmeyince tekrar bir ferman gönderilmiş¹⁵⁶ ve fermanın ardından 15.000 koyun ihraç edilmiştir. Ancak kalan 5000 baş koyunun da en kısa sürede gönderilmesi

¹⁴⁷ White, *Osmanlı'da İsyân İklimi* s. 167-168.

¹⁴⁸ MD 31, s. 10/26; MD 31, s. 11/27; MD 31, s. 12/30.

¹⁴⁹ MD 35, s. 181/462.

¹⁵⁰ MD 42, s. 19/171; MD 5, s. 299/777.

¹⁵¹ MD 36, s. 220/947.

¹⁵² MD 59, s. 17/55.

¹⁵³ MD 59, s. 19-21/60-109; MD 59, s. 33/155; MD 59, s. 56/251; MD 59, s. 55/239.

¹⁵⁴ MD 59, s. 33/155.

¹⁵⁵ MD 59, s. 39/175.

¹⁵⁶ MD 59, s. 33/155.

emredilmiştir¹⁵⁷. Görüldüğü üzere ordu için istenen koyun sayısı toplam 151.700'dür. Bu rakamın 56.000'i sadece Bozulus, Halep, Yeniil gibi tamamı konar-göçer olanlardan alınmıştır. Geriye kalan yerlerin üçte birinin dahi konar-göçer olduğunu düşünürsek ordu için gerekli koyun mühimmatının yarısından fazlasının konar-göçerler tarafından karşılandığını söylemek yanlış olmaz. Kıbrıs seferi için de Karaman Beylerbeyliğinden koyun götürülmüştür. Buradaki hayvan üreticilerinin çoğunluğu konar-göçerlerdir¹⁵⁸. 1559 yılında Şehzade Bayezid'e karşı Konya Ovasında yapılan savaş için giden ordunun et ihtiyacını karşılayan bölgelerden biri Bolu'dur¹⁵⁹. Bolu'dan hem 4000 koyun hem de 4 tane kasap gönderilmiştir¹⁶⁰. Ordu için yeterli et ihtiyacı karşılanınca artık koyun gönderilmemesi isteniyordu¹⁶¹. Bolu dışında Kütahya¹⁶², Simav¹⁶³, Göynük, Mudurnu ve Beypazarı¹⁶⁴ gibi yerlerden de koyun gönderilmiştir. 1578 Osmanlı İran savaşı için Erzurum'dan Türkmen koyunu istenmiştir¹⁶⁵. IV. Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi sırasında ordunun et ihtiyacını karşılayanlardan biri Danişmend Türkmenleriydi¹⁶⁶.

5- Konar-Göçer ile Koyun Ticareti Yapan Aracılar

Konar-göçerin elindeki koyunu alıp kentlere özellikle İstanbul'a getiren araçlar celepler, koyun sürücüleri, kasaplar, kadılar, naipler gibi görevlilerden oluşmaktadır. Koyun işini yapan görevliler hakkında çok detaylı araştırmalar yapıldığı için biz sadece isimlerini zikredip kısa bilgiler vermeye çalışacağız¹⁶⁷. Celepler kasaplık koyunları toplamakla görevlilerdir. Osmanlı arşiv belgelerinde özellikle celepler ve celeplik hakkında fazlaca bilgi mevcuttur. Ancak bu bilgiler genellikle İstanbul'a hayvan getiren celepleri kapsamaktadır. Bu nedenle diğer kentlerdeki uygulamanın da aynı olup olmadığı hususunda bazı tereddütlerimiz vardır. Ancak celeplerin görevi bellidir. Bununla ilgili bir şüphe yoktur. Celepler toplamaları gereken koyunları mevsiminde toplamakla yükümlüdürler.

Şehirlerin et ihtiyacı çok önceden belirleniyordu¹⁶⁸. Önce celep tahriri yapılıyordu¹⁶⁹. Söz konusu şehre nereden koyun gelecek ise orada celep yazılanlar kendilerine verilen süre içerisinde ve üzerlerine düşen miktar kadar koyunu teslim

¹⁵⁷ MD 59, s. 74/341; Tebriz seferi ve sefer için gerekli mühimmat için bkz. Orhan Kılıç, "1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmâl ve İaşesi", *Askerî Tarih Bülteni*, S. 46, Şubat 1999, s. 109-135

¹⁵⁸ MD 15, s. 55 /502; Hüseyinklioğlu, *Karaman Beylerbeyliğinde Konar-Göçer Nüfus*, s. 162-164

¹⁵⁹ MD 3, s. 39/99

¹⁶⁰ MD 3, s. 16/46; MD 3, s. 45/109; MD 3, s. 85/208; MD 3, s. 85/209

¹⁶¹ MD 3, s.150/403

¹⁶² MD 3, s. 31/74; MD 3, s. 40/100

¹⁶³ MD 3, s. 38/96

¹⁶⁴ MD 3, s. 89/221

¹⁶⁵ MD 32, s. 92/190

¹⁶⁶ Yunus Zeyrek, *IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Rûznâmesi*, Ankara 1999, s. 11

¹⁶⁷ İstanbul'un et iâşesi için aracı kişiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Kal'a, *Osmanlı Devletinde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini İçin Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları*, 90 s; Uzun, *Ondalık Ağnam Uygulaması*, 282 s.; Türkhan, *Hassa Kassabaşılık Kurumu*, 113 s.

¹⁶⁸ MD 7, s. 957/2637

¹⁶⁹ MD 3, s. 38/96

ederlerdi¹⁷⁰. 24 Mayıs 1571 tarihinde İstanbul'a koyun getirecek celepler için teslim tarihi 9 Haziran 1572'dir¹⁷¹. Bu süre bazen 1 ay bazen daha uzun olabiliyordu. Celepler bazen koyunları getirmeleri gereken yoldan değil de başka yollardan getirince İstanbul'da et sıkıntısına neden olabiliyordu¹⁷².

Celep olarak yazılan kişilerin ölmeleri, iflas etmeleri ve firar etmeleri ya da görevlerini çeşitli sebeplerle yerine getirememeleri durumunda şehirlerde koyun sıkıntısı yaşanabiliyordu. Bu durumda tekrar bir tahrir yaptırılıp özellikle başkente gelmesi gereken koyun miktarı önceden ne olarak hesaplanmışsa o miktarda gönderilmesi sağlanıyordu¹⁷³. Celepler, görevleri zor ve ağır olduğundan çeşitli bahanelerle görevlerinden uzaklaşmaya çalışmışlardır. Bazen tahrir yapan emini iflas ettikleri konusunda ikna etmişler; bazen de şehirdeki üst rütbeli kişilerin raiyeti ya da bu kişiler ile akrabaları olduklarını iddia etmişlerdir. Böylesi durumlarda ise devlet bu kişilere yardım eden kişileri sorumlu tutmuştur. Yani celep ne yaparsa yapsın devlet celeplerin teftiş işine çok önem vermiş ve celep olarak yazılanlara pek nefes aldırtmamıştır¹⁷⁴. Bazen de celepler celeplikten kaçmak için bir yolunu bulup tımar sahibi olup "sipahi olduğum için koyun vermem" demişlerdir. Ölen celeplerin yerine koyun vermeye gücü yeten oğulları ve kardeşleri devralmak zorundaydı. Ama ölenin yakınları çoğu zaman buna itiraz etmiştir¹⁷⁵. Celep olarak sadece zenginlerin yazılması isteniyordu¹⁷⁶. Ve kasaplık için 1577 yılında uygun görülen servet miktarı 200.000 akçedir¹⁷⁷. Celepler, kudretlerine göre seçiliyordu¹⁷⁸. Ahyolu'da hem yörük eşkincisi olan hem de kırk koyuna celep yazılan kişinin "iki yükümlülük benim gücümü aşıyor" diye yaptığı şikâyet dikkate alınmış ve celeplikten feragat ettirilmiştir¹⁷⁹. Celep tahriri yapan memurlar bazen tahammülü ve gücü yetmeyen kişileri celep olarak yazabiliyordu. Bu durum halkın şikâyetine sebep idi¹⁸⁰. Celepler sahte ölüm tezkereleri alıp kendilerini ölü olarak da gösterebiliyorlardı¹⁸¹.

İstanbul'da et sıkıntısı yaşandığında problemin celeplerden mi sürücülerden mi kaynaklandığı hep bir problem olmuştur¹⁸². İstanbul'da et sıkıntısı arttıkça devlet de celepler üzerindeki baskıyı arttırmıştır. 1568 yılına ait belgeler İstanbul'da et sıkıntısının yaşandığını göstermektedir. 12 Temmuz 1568 tarihli bir belgede celeplerin teslim etmeleri gereken koyunların aynı yılın Kasım ayına kadar koyun eminine vermeleri istenmiştir. Koyunların sağlıklı ve sağlam başkente gelmeleri için

¹⁷⁰ MD 3, s. 533/1573

¹⁷¹ MD 12, s. 156/336.

¹⁷² MD 72, s. 388/747. Mehmet Sait Türkhan, "Celep", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. Ek-1, İstanbul 2019

¹⁷³ MD 7, s. 617-619/1729-1730

¹⁷⁴ MD 7, s. 617-619/1729-1730

¹⁷⁵ MD 72, s. 338/665

¹⁷⁶ MD 6, s. 650/1439

¹⁷⁷ MD 30, s.201/477

¹⁷⁸ MD 61, s. 63/165

¹⁷⁹ MD 14/2, s.630 /908

¹⁸⁰ MD 31, s.75/186

¹⁸¹ MD 72, s.153/291

¹⁸² MD 72, s. 384/740

her türlü tedbir alınmaya çalışılmıştır¹⁸³. İstanbul'a gelen koyunun gönüllü celeppler tarafından getirilmesi, Edirne kasaplarının bu işe dâhil olmamaları istenmiştir¹⁸⁴. Başka bir belgede de Çorlu, Vize, Rodoscuk gibi bölgelerde İstanbul'a için hazırlanan koyunun kasap ve matrabazlar tarafından telef edildiği yazılmaktadır¹⁸⁵.

Et iaşesinde aracı kişilerden biri de *sürücü*, *koyun sürücüsü* olarak adlandırılırlar. Bu kişiler genellikle sürüyü toplayan celeppler içinden seçilmişlerdir. Sürücülerin görevi toplanan koyunları götürülmesi gereken kente ulaştırıp teslim etmektir. Aynı zamanda sürüdeki hayvanların yollarda telef olmasını engellemek için çeşitli tedbirler almaları gerekmektedir. Çeşitli bölgelerde birtakım kişiler görevli olmadıkları halde sürücü namıyla koyun toplayıp bir anlamda sahtecilik yapabiliyordu¹⁸⁶. Bu tür kişilerin koyun sürme işine dâhil olmamaları için çeşitli tedbirler alınıyordu¹⁸⁷. Koyun sürücülerinin başına genellikle Dergâh-ı Muallâ Çavuşlarından biri atanıyordu¹⁸⁸. Koyun sürücüler, görevinde usulsüzlük yapabiliyordu. Bazı celepplerin koyun getirip teslim ettiği için hüccet ibraz edebiliyorlardı. Bu usulsüzlükleri yaptıkları gerekçesiyle çeşitli cezalara çaptırılıyorlardı¹⁸⁹. Celep taffesi, 16. yüzyılda sürücülere koyun başına beş akçe ödüyordu¹⁹⁰.

Sonraki süreç kent pazarlarında bulunan şehir kasaplarına satılırdı. Şehir kasapları celepplerin gönülsüz iş ortaklarıdır. 16. yüzyıl sonlarında İstanbul kasaplarının işlerini kârlı bir biçimde yürütebildiklerini gösteren bir bilgi mevcut değildir. Üstelik Osmanlı merkezi idaresinin bu alana sürekli olarak yeni insan ve sermaye çekmeye çalıştığı görülmektedir. Mühimme kayıtlarında, zengin taşrahaların zorla, İstanbul'a kasap yapılmasına dair çok fazla bilgi vardır. Kasapların mali yükünün celepplerinkinden daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. 1576-1577 senesinde celep olmak için gereken servet miktarı 100.000 akçe iken, kasap olmak için gereken miktar ise 200.000 akçe olarak belirlenmiştir. Kişiler yük olarak gördükleri bu işten çeşitli yollardan kaçmaya çalışmıştır¹⁹¹. Hatta bu işten kurtulabilmek için büyük miktarlarda para ödemeyi dahi göze almışlardır¹⁹². Celeppler ve kasaplar arasında zaman zaman sürüşmeler yaşanmıştır. Bazen kasaplar celeplere borçlanmışlardır¹⁹³. Kasaplar celeplerden aldıkları koyun başına vermeleri gerekenden daha az para

¹⁸³ MD 7, s. 617-619/1729-1730

¹⁸⁴ MD 3, s. 101/255

¹⁸⁵ MD 3, s. 314/598

¹⁸⁶ Kal'a, *Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini İçin Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları*, s. 35-37

¹⁸⁷ MD 72, s. 103/201

¹⁸⁸ MD 72, s. 103/201

¹⁸⁹ MD 3, s.423/1365; MD 3, s. 424/1366; MD 3, s.424/1367

¹⁹⁰ MD 7, s. 617-619/1729-1730

¹⁹¹ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 279-294

¹⁹² İstanbul'un et iaşesi için aracı kişiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Kal'a, *Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini İçin Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları*, 90 s; Uzun, *Ondalık Ağnam Uygulaması*, s. 282; Türkhan, *Hassa Kassabbaşılık Kurumu*, s. 113.

¹⁹³ MD 14/2, s. 630/944

ödüyordular. Bu da devlete zarar vermiştir¹⁹⁴. Kasapların bölgelere göre satacakları etin fiyatı da devletin belirlediği narha göre şekillenirdi. 16. yüzyılda Rumeli bölgesinde etin narhi altı ay boyunca 300, diğer altı ay boyunca da 250 akçe üzerinden belirlenmiştir¹⁹⁵. Kasaplar da ekonomik güçlerine göre belirleniyordu. Mesela Larende şehrindeki ribahorlardan Muypapoğlu Mehmed eski kasaplardan biri olup 50.000 koyunu olduğu için tekrar kasaplık görevi verilip ordu için İçel sancağına gönderilmesi istenmiştir¹⁹⁶. Koyunlar belirlenen narh üzerinden fazlaya satılabiliyordu. Bu da şikâyetlere neden olurdu. Ankara’da Ali adlı kasap 1611 yılında narh beş iken 6 akçeye satıyordu¹⁹⁷.

Koyunları üreticiden kasaplar, celepler, kasaba kasapları ve koyun tüccarları alıyordu¹⁹⁸. Koyun türü ne olursa olsun Rumeli’den İstanbul’a getirilirken iskelelerde görevli kişilerden habersiz ve kayıtsız geçirilmesi kabul görmüyordu¹⁹⁹. Koyunun türünün ne olduğundan çok cinsiyetinin ne olduğu devletin en önem verdiği konulardan biri olmuştur. Devlet ısrarla dışı koyunun alınıp satılmasına ve kesilmesine her daim karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti, koyun üreticilerine özellikle celeplere kesime uygun erkek koyun vermesini istiyordu. Bunun sebebi dışı koyunlarının kesilmesi koyun cinsinin tükenmesine neden olmasıdır. Koyun cinsinin tükenmesi gelecekteki et iaşesini etkileyecek bir konu olmasından tehlikelidir²⁰⁰.

Koyun alan celepler ve sürücüler için en büyük problemlerden biri koyun bulunan yerlerin kasapları ve madrabazların daha önceden koyun alıp pahalıya koyun satmalarıdır²⁰¹. Rumeli’den İstanbul’a koyun getirmekle görevli koyun sürücüler görevlerinde gecikme olunca hapis cezasına çarptırılmışlardır. O civardaki tüm kadıların bu konuya dikkat göstermeleri isteniyordu²⁰².

Koyun hizmeti, celepkeşanların dışında zaman zaman Vize, Kırkkilise, Ofçabolu Kızılca, Kocacık ve Tanrıdağı müsellemleri gibi geri hizmet kurumları tarafından da üstlenilmiştir²⁰³. Müsellemler kendilerine verilen görevleri yerine getirmek zorunda idiler. Görevlendirmede, nöbet sırası kime gelmiş ise görev çıktığı zaman o müsellemlerin görev yerinde olmaları gerekmektedir. Yapılan yoklamalarda hazır bulunma mecburiyeti vardı. Yoklamalara katılmamak görevi ihmal kabul edildiğinden, suç sayılıyordu. Bu durumda cezai uygulamalara başvuruluyordu. Altı aylık görevlerini tamamlayan görevlilere hizmetlerini yaptıklarına dair icazet

¹⁹⁴ MD 30, s. 98/239

¹⁹⁵ MD 7, s. 617-619/1729-1730

¹⁹⁶ MD 12, s.155, 157/334, 337

¹⁹⁷ 13 Numaralı Ankara Şerhiye Sicili, s. 54/465

¹⁹⁸ MD 72, s. 336/661

¹⁹⁹ MD 72, s. 336/661

²⁰⁰ MD 72, s. 48/84; MD 72, s. 469/907; MD 39, s. 350/688; MD 40, s. 150/327; MD 40, s. 253/582

²⁰¹ MD 72, s. 103/202; MD 72, s. 176/335

²⁰² MD 72, s. 153/303-304

²⁰³ MD 5, s. 108/250; MD 6, s.567/1238; MD 6, s. 567/1239; MD 22, s. 30/58; MD 22, s. 174/337; MD 40, s. 101/225; MD 43, s. 15/28; MD 60, s. 203/480; MD 62, s. 141/311

verilirdi. Görevini yapmayanlar para cezası gibi bazı cezalara çarptırılıyordu²⁰⁴. Akıncılardan celep yazılması istenmiyordu²⁰⁵.

Koyun eminininden Rumeli'nin sol kolunda olan kadıklara gidip bir önceki kayıtlarda (atik defterde) ne kadar celep ve her celebin kaç koyun getirme yükümlülüğü olduğundan yoklama yapması istenmiştir. Celeplerden yolsuzluk yapan görevinde usulsüzlük yapanların yerine yarar ve kudretli yeni celeplerin yazılması emredilmiştir. Yeni deftere bunların kaydedilmesi gerekmekteydi. Celep yazılan kişilere de bunun bildirilmesi sonra benim haberim yoktur gibi bahaneler öne sürmemeleri istenmektedir²⁰⁶. Celepler bazen üzerlerinde yazılan koyun miktarını tamamlamak için koyun sahiplerine eziyet ediyorlardı. Sis sancağındaki bazı konar-göçerler İstanbul zahiresi için celepler dışı keçilerimizi bile alıyolar diye yakınıyorlardı²⁰⁷. Buna benzer yoklamaların koyun sürücüler için de yapılması istenmiştir²⁰⁸.

Konar-göçerler kendi buldukları şehirlerde sakin olan kişilere de koyun satıyorlardı. Hatta bu kişiler konar-göçerlere borçlanıyor ve bu da mahkemeye yansıyabiliyordu. İnsanların ete ihtiyacı oluyordu ama et, dolayısıyla koyun almaya kudretleri olmuyordu. Bundan sebeple borçlanarak aldıkları koyunların ücretlerini ödemekte zorlanıyorlardı²⁰⁹.

6- Koyundan Ete Etten Sofraya

Osmanlı Devleti'nde ekmek ile et önemli iki besin maddesidir. Bu iki besin maddesi için Evliya Çelebi *Cenâb-ı Bâri kullarına kuvâ-yı beden için helal etmiş bir nimet ola ve cümle nimetlerden mukaddem et, ekmek deyü yad olunur bir nimetdir* diyerek et ve ekmeğin önemini vurgulamaktadır²¹⁰. Osmanlı halkının gözünde de durum budur. Osmanlı Devleti'nde İstanbul ve Anadolu'nun genelinde sığır ve dana eti tüketimi hemen hemen hiç göze çarpmamaktadır. Bunun sebebi muhtemelen halkın geleneksel damak zevkidir ki yerleşik bile olsa bu damak tadını geçmişteki konar-göçer yaşam tarzı şekillendirmiştir. Bunun yanında sığırın özellikle kırsal hayatta tarımda kullanımı ve süt üretiminde kullanılmasındandır. Keçi eti ise muhtemelen dağlık yörelerde tüketilmekle birlikte, özellikle İstanbul'da hemen hemen hiç tüketilmemektedir. Asker için keçi etinden özellikle kaçıldığı tespit edilmiştir. Askere, sağlık açısından uygun olmayacağı düşüncesiyle keçi eti fazlaca verilmemektedir²¹¹.

²⁰⁴ MD 23, s. 88/178; Dingaç, "Osmanlı Ordusunda Bir Geri Hizmet Kurumu Olarak Vize Müsellemleri", s. 12

²⁰⁵ MD 22, s. 227/436

²⁰⁶ MD 3, s. 457/1363

²⁰⁷ MD 6, s. 44/90

²⁰⁸ MD 6, s. 23/47

²⁰⁹ Feridun Emecen, "Şehzade Mutfağı: III. Mehmed'in Şehzadelik Döneminde Manisa Sarayına Ait Bir Mutfak Masraf Defteri", *Tarih İçinde Manisa*, Manisa 2006, s. 76

²¹⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. I, (Haz: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 1996, s. 266/165a.

²¹¹ Türkhan, *Hassa Kassabaşılık Kurumu*, İstanbul 2006, s. 21

Osmanlı Devleti'nde koyunlar genellikle salhanelerde kesilip kasap dükkânlarında satılırdı. Bunların açılması için bazı koşulların sağlanması gerekiyordu. Öncelikle İstanbul'a getirilen koyunların dağıtılması esnasında, kesim işleminin mahalle aralarında yapılmasını önleyerek sağlıklı şartlarda gerçekleştirilmesine büyük önem veriliyordu. Kesimin hem açık havada hem de su kaynağına yakın bölgelerde yapılması sağlık açısından zaruri görülmekteydi. Bu yüzden, kurban bayramı haricinde sur içerisinde kesim yapılması yasaklanmıştı²¹². Osmanlı başkenti dışındaki şehirlerde salhane bulunmayabiliyordu. Örneğin 16. yüzyılın ikinci yarısına kadarki dönemde Şam şehrinin salhanesi yoktu. Bu durum şehirde koyunların her tarafta kesilmesine neden oluyordu ki bu da sağlıksız ve hijyensiz bir ortamın oluşmasına neden oluyordu. Kamunun yararı için bir salhanenin yapılması kararı 11 Haziran 1568 yılında alınmıştır²¹³. Koyunlar şehirdeki mezbahalarda da kesiliyordu. İstanbul'da Yedikule ve Edirnekapı salhaneleri vardır. İstanbul'da bazı kişiler Eyüpkapısı ve Topkapı'da bazı mezbahalar ve mumhaneler açmışlardı. Bu da eski salhaneleri işlemez hale getiriyordu. Devlet, yeni açılan mezbahaları bu sebeple yasaklıyordu²¹⁴.

Salhanelerde kesilen koyunların etleri hemen kesildikleri yerde asılıp satılırdı. Ayrıca Osmanlı döneminde et satışı hem dükkânlarda, hem seyyar kasaplar tarafından sokaklarda gerçekleşirdi. Kasap dükkânında etleri asmak için Selçuklu döneminde *kanara* denilen kasap çengeli kullanılırdı. Ayrıca kasap satırı, bıçakları, üzerinde et kesilen kütük ve terazi bulunurdu. Bu kütük, sert ağaçtan olmalı, her zaman temiz tutulmalıydı. Temizliği tuz serpilecek yapıldıktan sonra üzerine hurma lifinden örtü örtülürdü. Seyyar kasaplar ise henüz esnafın yerleşik düzene geçmediği dönemlerde bir sırığa astığı etleri sokaklarda ve pazarlarda bağırarak dolaşır, müşterinin istediği şekilde etleri keserek satardı. İstanbul'da sur içinde 1861-62 senelerinde gedikli kasap dükkânlarının kurallara uymaması üzerine gedikleri fesholunup, seyyar ve sokakta kurulan tenteli salaşlarda et satılmasına izin verilmiştir²¹⁵.

Kasaplardan etler sadece evde tüketilsin diye alınmazdı. Kebapçılar da satılan etin taliplisiydi. Osmanlı minyatürlerinin verdiği bilgilere göre kebabçıların etleri kasaplardan bütün ve parça olarak satın alarak doğradıkları ve şişe dizdikten sonra pişirdikleri şeklindedir²¹⁶. İstanbul dışında Manisa gibi şehzade kentlerinde de ev dışında kebablık et tüketilmekteydi²¹⁷.

Koyun, Osmanlı halkının sofrasının eti, konar-göçerin hayatının en kıymetli hazinesi idi. Yetiştirilme süresi oldukça uzun olan koyunlar, konar-göçerler için çadır, keçe, kıyafet, deri, yemek, süt kısacası her şey demektir. Var olması ona bağlıydı. Bir çocuğa bakar gibi bin bir güçlülle yetiştirdiği koyununu satarak kâr etmeyi umardı.

²¹² Uzun, *Ondalık Ağnam Uygulaması*, s. 141; Türkhan, *Hassa Kassabbaşılık Kurumu*, 113 s.

²¹³ *MD 7*, s. 449/1295

²¹⁴ *MD 82*, s. 42/84; *MD 82*, s. 117/241; *MD 82*, s. 171/357

²¹⁵ M. Ebru Zeren, Gözde Sazak, "Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık", *Acta Turcica (Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi)*, C.III, S.2, 2011, s. 56-60

²¹⁶ Zeren-Sazak, "Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık", s. 71

²¹⁷ *13 Numaralı Ankara Şeriyeye Sicili*, s. 28/226

O koyun ceplele yaptığı uzun seyahatten sonra bir kasap tarafında salhanelerde kesilir ve o et, Osmanlı halkının sofrasını donatırdı.

Sonuç

Osmanlı Devleti geliştikçe ve coğrafyası genişledikçe birçok konuda olduğu gibi iaşse konusunda da bir teşkilatlanma yapmış, oluşturduğu organizasyon ağıyla özellikle büyük kentlerin et iaşesi meselesini çözmeye çalışmıştır. Küçük ya da orta büyüklükte bir Anadolu kentinde bir yılda tüketilen koyun sayısını tahmin etmemize olanak sağlayacak verilere sahip değiliz; ancak, bu sayı önemli boyutlarda yerel ve bölgeler arası ticarete neden olacak kadar büyüktür.

Koyunların önemli bir kısmı konar-göçer gruplardan sağlanmaktadır. Bazen başkente gitmesi gereken sürüler Anadolu’da tüketilmiştir. Bu konuda genellikle kadılar sorumlu tutulmuştur. Ancak kadılar muhtemelen görev yaptıkları yerlerdeki güçlü kişilerin baskısı nedeniyle buna göz yummuş olmalıdırlar. Devletin ise bu konuda Rumeli’ye göre daha az baskı kurduğu görülmektedir. Bunun temel sebebinin, İstanbul’un iaşesinin sağlanmasında Anadolu’nun Rumeli’den daha sonra gelmesiyle alakalı olduğu düşünülebilir.

Yayladan sofraya etin hikâyesi, aslında konar-göçerlerin kışlaktan-yaylağa veya yaylaktan-kışlağa gidip geldikleri meşakkatli hayatlarının bir hikâyesi olarak da ifade edilebilir. Asırlardan beri süregelen bir hayat tarzının itici gücüyle bu hayat tarzından başka bir hayat yaşamayı düşünmeyen konar-göçer unsurların kışlaklarında hayvanları ile birlikte yaşadıkları evlerden, yaylalardaki kıl çadırlara uzanan bir hayatın öyküsüdür aslında etin hikâyesi. Etin hikâyesi, yaylak-kışlak yolculuğu sırasında yerleşik halk ile ciddi sıkıntılar yaşayan, yolda hayatını kaybeden aile üyelerini en yakın köy mezarlığına gömebilirse kendisini şanslı addeden konar-göçerlerin hikâyesidir. Etin hikâyesi, yolda veya hayvan otlatırken doğum yapan Yörük annelerin hikâyesidir. Etin hikâyesi, Necati Cumalı’nın “Boş Beşik” adlı oyununa konu ettiği Ali ve Fatma’nın yaylak yolunda kuzgunlara yem ettiği Murat bebeğin hikâyesidir. Etin hikâyesi, bin bir güçlkle yetiştirdikleri hayvanlarını istediği fiyata satamayan, satsa bile bedelini zamanında ve tam alamayan konar-göçerin hikâyesidir. Bütün bunlara rağmen, etin hikâyesi, dün de bugün de devletin yanında olan, kırılmayan, incinmeyen, gücenmeyen Yörüklerin hikâyesidir.

Kaynakça

1- Arşiv Kaynakları

a- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA)

Cevdet Dahiliye

No: 5351, 13339

Cevdet Belediye

No: 1531, 1836, 2011, 2073, 3521, 5133, 5150, 7171, 7334, 7462, 7522

Mühimme Defterleri (MD)

No: 3, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 14, 15, 22, 23, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 48, 57, 59, 60, 61, 62, 67, 69, 70, 71, 72, 82, 85, 121, 127.

b- Milli Kütüphane

Şer'iyye Sicilleri

13 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili

133 Numaralı Adana Şer'iyye Sicili

46 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili

6 Numaralı Adana Şer'iyye Sicili

c- Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

Altınay, Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul, 1989.

Barkan, Ömer Lütfi, *Xv. ve Xvi. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları I, Kanunlar*, İstanbul 1943.

2- Kaynak Eserler

Evlîyâ Çelebi B. Dervîş Mehmed Zillî, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, C. I, (Haz: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 1996.

3- Araştırma-İnceleme Eserler

Akdağ Mustafa; *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453) I*, İstanbul 1995

Bulduk Üçler; "Dağdan Ovaya, Keçiden Koyuna Yörüklük ve Türkmenlik", *Yörükler Orta Asya'dan Anadolu'ya*, (Editör: İlhan Şahin), İstanbul 2019

Can Uğur; *Kıvırcık Koyun Irkında Çeşitli Vücut Ölçümleri İle Canlı Ağırlık ve Karkas Ağırlığı Arasındaki İlişkiler Üzerine Araştırmalar*, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ 1997

Çakar Enver; "XVI. Yüzyılda Suriye'de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, Elâzığ 2002

Demir Alparslan; *XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Bozdoğan Yörükleri*, Ankara 2010

Dingeç Emine; "Osmanlı Ordusunda Bir Geri Hizmet Kurumu Olarak Vize Müsellemleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.17, Kütahya 2015

Emecen Feridun; "Şehzade Mutfacı: III. Mehmed'in Şehzadelik Döneminde Manisa Sarayına Ait Bir Mutfak Masraf Defteri", *Tarih İçinde Manisa*, Manisa 2006

Faroqhi Suraiya; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 2000

Faroqhi Suraiya; *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (Çeviren: Emine Sonnur Özcan), Ankara 2006

Genç Mehmet; *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000

Güçer Lütfi; "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dâhilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: XIII, Sayı: 1-4, İstanbul 1952

Gündüz Tufan; *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri-Bozulus Türkmen Aşiretleri 1540- 1640*, İstanbul 2016

Hüseyinklioğlu Ayşegül; *Karaman Beylerbeyliğinde Konar-Göçer Nüfus (1500-1522)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elâzığ 2008

İnalçık Halil; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, C.I, İstanbul 2000

Kal'a Ahmet; *Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini İçin Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII ve XVIII. Asırlarda)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1985

Kılıç Orhan; "1585 Yılında Tebriz Seferine Çıkan Osmanlı Ordusunun İkmâl ve İaşesi", *Askerî Tarih Bülteni*, S. 46, Ankara 1999

Kılıç Orhan; *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elâzığ 2014

_____ ; "Yaylak ve Kışlak Arasında Geçen Bir Ömür: Osmanlı Döneminde Toroslarda Yörük Olmak", *Ermenek Araştırmaları I*, Konya, 2018, S. 302-303.

Lindner Rudi Paul; *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, (çev. Müfit Günay), Ankara 2000.

Mcgowan Bruce; "Ayanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*, C.II, (Editör: Halil İnalçık, Donald Quataert), İstanbul 2004

Melikoff Irène; "İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, (Çeviren: G. Ç. Güven, İ. Yerguz, T. Altınova), İstanbul 1997

Orhonlu Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987

Saydam Abdullah; "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20, Isparta 2009

Söylemez Faruk; "XVIII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortalarına Kadar Maraş ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, C.1, Kayseri 2007

Spooner Brian; "The Status of Nomadism as a Cultural Phenomenon in The Middle East", *Perspectives on Nomadism*, Leiden 1972

Şahin İlhan; "Osmanlı Anadolu'su Göçbelerinin Yazılı ve Sözlü Kaynakları", *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, İncelemeler-Araştırmalar*, İstanbul 2006

_____ ; "XVI. Yüzyılda Halep ve Yeniil Türkmenleri", *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, İncelemeler-Araştırmalar*, İstanbul 2006

_____ ; "Yaylacılık Geleneğinin Giresun'daki İzleri", *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler, İncelemeler-Araştırmalar*, İstanbul 2006

Tabakoğlu Ahmet; "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İaşesi", *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu-II*, İstanbul 2014

Türkhan Mehmet Sait; “Celep”, *Tdv İslâm Ansiklopedisi*, C. Ek-1, İstanbul 2019

Türkhan Mehmet Sait; *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İaşesinin Temini: Hassa Kassabbaşılık Kurumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2006

Uzun Ahmet; *İstanbul'un Et İhtiyacının Sağlanması: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997

White Sam; *Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*, (Çev: Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2013

Yalman Ali Rıza; *Cenupta Türkmen Oymakları II*, Ankara 1977

Zeren M. Ebru – Sazak, Gözde; “Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık”, *Acta Turcica (Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi)*, C.III, S.2, 2011

Zeyrek Yunus; *IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Rûznâmesi*, Ankara 1999

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE İLK ÇOCUK HASTANESİ: HAMİDİYE ETFAL HASTANESİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

The First Children's Hospital in the Period of Abdülhamid: An Evaluation on Hamidiye Etfal Hospital

BÜŞRA KARATAŞER*

Özet

II. Abdülhamid döneminde ulaşımdan, denizciliğe, bürokrasiden sağlığa hemen her alanda reformlar yapılmıştır. Hamidiye Etfal Hastanesi, II. Abdülhamid'in açtığı ilk çocuk hastanesidir. II. Abdülhamid kızını kuşpalazı hastalığından sekiz aylıkken kaybettikten sonra yaşadığı acıyı diğer anne babaların yaşamaması için kızının hayrına bir hastane yaptırmak istemiştir. 1899 yılında Sultanın iradesiyle yapımına başlanan hastane 1899 yılında tamamlanmıştır. Çağın gerektirdiği modern koşullara sahip bir kurum olmuştur. II. Abdülhamid'in desteğiyle hastane geliştirilmiştir. Hastane Sultanın isteği üzerine hastaların ihtiyaçlarına göre en modern şekilde inşa edilmiştir. Hastanede bakteriyoloji laboratuvarı, dahiliye, kulak burun boğaz, asabiye, göz poliklinikleri bulunmaktadır. Zaman içerisinde hastanede yenilikler yapıldıktan sonra hastaneye kadınların tedavi edileceği bir bölüm dahil edilmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı Devletinin ilk çocuk hastanesi olan Hamidiye Etfal hastanesinden özellikle salgın hastalıklarla nasıl mücadele edildiği ve Hamidiye Etfal hastanesinin sağlık alanına yaptığı katkılar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Çocuk hastanesi, Hamidiye Etfal

Abstract

During the reign of Abdülhamid II, reforms were made in almost all fields, from transportation to maritime, from bureaucracy to healthcare. Hamidiye Etfal Hospital is the first hospital opened by Abdülhamid II. After Abdülhamid II lost his daughter at the age of eight months because of the diphtheria disease, he wanted to build a hospital for his daughter's good. Abdülhamid II wanted to build a hospital for other parents not to suffer his pain.

The hospital which was started to be built by the will of the Sultan in 1899 completed in 1899. It has become an institution with modern conditions required by the age. With the support of Abdülhamid II, the hospital was improved. The hospital was built in the most modern way according to the needs of the patients at the request of the Sultan. There are bacteriology laboratory, internal medicine, otorhinolaryngology, neurology and eye polyclinics in the hospital. Over time, after the

* Dr. Öğr. Üyesi, NKÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Namık Kemal Mah. Kampüsü, TEKİRDAĞ, bkaratser@nku.edu.tr

innovations in the hospital, a department where women will be treated was added to the hospital.

In this study, on the basis of Ottoman State's first children's hospital, Hamidiye Etfal hospital, the effects of the Ottoman State on the healthcare field through hospital in the period of Abdulhamid II will be discussed.

Key Words: Abdulhamid II, children's hospital, Hamidiye Etfal.

Giriş

Sağlık hizmeti bir toplumun vazgeçilmez ihtiyaçlarından biridir. Kişilerin sağlık hizmetlerinin karşılanması devletin temel görevlerinden biridir. Kişilere sunulan sağlık hizmetinin artması toplumsal sağlıkta iyileşmeye sebep olmaktadır. Sağlık hizmetlerinin tarihi ise insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Zira insanların var olduğu günden bu yana sağlık hizmetleri bulunmaktadır. Sağlık hizmetleri aynı zamanda bir toplumun vatandaşlarına gösterdiği değeri de ifade etmektedir. Sağlıklı olmayan bireylerin topluma ve üretime katkısı söz konusu olamayacaktır.

Anadolu'da sağlık hizmetleri veren kuruluşlara Darüşşifa, şifahane denilmektedir. Darüşşifa şifa yurdu anlamına gelmektedir¹. Günümüzde kullanılan hastane kelimesi ise ilk kez 1876 yılında Ahmet Vefik Paşa tarafından yazılan Lehçe-i Osmani ile sözlüğe girmiştir². İnsanlar hayatının başlangıcından beri varlığını sürdürmektedir. İnsanların doğayla iç içe yaşamaları doğayla etkileşime geçmeleri sebebiyle karşılaştıkları vahşi hayvanlar ve doğa olayları karşısında hayatta kalabilmek amacı ile çeşitli yöntemler geliştirmek durumunda kalmışlardır.³ Prehistorik dönemde kusturucu ilaçlar, zehirli ve zehirsiz bazı bitkilerin kullanıldığı, kırık tespit yöntemlerinin bulunduğu, kemik veremi gibi hastalıkların bulunduğu dair bulgulara ulaşılmıştır. Eski Türk uygarlıklarına baktığımızda ise Mezopotamya'da tıp bilgisinin Sümerler ile başladığı ve yazının icadı ile kayıtlara rastlanmaktadır. Sümerlilerde sağlık hizmetlerinin din adamları yoluyla yürütülmektedir. Eski Mısır'da ise tıpta son derece ilerleme göstermiştir. Doğacak çocukların cinsiyetinin belirleme yöntemleri kullanılmıştır. Dolaşımın kalpte olduğu ve kalp atışlarının varlığı tespit edilmiştir. Eski Çin'de tıp bilgisine baktığımızda ise akupunktur en bilinen tedavi yöntemlerinden biridir. Çinliler uzun yaşamı bir armağan olarak kabul etmeleri sebebiyle hastalıkların ilerlemeden tedavi edilmesi gerektiğine inanılmıştır.⁴ Rönesans'la birlikte bilimsel araştırmalar hızlanmış tıp ve sağlık alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Doktor sayısının arttığı ve anatomi alanında büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Cerrahi araştırmalarda yine bu dönemde gerçekleştirilmiştir⁵.

¹ Haluk Songur, Tuba Saygın, "Şifhane'den Hastane'ye", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014/1, Sayı 19, s. 200

² Haluk Songur, aynı yer.

³ Sevil Aslan, Ramazan Erdem, "Hastanelerin Tarihsel Gelişimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017/2, Sayı 27, s. 8

⁴ İlhami Nasuhioğlu, *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*, Diyarbakır Tıp Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1974, s. 10-11

⁵ Sevil Aslan, Ramazan Erdem, a.g.m., s. 10

Bu çalışmada Osmanlı sağlık teşkilatlanması, klasik dönem Osmanlı sağlık teşkilatlanması incelenerek Osmanlı devletinin zaman içerisinde sağlıkta aldığı yol, yaptığı yeniliklere de değinilecektir. Hamidiye Etfal Hastanesi kurulana kadar Osmanlı Devleti'nde sağlık teşkilatının rolü değerlendirilecektir. Hamidiye Etfal Hastanesinin kurulmasıyla birlikte sağlıkta önemli adımlar atılmış, zamanla çocuk hastanesine yeni bölümler eklenerek halkın tamamının yararına olan bir hastane olmuştur. Tıp öğrencileri için Hamidiye Etfal Hastanesinin bir uzmanlaşma yeri olması da ayrı bir önem arz etmektedir. Hamidiye Etfal Hastanesiyle ilgili çalışmalar olmakla birlikte bu çalışmada ilk kez Hamidiye Etfal Hastanesinin verem hastalığı gibi bir hastalığı önleme komisyonunun kuruluşu işlevleri ve Hamidiye Etfal Hastanesinin hizmetlerine ilk defa değinilmesi sebebiyle önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti sağlıkta kurumsallaşmayı Hamidiye Etfal Hastanesi ile modernleşme sürecine dahil etmiştir.

Osmanlıda Sağlık Teşkilatlanması

Osmanlıların Avrupa bilimi ile tarihin erken dönemlerinden itibaren irtibatla bulunduğu bir bilim dalı da tıp olmuştur. II. Murad döneminden itibaren Rönesans tıbbi ile Osmanlı Devleti çeşitli sebeplerle Avrupa'dan gelen hekimlerin getirdikleri ilmi belgelerle Avrupa tıbbını tanımaya imkân bulmuşlardır. Çeşitli sebeplerle Avrupa Devletlerinden göç ettirilen pek çok Yahudi asıllı tabip Osmanlı Sarayında hizmet etmişlerdir. Bu tabiplerin bir kısmı ise İstanbul, Selanik gibi şehirlerde serbest tabiplik yapmışlardır. Sarayda hizmet eden tabipler ise Etıbbı-i Yahudiyan adı altında bir grup halinde çalışmışlardır. Bu tabiplerden bir olan Musabin Hamun tarafından iki Türkçe tıp eseri telif edilmiştir⁶.

III. Selim'in 1789'da tahta geçmesiyle birlikte Osmanlı devletinde çeşitli reformlar yapılmıştır. Bu dönemde sağlık alanında yapılan yenilikler batılılaşma çabaları askeri alanda yapılan ıslahat hareketlerine paralel bir şekilde ilerlemiştir. Nizam-ı Cedit adı verilen batı tarzında ordu için inşa ettirilen Levent Çiftliğinin inşasından sonra 1799 yılında Levent Çiftliği Hastanesi adıyla İlk çağdaş Osmanlı Hastanesi açılmıştır. Osmanlı toplumunda sosyal yardım kurumu olarak bilinen sağlık kurumları devletin sağladığı resmi sağlık birimleri olarak değil de saltanat, varlıklı halk, vakıf yoluyla bağışladıkları hayır kurumları olarak finansmanları sağlanmıştır⁷.

19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu bir sağlık teşkilatı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu dönemde merkezden taşraya doğru bir sağlık teşkilatlanması kurulması için çalışmalar yapılmıştır. Ancak sağlıkta bir teşkilatlanma oluşturmak için yeterli sayıda sağlık personeli mevcut değildi. Sağlıkta personel yetiştirmek için kurumlar açılmıştır. Bunlardan ilki 1827 yılında ilk kez denenen ancak 1839 yılında tıp okuluna dönüşen Askeri Tıp Okulu'dur⁸. Osmanlı'da modern

⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, Salim Ayduz, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitimi, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1578

⁷ Yıldırım Yavuz, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları", *Odtü Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, S. 2,1988

⁸ Erdem Aydın, "19.yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2014, S. 14, s. 186

tıp eğitimi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane' de Fransızca olarak eğitim başlamıştı. Ancak zor olan tıp eğitimi Fransızca olması sebebiyle mezun sayıları çok düşük olmuştur. Bu durum personel ihtiyacı olan Osmanlı Devleti'ni sağlık alanında sıkıntıya sokmuştur⁹.

Osmanlıda Klasik Dönemde Sağlık Kurumları

Osmanlı Devleti'nde Bimarhane adı verilen bir diğer ismi Darüşşifa olan hastane işlevini gören kurumlar bulunuyordu. Klasik Osmanlı hastahaneleri Selçukluların şifahaneleri etkisi ile oluşmuştur¹⁰.

Osmanlı Devletinde açılan Darüşşifalara baktığımızda Bursa Birinci Beyazid Dar'üşşifası, 1399 yılında bir hamam ve tabhane ile birlikte inşa edilmiştir. Ondokuzuncu yüzyıla kadar tamir edilerek kullanılmıştır. İstanbul Fatih Darü's-Şifası ise II. Mehmed tarafından Fatih Külliyesi dahilinde 1470 yılında bir hamam, mutfak, bir çamaşırhane ile birlikte yapılmıştır. Edirne'de II. Beyazid Darü's-Şifası bulunmaktadır. 1486-1494 yılları arasında yaptırılan külliye on sekiz odadan oluşan bir tıp medresesiyle birlikte kurulmuştur. İstanbul Haseki Darü's-Şifası da, Hürrem Sultan emriyle Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. İstanbul Süleymaniye Darü's-Şifası, İstanbul Sultan Ahmet Darü's-Şifası da bulunmaktadır¹¹. II. Mahmut'un eşi Bezmialem Valide Sultan da Gureba Hastanesi Vakfiesini kurmuştur. Vakfın devamlılığı için hastaneye vakfedilen akarlar bulunmaktadır. Hanedanlıkta Sağlık kuruluşlarının hanım sultanlar tarafından yapılması bir gelenektir ve sağlığa ne kadar önem verildiğini göstermektedir¹².

Hekimbaşılık

Osmanlı Devleti'nde sağlık hizmetlerinin düzenlenmesiyle ilgili görevli hekimbaşı olarak II. Beyazid Devrinde Mehmed Muhyiddin ve kendisinden sonra gösterilen Hacı Hekim Reis-i etibba olarak geçmektedir. Osmanlı devlet teşkilatının tarihi gelişimine bakıldığında hekimbaşılığın II. Murad veya Fatih Sultan Mehmed devrinde oluşmuştur. Hekimbaşılar ilmiye sınıfından olup tıp ilmini bilen kişilerden seçilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde görev yapan hassa hekimleri, cerrahların tayin ve azilleri ile ücretlerinin artırılması hekimbaşının arzı ile olurdu.¹³ Hekimbaşıların görevleri şunlardı: başta hükümdar olmak üzere ailesinin sağlığını korumak, padişahın tedavisinde kullanılacak ilaçlar, macun ve güçlendirici ilaçları hazırlamaktı. Hekimbaşı padişahın güvenini kazanmış bir olması sebebiyle müşavirlik görevini de yerine getirirdi, padişahın yemeğinin hazırlanması sırasında bulunur, yemeğin

⁹ Abdullah Yıldız, "Osmanlı İmparatorluğunda Sivil ve Türkçe Tıp Eğitimi", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 70, Cilt 3, Ankara 2017

¹⁰ Ali Fuat Ersoy, Esra Dikici, "Osmanlı Döneminde Sosyal Hizmet Faaliyetleri Yapan Bazı Kuruluşlar", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, C.53, S. 2, 2018, s. 578

¹¹ Yıldırım Yavuz, *a.g.m.*, s. 124

¹² Kenan Göçer, "Bezmialem Valide Sultan ve Gureba Hastanesi Vakfiesi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 4, S.1, s. 129

¹³ Erhan Afyoncu, "Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri", *Osmanlılarda Sağlık Ansiklopedisi*, Cilt 1, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006, s. 85

hazırlanmasını denetlerdi, sarayda kullanılan mum, sabun gibi maddeler de hekimbaşının belirlediği formüllere göre üretilirdi¹⁴.

Osmanlı Donanması da zaman içerisinde farklı özelliklere sahip gemiler bulunuyordu. Bu gemilerde çalışanların sayısı zamanla artmıştı. Örneğin bir kadırgada 330 kişinin bulunduğu biliniyordu. Donanmada çalışanların daha çok dirençli, güçlü insanlardan seçilmesine rağmen denizde olmaları sebebiyle salgın hastalık ve gıda yetersizliğine bağlı olarak hastalıklar oluşuyordu. Donanma sefere çıkarken önceleri üst düzey kaptanların gemilerine ayrı ayrı diğer gemilere ise bir grup gemiye bir tabip ve cerrah verildiği bilinmektedir. 18. Yüzyılın sonlarından itibaren cerrahlar kalyonların daimî mürettebatları arasındaydı¹⁵.

Hamidiye Etfal Hastanesinin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde başkent İstanbul olmak üzere birçok vilayette hastaneler kurulmuştur. Padişah ve saray halkı için de hekimbaşılık kurumu oluşturulmuştur. Hekim ve hasta ilişkileri belirli nizamnamelerle düzenlenmiş ve hekim ahlakı önemli olmuştur¹⁶. Osmanlı Devleti'nde hekim yetiştirmenin kendine has özellikleri vardı. Osmanlı tıp tarihi incelenirken Osmanlı Devleti'nin hassasiyetlerinin etkisi olduğu düşünülmelidir. Osmanlı hekim yetiştirme anlayışı İslam ülkelerinde uzun sürelerdir süregelen Darü's-şifalardaki usta çırak ilişkisi biçiminde tıp medreseleri dahilinde eğitim ve özel hocalardan alınan derslerle yürütülüyordu¹⁷. Hekimlerin hekimlik yaptığı yerde ikamet etmesi, dindar olması üzerinde durulmuştur¹⁸.

Modern anlamda tıp alanında ilk gelişmeler II. Mahmut döneminde başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde açılan tıp okullarının en önemlilerinde biri de Şam'da açılan Şam Tıbbiye Mektebi'dir. 1903 yılında kurulmuş olan Şam Mektebi-i Tıbbiyesi 1918 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Şam Tıp Mektebi açık olduğu süre zarfında 529 doktor ve eczacı mezun ederek halkın hizmetine sunmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda tıp eğitimi veren diğer kurumlara baktığımızda ise Mısır Tıp Mektebi, Beyrut Amerikan Tıp ve Eczacılık Okulu, Beyrut Fransız Tıp Fakültesi bulunuyordu. 19. yüzyılın sonlarında çıkan salgın hastalıklar tıpta gelişmenin önemini göstermiştir¹⁹. Kolera salgını Osmanlı devletini en fazla etkileyen salgın hastalıklardan olmuştur. 1831 yılından 1865 yılına kadar Hicaz'da altı defa görülmüş ancak tahribatı çok yüksek olmuştur. En fazla ölümün olduğu yıllar 1881, 1882, 1883, 1890, 1891 ve 1893 yıllarıdır²⁰. Yaşanan salgın hastalıklar sebebiyle karantina

¹⁴ Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 7

¹⁵ İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", *Osmanlılarda Sağlık Ansiklopedisi*, Cilt 1, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006, s. 114

¹⁶ Özgür Yıldız, "Kuruluşundan II. Meşrutiyete Kadar Hamidiye Etfal Hastanesi Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 5, Ekim 2012, s. 392

¹⁷ Özen Tok, "Osmanlı Dönemi Hekim- Hasta İlişkileri Kadı Sicillerine Göre XVII.ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği", *Turkish Studies*, Volume 3/4 Summer 2008, s. 792

¹⁸ Nil Akdeniz, *Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı*, İstanbul, 1977, s.27

¹⁹ Özgür Yıldız a.g.m, s. 393

²⁰ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 1989, s. 94

uygulanmıştır savaşta kaybedilen insanlar kadar nüfus salgın hastalıklarda kaybedilmiştir. Kırım Savaşında 301.000 asker girmiş bunların 20.000'i çatışmada ölmüşken 75.000 asker salgın hastalıklar sebebiyle ölmüştür²¹.

Hamidiye Etfal Hastanesi Kuruluş ve Birimler

Hamidiye Etfal Hastanesi, II. Abdülhamid'in iradesiyle çocuk hastanesi yapılması için emir verdiğini görüyoruz. Bu hastanenin adı da Hamidiye Etfal hastanesi olacaktır. Hamidiye Etfal Hastanesi kurulana kadar Osmanlı Devleti'nde bir çocuk hastanesi bulunmamaktadır. Bu sebeple büyük önem arz etmektedir. Hastane en son tıptaki gelişmelere uygun olarak etrafı çam ağaçlarıyla çevrili olacaktı. Hastanenin yapımı dönemin en iyi hastanelerinden olan Berlin'deki bir çocuk hastanesi örnek olarak yapılmıştır. Hastane bir sene gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır. Hastanenin yapımı için 13.000 Osmanlı altını Padişahın kendi kesesinden ödenmiştir. Hastane'nin merkez binası 14 odası ve iki salonu bulunmaktaydı. Odalardan biri de II. Abdülhamid'e aitti. Bina pavyonlar şeklinde inşa edilmişti. Birinci pavyonda Emraz-ı Cildiye ve Efrenkiye, ikinci pavyonda Cerrahi Pavyonu, üçüncü pavyon bulaşıcı hastalıklar içindi, dördüncü pavyon ise verem koğuşu, beşinci pavyon ise on yataklıydı ikişer kadın hademe bulunuyordu²². Hastane tıbbi donanım yanında modern tıbbi malzeme ve çeşitli laboratuara sahipti. Avrupa'da eğitim almış modern tıbbi yöntemleri bilen Osmanlı hekimleri tarafından çok iyi uygulamaların yapıldığı bir alandı²³.

II. Abdülhamid döneminde sosyal yardımlaşma adına birçok kurum yapıldığını görüyoruz. Bu durum padişahın ne kadar öngörü sahip olduğunu göstermekle birlikte Osmanlı Devletinde kurumsallaşma işaretlerini de göstermektedir.

Verem Hastalığı Önleme Komisyonu

II. Abdülhamid diğer sosyal yardımlaşma kurumları yanında sağlığa özel bir önem göstermiştir. Sağlığa bu kadar önem vermesinin insani ve siyasi sebepleri vardır. Salgın hastalıklardan binlerce insanın ölmesi Osmanlı Devleti'nde nüfusunda önemli miktarda azalmaya sebep olmuştur. Siyasi yönden bakıldığında ise dünya ülkeleri içerisinde Osmanlı Devleti'nin itibarlı bir hale getirilmesidir. 19. Yüzyılda bir devleti itibarlı hale getirmek sağlıkta yapılan yeniliklerden geçiyordu. Salgın ve bulaşıcı hastalıklara çözüm bulmak önemliydi. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı toplumunda sağlık önemli konulardan biriydi. 1892 yılında Telkikhane-i Şahane kurularak çiçek aşısına karşı köklü tedbirler alınması için kuruldu. Burada üretilen aşılarda vilayetlere gönderilerek salgın hastalık kontrol altına alınmaya çalışıldı²⁴.

²¹ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 8

²² Nuran Yıldırım, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ajansfa, İstanbul 2010, s. 47-57

²³ Esra Demirci Akyol, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları", *Sosyal Politika Çalışmaları*, Yıl 13, S.31, Aralık 2013, s. 42

²⁴ Adem Ölmez, "İkinci Abdülhamid Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar", *Belgeler*, Cilt XXXIV, S. 38, 2013, s. 188-189

19. yüzyılda, dünya genelinde salgın hastalıklarla mücadele ediliyordu. Ülkeler salgın hastalıklara çözüm bulmak amacıyla çeşitli çalışmalar yapıyordu. Osmanlı Devleti'nde bu gelişmeleri yakından takip ediyordu. Doktor İbrahim Bey tarafından Padişaha sunulan nizamnamede Verem Hastalığıyla mücadele amacıyla bir kurum kurulması gereği bildirilmiştir. Berlin'de verem hastalığı hakkında bir tıp meclisi merkezi kurulmuştur. Avrupa ve Amerika'da da verem hastalığı gibi bulaşıcı hastalıkları önlemek için komisyon kurulduğu belirtilmiştir. Bu komisyonların önemine binaen her ülkenin hükümdarı tarafından himayesine alınmıştır. Amerikan Elçiliği ve Berlin'deki Veremle Mücadele Komisyonu tarafından Osmanlı Devleti'nde de böyle bir komisyonun kurulmasının resmi olarak istendiği belirtilmiştir. Padişah tarafından halinde komisyonda görev yapacak hekimlerin isimleri ve uzmanlık alanları şu şekildedir. Hamidiye Etfal Hastanesi İkinci Doktoru Tuğgeneral Süleyman Nuri Paşa, Hamidiye Etfal Hastanesi Kulak ve Boğaz Uzman Doktoru Tümgeneral Ziya Nuri Paşa, Hamidiye Etfal Hastanesi Operatörü Aleksandr Paşa, Hamidiye Etfal Hastanesi Dahiliye Doktoru Tuğgeneral Ömer Fuat Paşa, Hamidiye Etfal Hastanesi Dahiliye Mütahassısı Yarbay Fehmi Bey, Mülkiye Tıp Fakültesi hocalarından Tümgeneral Feyzi Paşa, Gureba-yı Müslimin Hastanesi İkinci Doktoru İhsan Paşa, Hamidiye Kadın Hastanesi doktorlarından Ferid Bey, Hamidiye Etfal Hastanesi doktorlarından Kıdemli Yüzbaşı Mahmud Ata Bey, Hamidiye Etfal Hastanesi doktorlarından Yüzbaşı Şefik ve Hüsnü Efendiler olarak belirlenmişti²⁵.

Padişahın himayelerinde Osmanlı Ülkesinde Verem Hastalığını Önleme Komisyonu adıyla Hamidiye Etfal Hastanesi'nde oluşturulacak komisyonun görevlerine dair tüzük şu şekildedir: Bütün Avrupa ve Amerika ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı Ülkesinde de Verem Hastalığını Önleme Komisyonu adıyla Hamidiye Etfal Hastanesi'nde dâimî bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun görevleri şu şekildedir²⁶.

1) Bu komisyon Padişahın himayelerinde olarak başkan ve azaları Osmanlı vatandaşı olmak üzere; bir başkan, bir başkan yardımcısı, altı aza ve alınan kararları yazmakla görevli bir kâtip ve bir kâtip yardımcısı ve iki kayıt memurundan oluşacak ve bunların hepsi padişah tarafından seçilecektir. Komisyon konunun önemli olması sebebiyle gerekli sayıda üye seçilerek araştırılma yapılması sağlanmak istenmiştir.

2) Bu komisyon her on beş günde bir Hamidiye Etfal Hastanesi'nde toplanacak ve Ülkede verem hastalığının tahribatına karşı gereken fennî ve sıhî önlemler hakkında görüş alış-verişinde bulunacaktır. On beş günde bir toplanılarak yapılan görüşmeler hastalığın çözümünü bulmak adına önemli bir adımdır.

3) Bu komisyon tarafından gerektiğinde Nezaret-i Umûr-ı Sıhhiye ve Mekâtib-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâreti ile Şehremaneti valiler, mutasarrıflar ve sıhhiye müfettişlerinden, İstanbul ve İstanbul'a bağlı yerlerin sıhhiye müfettişleri ve

²⁵ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) *Y.PRK. KOM 16/63*.

²⁶ *Y.PRK.KOM 16/63*

doktorlarından verem hastalığı hakkında yazılı bilgi alacak ve ilgili kurumlardan her sene verem hastalığı hakkında bilgi ve ölüm listelerini istenecektir.

4) Komisyon yalnız insanlığa hizmet etmek üzere verem hastalığının şekil ve türleri üzerine İstanbul ve diğer illerdeki askerî, mülkî, özel hastanelerle ve diğer sağlık kuruluşlarındaki doktorlardan tıbbî inceleme ve sıhhi tedbirler yaparak bu konuda istatistik yapmalarını isteyecek ve bu doktorlardan verem hastalığı hakkında en çok incelemelerde bulunanlar padişaha bildirecek ve böylece Padişahın emri üzerine bu kişiler Komisyonun yazışmalar yapacağı kişilere dahil edileceklerdir.

5) İkinci maddede belirtildiği üzere, komisyonun görevi ve görev alanı yalnız verem hastalığının tahribatını imkanların ve bilimin son gelişmelerine göre hafifleterek, insanlığa hizmet etmeyi amaçladığından, yalnız bu amaca ulaşabilmek için komisyon; Osmanlı Ülkesinde bu hastalığın zararlarını önleme konusundaki aldığı kararları, Padişaha Mabeyn Başkitabeti vasıtasıyla sunacak ve konuyu Padişah onayladıktan sonra Dahiliye Nezareti vasıtasıyla tüm ülkeye tebliğ edilecektir.

6) Komisyonun bir önceki madde gereğince Padişaha sunduğu önlemler, Padişahın onayıyla ilgili kurumlara tebliğ edildikten sonra, alınan bu kararların İstanbul ve tüm ülkede tamamıyla uygulanıp uygulanmadığı, sıhhiye müfettişleri tarafından dikkatlice teftiş edilecek ve bu sıhhiye memurları tarafından üç ayda bir neticesi hakkında, Hamidiye Etfal Hastanesi'nde kurulan Verem Komisyonu'na bir rapor gönderilecektir.

7) Komisyonun verem hakkındaki aldığı kararlar her yıl yapacağı istatistik, önce padişaha sunulacak, daha sonra da Hamidiye Etfal Hastanesinin yıllık istatistik tıp dergisiyle yayınlanacağı gibi gazetelerle de neşredilecektir.

8) Komisyon, Padişahın onayıyla aldığı kararlar merkezi Almanya'nın Berlin şehrinde bulunan Uluslararası Verem Tıp Meclisi'ne yazılarak sunulacaktır.

9)Merkezi Berlin'de bulunan Uluslararası Verem Tıp Meclisi'nin verem hastalığı hakkındaki yürürlükte olan kararları ve bu konuda insanlığa hizmet etmek üzere verem hastalığının zararlarının önlenmesine dair sunulacak teklifleri, [İstanbul'daki] Verem Hastalığını Önleme Komisyonu tarafından görüşülerek alınacak karar Padişaha sunulacak ve Padişahın görüşü doğrultusunda hareket edilecektir.

10) Padişahın emriyle komisyonda görevlendirilecek doktorlar sürekli olup ayrılmaları ve yerlerine başkalarının görevlendirilmesi sadece padişahın emriyle yapılacaktır.

11) Birinci maddede belirtildiği gibi, (Osmanlı Ülkesinde Verem Hastalığını Önleme Komisyonu) adıyla kurulan söz konusu komisyon, Hastahane-i Alide de gerekli sıhhi tedbir ve tedaviyi uygulayacağı gibi bakteriyoloji bilimi noktasından bu hastane laboratuvarlarında son fennî gelişmelere uygun olarak bilimsel incelemelerde bulunacaktır.

12) Komisyon'un Osmanlı Ülkesinde Verem Hastalığını Önleme Komisyonu adıyla, resmî bir mührü olacak ve resmî yazışmalarda bu mühür kullanılacağı gibi,

evrak, defter ve zarflarının üzerlerinde Padişahın himayesinde kurulan verem hastalığını önleme komisyonu ibaresi bulunacaktır.

13) İşbu iç tüzüğün maddelerinin değiştirilmesi sadece Padişahın izniyle olacaktır.

Kurulan komisyon, tüm dünya ülkelerinin sorunu olması sebebiyle aslında tüm ülkeler bulaşıcı hastalıklarla başa çıkmak için her ülkede komisyon kurulmasını sağlamışlardır. Bu komisyon verem hastalığının teşhisi, tedavisi, bu hastalıklardan ölenlerin sayılarının tespiti gibi konularda bilgi toplanarak ölüm sayısı azaltılmak istenmiştir. Alınan önlemlere uyulup uyulmadığı denetlenerek yapılan çalışmaların sonuçları görülmek istenmiştir. Bakteriyoloji laboratuvarları kurularak tıpta yaşanan son gelişmelere uygun olarak verem hastalığı için incelemelerde bulunularak hastalığın yayılması önlenmeye çalışılmıştır.

Hamidiye Etfal Hastanesinin Osmanlı Devleti'ne Hizmetleri

Hamidiye Etfal Hastanesi tıptaki son gelişmelere uygun olarak kurulması sebebiyle Osmanlı Devleti'nde sağlık önemli bir rol üstlenmiştir. Başlangıçta sadece çocuk hastanesi olarak kurulan kurum zaman içerisinde çeşitli poliklinikler eklenerek halkın tamamına hizmet etmiştir. Kurulduğu yıl olan 1899 yılından 1908 yılına kadar olan dokuz yıl içerisinde hiçbir din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın yüz bin hasta tedavi edilmiştir. Bu hastaların dağılımına baktığımızda 62.000 Müslüman, 700 subaylarla birlikte Osmanlı askeri yaralıları, 9.000 sünnetleri yapılan Müslüman çocuklar, 18.000 Rum, 6.600 Ermeni, 3.000 Musevi, 700 yabancı ülke vatandaşı tedavi edilmiştir²⁷.

Hamidiye Etfal Hastanesi Osmanlı Devleti'nde yabancı ve yerli diğer hastanelerden daha iyi konumda bir hastaneydi. Hastaneden daha iyi bir şekilde istifade edebilmek amacıyla Askeri Tıp Fakültesi ve Mülki Tıp Fakültesi'nden mezun olan genç doktorlardan her yıl on tanesinin uygulama yapmak üzere birer sene Hamidiye Etfal Hastanesinde görev yapmalarının doktoraların ihtisaslaşmaları için diğer hastanelerden daha fazla fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Hamidiye Etfal Hastanesi sadece hasta tedavi etmekle kalmayıp tıp öğrencileri ve mezun doktorların eğitim aralık yetişeceği bir uzmanlık hastanesi olmuştur.

Hamidiye Etfal hastanesi Osmanlı devletinde yetişecek doktorlara çeşitli şekillerde hizmet edebilir. Hamidiye Etfal hastanesinde ihtisas yapmak üzere gelen on iki hekimin ihtisaslarının bitmesi halinde geldikleri yer olan Mülkiye Tıp Fakültesine dönmeleri uygun bulunmamıştır. Uzmanlıklarını kazandıkları yerde hekimlerin kalmasının daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır. Hamidiye Etfal hastanesi dönemin tıbbi donanımı en iyi olan hastanedir. Bu hastanede uzmanlığını alan hekimlerin bu hastanede göreve devam etmeleri topluma hizmet açısından önemli görülmektedir. Hastanede ihtisas yapan doktoraların hastanede kalması yıllık harcaması on bin altı yüz liradır. Doktoraların Hamidiye Etfal bünyesi dahilinde

²⁷ Y.EE.KP 31/3097

kalmaması sadece bin kûsur lira harcamaya sebep olacağından sorun teşkil etmeyeceği Hamidiye Etfal Hastanesi idarecileri tarafından bildirilmiştir²⁸.

Sonuç

Sağlık insanoğlunun temel ihtiyaçlarından biridir. Tarihin erken dönemlerinden itibaren sağlık hizmetleri sağlanmaktadır. İlk zamanlarda darüşşifa, bimaristan gibi kurumlarda sağlanıyordu. III. Selim döneminden itibaren ise günümüzde hastane diyebileceğimiz kurumlar oluşturulmaya başlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Bursa Darüşşifası, Edirne Darüşşifası, İstanbul'da Sultanahmet Darüşşifası önemli sağlık merkezlerindedir. Osmanlı Devleti'nde sağlık kurumları vakıflar ve Darüşşifalar yoluyla yürütülmekte olup toplumun her kesimi tarafından desteklenmekteydi. Başta Hanım sultanlar olmak üzere devlet erkani tarafından da sağlık için çeşitli kurumlar oluşturulmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılık kurumu mevcuttu. Hekimbaşılık II. Döneminden itibaren kurulmuştu. Hekimbaşılık başta hanedanın sağlıklarından sorumlu olmakla birlikte ilaç yapma, toplum sağlığını koruma bu amaçla önlemler alma gibi görevleri de içeriyordu. Hekimbaşısı dindar olmalı, işinin ehli olmalı, hizmet vereceği yerde ikamet etmeli gibi önemli özellikleri taşıması gerekiyordu.

Osmanlı Devleti'nde diğer alanlarda olduğu gibi ıslahat hareketlerinin başladığı dönem olan II. Mahmut döneminde olduğu görüyoruz. Bu dönemde Tıp okulları açılmıştır. 19. yüzyılda ortaya çıkan salgın hastalıklar dünyadaki bütün devletleri sağlık konusunda reform yapmaya bir nevi mecbur kılmıştır. Zira salgın hastalıklarda kaybedilen nüfus savaşlardan kaybedilen nüfustan kat kat fazlaydı. Ülkelerin varlıklarını siyasi olarak devam ettirmeleri sağlık alanında yaptıkları reformlara bağlıydı. Osmanlı Devleti sağlıkta reformlar yapması gereğinin farkında ve bilincindeydi. Özellikle II. Abdülhamid döneminde özellikle sağlık alanında büyük reformlar yapılmıştır. Hamidiye Etfal Hastanesi çocuk hastanesi olarak kurulmuş ancak zaman içerisinde diğer polikliniklerde eklenerek toplumun her kesimine hizmet eden bir hastane olmuştur. Dönemin en büyük sorununun salgın hastalıklar olması sebebiyle hastalıklara çözüm bulma yoluna gidilmiştir. Verem hastalığını önlemek amacıyla Hamidiye Etfal Hastanesi bünyesinde Verem Hastalığını Önleme Komisyonu açılmıştır. Burada hastalığa çözüm bulmak için doktorlar tarafından bir heyet oluşturulmuş, halkın sağlığı düzenli olarak kontrol edilmiş verem şüphesi bulunanlara önleyici sağlık hizmetleri sunulmuştur.

II. Abdülhamid döneminde Hamidiye Etfal Hastanesinin açılması büyük öneme sahiptir. Hastane toplumun her kesimine hitap etmiştir. Modern koşullarıyla Osmanlı Devleti'nin en iyi hastanesi olmuştur. Dönemdeki doktorlar ihtisaslarını burada yaparak uzmanlıklarını Hamidiye Etfal Hastanesinden almıştır. II. Abdülhamid döneminde sağlık alanında yapılan yatırımlar Osmanlı Devleti'nin gelecek yıllara daha güvenle bakabilmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti değişen dünyada modernizasyonun her alanda yapılması gerektiğinin farkında olup elindeki imkanları seferber ederek her türlü reformu sağlamaya çalışmıştır. Kurumlarını dünyadaki

²⁸ Y.EE.KP 31/3097

alanında en iyi kurumlar örnek alınarak, inceleme yapmak için uzmanlar gönderilerek birebir örnek alınmış ve yapılmıştır. Osmanlı Devleti sağlık kurumlarında reformlar yaparak hem halkının yaşam kalitesini yükseltmiş hem de kurumlarını modernize ederek varlığını uzun yıllar daha sürdürmeyi amaçlamıştır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Kaynakları

BOA, Y.PRK.KOM 16/63, Y.EE.KP 31/3097

Diğer Kaynaklar

Akdeniz Nil, Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı, İstanbul 1977

Aslan Sevil, Ramazan Erdem, “Hastanelerin Tarihsel Gelişimi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017/2, S. 27

Bayat Ali Haydar, *Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999

Bostan İdris, “Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri”, *Osmanlılarda Sağlık Ansiklopedisi*, Cilt 1, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006

Demirci Akyol Esra, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları”, *Sosyal Politika Çalışmaları*, Yıl 13, S.31, Aralık 2013

Erdem Aydın, “19.yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, Ankara Üniversitesi *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2014, S 14

Ersoy Ali Fuat, Esra Dikici, “Osmanlı Döneminde Sosyal Hizmet Faaliyetleri Yapan Bazı Kuruluşlar”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, C. 53, S. 2, 2018, s. 578

Göçer Kenan, “Bezmialem Valide Sultan ve Gureba Hastanesi Vakfıyesi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt 4, S.1

İhsanoğlu Ekmeleddin Salim Aydüz, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitim”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Nasuhioğlu İlhami, *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*, Diyarbakır Tıp Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1974

Özdemir Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005

Ölmez Adem, “İkinci Abdülhamid Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar”, *Belgeler*, Cilt XXXIV, S.38, 2013, s. 188-18

Sarıyıldız *Gülden Hicaz Karantina Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE,1989, s. 94

Songur Haluk, Tuba Saygın, “Şifahane’den Hastane’ye”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014/1, S. 19, s. 200

Tok Özen “Osmanlı Dönemi Hekim- Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII.ve XVIII. Kayseri Örneği)”, *Turkish Studies*, Volume 3/4 Summer 2008, s. 792

Yıldırım Nuran, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ajansfa İstanbul 2010, s. 47-57

Yıldırım Yavuz, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, S. 2, 1988

Yıldız Abdullah, “Osmanlı İmparatorluğunda Sivil ve Türkçe Tıp Eğitimi”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 70, Cilt 3, 2017

Yıldız Özgür, “Kuruluşundan II. Meşrutiyete Kadar Hamidiye Etfal Hastanesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 5

OSMANLI'DAN CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNİN İLK YILLARINA FİLOKSERA HASTALIĞININ BATI ANADOLU'DAKİ EKONOMİK SONUÇLARI ÜZERİNE TESPİTLER

From the Ottoman Empire to the Early Years of the Republic of
Turkey Determinations of the Economic Results of Phylloxera
Disease in Western Anatolia

CİHAN ÖZGÜN*

Özet

Filoksera, bir bağ hastalığıdır ve bu hastalığa asma biti sebep olur. Asma biti, Kuzey Amerika menşeli olup, göçlerle önce Avrupa'ya ve ardından XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarına geçerek, bağcılığa büyük zararlar vermeye başladı. Osmanlı'dan Cumhuriyetin ilk yıllarına uzanan süreçte Türk hükümetleri, bu hastalıktan zarar gören bağları Amerikan asma çubuklarıyla yeniden kurmak, Avrupa'da bu hastalığa karşı alınan önlemleri yakından takip etmek, filoksera nedeniyle zor durumda kalan bağcılarını vergiden muaf tutmak gibi çok sayıda ve samimi ölçüde önlemler almaya çalıştı. Üstelik bu önlemlerin layıkıyla sürdürülmesini sağlamaya yönelik gerekli yasal düzenlemeler için büyük çabalar da harcadı. Tüm bu ve daha pek çok samimi ve yoğun çabaya rağmen, Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye'sine intikal eden filoksera hastalığı, bağcılarını büyük zarara uğratan bir bağ hastalığı olmayı sürdürdü. Özellikle İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, Afyon, Isparta başta olmak üzere Batı Anadolu ekonomisi için büyük önemi olan üzüm üretiminin, bu hastalık nedeniyle zarar görmesi ya da bağ alanlarının gittikçe azalması, bölge ekonomisini olumsuz yönde etkiledi. Batı Anadolu'da bulunan bağlar filoksera tahribine uğradıkları zaman üzüm hasılatı azaldığından, üzüm ihracı duruyor kimi zaman iç tüketimi bile karşılayamıyordu. Hatta filokseraya tutulmuş bağların sökülmesi nedeniyle, üzüm üretimi yerine başka tarımsal üretim etkinliklerinin tercih edilmesi de sıkça karşılaşılan bir sonuç olarak beliriyordu.

Bu çalışma, Osmanlı devletinin son zamanlarından Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarına kadar filoksera hastalığının Batı Anadolu ekonomisine ne türden zararlar verdiğini, bu zararlar karşısında alınan önlemlerin neler olduğunu incelemeyi hedeflemektedir. Çalışmada başta Başkanlık Osmanlı Arşivi ve Başkanlık Cumhuriyet Arşivi olmak üzere arşiv kaynakları, Filoksera Kanunu, nizamnamesi, Meclis-i Mebusan, Levayih ve Tekalif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbataları ya da Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi başta olmak üzere döneme ilişkin çok sayıda resmi yayın

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, İzmir- Türkiye, cihan.ozgun@ege.edu.tr

kullanılacaktır. Aynı zamanda eski Türkçe eserler, döneme ilişkin basında çıkan haberler ve araştırma-inceleme eserlerinden de faydalanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti, Ekonomi, Bağcılık, Filoksera

Abstract

Phylloxera is a connective disease and is caused by hanging lice. The vine lice are of North American origin and migrated to Europe first and then to XIX. Towards the end of the century Ottoman lands. The disease has begun to cause great harm to viticulture. In the period from the Ottoman Empire to the early years of the Republic, Turkish governments have re-established ties with American hanging bars and closely followed the measures taken against this disease in Europe. tried to take measures to the extent

Moreover, great efforts have been made for the necessary legal arrangements to ensure that these measures are sustained. Despite all this and much more intimate and intense effort, phylloxera disease, which inherited from the Ottoman Republic of Turkey, it has continued to be a grower vineyard disease that inflicts major damage. Especially in Izmir, Aydın, Manisa, Denizli, Afyon, Isparta, especially in the Western Anatolian economy, the importance of grape production, or due to this disease due to the loss of bond areas, the region's economy was adversely affected. Since the vineyards in Western Anatolia were destroyed during the phylloxera, the grape export stopped and sometimes the domestic consumption could not be met. In fact, because of the removal of the tethered bonds, the choice of other agricultural production activities instead of grape production was also frequently encountered.

In this study, the Ottoman state that recently the Republic would damage the economy of what kind of western Anatolia of Turkey to the early years of phylloxera disease, the measures taken against these losses aims to investigate what happened. In the study, archive sources will be used, especially the Presidency Ottoman Archive and the Presidency Republican Archive. There will also be a number of official publications for the period, especially the Filoksera Law, the regulation, the Parliamentary Council, the Levayih and the Tekalif-i Kanuniyye and the Council Decree or the Assembly Ayan Zabıt Ceridesi. At the same time, old Turkish works, press reports and research and review works will be used.

Key Words: Ottoman, Turkey, Economy, Viticulture, phylloxera

Giriş

Meyveli ağaçların en eski vatanı olduğu belirtilen Batı Anadolu, Osmanlıların tüm zamanlarında devletin önemli merkezlerinin iâşesini ya da ticari taleplerini temin eden bir bölge oldu. Bölge, klasik dönemde öncelikle olarak, sarayın ve başkentin ihtiyacını karşılayan iâşe kuşağındaydı. Bölgede yetişen başta üzüm olmak üzere çok sayıda tüketim maddesinin birincil müşterisi *kiler-i hümayundu*¹. Osmanlı sarayının

¹ Hititlere ilişkin en eski eserlerde, üzüm salkımlarını taşıyan insanlara rastlanıldığı belirtilmektedir. Üzüm, yüzyıllarca Batı Anadolu bölgesinin mutluluk ve ticaret alanlarının değişmez ürünü olmuştur. Mehmet Başaran, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türe*, İzmir 2000, s. 165; Daniel Goffman, *Levanten Dünya*

mutfağı, ihtiyacı olan malzemeleri satın almak için bölgeye İstanbul'dan görevliler yollar, “*narh-ı ruzî*” üzerinden bölgenin başta zirai olmak üzere meşhur ürünlerinden satın alımlar gerçekleştirirdi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul pazarlarında bol miktarda bulunan, İstanbul halkının ihtiyacı olan ve tüccarlar tarafından temin edilen çok sayıda ve çeşitte meyvenin Batı Anadolu'dan karşılandığı, döneme ilişkin narh defteri kayıtlarından da tespit edilebilmektedir. Başkent Batı Anadolu'dan en çok temin ettiği ürünler arasında üzümün ayrı bir yeri vardı. Diğer mahsullerde olduğu gibi üzüm, İstanbul ve sarayın ihtiyacını karşılamadan başka yere gönderilmez, ülke dışına ihraç edilemezdi. İstanbul zahiresi için üzüm yüklü gemilerin İstanbul'un ihtiyacı karşılanmadan Mısır ve Selanik limanlarına yanaşıp yüklerini boşaltmalarına da izin verilmediği gibi, bunun için İzmir limanına kuruyemiş yüklemek için gelen gemilerden tezkire istenirdi². XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Batı Anadolu'da yaşanan ticari patlama sonucunda sadece İzmir'den ihraç edilen malların değeri 1775-1877 arasında ona katlanmıştı. İzmir'e XVIII. yüzyılın sonlarında gelen bir seyyah “*İzmir şehrinde insandan ticaretten başka bir şey düşünmediklerini, kafaalarının üzüm ve incirle dolu, yüreklerinin pamuk ve çuha ile sarmalanmış olduğunu*” söylüyordu³. XVIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın tüm zaman dilimi boyunca İzmir'den ihraç edilen ürünler arasında üzüm ilk sıralarda yer almayı sürdürdü ve en öncelikli alıcısı çoğu zaman İngiltere oldu⁴. Üstelik Avrupa'nın üzüme olan ilgisi o kadar artmıştı ki, İzmir limanının XIX. yüzyılın hemen başlarında ihracat listelerinin en önemli maddesi olan buğday ve bakliyat, 1860-1870'lerde yerini çoktan lüks yiyecek maddeleri içinde yer alan incir ve üzüme kaptırmıştı⁵.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından, söz konusu yüzyılın sonlarına kadar kurutulmuş meyveler ve özellikle de “üzüm” İzmir limanının en önemli ihracat ürünleri arasında yerini korudu. Bu ürün aynı zamanda İzmir ve banliyölerinde büyük bir istihdam da

ve *İzmir*, İstanbul 1995, s. 28-29; Mehmet Başaran, “Batı Anadolu'da Bağcılık ve Bağ Hastalıkları”, *Tarih ve Toplum*, Ekim/ 1997, sayı. 166, s. 56-61

² İstanbul narh defterlerinde kızıl, siyah ve razakı üzümleri, lop, sarıca ve Nazilli incirleri, zerdali ve armut kuruları, nardenk gibi İzmir civarı mahsullerine rastlanır. Bu ürünlerin piyasaya sürümü ve sayısı devletin denetimi altındaydı. Devlet tarafından meyve alımı için gönderilen “*kilerci*”, kadıların yardımıyla o yörede geçerli olan fiyatlardan satın aldığı malları genellikle develerle İzmir'e getirir ve gemiyle İstanbul'a sevkini sağlardı. Öncelikle “*Kiler-i Amire*”nin ihtiyacı karşılanmadan piyasa serbest bırakılmazdı. Mübahat S. Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000, s. 38, 152 vd.; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge yay, İstanbul 1993, s. 13; Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, Dokuz Eylül yay., İzmir 1999, s. 68

³ Reşat Kasaba, “Batı Anadolu'da Göçmen Emegi”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Editörler: Çağlar Keyder- Faruk Tabak), çev. Zeynep Altok, İstanbul 1998, s. 120

⁴ Gülçin Uzuntepe, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın-Kasaba (Turgutlu) 1856-1897*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniv., Sos. Bil. Ent., (Dan: Cahit Bilim), Eskişehir, 2000, s.94; Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK yay., Ankara, 1991, s. 362.

⁵ Mübeccel B. Kıray, *Örgütlemeyen Kent: İzmir*, İstanbul, 1998 s. 28; ve ayrıca bkz. Mümtaz Peker, “İzmir'e Göçler ve Mekân Olgusu”, *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu-Tebliğler*, (Haz: Prof. Dr. Necmi Ülker), İzmir 1998, s. 94

sağladı. İzmir bölgesinde yetiştirilen kuru üzüm piyasada *kara üzüm*, *kırmızı üzüm*, *sultaniye üzümü* ve *kuş üzümü* olmak üzere dört ayrı çeşidiyle ün kazanmıştı⁶.

Osmanlı devletinin son yüzyılında ticari önemi gittikçe daha da artan üzümün, bağ hastalıkları nedeniyle canlılığını ve hatta zaman zaman geniş ekim alanlarını kaybettiği dönemleri de oldu. Bağların verimini en olumsuz yönde etkileyen doğa faktörü kışın yaşanan don olaylarıydı. Bu nedenle bazen bağ kütüklerinin bir kısmı kurur, henüz aralanmamış ve budanmamış kollar ise soğuktan yanardı. Bir başka bağ hastalığı ise üzüm çiçeklerinin dane bağlamadan önce kuruyup düşmesinden kaynaklan *çiçek silkme* idi. *Sarılık* hastalığında ise üzüm bağındaki yapraklar sararır ve kütükler kuvvetten düşerdi. Bunların dışında kısmen veya tamamen bağ kütüğünün kurumasıyla ortaya çıkan *felç hastalığı*, buna benzeyen *kızillik* hastalığı, asma dal ve yapraklarında ortaya çıkan *sığıl*, Kırım savaşı sırasında bağlara bulaşan *külleme* hastalığı da bağ ve bağcılarını zor durumda bırakan diğer bağ hastalıkları arasında ilk sıralarda geliyordu. Asma dalları üzerinde büyükçe siyah lekelerin ortaya çıkmasıyla kendini gösteren *kömür hastalığı*, Amerika'dan Avrupa'ya bulaşan *siyah küf*, *beyaz küf*, *pas hastalıkları* ve bunlardan başka *kararma*, *çatlama*, *çalılanma*, *kaliforniya hastalığı* gibi çok sayıda hastalık da bağları tehdit edebiliyordu. Hatta bağlara zarar vermek konusunda sabıkasız olan bir haşerat da *sümüklü böcekti*. Ancak bunlar arasında Osmanlı devletinde bağcılarını en çok uğraştıran, bağcılığı ekonomik açıdan en zor durumda bırakanı kuşkusuz *bağ biti* yani bu bitin sebep olduğu *filoksera* oldu⁷.

Kuzey Amerika menşeli olan asma biti, küçük, yeşilimsi sarı böcek şeklinde olup yol açtığı bağ hastalığına “*filoksera*” denilmiştir. Filoksera hem asma yapraklarını kuruması sonucu ortaya çıkan bağ hastalığına işaret ettiği gibi hem de bu hastalığa neden olan böceğe verilen ismi de karşılamaktadır. Sözcüğün, “*yaprak kurutan*” ifadesine karşılık gelmek üzere Rumcadan alındığı anlaşılmaktadır. Adı geçen bu asma biti asmaların dalları ve kökleri üzerinde yaşarken, asmaların ince köklerini ısırıp şişirirler; topraktan kuvvet alamayan asma kökleri de buna bağlı olarak kururdu. Asmanın köklerinde şişkinlik yaparak asmanın köklerinden su ve besin maddesi alımına engel olan asma biti, bağların kendi kökleri üzerinde çoğaltımını doğrudan engelleyen en önemli bağ zararlısıdır. Bu nedenle asma bitleri, bağ köklerinde bir hastalığa yol açarlarsa buna kök filokserası, yapraklarında bir hastalığa neden olurlarsa da buna yaprak filokserası adı verilir⁸. Özellikle XIX. yüzyılın son

⁶ Kara üzüm Fransa'ya ihraç edilir ve sadece şarap üretiminde, alkol damıtmakta kullanılırdı. Kırmızı ve sultaniye üzümleri ise yemeklikti. Kuş üzümleri ise daha az ihraç ediliyordu. *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna, 1883, s. 1049

⁷ Hüseyin Kazım, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul 1914, s.70- 71; Geniş bilgi için lütfen bkz. Agop Zakaryan, *Bağ Biti*, [Aydın Vilayeti Resmi Gazetesine Dere Olunduktan Sonra Matbaa-ı Vilayette Tab' olunmuştur], 1899, s. 2, 13 ve 14

⁸ Sadrettin Seyfi Erkılıç- Mehmet Eryüce, “Türkiye’de Bağ Filokserası”, *Ziraat Dergisi*, Yıl: VII- Ocak, S. 72, 1946, s. 46; Agop Zakaryan, *Bağların Böcek ve Hastalıkları: Filoksera (Filoksera ve İstatriks)*, Aydın Vilayet Matbaası, 1895, s. 3; *Historical Dictionary of Ottoman Turkish Terms for Gardens and Gardening*, ed. Yücel Dağlı, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University 2014, s. 55 ve 267; Hüseyin Kazım, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul 1914, s. 75; Mehmet Demiryürek, “İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs’ta Filoksera (Asmabiti) İle Mücadele (1878- 1895)”, *Kebikeç*, S. 23, 2007, s. 157; Mehmet Kaplan, Behzat Güler, Osman Çiftçi, “Bağ Yetiştiriciliğinde Kültürel Mücadele”, *Teoriden*

çeyrek diliminden itibaren Batı Anadolu'da yaşanan filoksera adıyla anılan söz konusu bağ hastalığı bu ürünün tarımsal üretim ve ticaretini doğrudan etkilemişti. Asmaların köküne dadanan ve sonra tüm bitkiyi mahveden bu parazitin neden olduğu filoksera hastalığı Amerika'da ortaya çıkmıştı⁹. Yaprak filokserası, 1854 yılında ilk defa Fitch tarafından New-York eyaletinde keşfedildi. Kigork Torkomian filokseranın kaynağını Amerika olarak gösterip, hastalığın 1856'da ortaya çıktığını iddia etmekle birlikte, bu hastalık 1871 yılında Amerika'dan Portekiz'e, 1872'de Avusturya'ya, 1874'de Almanya, İsviçre ve Macaristan'a, 1877'de İspanya'ya, 1879'da İtalya ve Kırım'a bulaştı. 1880'li yılların içinde asma biti Yunanistan hariç, Suriye, Cezayir, Güney Afrika, Avusturalya ve Kaliforniya'ya kadar yayıldı¹⁰.

Avrupa tam da filoksera gibi amansız bir bağ hastalığıyla mücadele ederken, Osmanlı topraklarına henüz yayılmamış olan bu hastalıktan uzak bölgeler ve özellikle İzmir limanı, Avrupa'nın üzüm talebini yönelttiği öncelikli bir bölge olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki ilk on yıllık zaman diliminin sonlarından itibaren daha da önem kazandı. 1860'ların hemen başlarında İzmir limanından on beş bin kantar çekirdeksiz kuru üzüm ihraç edilmişken, bundan birkaç sene sonra bu rakam yirmi bin kantara kadar yükseldi. Avrupa'nın filoksera ile mücadelesi sadece Batı Anadolu'daki üzüm üretimini artırmakla kalmamış, İzmir'den ihraç edilen tarım ürünleri arasında üzümün ilk sıralarda yer almasını da sağlamıştı¹¹.

1870'lere geldiğinde ise Fransız bağlarını yok eden filoksera hastalığı önce tüm Avrupa ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki bağlara kadar uzanarak, üzüm üretimine büyük zararlar vermeye başladı¹². Sözü edilen tarihlerde filokseradan kurtulan Batı Anadolu üzümleri hemen İzmir limanına gönderilir, iç tüketimin ardından da Fransa, Yunanistan, Rusya ve Tiryeste'ye ihraç edilmek üzere gemilere teslim edilirdi. Kuşkusuz bu üzümler arasında iri taneli kırmızı ve kara üzüm ve sultaniye üzümleri başta geliyordu¹³. Kırmızı ve sultaniye üzümleri sofralık kullanım içindi ve siyah üzümden çok daha fazla gelir getirmekteydi. Siyah kuru üzümlerin üretimindeki en büyük gelişme özellikle 1877'den sonra görüldü. Batı

Pratiğe Kültürel Mücadele, ed. Nevzat Birışık, Ankara 2015, s. 158; Zeliha Gökbayrak, "Bağcılığın Belalı Zararlısı: Filoksera", *Alatarım*, 2006, 5 (1), 37-43, s. 37; Özkan Keskin, "Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Filoksera İle Mücadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi XXX/2*, 2015, 479-505, s. 482; Murad Ali Demir, *Bağcılık El Kitabı Özeti*, Hasad Yayıncılık, Arıköy 2009, s. 10; Hüseyin Çelik, "Bağcılıkta Anaç Kullanımı ve Yetiştiricilikteki Önemi", *Anadolu- J. of AARI*, 6 (2) 1996, 127-148, s. 127

⁹ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, çev. N. Gündoğan- A. Gündoğan, İstanbul 2008, s. 185

¹⁰ Sadrettin Seyfi Erkiç- Mehmet Eryüce, "Türkiye'de Bağ Filokserası", *Ziraat Dergisi*, Yıl. VII, Ocak, S. 72, 1946, s. 46. Kigork Torkumyan, *Filoksera*, (Devletlü Agop Paşa Hazretlerinin Teşvik ve Himmetleriyle Tab Olunmuştur), Matbaa-yı K. Bağdatlıyan, İstanbul 1302, s. 10; Zeliha Gökbayrak, "Bağcılığın Belalı Zararlısı: Filoksera", *Alatarım*, 2006, 5/1, s. 37-43, s. 37; Burçak İşçi, Ahmet Altındışlı, "Bazı Üzüm Çeşitlerinin 41 B ve 110 R Amerikan Asma Anaçları İle Aşı Tutma Yüzdesi Üzerine Araştırmalar", *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2006, 43/2, s. 13-25, s. 14

¹¹ *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 24 Nisan 1908.

¹² Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, Yön yay., İstanbul 1983, s. 285

¹³ Karl Von Scherzer, *İzmir-1873*, (çev. İlhan Pınar), İ.B.B. Kent Kitaplığı yay., İzmir 2001, s. 71 ve

Anadolu'da siyah üzüm talebindeki dalgalanma yine öncelikli olarak bağ hastalığı olan filokseraya göre şekilleniyordu. Osmanlı Rus Savaşı'nın en şiddetli seyrettiği 1877 yılında, Fransa bağlarında filoksera haşeratıyla meşgulken, Batı Anadolu bağlarında siyah üzüm üretimi önceki yıllara kıyasla yaklaşık üç kattan fazla bir artış gösterdi. 1877- 1882 tarihleri arasında sadece İzmir limanından Fransa'ya yedi bin tondan fazla siyah üzüm ihraç edildi. Söz konusu zaman dilimi içinde, İzmir limanından Fransa'ya %38, İngiltere'ye %24, Avusturya ve Almanya'ya %10 ve Rusya'ya %3 oranında üzüm ihracı yapıldı¹⁴. Kırmızı üzümde İngiltere, Avusturya, Almanya; çekirdeksiz üzümde ise İngiltere, Hollanda, Belçika ve Almanya öncelikli alıcılar durumundaydı¹⁵.

1880'lerin hemen başlarında Avrupa'dan Osmanlı topraklarına yayılan filoksera önce Edirne'nin Çatalca bölgesindeki bağlara ardından da Tekirdağ ve Gelibolu bağlarına çoktan ulaşmış bulunuyordu. Üstelik asma biti, Trakya'dan sonra İstanbul'da Göztepe, Kartal ve Pendik'te de görülmeye başlamıştı. Buradan da İzmit, Bursa, Eskişehir, Kütahya, İzmir, Manisa, Balıkesir, Denizli, Afyonkarahisar ve Ankara bağlarına kadar hızla yayıldı¹⁶. 1885'lerde İzmir'deki Kokluca, Paradiso, Seydiköy ve Tepecik civarındaki bağlar çoktan asma bitinin tahribatına uğramış bulunuyordu. Bağcılar büyük zarara uğratan filoksera, aynı zamanda Batı Anadolu bölgesinde de üzüm ihracını hızla gerilettiler¹⁷. 1888 yılı ortalarında İzmir'deki üzüm piyasası filoksera yüzünden en zor zamanlarını yaşadı. Bu tarihlerde İzmir *Kokluca, Kadifekale, Bozyaka* bağlarında ortaya çıkan filoksera, bağcıların üzüm kütüklerini söküp bağlarını yakmak zorunda bırakmıştı¹⁸. İzmir'deki bağların filokseraya uğraması nedeniyle, İzmir'den diğer vilayetlere veya İstanbul'a gönderilecek *her çeşit meyve veren ya da vermeyen ağaç fidanlarının, üzüm çubuklarıyla asmaların, filiz, yaprak ve çöplerin geçişi yasaklandı*¹⁹.

Osmanlı hükümeti, asma bitinin yol açtığı filoksera hastalığıyla yapılan mücadelede ortaya çıkan masraflara karşılık olarak, İzmir Valiliğinin İzmir ve çevresinde üzüm mahsulünün her kantarından üç yıl geçerli olmak üzere birer kuruş vergi alınmasına ilişkin teklifini hemen uygulamaya başladı²⁰. Bağcılara maddi

¹⁴ The Production of the Smyrna Raisins, *Journal Of The Society oArts*, 17 Nov. 1882- 16 Nov. 1883, s. 1036

¹⁵ *Accounts and Papers*, No. 25, Smyrna 1883, s. 1049- 1050; Avrupa'yı kasıp kavuran asma biti hastalığı yani filoksera 1880'lerin hemen başında Osmanlı topraklarına sıçradı. 1881 ve 1882 yıllarında Fransız bağlarını yok eden bu hastalık, Batı Anadolu bölgesinden üzüm talebini artırmış, Avrupa piyasalarındaki değeri de yükselmişti. Abdullah Martal-Oktay Gökdemir, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler", *Tarih Tarihi*, İzmir 1993, s. 16

¹⁶ Figen Kumral, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İzmir'de Bağ ve Bağcılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi A.İ.İ.T.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010, s. 66

¹⁷ Filoksera hastalığına sebep olan böceklerin benzerleri Amerika'da ceviz, meşe, kestane ağaçları üzerinde de görülüyordu. *Ahenk*, 10 Teşrinievvel 1901. Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, a.g.e., s. 185

¹⁸ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) *DH. MKT. 1512 / 41, 1888*.

¹⁹ *DH. MKT. 1557/ 74, 1889*.

²⁰ *Hizmet*, 14 Ağustos 1888

yardımlarda bulunuldu, üzüm bağlarında vergi indirimine gidildi. Amerika ve Fransa'daki filoksera hastalığı sırasında bağları elli gün kadar birkaç santimetrelik su altında bırakmanın parazitleri öldürdüğü keşfedilmişti. Hükümet, uygulayabileceği yerlerde bu yöntemi tanıtmak için elinden geleni yaptı ve ayrıca 1888 yılında Menderes ve Gediz vadilerindeki çiftçilere bütün yeni kurulmuş bağlar için on yıllık bir öşür muafiyeti de sağladı²¹. İlk önceleri bağ filokserası ile bulaşık bağların sökülüp atılması, bu alanlara bir daha bağ dikilmemesi gibi bazı tedbirler alındıysa da bu önlemler tam anlamıyla yeterli değildi ve üstelik bağ filokserasının ilaçlı mücadelesi de olmadığından en pratik yöntem olan dayanıklı Amerikan asma anaçlarının kullanılması konusu ön plana çıkmaya başlamıştı²².

1880'lerin ortasından 1890'ların başına kadar iki ayrı dönem İzmir'de valilik yapan Halil Rifat Paşa'nın bağları tahrip eden asma bitine karşı aldığı çok sayıda önlem ise dikkate değer bir konudur. Onun döneminde Ticaret ve Nafia Nezareti aracılığıyla Batı Anadolu bölgesine farklı zamanlarda toplam doksan bin adet farklı cinsten Amerikan asma çubuğu getirilerek Kavaklıca, Karakapı, Paradisu, Bozyaka, Buca civarındaki filoksera tahribatına uğramış bağların sahiplerine dağıtıldı²³. Osmanlı hükümeti Avrupa'dan ithal edilen Amerikan asma tohumlarını da Batı Anadolu'da ücretsiz olarak dağıtmaya devam ediyordu. Döneme ilişkin basında çıkan bir haberden, 1890'ların hemen başında, birkaç yıl önce İzmir'de meydana gelen filoksera hastalığı yüzünden bağları tahrip olan bağ sahiplerine 50 bin Amerikan asma çubuğunun getirilip dağıtıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Tüm bu çabalar, *Manisa* başta olmak üzere *Nif ve Karşıya çevrelerinde* yeni fidanlıkların kurulması çalışmalarına ivme kazandırdı²⁴. Bu fidanlıklardan elde edilen numuneler bağ sahiplerine dağıtılıp filokseranın her tarafa yayılmadan önüne geçilmesi hedefleniyordu²⁵. Osmanlı bağcılığı ve özellikle filoksera sorununa ilişkin önde gelen devlet adamlarının ilgisi de hayli artmıştı. Onlardan biri olan 1870 doğumlu Hüseyin Kazım Kadri, 1887 yılından itibaren devlet memuru olarak çeşitli görevlerde çalışmaya başladı. Gençlik yıllarında ziraat konusunda bilgi almak için Almanya'ya gitti. Yurda döndükten sonra yerel idarelerde ve devletin üst düzey bürokrasisinde görevlerde bulundu. II. Meşrutiyet yıllarında Selanik valiliği ve ardından Manisa milletvekilliği yaptı. 1920 yılında Osmanlı hükümetinde bakanlık görevi de yürüttü. 1934 yılında ölene kadar çok sayıda çalışma kaleme aldı. Bu çalışmalar içinde "*Bağcılık*" ve ayrıca "*Bağlar Arasında*" adlı iki önemli eseri Türk ziraat tarihine ve kuşkusuz filokserayla mücadele konusuna büyük katkılar sundu. Hüseyin Kazım Kadri'nin 1899 yılında basılan "*Bağlar Arasında*" adlı eseri toplamda on beş bölümden oluşuyordu. Eserde filoksera hastalığının Osmanlı coğrafyasında üzüm bağlarını nasıl tahrip ettiği ve sonuçları ele

²¹ Donald Quataert, *a.g.e.*, s. 190- 191

²² Yunus Bayram, "Dünya'da ve Türkiye'de Kültürel Mücadele", *Teoriden Pratiğe Kültürel Mücadele*, ed. Nevzat Birişik, Ankara 2015, s. 55- 56

²³ Kamer Yıldırım, *Halil Rifat Paşa'nın Aydın Valiliği*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008, s. 173

²⁴ *Hizmet Gazetesi*, 18 Şubat 1890

²⁵ Kamer Yıldırım, *a.g.t.*, s. 173; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s. 266

alınıyordu. Amerikan çubuğuyla bağ yetiştirmenin hayli tereddütlerden sonra Osmanlı çiftçisi tarafından nasıl kabul gördüğü de detaylıca anlatıldı. Amerikan asma çubuklarının sağladığı yararları da belirten yazar, *fenni malumatın* önemine de değiniyordu. Eserde filokseraya karşı bağların kumluklarda dikilmesi, bu gibi yerlerin filokseraya karşı direnci, Amerika asmaları ve filokseraya mukavemetleri hakkında genel bilgi, doğrudan doğruya mahsul veren veya aşılarmaya muhtaç olan Amerikan asmaları konularına yer verilmişti²⁶. Yazarın diğer eseri ise 1912 yılında basılan “*Bağcılık*” başlığını taşıyordu. İstanbul Tanin Matbaasında ikinci kere basılan bu eser, yazarın 1899 yılında basılan “*Bağlar Arasında*” isimli çalışmasıyla hemen hemen benzer bir içeriğe sahipti. Bu çalışmanın en önemli kısımlarından biri de *H. 1323 senesinde Memalik-i Osmaniye bağlarının dönüm cinsinden miktarına dair sunulan kısımdı*²⁷. Yazar bu eserinde, her vilayetin üzümünün veriminden nerelere ihraç edildiğine kadar çok ayrıntılı bilgileri de paylaşıyordu²⁸. Eserin on birinci bölümde *tifilat-ı hayvaniye* ve özellikle sümüklü böcekler, diğer haşerattan halkalı kurdu, bağ biti, çekirge, yaprak kurdu, üzüm kurdu, gece kurdu gibi zararlılardan ve bunlara karşı alınacak önlemlerden ayrıntılıca bahsediyordu²⁹. Yazar çalışmasının son bölümünü filoksera kanununun tam metnine ayırmıştı³⁰.

XIX. yüzyılların sonlarına gelindiğinde filokseraya karşı hem toplumsal farkındalık hem kamusal ve hem de devletin resmi ilgisi hayli artmıştı. 1890’ların hemen başında, birkaç yıl önce İzmir’de meydana gelen filoksera hastalığı yüzünden bağları tahrip olan bağ sahiplerine elli bin Amerikan asma çubuğu getirilip dağıtımı yapıldı. Ayrıca Osmanlı hükümeti Avrupa’dan ithal edilen Amerikan asma tohumlarının Batı Anadolu da bağ sahiplerine ücretsiz olarak dağıtımını sürdürdü³¹. 1892- 1895 yılları arasında içinde sadece *Manisa ve Karşıyaka*’nın da bulunduğu Batı Anadolu’daki kimi yerleşim yerlerine yarım milyona yakın Amerikan asma fidanı dağıtıldı. Batı Anadolu’daki basın yayın faaliyetleri aracılığıyla ücretsiz olarak asma filizlerinin il ziraat müfettişinin bürosundan temin edilebileceği konusunda çiftçilerin bilgilendirilmelerine de hız verildi³².

Bağlara bulaşan filoksera hastalığı yüzünden, 1894 yılında, Batı Anadolu topraklarının büyük bir kısmında üzüm tarımı hemen hemen durma noktasına gelmiş bulunuyordu. Filokseranın daha fazla yayılmasını önlemek için bağlar sökülmeğe başladı. Bağcılığın tamamen mahvolması, hükümetin acele aldığı bir kararla önlenmeye çalışıldı. Osmanlı hükümeti bağ bitinin neden olduğu ve tahribata uğrayan her dönüm bağ için bağcılara on lira tazminat ödeyeceğini ve on yıl süreyle bağcılıktan alınan her türlü verginin kaldırıldığını açıkladı. Osmanlı devletinin bu beklendik ve samimi çabası sayesinde Batı Anadolu’da bağcılık tekrar canlanabilme

²⁶ Hüseyin Kazım Kadri, *Bağlar Arasında*, Âlem Matbaası, İstanbul 1899, s. 350- 376

²⁷ Hüseyin Kazım Kadri, *Bağcılık*, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, s. 28

²⁸ Hüseyin Kazım Kadri, *Bağcılık*, a.g.e., s. 28- 39

²⁹ Hüseyin Kazım Kadri, *Bağcılık*, a.g.e., s. 338- 365

³⁰ Hüseyin Kazım Kadri, *Bağcılık*, a.g.e., s. 454- 467

³¹ *Hizmet*, 18 Şubat 1890

³² Donald Quataert, a.g.e., s. 193- 194

imkânı buldu³³. 1895 yılının filoksera mücadelesiyle geçmiş olması Batı Anadolu'da bir sonraki yılda üzüm üretiminin yapıldığı tarım arazilerinin bozulmasına, daha az sürülmesine ve kimi bağ alanlarının baklagil üretimine ayrılmasına neden oldu³⁴.

1898 yılında Osmanlı hükümeti Batı Anadolu'da üzüm üretimini tekrar canlandırmak ve İzmir limanından ihraç edilen bu değerli ürünün kalitesini yükseltmek için Amerika'dan getirilen asma çubuklarını tarlalarına diken bağ sahiplerini on yıl boyunca aşar vergisinden muaf tutacağını ilan etti³⁵. Hükümetin tüm bu önlemlerine ve samimi çabalarına rağmen filoksera hastalığına karşı konulamadı. Üstelik XX. yüzyılın hemen ilk yıllarında İzmir'in bazı yerleşim yerlerinde bağ bitinin üzüm salkımlarını ve asmalarını tahribe başlamasıyla, filokseranın yoğun olarak görüldüğü Tire ovasını bayat balık kokusunu andıran bir kokuya büründü. Bağcılar, filokserayla mücadelede *Sülfür dö karbon ve Sulfo-karbonat dö patasyum* kullanılmasına ağırlık vermeye başladılar³⁶. Kimileri ise bağları kumlu arazilerde veya kışın su altında bırakmak gibi çarelere başvuruyordu. Ancak hiç kuşkusuz tüm bu önlemler içinde en yeterlisi ve etkilisi Amerikan asma çubuklarının dikilmesiydi. Çünkü Amerikan asma çubuklarının kökleri sıkı ve sertti. Amerikan asma çubukları getirildikten sonra bunların üzerine yerli üzümlerin aşılınması işlemiyle filokseraya karşı etkili bir mücadele yöntemi sürdürülmeye devam etti. Ayrıca filoksera hastalığının getirmiş olduğu sorunlardan kurtulmak amacıyla Osmanlı devleti bazı girişimlerde bulundu. Batı Anadolu'da bu hastalığa uğrayan bağ sahiplerinin üzümlerin her kantarına karşılık ödenen paranın alınmaması amacıyla çeşitli iradeler yayınlandı. Bu uygulamalarla bağcılığa tekrar canlılık kazandırmak isteyen Osmanlı hükümeti, yine bağcılıktan alınan her türlü verginin on yıl süreyle kaldırıldığını ve filokseranın tahrip ettiği her dönüm için bağ sahiplerine on lira tazminat verileceğini açıkladı³⁷.

Yapılan çalışmalar başarılı sonuçlar ortaya koydu, halkın yeniden bağcılığa merak sarmasına ve yeni bağların kurulmasına kapı aralandı. Bağlarda görülen filoksera hastalığının yok edilmesi, bağların ıslahı, halkın bağcılık mesleğine ilişkin

³³ Melih Gürsoy, "Son Yıllarda İzmir'de Ekonomi", *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu- Tebliğler*, Haz. Necmi Ülker, İzmir 1998, s. 121-122; İbrahim Solak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, 2008, s. 226

³⁴ Donald Quataert, *a.g.e.*, s. 200

³⁵ *Ahenk*, 9 Haziran 1898

³⁶ Filokseraya karşı mücadelede en çok uygulanan üç ayrı yöntem söz konusuydu. İlki, parazitini kış yumurtalarını yok etmek için asma köklerinin kireç ve zift ile badana edilmesi yani *Balbani* usulüydü. Diğer yöntem, köklerin belli bir seviyeye kadar ve kırk elli gün süreyle suya bastırılmasıydı. Ayrıca, -25 derece hava şartlarından etkilenmeyen filokseranın kuvvetli yağmurda da büyük ölçüde telef olduğu biliniyordu. Son yöntem ise, asmaların köklerine karbon di sülfür veya sülfür ile potasyum karbonat karışımının kullanılmasıydı. Asma kütüklerinin kış mevsiminde açılıp tel eldivenler ile kabukları soyulduktan sonra katranlı yağ, kireç ve sudan oluşan bir sıva ile badana edilmesi kış yumurtalarını yok etse de bu asma bitinin yok edilmesi için kalıcı bir çözüm değildi. Sözü edilen bu üç yöntemin dışında asmaların diplerine domates veya tütün konulması gibi istenilen sonuçları vermekten uzak tedbirlere ve hatta Granada şehrinde bir sarımsak üreticisinin iddia ettiği gibi, sarımsağın filokserayı yok ettiğine dair fırsatçı reçetelere de rastlamak mümkündü. Özkan keskin, *a.g.m.*, s. 484- 485; Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 168

³⁷ Mehmet Başaran, *a.g.e.*, s. 168

olarak eğitilmesi ve bağlarda aşılama tekniğinin öğretilmesi konusunda İzmir'in Seydiköy'ünde bir numune çiftliğinin kurulması için harekete geçildi³⁸. Abdülhamit'in kurmuş olduğu *Seydiköy Numune Çiftliği ve Bağcılık Aşu Ameliyatı Mektebi* 1902 yılında resmen açıldı³⁹. Adı Amerikan *Asma Fidanını Aşılama Mektebi*, bir süre de *Maiyat-ı Mütehemre Ameliyat Mektebi* olarak da anılan bu okul⁴⁰, Batı Anadolu'nun gelir kaynaklarından en önemlisi olan *bağcılık sanatının ilerlemesi*⁴¹ için var gücüyle çalışmalar sürdürdü. Okul aynı zamanda bağların ıslah edilip işlenmesini, yerel halka bilimsel yöntemler dairesinde göstermek ve pratik yaptırarak uygulamalı olarak öğretmek amacıyla hizmet vermeye başladı⁴². Seydiköy Numune Çiftliği'nde kurulan bu ilk mektebin müdürü Halkalı Ziraat Mektebi mezunlarından *Hüseyin Avni Efendi* idi. Okulda Amerikan asma çubuklarının dikileceği toprak cinsleri, dikme şekilleri, bakımları, yerli cinslerle aşılama şekilleri ve bağ hastalıkları öğretiliyordu. Eğitim süresi üç yıl olan bu okula yılda on iki öğrenci kabul ediliyordu. Öğrencilerin, bağları filoksera hastalığına yakalanan ve bağcılıkla uğraşanlar arasından seçilmesi şarttı⁴³. İzmir ve çevresinde üretilen bu sağlıklı fidanlar sadece yakın çevreye değil, Osmanlı merkezinden çok uzak coğrafyalara kadar dağıtıldı. Örneğin Kudüs sancağında asmalarda görülen filoksera hastalığı nedeniyle sadece Amerika'dan değil, İzmir ve çevresinden de Kudüs'e asma çubuğu gönderildi⁴⁴.

Osmanlı hükümeti filokseranın Batı Anadolu'da yarattığı tahribat karşısında zaman zaman yeni vergi tarifeleri de belirledi. 1900'lerin başlarında devlet, üzüm ve şaraptan alınan vergilerde indirim sağladı⁴⁵. Devletin bu türden bir vergi indirimi bulunmasının filoksera hastalığı tehdidinden kaynaklandığı şüphesizdir. 1904- 1905 yıllarında meydana gelen filoksera hastalığı yüzünden üzüm üretiminde büyük zararlar yaşayan çiftçilerin üzüm yetiştirmeye teşvik edilmesinde vergi muafiyetlerinin sağlanması, Amerika'dan ithal edilen üzüm anaçlarının ücretsiz

³⁸ Erdoğan Keleş, "II. Abdülhamid Devrinde Aydın Vilayetinde Sanat ve Meslek Okulları", *History Studies- A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık*, Volume 5/2, 2013, s. 232

³⁹ Erdoğan Keleş, *a.g.m.*, s. 233

⁴⁰ Hasan Soydan, "Tarım Tarihinden Tarım Öğretimine", *Tarım Haftası 2016 Tarımsal Yüksek Öğretimde Yeni Arayışlar Sempozyumu (11-12 Ocak 2016)*, Ankara, 2017, s. 28

⁴¹ *İ. OM*, 5/ 1322 Ca 28, 1906

⁴² Halil Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Tarih Öğretmenliği Programı Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 111

⁴³ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1938, s. 194. Miyase Koyuncu Kaya, İhsan Bulut, Niyazi Kaya, "Sultan II. Abdülhamid'in İcraatlarının Ekonomik ve Tarihi Coğrafya Açısından Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, sayı 43, 2009, ss. 109- 129, s. 112-113; Yüksel Savaş, Ferit Çobanoğlu, Selçuk Karabat, "Asma Fidanı Üretiminde Teknik ve Ekonomik Yönden Mevcut Durumu", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi-A 27 (Türkiye 8. Bağcılık ve Teknolojileri Sempozyumu Özel Sayısı)*, 2015, s. 426; Erdoğan Keleş, *a.g.m.*, s. 234

⁴⁴ Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Büyük Güçlerin Etkisinde Kudüs Sancağı (1850-1914)", *Tübar-XXXIII-/ 2013-Bahar*, s. 159

⁴⁵ *Accounts and Papers*, Vol. 25, Smyrna 1901, s. 8

dağıtılması, üzüm piyasasını tekrar canlandırmak için samimi çabalara işaret ediyordu⁴⁶.

Batı Anadolu'da, Aydın Vilayeti Valiliği tarafından görevlendirilen ziraat memurları, bağcılıkla uğraşanlara hastalıklarla mücadele etme konusunda bilgiler verirken, verimin nasıl artırılacağına ilişkin yardımlarda da bulunuyorlardı⁴⁷. 1906 yılında Batı Anadolu bağlarında mildiyü ve filoksera bağ hastalıkları bağcıları o kadar zor durumda bırakmıştı ki, hükümet üreticileri beklenmedik bu felaketler karşısında korumak için bir karar aldı. Buna göre Osmanlı hükümeti, filokseralı yerlerde Amerika asma çubukları bağlarını yenileyen üreticiler için önceden verilmiş olan on senelik öşür ve vergiden muafiyet durumunu bir sene daha uzattı⁴⁸. Batı Anadolu bağlarından eski verimin alınması için var gücüyle çalışan hükümet, filokseralı bağlar için 1909 tarihinde gümrük resminden muaf olarak Almanya'dan yüz ton kükürt ithal ederek bağcılara dağıttı⁴⁹. Hükümetin filoksera sorunu ile ilgili olarak aldığı tedbirler arasında bir de Filoksera *Kanunu*'nun çıkarılması vardı. Kanunda, filokseranın önlenmesi için hastalığın bulaşmadığı yerlere nakli yasal ve yasal olmayan eşyalar, filoksera bulaşan bağlarda sahiplerin alacağı önlemler, bağ ve bahçeleri sökülün kişilere tazminatın nasıl ve hangi durumda uygulanacağı ayrıntısıyla anlatıldı⁵⁰.

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı Osmanlı ekonomisinde ürünlerin fiyat dalgalanmalarına neden olurken, aynı zamanda yaşanan doğa olayları, hastalıklar veya Avrupa'nın talepleri de üzüm üretimini doğrudan etkiledi. Üstelik bağcılar ellerindeki malları yok pahasına tüccarlara satarken, tüccarlar da savaş ekonomisinin de yarattığı kaostan faydalanarak, büyük karlar elde ediyorlardı⁵¹. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Anadolu'da filoksera hastalığının iyice yayılmasıyla bağların çoğu telef olmuş durumdaydı⁵². Batı Anadolu'da hem bağların filoksera nedeniyle harap durumda olması ve hem de Birinci Dünya Savaşı ve hemen ardından Milli Mücadele yıllarında daha da bakımsız kalan Anadolu'nun hemen hemen pek çok yerinde bağlar verimini kaybetmişti. Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra, Yeni Türkiye'nin ilk yıllarında gerek yaşanan göçler ve gerekse "mübadele" ile sahipsiz kalan bağlar tarla haline getirilip üretim etkinlikleri sürdürülmeye çalışıldı⁵³. 1914-1918 yılları arasında Batı Anadolu'da üzüm rekoltesi, 37 bin tona, 1919-1923 yılları arasında da 31 bin tona kadar düştü. Savaş sonrası dönemde 1938 yılına kadar üzüm

⁴⁶ *Accounts and Papers*, Vol. 129, Smyrna 1906, s. 5

⁴⁷ *Ahenk*, 2 Teşrinievvel, 1907

⁴⁸ *DH. MKT.*, 1082/25, 1906

⁴⁹ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, a.g.e., 246

⁵⁰ Mehmet Başaram, a.g.e., s. 169

⁵¹ *Meclis-i Mebusan: Levayih ve Tekâlif-i Kanuniyye ve Encüme Mazbatası*, Devre:1, İc̄tima sene: 2, 1325-1326, TBMM Basımevi, Ankara 1992, s. 251

⁵² Figen Kumral, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İzmir'de Bağ ve Bağcılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi A.İ.İ.T.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010, s. 9

⁵³ Rüstem Cangı, Adem Yağcı, Duran Kılıç, "Tokat Bağcılığının Dünü, Bugünü ve Yarını", *Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012) Tokat Bildiriler*, C. 2, Yay. (Haz. Ali Açıkcel- Samettin Başol- Ali Osman Solmaz- Murat Hanılçel), Tokat 2012, s. 315

rekoltesi istikrarlı bir artış ile 64 bin tona ulaşacaktır⁵⁴. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bağcılık bölge genelinde yaygınlaştırılmaya çalışılsa da⁵⁵ ilerleyen yıllarda, İzmir'in art alanındaki geniş sahalara yayılan bağlar, zamanla geriledi ve yerlerini daha çok zeytin ve incir bahçelerine bıraktı⁵⁶.

Filokseranın yarattığı tehlike ve Amerikan asma fidanlarına olan ihtiyaç bölge genelinde Cumhuriyetin ilanından sonra da devam etti. Üstelik bağcılıkla uğraşan çiftçilerin mübadele nedeniyle Türkiye'den ayrılması, bunların yerine yerleştirilenlerin ise bağcılık konusunda bilgisiz olması da bölgedeki bağcılığın verimini etkileyen diğer faktörler arasında yer alıyordu⁵⁷. Batı Anadolu bölgesinde örneğin Denizli'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında bağların filokseradan harap olması TBMM'nde Denizli milletvekili Yusuf Bey'in bu kentteki bağcılarının bağ vergisinden muaf tutulmasına ilişkin bir teklifte bulunmasına neden olmuştu⁵⁸. Batı Anadolu bölgesinde, bağcılıkla uğraşanların, filoksera hastalığına karşı Amerikan asma çubuklarını kullanmak konusundaki yöntemle daha çok başvurdukları da anlaşılmaktadır. 1926 yılında Manisa'daki kimi bağ sahipleri, Amerika asma çubukları getirterek, bağlarını eski canlılığına kavuşturma gayreti içindeydiler⁵⁹. 1929 Dünya Ekonomik Buhranının etkisi, filoksera hastalığı gibi nedenler, Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine bağcılıktaki şöhretini intikal ettiren Tire için zor günlerin yaşanmasına neden oldu. Çok eski bir bağ kazası olan Tire'de, özellikle filoksera haşeresinin tahribatının baş göstermesiyle bağcılık işleri hayli azaldı⁶⁰. Her şeye rağmen bağcılığın ekonomideki önemi hiçbir zaman göz ardı edilmedi ve Cumhuriyetin onuncu yıl dönümünde Ankara hükümeti, Denizli, Çal, İzmit'te de yeni fidanlıklarının kurulması konusunda büyük başarılar sağladı⁶¹.

Sonuç

Osmanlı devletinden Cumhuriyet Türkiye'sine önemi ve ticari değeri hiç değişmeden, gerek gündelik hayatta hane içi tüketimde ve gerekse ziraata dayalı bir sanayi maddesi olarak ortaya çıkan şarap, pekmez, sirke vb. ürünlerin kullanımı itibarıyla üzüm dikkate değer bir meyvedir. Üzüm bağlarının verimini etkileyen en önemli faktörler ise beklenmedik doğa olayları ve bağ hastalıkları olmuştur. Ancak

⁵⁴ Türkan Çetin- Hakkı Uyar, "Tariş Üzüm Tarım satış Kooperatifleri Birliği", *Tariş Tarihi*, İzmir, 1993, s. 176. İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Ege'de ki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyeti Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, TTK yay., Ankara 1989, s. 413

⁵⁵ Ziya Lütfi, *İzmir Muntakası Ticaret ve İktisadiyatı*, İzmir 1929, s. 12.

⁵⁶ Süha Göney, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul 1982, s. 539-540

⁵⁷ Aynur Gül Karahan, *Atatürk Dönemi ve Sonrasında Tarım Politikalarının Gıda Sanayiine Yansımaları (1923-1960)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2015, s. 41

⁵⁸ B.C.A., 30-10-0-0 / 8 – 45-29, 19.06.1926

⁵⁹ Figen Kumral, *a.g.t.*, s. 59

⁶⁰ Ali Çimen, *1929 Dünya Ekonomik Bunalımının Dünyaya, Türkiye'ye ve İzmir'deki Üzüm Fiyatlarına Etkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007, s. 113

⁶¹ Özkan Keskin, "Üzümün Bağ Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Filoksera İle Mücadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi XXX2*, 2015, s. 479-505, s. 497; Ahmet Hür, *Her Açıldan Lozan Konferansı*, İstanbul 2016, s. 497

bunlar arasında Osmanlı devletinde bağcıları, üzüm ticaretiyle uğraşanları ve doğrudan bu ürüne bağlı ticari ilişkileri en zor durumda bırakanı kuşkusuz *bağ biti* yani bu bitin sebep olduğu *filoksera* olmuştur. Filokseranın Batı Anadolu ekonomisi içindeki en belirgin sonucu kuşkusuz bölge genelinde üzüm üretiminin azalması ve üzüm ihracının da gerilemesine neden olmasıdır. Bağ filokserasının ilaçlı mücadelesi yoktur. Çoğu zaman filokseraya uğrayan bağların yakılması ya da filoksera hastalığı sırasında bağların birkaç santimetrelilik su altında bırakılması gibi önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden başka filokseraya uğrayan bağ alanlarından başka yerlere her çeşit meyve, ağaç fidanlarının, üzüm çubuklarının ya da asmaların geçişleri üzerine yasak ya da denetimler getirilmiştir.

Filoksera nedeniyle bağları harap olan bağcılara maddi yardımlarda bulunulmuş, üzüm bağlarında vergi indirimine gidilmiştir. Osmanlı hükümeti çoğu zaman da filoksera nedeniyle büyük kayıplar yaşayan çiftçilere, yeniden bağ kurmalarında yardımcı olmak için uzun vadeli öşür muafiyetleri de sağlamıştır. Hükümet zaman zaman Amerikan asma tohum ve çubukları getirterek Batı Anadolu'daki bağcılara ücretsiz olarak dağıtmıştır. Bazı durumlarda ise Osmanlı hükümeti bağ bitinin neden olduğu ve tahribata uğrayan her dönüm bağ için bağcılara tazminat ödeyerek yine uzun vadelerde bağcılıktan alınan her türlü vergiyi kaldırmıştır. Bağlarda görülen filoksera hastalığının yok edilmesi, bağların ıslahı, halkın bağcılık mesleğine ilişkin olarak eğitilmesi ve bağlarda aşılama tekniğinin öğretilmesi konusunda İzmir Seydiköy'de bir numune çiftliği de kurulmuştur.

Filoksera mücadelesi kimi durumlarda bağcıları üzüm üretimi konusunda pes ettirmiş ve tarım arazilerinin bozulması, daha az sürülmesi ve kimi bağ alanlarının baklagil üretimine ayrılması gibi tarımsal üretim düzeninde değişikliklere gidilmesine neden olmuştur. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı devletinin içinde olduğu savaşlar Osmanlı ekonomisine büyük darbe vurmuş ve ayrıca sözü edilen doğa olayları, hastalıklar veya Avrupa'nın talepleri de, üzüm üretimini doğrudan etkilemiştir. Üstelik bağcılar ellerindeki malları yok pahasına tüccarlara satarken, tüccarlar da savaş ekonomisinin de yarattığı kaostan faydalanarak, büyük karlar elde etmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Batı Anadolu'da filoksera hastalığının iyice yayılmasıyla bağların çoğu telef olmuş durumdaydı. Anadolu'da hem bağların filoksera nedeniyle harap durumda olması ve hem de Birinci Dünya Savaşı ve hemen ardından Milli Mücadele yıllarında daha da bakımsız kalan Batı Anadolu'nun hemen hemen pek çok yerinde bağlar verimini kaybetmişti. Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra, Yeni Türkiye'nin ilk yıllarında gerek yaşanan göçler ve gerekse *mücadele* ile sahipsiz kalan bağlar tarla haline getirilip üretim etkinlikleri sürdürülmeye çalışıldı. 1914-1923 yılları arasında Batı Anadolu'da üzüm üretimi hayli geriledi ve Yeni Türkiye'nin 1923 yılında tekrar ihyasından sonra üzüm rekoltesinde bir artış tekrar yakalandı. Ancak her ne olursa olsun, filokseranın yarattığı tehlike ve Amerikan asma fidanlarına olan ihtiyaç bölge genelinde Cumhuriyetin ilanından sonra da devam etti. Buna bağlı olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında bağcılık Batı Anadolu bölgesinde tekrar yaygınlaştırılmaya çalışılsa da bölgede geniş sahalara yayılan bağlar, filokseranın etkisiyle, zamanla geriledi ve yerlerini daha çok zeytin ve incir bahçelerine bıraktı.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi

B.O.A., DH. MKT. 1512 / 41, 1888; DH. MKT. 1557/ 74, 1889; DH. MKT., 1082/ 25, 1906; İ. OM, 5/ 1322 Ca 28, 1906; B.C.A., 30-10-0-0 / 8 - 45 - 29, 19.06.1926.

Gazeteler

Ahenk,

Hizmet

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi

Resmi Raporlar ve Yayınlar

“The Production of the Smyrna Raisins”, *Journal of the Society of Arts*, 17 Nov. 1882- 16 Nov. 1883

Accounts and Papers, No. 25, Smyrna 1883;

Accounts and Papers, Vol. 25, Smyrna 1901

Accounts and Papers, Vol. 129, Smyrna 1906

Meclis-i Mebusan: Levâyah ve Tekâlif-i Kanuniyye ve Encüme Mazbatası, Devre:1, İctima sene:2, 1325-1326, TBMM Basımevi, Ankara 1992

Eski Türkçe Eserler

Agop Zakaryan, *Bağların Böcek ve Hastalıkları: Filoksera (Filoksera ve İstatiks)*, Aydın Vilayet Matbaası, 1895

Agop Zakaryan, *Bağ Biti*, [Aydın Vilayeti Resmi Gazetesine Derc Olunduktan Sonra Matbaa-yı Vilayette Tab’ olunmuştur], 1899

Hüseyin Kazım Kadri, *Bağlar Arasında*, Âlem Matbaası, İstanbul 1899

Hüseyin Kazım Kadri, *Bağcılık*, Tanin Matbaası, İstanbul 1912

Hüseyin Kazım, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul 1914

Kigork Torkumyan, *Filoksera*, (Devletlü Agop Paşa Hazretlerinin Teşvik ve Himmeleriyle Tab Olunmuştur), Matbaa-yı K. Bağdatlıyan, İstanbul 1885

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Başaran, Mehmet, “Batı Anadolu’da Bağcılık ve Bağ Hastalıkları”, *Tarih ve Toplum*, Ekim/ 1997, sayı. 166, s. 56-61

Başaran, Mehmet, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türe*, İzmir 2000

Bayram, Yunus, “Dünya’da ve Türkiye’de Kültürel Mücadele”, *Teoriden Pratiğe Kültürel Mücadele*, ed. Nevzat Birışik, Ankara 2015

Cangi, Rüstem, Âdem Yağcı, Duran Kılıç, “Tokat Bağcılığının Dünü, Bugünü ve Yarını”, *Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012) Tokat Bildiriler*, C. 2, (Yay. Haz. Ali Açıklak- Samettin Başol- Ali Osman Solmaz- Murat Hanılç), Tokat 2012

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yay., Ankara 1991

Çetin, Türkan-Hakkı Uyar, "Tariş Üzüm Tarım satış Kooperatifleri Birliği", *Tariş Tarihi*, İzmir 1993

Çimen, Ali, *1929 Dünya Ekonomik Bunalımının Dünyaya, Türkiye'ye ve İzmir'deki Üzüm Fiyatlarına Etkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007

Demir, Murad Ali, *Bağcılık El Kitabı Özeti*, Hasad Yayıncılık, Arıköy 2009, Hüseyin Çelik, "Bağcılıkta Anaç Kullanımı ve Yetiştiricilikteki Önemi", *Anadolu- J. of AARI*, 6 (2) 1996, s.127-148

Demiryürek, Mehmet, "İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs'ta Filoksera (Asmabiti) ile Mücadele (1878- 1895)", *Kebikeç*, S. 23, 2007, s. 157- 176.

Erkılıç, Sadrettin Seyfi-Mehmet Eryüce, "Türkiye'de Bağ Filokserası", *Ziraat Dergisi*, Yıl: VII- Ocak, S. 72, 1946

Goffman, Daniel, *Levanten Dünya ve İzmir*, İstanbul 1995

Gökbayrak, Zeliha, "Bağcılığın Belalı Zararlısı: Filoksera", *Alatarım*, 2006, 5 (1), s. 37-43

Göney, Süha, *Büyük Menderes Bölgesi*, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul 1982.

Gürsoy, Melih, "Son Yıllarda İzmir'de Ekonomi", *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu- Tebliğler*, (Haz.Prof.Dr. Necmi Ülker), İzmir 1998

Historical Dictionary of Ottoman Turkish Terms for Gardens and Gardening, ed. Yücel Dağlı, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University 2014

Hür, Ahmet, *Her Açıdan Lozan Konferansı*, İstanbul 2016

İşçi, Burçak, Altındişli, Ahmet, "Bazı Üzüm Çeşitlerinin 41 B ve 110 R Amerikan Asma Anaçları ile Aşı Tutma Yüzdesi Üzerine Araştırmalar", *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2006, 43/2, s. 13-25

Kaplan, Mehmet, Güler, Behzat, Osman Çiftçi, "Bağ Yetiştiriciliğinde Kültürel Mücadele", *Teoriden Pratiğe Kültürel Mücadele*, ed. Nevzat Birişik, Ankara 2015

Karahan, Aynur Gül, *Atatürk Dönemi ve Sonrasında Tarım Politikalarının Gıda Sanayiine Yansımaları (1923-1960)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2015

Karl Von Scherzer, *İzmir-1873*, (çev. İlhan Pınar), İ.B.B. Kent Kitaplığı yay., İzmir 2001

Kasaba, Reşat, "Batı Anadolu'dan Göçmen Emegi", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Editörler: Çağlar Keyder- Faruk Tabak), çev. Zeynep Altok, İstanbul 1998

Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge yay, İstanbul 1993

Kaya, Mehmet, “XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Büyük Güçlerin Etkisinde Kudüs Sancağı (1850-1914)”, *Tübar XXXIII-* 2013-Bahar

Kaya, Miyase Koyuncu, İhsan Bulut, Niyazi Kaya, “Sultan II. Abdülhamid’in İcraatlarının Ekonomik ve Tarihi Coğrafya Açısından Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, S. 43, 2009, s. 109-129

Keleş, Erdoğan, “II. Abdülhamid Devrinde Aydın Vilayetinde Sanat ve Meslek Okulları”, *History Studies- A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık*, Volume 5/2, 2013

Keskin, Özkan, “Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Filoksera ile Mücadele”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX / 2, 2015, s. 479-505

Kıray, Mübeccel B., *Örgütlemeyen Kent: İzmir*, İstanbul 1998

Kumral, Figen, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İzmir’de Bağ ve Bağcılık*, Dokuz Eylül Üniversitesi A.İ.İ.T.E, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007.

Kütükoğlu, Mübahat S., *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000

Martal Abdullah-Gökdemir, Oktay, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu’da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler”, *Tarih Tarihi*, İzmir 1993

Martal, Abdullah, *Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme*, Dokuz Eylül Yay., İzmir 1999

Özeçoğlu, Halil, *Modernleşme Sürecinde İzmir’de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Tarih Öğretmenliği Programı Doktora Tezi, İzmir 2009

Peker, Mümtaz, “İzmir’e Göçler ve Mekân Olgusu”, *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu-Tebliğler*, (Haz: Prof. Dr. Necmi Ülker), İzmir 1998

Quataert, Donald, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, (çev. N. Gündoğan- A. Gündoğan), İstanbul 2008

Savaş, Yüksel, Ferit Çobanoğlu, Selçuk Karabat, “Asma Fidanı Üretiminin Teknik ve Ekonomik Yönden Mevcut Durumu”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi-A 27 (Türkiye 8. Bağcılık ve Teknolojileri Sempozyumu Özel Sayısı)*, 2015

Shaw, Stanford J. -Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, Yön yay., İstanbul 1983

Solak, İbrahim, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, 2008

Soydan, Hasan, “Tarım Tarihinden Tarım Öğretimine”, *Tarım Haftası 2016 Tarımsal Yüksek Öğrenimde Yeni Arayışlar Sempozyumu (11-12 Ocak 2016)*, Ankara 2017

Tekeli, İlhan – İlkin, Selim, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, TTK yay., Ankara 1989

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1938

Uzuntepe, Gülçin, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın-Kasaba (Turgutlu) 1856-1897*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniv., Sos. Bil. Ent. Eskişehir 2000

Yıldırım, Kamer, *Halil Rifat Paşa'nın Aydın Valiliği*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008

Ziya Lütfi, *İzmir Mıntıkası Ticaret ve İktisadiyatı*, İzmir 1929

1930'LARDA KORUMACILIK-DEVLETÇİLİK BAĞLAMINDA DERİ KUNDURA ÜRETİCİLERİ İLE LASTİK AYAKKABI ÜRETİCİ VE İTHALATÇILARI ARASINDAKİ REKABET VE TARTIŞMALAR

Competitions And Discussions Between Leather Shoe Manufacturers
And Rubber Shoes Manufacturers And Importers In The Context Of
Protection And State

ERGÜL BALLI*-MURAT KORALTÜRK**

Özet

Bu çalışmanın amacı, 1930'larda resmi iktisat politikası halini alan devletçiliğin ayakkabıcılık sektörüne yansımaları lastik ayakkabı ve deri ayakkabı üreticileri başka bir deyişle geleneksel sektör ile yenilikçi sektör arasında yaşanan rekabete odaklanmak suretiyle incelemektir. Bu sayede iktisadi devletçiliğin büyük veya küçük sermaye sahipleri, merkezi ve yerel düzeyde politika üreticiler ve diğer ilgililer açısından nasıl yorumlandığını ortaya koymak mümkün olacaktır. Çalışma Cumhuriyet Arşivi, TBMM Zabıt Cerideleri, resmi raporlar, kongre tutanakları, ilgili mevzuat ve dönemin süreli yayınlarından elde edilen verilere dayanmaktadır. Çalışmada öz olarak deri ayakkabı-lastik ayakkabı rekabeti üzerinden gerçekleştirilen örnek olay incelemesinde 1930'lardaki iktisadi devletçiliğin milli iktisat politikasının bir uzantısı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Milli iktisat, devletçilik, dericilik, ayakkabıcılık, lastik ayakkabı, Türk Ayakkabı ve Deri Sanayicileri Kongresi

Abstract

The purpose of this study is to analyse the reflection of the etatism which turned into official financial policy in the 1930s, by focusing on the rivalry between rubber shoes and leather shoes manufacturers or in other words, between the traditional sector and innovative sector. By this means, it will be possible to present how economic etatism is interpreted through the perspective of the large and small capital owners, policy makers at central and local level and other related people. The research was supported with the data obtained from Republic Archives, TBMM Proceedings Papers, official reports, congress reports, related legislation and periodicals of the time. In the study, it was reached as a conclusion from the case study carried out through leather shoe-rubber shoe rivalry that, economic etatism was an extension of national economic policy in the 1930s.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi, Gedik MYO, Dış Ticaret Bölümü, ergul.balli@gedik.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Bölümü, mkoralurk@marmara.edu.tr

Key Words: National economy, etatism, leather trade, shoemaking, rubber shoes, Turkish Shoes and Leather Manufacturers Congress

Giriş

İnsanlık tarihinin gelişim aşamalarında en önce gereksinim duyulan nesnelere biri olan ayakkabı ve pek çok üretim alanında kullanılmakla birlikte hemen her devirde ve her yerde daha ziyade ayakkabı yapım malzemesi olarak kullanılan derinin üretimi, Osmanlı-Türk ekonomisinde çok eski birer zanaat dalıdır¹. Osmanlı klasik dönemi boyunca uzun süreli bir gelişme trendi yakalamış olan geleneksel dericilik ve ayakkabıcılık sektörü, 19. yüzyılda Avrupa kaynaklı makineleşme ve rekabet sorunuyla karşı karşıya kalır ve uzun yıllar sürecek bir kriz evresine girer. Öte yandan 2. Meşrutiyet dönemine egemen olan milli iktisat anlayışının oluşturduğu refleksiyle dönemin hükümetleri modern tekniklerle üretim yapan milli sermayeli deri ve ayakkabı fabrikalarının açılmasını teşvik ederler. *Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası* ile birlikte yerli sanayinin kurulmasına dair önemli bir girişimde bulunulsa da ardı ardına yaşanan savaşların yarattığı finansman sıkıntısı ve uzun vadeli iktisadi kalkınma hedeflerinin yetersizliği dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçilirken ayakkabıcılık halen makineleşmekten son derece uzaktır. Neredeyse üretimin her aşaması elle gerçekleştirilir. Osmanlı ekonomisinde emek-yoğun bir mal olarak üretilen ayakkabı, Cumhuriyet döneminde daha uzun bir süre bu niteliğini korur.

Öte yandan 18. yüzyılın sonlarından itibaren kauçuk sanayinde yaşanan gelişmeler, ayakkabı üretiminde yenilikçi teknolojilerin kullanılmasını mümkün kılar. Kauçuğun işlenmesine imkân veren kimyevi maddelerin keşfi ve otomobiller başta olmak üzere motorlu ulaşım araçlarının kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte kauçuk sanayi gelişir². 20. yüzyılın başından itibaren dünya piyasalarına kauçuktan üretilen yeni bir ayakkabı türü girer: lastik ayakkabılar. Lastik ayakkabılar hem hammadde hem de işgücü maliyeti açısından daha ucuz olduğu için deri ayakkabılar karşısında önemli bir rekabet avantajına sahiptir.

Cumhuriyetin kuruluş döneminde *Lozan Antlaşması*'nın gümrüklerle ilgili kısıtlayıcı hükümleri dolayısıyla gümrük vergisine dayalı korumacılık tedbirleri uygulanamaz³. Fakat *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'na eklenen bir mevaddi iptidaiye listesiyle korunması istenen sanayi dalının kullandığı hammaddeye vergi muafiyeti getirilir. Böylelikle hükümetin desteğiyle 1920'lerde deri ve ayakkabıcılık sektörü tekrar gelişmeye başlar ve iç talebi karşılayacak duruma gelir. Lozan Antlaşması'nın gümrüklerle ilgili kısıtlayıcı hükmünün yürürlükten kalktığı 1928 yılından sonra lastik ayakkabıların iç piyasaya girişini zorlaştırmak için gümrük vergisi ve kota gibi

¹ Geniş bilgi için bkz. Lütfü Dağtaş, *Anadolu'da Dericilik*, Dönence Basım ve Yayın, İzmir 2007; Melda Özdemir ve Nuran Kayabaşı, *Geçmişten Günümüze Dericilik*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2007; Necdet Sakaoğlu ve Nuri Akbayar, *Osmanlı'da Zenaatten Sanata Esnaf ve Zenaatkarlar*, c. II, Körfezbank Yayınevi, İstanbul 2000; Emine Gürsoy Naskali (ed.), *Ayakkabı Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003

² *Türkiye Kauçuk Sanayii*, T.C. İktisat Vekaleti Sanayi Tetkik Heyeti Yayını, Ankara 1937, s. 3

³ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 10-11

ithalatı kısıtlayan tedbirlerin de alınmasıyla yerli üreticiler görece müreffeh bir dönemde faaliyette bulunurlar. Fakat 1932 Haziran'ında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda geçen muafiyetlerin kaldırılmasıyla deri ve kundura üreticileri derin bir darbe alır. 1929 Krizi'nin etkisiyle satın alma gücü düşen ve her şeyin en ucuzunu arayan tüketiciler için deri kunduralar pahalı bir giyim eşyası olur. Türkiye'de kişi başına düşen mamul deri tüketimi 2-2,5 kilogramdan 250 grama düşer. Üstelik ayakkabı üretiminde kösele yerine lastik giderek daha fazla ikame edilir. Yabancı sermayeli lastik üreticileri ise ithalatı kısıtlayıcı tedbirlerden ötürü Türkiye pazarına girmekte zorlanınca yerli-yabancı sermaye ortaklığıyla fabrikalarının birer şubelerini Türkiye'de açar ve doğrudan yatırım yaparak karşılık verirler. Henüz otomobil sanayinin Türkiye'de gelişmemiş olması ve halkın satın alma gücünün düşük olmasını fırsat bilen fabrikatörler, ham kauçuğu otomobil lastiği ve diğer lastik ürünlerin üretimi için kullanmak yerine neredeyse sadece ayakkabı üretmek için kullanırlar⁴. Böylelikle geleneksel yöntemlerle üretim yapan yerli deri kundura üreticileri ile yenilikçi teknolojiyle üretim yapan lastik fabrikaları arasında bir süredir var olan rekabet 1930'lu yıllarda deyim yerindeyse bir *mücadele* halini alır⁵. İthal hammaddeye bağımlı olan bir sanayinin milli niteliğe sahip olamayacağını iddia eden deri, kösele ve ayakkabı üreticileri 1910'lardan beri Meşrutiyet ve Cumhuriyet hükümetleri tarafından benimsenen milli iktisat politikasına vurgu yaparak *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası (İTSO)* ile *İktisat Vekaleti* başta olmak üzere çeşitli resmi makamlar nezdinde girişimlerde bulunur; korumacılık talep ederler. Sektör temsilcilerinin resmi makamlara gönderdikleri heyetler, raporlar ve düzenledikleri kongreye dair haberlerin basına yansınmasıyla adeta milli bir davaya dönüşen deri ayakkabı-lastik ayakkabı rekabeti kamuoyunun gündemine taşınır ve çok taraflı bir tartışmaya dönüşür⁶.

İktisadi Arka Plan: Açık Ekonomiden Korumacılığa Geçiş

Korkut Boratav, 1908'de itibaren 2. Meşrutiyet döneminde İttihatçıların ve 1922'den itibaren Kemalist devrimcilerin devraldıkları iktisadi yapının temel karakteristiğinin *yarı sömürgeleşmiş bir toplum yapısı* olduğunu söyler. Kastedilen hammadde ihracatçısı, sınaî ürün ithalatçısı bir ekonomidir. İttihatçılar bu yapıyı dönüştürmek ve milli ekonomi yaratmak istediler. Bunun için devlet desteğiyle yerli ve milli burjuvazi yaratmaları gerekir. Bu aynı zamanda kalkınma ve modernleşme açısından da bir gereklilik olarak görülür⁷.

⁴ *Türk Ayakkabı ve Deri Sanayicileri Kongresi*, Güneş Matbaası, İstanbul 1934, s. 6, 13-16; "Dericiliğimiz Tehlikede: Tehlikenin önüne geçilmese deri fabrikalarımız kapanacak ve bir harp vukuunda halk ve ordu kundurasız kalacaktır", *Cumhuriyet*, 20.04.1933, s. 4

⁵ *Türk Deri Sepicileri Birliği* Kâtibi Hayri Bey, ticari veya sınaî rekabetin aynı şartlara sahip olan mallar arasında gerçekleştiğini oysa bu iki tür ayakkabının şartları ve vergileri birbirinden çok farklı olduğundan aralarında rekabet değil mücadelenin olduğunu savunur. Bu sebeple de deri ayakkabıcıları ve lastik fabrikaları arasında yaşanan olayı rekabet yerine mücadele olarak adlandırır. Bkz. *Türk Ayakkabı ve Deri Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 17

⁶ *Türk Ayakkabı ve Deri Sanayicileri Kongresi*'nde söz alan Muğla delegesi Kemal Bey, iki ayakkabı arasında yaşanan rekabet için *mukaddes dava* tabirini kullanır. Bkz. "Memleketi alâkadar eden bir kongre: Kunduracılar ve dericiler dün içtima ettiler", *Cumhuriyet*, 23.06.1934, s. 6

⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, s. 19-20, 27

1908-22 dönemi, ulusal nitelikli bir kapitalizmi yaratmak için olumlu etkenler içerir. Bu bağlamda yani kapitalist bir devletin kurumsallaşması doğrultusunda yasal düzenlemeler, şirketleşme ve sanayileşmenin teşviki için adımlar atılır. Sanayide 1908 sonrasında belirgin bir gelişme gözlenir. Bununla birlikte Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde sanayisiz bir ekonomidir. Tüketim daha ziyade ithalat ile karşılanır. Örneğin 1915'te pamuklu dokuma tüketiminin ancak %9,5'i, pamuk ipliğinin ise %20,5 yurtiçi üretimle gerisi ithalatla karşılanır⁸.

1923-29 dönemi 1908-22 dönemi ile süreklilik gösterir. Bu dönemde Lozan'da gümrük politikasına konan engeller nedeniyle korumacılık ve sanayileşme eğilimleri geri plana düşerse de milli burjuvazi yetiştirme ve bunun kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak görülmesi anlayışı egemendir. Gümrük politikası korumacılığı engeller, bu da sanayileşme çabalarını zora sokar. Ancak tıpkı 1927'de *Teşvik-i Sanayi Kanunu* gibi özel sanayi yatırımlarını özendirici uygulamalar gündeme gelir. Bu kanun sınaî yatırımlara ve sınaî işletmelere çok geniş ve cömert muafiyet, imtiyaz ve teşvikler sağlar⁹.

Dış ticaret bakımından ekonominin dışa açıklığı Osmanlı Devleti'nin son yıllarına göre azalır. Örneğin 1923-29 döneminde ithalatın GSMH'ye oranı %14,4 ihracatın oranı ise %10,6'dır. 1907'de ise bu oranlar sırasıyla %17 ve %14; 1913'te %19 ve %15 olarak tahmin edilir. Bu dönemde sanayinin yıllık gelişme hızı %10,2 gibi önemli bir rakamdır. GSMH içindeki payı ise %11'dir. Ancak bu rakamlar sanayileşme temposuna değil yeniden inşa sürecine işaret eder. Başka bir ifadeyle 1923-29 dönemde anlamlı bir sanayileşme süreci yaşandığı söylenemez¹⁰.

1929 ekonomik bunalımından sonra 1930-39 döneminde korumacı-devletçi sanayileşme dönemi yaşanır. Devletin sanayileşmeye dair bir kaygısı olmakla birlikte bu süreç, koşullar nedeniyle 1930'da başlar. Başka bir ifadeyle 1908'den ve 1923'ten sonra yeni burjuvazinin yabancı sermayeyle işbirliği ve ortaklık ilişkilerine girerek gelişme ve sanayileşme sağlanması amaçlanır. *Ölçülü ve ılımlı* bir korumacı rejim tercih edilir. Ancak 1908-29 arasında dünya konjonktürü ve Türkiye'nin özel durumundan dolayı Türkiye ekonomisinin, dünya ekonomisine *serbest ticaret-açık kapı* ortamı içinde eklenmesi söz konusu olur¹¹.

1929 krizinden dolayı Türkiye gibi tarım ürünü ihracatçısı ülkelerin gelirleri, bu ürünlerin uluslararası piyasalarda fiyatları düştüğü için geriler. İhracat gelirleri gerilediği için ithalat olanakları da kısılır. İthal edilen tüketim mallarının kapasitesi daralır. Yani tüketim kısılır. Buna karşı başvurulacak yöntemlerden biri sermaye ihracıdır ki; bu yöntemi uygulamak kriz nedeniyle mümkün olmaz. Bir diğer yöntem ise ithalatı denetleyen koruma önlemlerine başvurulmasıdır. Bu bağlamda ithal ikameci yatırımlar gündeme gelir. Özellikle *üç beyazlar* diye anılan un, şeker ve kumaş üretimine dair ithal ikameci yatırımlar yapılmaya başlanır. 1930-31 yıllarında

⁸ Boratav, 2011, s. 29-30, 33

⁹ Boratav, 2011, s. 39-40, 47-48

¹⁰ Boratav, 2011, s. 49-52

¹¹ Boratav, 2011, s. 59-61

önce dış ticareti denetleyen korumacı bir yapı kurulur, bu iki yıllık sürecin ardından devletçilik gündeme gelir¹².

Osmanlı-Türkiye Ekonomisinde Ayakkabı Üretimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda deri, deriden üretilmiş mallar ve ayakkabı üretimi önemli bir yere sahiptir. Osmanlı dericiliği, 18. yüzyılda rakipsiz bir konumda, hatta Fransa'dan ve İngiltere'den gelen ustalar için bir okul niteliğinde iken, 19. yüzyıl sonlarına doğru, yani Sanayi Devrimi ve izleyen yıllarda gelişen yeni teknolojilerin getirdiği üretim tekniklerine geçiş yapılamadığı için ağır ve uzun bir kriz evresine girer. Osmanlı dericiliğinin Avrupa'da üretilen derilerle rekabet olanağı azalır¹³.

Avrupa dericilik sektöründe yaşanan gelişmelere paralel olarak kaçınılmaz biçimde ayakkabı yapımı da ayakkabı zanaatkarlarının hünerli ellerinden makinelerin tekniğine devredilmeye başlar. Bilinen ilk ayakkabı fabrikası 1760 yılında kurulmuş olsa da geleneksel elle üretim yöntemlerinin terk edilerek ayakkabı üretiminin sanayileşmesi yani hızlı ve ucuz ayakkabı üretimine geçilmesi ancak 19. yüzyılda gerçekleşir. 1875 yılında değişik modellerde ayakkabı yapabilen makineler icat edilir. *Goodyear* markasıyla piyasaya sürülen yeni bir makine sayesinde ayakkabının üst kısmı olan sayasıyla tabanını birbirine dikmek mümkün hale gelir. Avrupa'da tekniğin ilerlemesine paralel olarak sadece üretim değil tasarım anlayışında da değişim olur ve Osmanlı tüketicilerini de etkisi altına alan ayakkabı modası piyasanın belirleyici faktörleri arasına girer¹⁴.

Avrupalı ve Amerikalı üreticilerin piyasayı ele geçirmeye başladığı 19. yüzyıla kadar İstanbul kunduracıları en zarif ayakkabıları yapmakla şöhret kazanmışlardı. Türklerin en iyi bildiği zanaatlardan biri olan ayakkabı imalatında rekabet avantajının kaybedilmesinde Avrupa tekniği ve modasına ayak uyduramayan yerli kunduracıların ayakların şeklini ve zarafetini yeterince tasarımlarına yansıtamaması ve fiyatı bir rekabet unsuru olarak kullanamaması da etkili olur. Avrupa ve ABD'de üretilen ve Osmanlı pazarını istila eden üstelik her zevke ve keseye hitap eden ayakkabı çeşitleri artarken yerli kunduracılar yeni modeller üretilemediler¹⁵.

Kunduracılığın makineleşemediği ve sanayisinin tesis edilemediği Osmanlı İmparatorluğu'nda makineli üretimin gerçekleştiği tek fabrika *Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası*'dır. Osmanlı sanayi tarihinin önemli bir ögesi olan fabrikada 1826'dan itibaren Osmanlı ordusu için palaska, çizme, kütüklük ve koşum takımlarının yapımına başlanır. Fabrikada kundura üretimi 1870 yılında günlük 300 çifte çıkar. 2. Meşrutiyet döneminde 1912 yılında Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın teşviki ile Avrupa'dan 90 beygirlik iki dizel motoru, yeni makineler, buhar kazanı getirilir ve fabrikanın günlük üretimi 1000 çift kunduraya yükselir. Savaşın

¹² Boratav, 2011, s. 63-64

¹³ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1970, s. 135

¹⁴ Deniz Leblebici, *Türk Ayakkabı Sanayii ve Tasarım Sorunu*, İstanbul Teknik Üniversitesi FBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 7

¹⁵ Servet-i Fünun, "Musahabe: Lastikler, Galoşlar, Kunduracılar", c. 30, S. 776, 23 Şubat 1321 (8 Mart 1906), s. 331

başlamasından iki yıl sonra 1916'da ise günlük üretim 1000 adet deri ve 2000 çift kunduraya çıkar¹⁶.

Beykoz Fabrikası dışında kundura üretimi ev sanayii şeklinde örgütlenir. İktisat literatüründe *putting-out system* olarak isimlendirilen bu organizasyon yapısında büyük kundura mağazaları deri ve diğer gerekli malzemeler ile parça başına hesaplanan ücreti müteahhitlere verir; onlar da evlerinde çalışan kundura işçilerine bu malzemeyi dağıtır ve imalat gerçekleştikten sonra mağazadaki tüccara ayakkabıları teslim eder. Böylece mağazalar işçilerle temasta bulunmadan sadece müteahhitlerle kurdukları iş ilişkileri sayesinde ayakkabı üretimini gerçekleştirmiş olurlar¹⁷.

I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde bu şekilde, yani kendi hesabına çalışan 3.000 kadar kundura işçisi vardır. Kundura ve terlikler mağaza sahiplerinin siparişi üzerine günlükü 12-16 kuruş arasında değişen bir ücret karşılığında dikilir. 1913 ve 1915 sanayi sayımlarından öğrenildiğine göre sık rastlanmasa da İstanbul'da 50'şer işçinin istihdam edildiği atölyeler ortaya çıkmaya başlar. Bu üretimin ölçeğinde tedrici bir büyüme anlamına gelir¹⁸.

Osmanlı kunduracılık sektöründe fabrikalar kurulamamış olsa da küçük terlik ve kavafiye atölyeleri son derece yaygındır. İç tüketimin rahatlıkla karşılandığı bu üretim sahasında üretilen mallar Yunanistan, ABD, İran ve Mısır'a ihraç edilir. 1913 yılında 2.818.446 kuruş değerinde olan Osmanlı ayakkabı ihracatının %80'i terlik ve kavafiye ürünlerinden oluşur. Aynı yıl ayakkabı ithalatının değeri ise 14.903.060 kuruştur. Bu ithalatın %48,4'ü İngiltere'den, %18,5'i Avusturya ve Macaristan'dan, %10,1'i ABD'den ve %9,1'i Almanya'dan yapılır. İthal ayakkabılar için en önemli pazar %67,7'lik payla elbette ki İstanbul'dur. İthalatın ortalama değeri kilogram başına 43 kuruş iken ihracatınki 28 kuruştur¹⁹.

Terlik üretiminde gösterilen başarı ayakkabı üretimi için geçerli değildir. Aynı dönemde 14,9 milyon kuruş değerinde 400 bin çift ayakkabının ise ithal edildiği bilinir. Bu yıllarda da üretimde kullanılan derinin bir kısmı yerli üretim diğer kısmı ise ithalat yoluyla elde edilir. 1913 yılında işlenen 10.000 ton derinin 51,4 milyon kuruş değerindeki 4.692 tonu ithal edilir. Saraçlık ve kunduracılığın yarattığı iş hacminin ise 200 milyon kuruşun üstünde olduğu ve 10 milyon çift kundura, terlik, yemeni, pabuç, potin ve çizmeye karşılık geldiği tahmin edilir²⁰.

Aslında İstanbullu ayakkabı üreticilerin şansı Mütareke yıllarının sonlarına doğru değişir. 18 Mart 1922'de Fatih'te *Hilal Kundura* mağazası sahibi Hüseyin Hakkı Usta, Aksaraylı Hacı Şevki ve Cemal Akyüz tarafından kurulan *İstanbul Umum Ayakkabı Sanatkârları Cemiyeti*'nin ilk işi Refet [Bele] Paşa kumandasında İstanbul'a giren askerlere binlerce çift ayakkabı dağıtmak olur. Bu amaçla toplanan ayakkabılar, sevinç gösterileriyle karşılanan Refet Paşa'ya, Çapa'daki evinde teslim edilir. Yine

¹⁶ Önder Küçükerman, *Geleneksel Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası*, Sümerbank Yayını, Ankara 1988, s. 153

¹⁷ Küçükerman, 1988, s. 140

¹⁸ Eldem, 1970, s. 146-147; Küçükerman, 1988, s. 146

¹⁹ Küçükerman, 1988, s. 146

²⁰ Eldem, 1970, s. 146-147.

cemiyet, ayakkabıcı esnafının durumunu iyileştirmek için Sait Paşazade Naci Bey'in girişimiyle *Vakıflar İdaresi*'nden Çarşıkapı'da bulunan Çorlulu Ali Paşa, Sinan Paşa ve Kara Mustafa Paşa medreselerini kiralar. Ayakkabıcı esnafının çoğu, oldukça ucuz kiralarla bu binalarda toplanarak çalışmaya başlarlar²¹.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki ayakkabı üretimine dair bu tablonun Cumhuriyet'in ilk yıllarında da varlığını koruduğu görülür. 1924 yılı itibarıyla İstanbul'da ayakkabıcılığın durumuna bakılacak olursa bu sektörün teşvik ve himaye edilmesi halinde yalnızca İstanbul'un ihtiyacını değil, bütün Anadolu'nun ihtiyacını giderecek potansiyele sahip olduğu belirlenir. Yine bu yıllarda ayakkabı ve fantezi terlik üretimiyle uğraşan usta, kalfa ve işçilerin sayısının 30.000 olduğu tahmin edilir. Bazı atölyelerin çalışanlarının sayısı 150-200 kişiyi bulur. Ancak üretim mekanize değildir. Bununla birlikte Amerikalı ve Fransız tüccarların İstanbul'da üretilen terlik ve ayakkabılara rağbet ettiği ve bu ülkelere ihracat yapıldığı bilinir. Amerikalıların verdiği bilgiye göre İstanbul'da günlük 2.000 çift terlik üretilir. Fransa'ya ise balo terlikleri ihraç edilir. Ancak önemli miktarda yapılan ihracata karşın işçilerin senenin altı ayında çalışıp diğer altı ayında işsiz oturdukları anlaşılır. Bu ihracat araçları sayesinde yapılır ve bunlara hatırı sayılır bir komisyon ödenir. Tam da bu noktada bir kooperatifin kurulması önerisi gündeme gelirse de hayata geçmez²².

Bu dönemde yerli ayakkabı üretiminin karşısında beliren en önemli sorunların başında yabancı, bilhassa Avrupa mallarının rekabeti gelir. Buna karşın yerli atölyelerde Avrupa malı kadar sağlam ve lüks ayakkabının üretilebildiğinin reklam ve tanıtımının yapılması ihtiyacı da dile getirilir. Yalnızca Avrupa'da üretilmiş ayakkabıların rekabetiyle değil aynı zamanda Avrupa'dan 1,5 liraya gelen ve aslında içeride 30 kuruşa üretilebilecek olan ayakkabı kalıplarının rekabetiyle de mücadele edilir. Sermaye birikimi çok kısıtlı olan kunduracıların tek tek satın alamadıkları motorları kooperatifleşerek edinme şansları olduğu ve ayrıca ithal edilen alet, edevat ve çivilerin de gümrük vergisinden muaf tutulması da hemen Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra talep edilir²³.

Uzun savaşların ardından kurulan Cumhuriyet ve ülkenin yeniden inşası sürecinde ayakkabı üretiminin de tedrici bir gelişme gösterdiği anlaşılır. 1930'ların başında 30.000 kişinin İstanbul'da bir bunun kadar işçinin de İstanbul dışında çeşitli şehir ve kasabalarda ayakkabı üretimiyle meşgul oldukları, her bir işçinin günde ortalama bir çift ayakkabı ürettiği varsayılırsa yılda 15-20 milyon ayakkabının üretildiği tahmin edilir. Ülkenin yegâne kundura fabrikası olan *Beykoz Fabrikası*'nin yılda 600 bin ile 1 milyon çift ayakkabı üretilebildiği de hesaba katıldığında ülkede ayakkabı üretiminin kişi başına yılda 1,5 çift ayakkabı düşecek seviyede olduğu hesaplanır. Aynı dönemde yurtdışından 500 bin lira değerinde 50-60 bin çift

²¹ "Ayakkabı Sanatkarları Cemiyeti (İstanbul Umum)", *İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1960, s. 1423-1424

²² *Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Edilen Rapor: 29 Kanun-ı sani 1340-26 Teşrin-i sani 1340 – 1924*, Aynur Karayılmazlar (çev.), Ekrem Karayılmazlar (der.), İTO Yayını, İstanbul 2006, s. 68

²³ *Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Edilen Rapor: 29 Kanun-ı sani 1340-26 Teşrin-i sani 1340 – 1924*, s. 69

ayakkabının ithal edildiği bilinir. Türkiye ekonomisinin durumuna dair 1930'da bir rapor hazırlayan dönemin İktisat Vekili Şakir Kesebir'e göre ise ithal edilen ayakkabı miktarı yılda 80-100 bin çifttir²⁴.

Bu yıllarda uzman raporlarına yansıyan bir diğer sorun ise işlenmemiş ham deriden çarık yapımıdır. Ancak bir iki hafta dayanan bu çarıkların, ülkenin değerli deri kaynağının kötüye kullanılması ve kıymetli bir kaynağın israfi anlamına geldiğinden yasaklanması önerilir²⁵. Cumhuriyet'in onuncu yılına gelindiğinde ayakkabı üretiminin ithalata gerek kalmayacak seviyeye çıktığı ileri sürülür²⁶.

Yeni Bir Hammadde “Kauçuk”

Kauçuktan ürünler işte, evde, oyunda, sporda ve seyahat ederken; otomobillerde, trenlerde ve uçaklarda güvenlik ve konfor için kullanılır. Endüstride kauçuk bant, kayış, hortum, araç lastiği, conta ve binlerce farklı malzemenin üretiminde kullanılır. Kauçuk biri doğadan diğeri suni olarak iki yoldan elde edilir. Doğal kauçuk, çoğunluğu Asya'da olmak üzere Amerika ve Afrika kıtalarındaki dikilmiş ağaçlardan elde edilir. Suni kauçuk ise petrol ve diğer minerallerden üretilir²⁷.

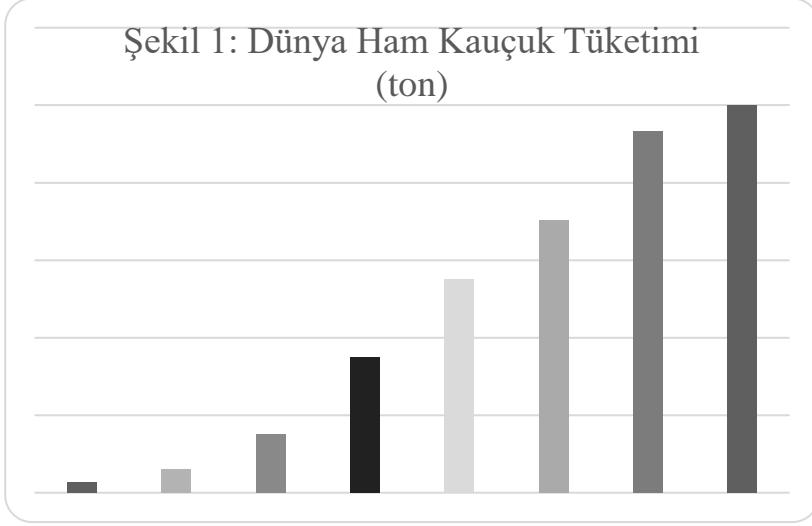
²⁴ 1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Kararlar-Zabıtlar, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayını, Ankara 1930, s. 301; İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor, TBMM Matbaası, Ankara 1930, s. 81-82

²⁵ 1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Kararlar-Zabıtlar, s. 304, 311, 328; İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor, s. 78

²⁶ T.C. 10. (1923-1933), Hâkimiyeti Millîye Matbaası, Ankara 1933, s. 83

²⁷ Kauçuk, Amazonlarda yetişen tropikal bir bitki olan hevea ağacının çizilen kabuğundan sızan ve süte benzeyen bir madde olan lateksten elde edilir. Amazon sakinleri bu ağaçları “kaa (=odun)-o-çu (=ağlayan)” yani “ağlayan ağaç” olarak isimlendirdiklerinden kauçuk adı buradan gelmektedir. Fransız, İtalyan, İspanyol ve Alman dillerindeki muadili aynı kökten türer. İngilizlerin “India rubber” veya sadece “rubber” olarak isimlendirdikleri kauçuk için Portekizliler koru anlamına gelen “borracha”yı kullanırlar. Öte yandan Kızılderili Maya uygarlığı üzerine yapılan arkeolojik araştırmalara göre Amerika'da yerli halk, 11. yüzyıldan itibaren kauçuğu tanıyor ve onu top, kap, ayakkabı ve su geçirmeyen kumaş olarak kullanıyorlardı. *Colomb* Amerika'ya yaptığı ikinci seyahatinde yerlilerin çok güzel zıplayan bir topla oynadıklarını görür. Halbuki Avrupa'da bezden yapılan toplar hemen hiç zıplamaz. 16. yüzyılda Amerika'yı gören İspanyol ve Portekizli seyyahların bahsettiği kauçuk Avrupalıların pek ilgisini çekmez ve kauçuğa gereken değerin verilmesi zaman alır. Ancak 18. yüzyılın başında *Paris Bilimler Akademisi* tarafından araştırma yapmak üzere Brezilya'ya gönderilen *Charles Marie De La Condamine*'nin Avrupa'ya kauçuk numuneleri götürmesi ve Fransız mühendis *François Fresneau*'nun yaptığı araştırmalar kauçuğa dikkat çeker. Fakat kauçuk sütü lateksin o zamanlar kolaylıkla kesilip nakledilememesi yüzünden Avrupa bu yeni maddeye yaklaşık iki asır kayıtsız kalır. İngiliz *Joseph Priestley*'nin 1770'de kauçuğun yazıları sildiğini keşfetmesinden sonra lastik, bir ticari emtia haline gelir. Fransız *Magalheans* tarafından oldukça yüksek bir fiyattan silgi olarak piyasaya sürülmesi üzerine tanınıp Avrupa'ya daracık bir kapıdan girmiş olur. Dünyada ilk kauçuk fabrikası 1803'te Paris yakınlarında kurulur. 1823'de *Charles Macintosh* lastiğin neftte eridiğini fark eder. Kauçuk-neft karışımını mermer bir taşaya yayarak levha halinde elde ettiği lastiği iki bez arasına dikmek suretiyle su geçirmeyen kumaşların üretimine yönelik pratik bir proses geliştirir. Yağmuru bol olan İngiltere'de kauçuktan yapılmış pardösüler moda olmaya başlar. Fakat o dönemde kışın kaskatı kesilen bu madde yazın da eridiğinden kol kola gezen iki kişinin birbirine yapışması kaçınılmaz olur. Bu sıralarda bir Amerikalı ortaya çıkar ve bulduğu yöntemle kauçuğun yapışkanlığını, sertleşmesini giderir; onu daha elastiki bir hale sokar. Bu adam yani *Charles Goodyear* esasında bir kimyacı değildir. Onun kauçuğu kükürt ile kaynatarak daha dayanıklı hale getirmeyi başarması yani kauçuktan lastik elde etmeye yarayan vulkanizasyonu bulmasıyla kauçuk endüstrisi devrimine başlar. 19. yüzyılın ikinci yarısında havalı lastiklerin bulunması ve elektrik endüstrisindeki izolasyon talebi, kauçuk ihtiyacını artırır. Brezilya'daki tüm yasal önlemlere rağmen hevea fidanları 1876'da İngiltere'ye kaçırılır. Seylan (Sri

Kauçuğun bir hammadde olarak önemi ayakkabı üretiminde kullanılmasından çok motorlu kara taşıtlarının kısacası otomobilin icadı ve yaygınlaşmaya başlamasıyla paralel artar. Lastik üretiminin yanı sıra spor ve sağlık amaçlı da tüketimi yaygınlaşır²⁸. (Şekil 1)

Kaynak: Türkiye Kauçuk Sanayii, 1937, s. 3.

Büyük sermaye ile uzmanlık gerektiren kauçuk sanayinin Türkiye’de kurulması Cumhuriyet’in ilk yıllarında gerçekleşir. 1927 *Teşvik-i Sanayi Kanunu* ile tanınan muafiyetlere ve 1929 gümrük tarifesindeki himayelere karşın ilk fabrika 1932 yılında *Svenska Gummifabriks Aktiebolaget Gislaved*’in teknik yardım ve mali iştiraki ile

Lanka), Malezya, Java ve Sumatra gibi tropik bölgelere gönderilen fidanlarla büyük ölçekli Doğu Asya plantasyonlarında kauçuk ağacı bahçeleri kurulur. İlk plantasyon kauçuğu, 1900 yılında piyasaya arz edildiğinde dünya kauçuk üretiminin %98’i Amerika ve Afrika’dan sağlanırken Uzak Doğu sadece %2’sini karşılanmaktadır. Fakat zamanla Güney Amerika kauçuğunun önemi azalır; Doğu Asya kauçuğunun payı artar. Otomobil endüstrisinin gelişimine paralel olarak kauçuk talebi ve piyasa fiyatı alabildiğine artar fakat 1911’den itibaren plantasyon kaynaklı kauçuk arzının artmasıyla fiyatlarda hızlı bir düşüş yaşanır. Kısa süre sonra ham petrolün işlenmesinden elde edilen yan ürünlerden suni kauçuk üretimi mümkün olur. Çok geniş bir kullanım alanına sahip olan kauçuğu en çok tüketen sektör, araç lastiği sektörüdür. Bkz. <http://www.kaucukderneği.org.tr/kaucuk.asp?id=7> (22 Nisan 2019); *Türkiye’de Kauçuk ve Lâstik Sanayii*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara 1960, s. 3-8; *Resimlerle Keşifler ve İcatlar Dergisi*, c. 1, sy. 16, Ağustos 1958, s. 245-246. Kauçuğun endüstride kullanımından bir süre sonra Almanya, I. Dünya Savaşı sırasında maruz kaldığı abluka sırasında metil kauçuk adıyla suni bir kauçuk üretmeyi başarır. Fakat doğal kauçuğa göre daha yüksek maliyetle üretilbildiği için savaş ve ablukanın sonunda Alman fabrikaları suni kauçuk üretiminden vazgeçerler. “Buna” olarak isimlendirilen suni kauçuk, “budadiene” denilen bir maddeden elde edilir. Benzer şekilde ham kauçuğun piyasa fiyatını arttırmak için kauçuk ağaçlarının %30’unun imha edildiği bir dönemde Sovyet Rusya da yağ tortuları ve korpitten suni kauçuk yapmayı başarır. Bkz. İbrahim Pertev, “Almanya’da yeni bir endüstri maddesi: Yapma Kauçuk”, *Endüstri*, sy. 9, Mayıs 1936, s. 5; “Rusya’da yağ tortularından lâstik yapılıyor”, *Cumhuriyet*, 04.05.1935, s. 2

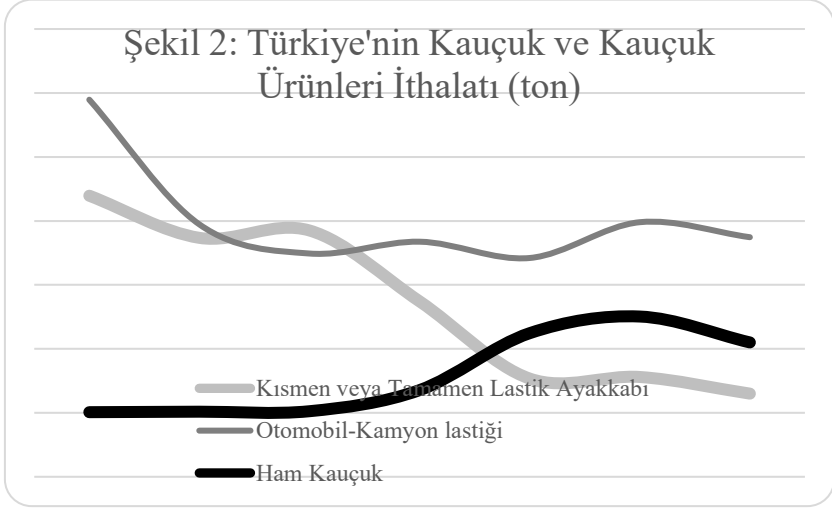
²⁸ *Türkiye Kauçuk Sanayii*, 1937, s. 3-4

günde 1.700 çift galoş ve lastik çizme yapabilecek kapasitede İstanbul'da kurulur²⁹. Türk-İsveç ortak sermayeli *Gislaved Limited Şirketi*, 1935'ten itibaren *Zafer* markasıyla otomobil lastiği, 1936'dan itibaren de kamyon lastiği üretmeye başlar³⁰. 1932 yılının ortasında ve 1933'de üç fabrika daha kurulur. Böylece 1937 yılı itibarıyla *Teşvik Sanayi Kanunu*'ndan yararlanan dört fabrika, üç de küçük atölye mevcuttur. Bu fabrikalar özellikle lastik galoş, tenis ayakkabısı, lastik ökçe üretirler. Fabrikaların üretimi artkça ham kauçuk ithalatı artarken kauçuktan üretilmiş otomobil-kamyon lastiği ve ayakkabı gibi malların ithalatının ise azaldığı gözlenir³¹. (Şekil 2)

²⁹ *Türkiye'de Kauçuk ve Lâstik Sanayii*, 1960, s. 12

³⁰ “Zafer: Yerli Mal”, *Cumhuriyet*, 27.06.1935, s. 12; *Türkiye'de Kauçuk ve Lâstik Sanayii*, 1960, s. 12. 500.000 TL sermaye ile İstanbul'un en büyük kauçuk fabrikalarından biri olan *Gislaved Limited Şirketi*, 1935'te başladığı yerli otomobil lastiği üretimini 1936 yılında durdurur. Takas usulüyle yapılan ham kauçuk ithalatında yaşanan güçlükler ile ham kauçuk ve diğer hammaddelerin ithalatında ödenen istihlak vergisinin yüksekliği üretim maliyetini arttırır. Ayrıca Avrupalı ve Amerikalı otomobil lastiği sanayicilerinin Türkiye'ye böyle bir fabrikanın açıldığını haber aldıkları andan itibaren ihraç ettikleri otomobil lastiği fiyatını sürekli düşürmeleri ve hatta dâmpinge gitmeleri otomobil lastiği üretimini durdurma kararının alınmasına neden olur. II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde *Milli Müdafaa Vekâletinin* fabrikadan tekrar otomobil, tank, traktör, uçak lastiği üretme yönünde bir talebi olsa da uluslararası piyasalarda hammadde fiyatlarının %110 civarında artması hammadde tedarikini son derece güçleştirdiğinden kısa bir sürede üretimin yeniden başlaması mümkün olmaz. Bkz. BCA, Fon No: 30 10 0 0 – Tarih: 01.11.1939- Kutu No: 52 – Dosya No: 339 – Sıra No: 10. Daha sonra İsveç firması ile yollarını ayıran *Gislaved Limited Şirketi*, üretimini lastik ayakkabı üzerine yoğunlaştırır. Bkz. *Türkiye'de Kauçuk ve Lâstik Sanayii*, 1960, s. 12. II. Dünya Savaşı ve sonrasında da kauçuk sanayiinde yeni fabrikalar açılmaya devam eder. 1943 yılında *Lâstik ve Ayakkabı Türk Anonim Şirketi* 100.000 TL sermaye ile 1954 yılında da *Timsah Lastik Fabrikası Türk Anonim Şirketi* 210.000 TL sermaye ile İstanbul'da lastik ayakkabı üretmek üzere faaliyete geçerler. *Lâstik ve Ayakkabı Türk Anonim Şirketi* kuruluşundan sonraki yıllarda sermaye artırımına giderek üretim kapasitesini genişletir. Bkz. BCA, Fon No: 30 18 1 2 – Tarih: 08.09.1943 - Kutu No: 102 – Dosya No: 65 – Sıra No: 14; Fon No: 30 18 1 2 – Tarih: 08.12.1947 - Kutu No: 115 – Dosya No: 75 – Sıra No: 6; Fon No: 30 18 1 2 – Tarih: 14.12.1953 - Kutu No: 134 - Dosya No: 97 – Sıra No: 15; Fon No: 30 18 1 2 – Tarih: 15.02.1954 - Kutu No: 135 – Dosya No: 19 – Sıra No: 7. Cumhuriyet'in ilanından itibaren başlayan Türkiye'de kauçuk bitkisi yetiştirme denemelerinin 1930'lu yılların sonuna doğru olumlu sonuç vermesi üzerine 1943'te *Ankara Kauçuk İstasyonu* kurulur. Yapılan çalışmalar neticesinde Meksika menşeli bir bitki olan “*guayule*”nin Antalya'da yetiştirilmesinin mümkün olduğu anlaşılınca Sümerbank, Etibank, Ziraat Bankası, Makine Kimya Endüstrisi Kurumu, Devlet Üretim Çiftlikleri ve Zirai Donatım Kurumu'nun iştirakleriyle 1956'da *Kauçuk Sanayii Türk Anonim Şirketi* kurulur. Bkz. *Türkiye'de Kauçuk ve Lâstik Sanayii*, 1960, s. 11

³¹ *Türkiye Kauçuk Sanayii*, 1937, s. 6-8

Kaynak: Türkiye Kauçuk Sanayii, 1937, s. 8

Lastik ayakkabılar Türkiye pazarına yerli üretimden önce ithalat yoluyla girer. Üstelik ithal lastik ayakkabıların Türkiye pazarına girmesi Osmanlı Devleti'nin son yıllarında başlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi dış ticaret istatistiklerine mal grupları açısından bakıldığında ABD'den ayakkabı, çizme gibi kauçuk ürünlerinin ithalatının 20. yüzyılın ilk on yılında önemli bir kalem olarak öne çıktığı görülür. Buna göre 1910-12 yıllarında ABD'den yapılan 743.000 Sterlin değerinde ithalatın %7,3'ü kauçuk ürünlerden oluşmaktadır³².

Bu duruma Cumhuriyet'in ilk yıllarında dikkat çekilir. Örneğin 1924'de hazırlanan bir raporda hem deri-kösele ayakkabıya göre maliyeti daha düşük dolayısıyla fiyatı daha az olan hem de gümrükten düşük bir tarifeye Türkiye'ye giren bu ürünler şikâyet konusu olur³³. Henüz yurtiçinde kauçuktan ayakkabı üretiminin başlamadığı sırada 1930'da yapılan sanayi kongresinde de "*bu ürünlerin memleket dâhiline girmemelerini teminen fazla gümrük yazı iktisaden ve fabrikalarımızın bekasını teminen elzem görülmektedir*" denir³⁴. Özellikle Amerikan, İsveç ve Japon lastik ayakkabılarının Türkiye pazarına girdiği bu dönemde kunduracı esnafı, 1930'lar boyunca her fırsatta şikâyetini dile getirir³⁵. *Yerli Malları Sergisi* de bu rekabetten

³² Şevket Pamuk (haz.), *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003, s. 67

³³ *Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Edilen Rapor: 29 Kanun-ı sani 1340-26 Teşrin-i sani 1340 – 1924*, s. 69

³⁴ *1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Kararlar-Zabıtlar*, s. 319

³⁵ "Kösele ihtikârı: Ayakkabıcılar hükûmete müracaat ettiler", *Cumhuriyet*, 23.07.1932, s. 3. Bu dönemde sanayisi büyük bir hızla gelişen Japonya, lastik ayakkabı üretiminde ABD, İsveç ve İngiltere için önemli bir rakiptir. Bkz. "100 paraya bir ampul, 1 liraya bir çift çizme: Japonya dünya sanayinin mahvına yürüyor, bütün Avrupa ve Amerika endişe içinde!", *Cumhuriyet*, 20.01.1934, s. 1. Doğu'daki kentlerde alıcı bulan lastik ayakkabılar ise daha ziyade Sovyet Rusya menşeli olanlardır. Bkz. "Lastik Ayakkabı Rekabeti", *Cumhuriyet*, 17.01.1931, s. 2

payını alır. Özellikle deri kunduracılar için gövde sergisine dönen sergide en fazla ilgi gören pavyonlar deri ve lastik ayakkabı üreticilerine aittir³⁶.

Rekabeti Araştırmak İçin Kurulan Komisyon

1930'ların başlarında ithal olanlarının yanı sıra yerli üretim lastik ayakkabılar da piyasaya girer. Kauçuk fabrikalarının İstanbul'da üretime başlaması üzerine lastik ayakkabıların yarattığı rekabetle başa çıkmanın yolunu arayan derici ve kunduracılar, İTSO'ya başvurarak esnafı himaye edecek tedbirlerin alınmasını talep ederler³⁷. Kunduracıların şikâyetlerinde haklı olup olmadığını anlamak üzere kundura, lastik ayakkabı ve deri sanayi temsilcilerinin katılımıyla İTSO'da bir toplantı yapılır ve tarafların iddia ve argümanlarını içeren bir rapor hazırlanır³⁸.

Raporda deri ayakkabı üreticilerinin, kauçuk sanayi ve lastik ayakkabı aleyhine olan görüşlerini milli iktisat, istihdam, vergi, rekabet gibi hususlar etrafında şekillendirdikleri gözlenir. Buna göre kauçuk sanayi önemli miktarda bir milli servetin dışarı çıkmasına sebep olduğu için milli ekonomi aleyhinedir. Lastik fabrikalarında 500.000 çiftten fazla ayakkabı üretimi gerçekleştirildiği halde ancak 500-600 işçi istihdam edilir. Oysa aynı miktarda deri ayakkabı üretimi yapılması halinde en azından 10.000 kişiye istihdam sağlanacağı iddia edilir. Deri ve kundura sanayinde yaşanan buhran sonucu üretimin azalması, devleti bu sahadan elde edeceği vergiden mahrum bırakır. Bu durum sektör çalışanlarına zarar vermekle kalmaz etkisi köylere kadar yayılır. Ülke ekonomisinde tüketilen deri miktarının azalması, et fiyatlarının da artmasına sebep olur. Lastik ayakkabı sanayinin köylüye, halka, tabaklara, deri sanayicilerine, kunduracılara, deri ve kösele satan esnafa, hazır kunduracılara hatta kundura tamircilerine varıncaya kadar önemli bir kesime zarar verdiğinin apaçık ortada olduğu ileri sürülür. Üstelik lastik ayakkabılar sağlığa da uygun değildir. Üretimi ihtiyaçtan fazla olduğu için önemli miktarda stok oluştuğu görülür. Kauçuk sanayi gelişmeli ve galoş, çizme, otomobil lastiği üretmelidir. Hükümet gerekirse bu malların üretimi için lastik üreticilerini ve lastik sanayini desteklemelidir. Fakat deri ve kundura üretimi aleyhine gelişen bu ezici rekabete bir son verilmelidir. Deri fabrikatörleri benzer biçimde deri satışlarının 100 balyadan 2 balyaya kadar gerilemesinde lastik sanayinin etkili olduğunu dile getirirler³⁹.

Lastik ayakkabı üreticileri ise rapordaki iddialara cevaben kendilerini savunurlar. Kauçuk sanayinde istihdam edilen işçi sayısının 500-600 değil 3.000 olduğunu ileri sürerler. Bunların her birine 60 kuruşla 3 lira arasında yevmiye verilir. Kauçuk sanayi henüz gelişme aşamasında olduğundan otomobil lastiği, muşamba ve diğer malların üretimi için yeni yeni girişimde bulunulması olağandır. Deri ve kunduracıların şikâyetlerini abartılı ve haksız buldukları anlaşılan lastik fabrikatörleri,

³⁶ "Altıncı Yerli Mallar Sergisi: Hariçten de ziyaretçi gelmesi temin edilecek", *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1934, s. 3

³⁷ "Küçük esnaf yeni kazanç vergisi nasıl verecek? İstanbul Ticaret Odası'nın dünkü içtımında bu mesele hararetle münakaşalara sebep oldu", *Cumhuriyet*, 03.05.1934, s. 3

³⁸ "Kunduracıların şikâyeti dinlendi", *Cumhuriyet*, 28.05.1934, s. 2

³⁹ "Dericilerin şikâyetleri: Lâstik ve keten ayakkabılar hakkında verilen şikâyetname dün Oda meclisinde görüşüldü", *Cumhuriyet*, 07.06.1934, s. 1

vaktiyle ithal lastik ayakkabıları halka satanların yurtiçinde lastik ayakkabı üretilmesinden ötürü bu malların ticaretinden mahrum kaldıkları için şikâyet ettiklerini ileri sürerler⁴⁰. Oysa kauçuk fabrikalarının kuruluşundan evvel her yıl Avrupa'dan 800.000 lira değerinde 400.000 çift altı lastik ayakkabı ithal edilir. Bu sanayinin yurtiçinde kurulmuş olması dolayısıyla dışarıya akan bu para, 7/8 oranında azalır. Kauçuğun kilogramının fiyatı 30 kuruş olduğundan bütün bir mevsimlik üretim için Avrupa'dan alınan kauçuklar ancak 30.000 lirayı bulur. Bu miktar kauçukla 500.000 çift ayakkabı üretilir⁴¹. Lastik ayakkabı üretiminde kullanılan kauçuk dışındaki diğer hammadde ve ara mallar hesaba katılırsa dışarıya çıkan para 90.000 lirayı geçmez⁴². Kauçuk sanayi yüzünden milli servetin dışarıya aktığını iddia eden dericilerin ise kullandıkları ham derinin %80'inini ve bütün kimyevi maddeleri dışarıdan tedarik ettiğini belirten lastik fabrikatörleri, gümrük kayıtlarına dayanarak dericilerin ithalata 1.200.000 lira harcadıklarını iddia ederler⁴³.

Raporda ileri sürülen iddiaların oda meclisinde görüşülmesinin ardından neticenin İktisat Vekâletine bildirilmesine karar verilir⁴⁴. Tam da bu noktada İTSO kösele, deri ve lastik ayakkabılar meselesine ilişkin olarak kendi mütalaasını hazırlayabilmek için özel bir komisyon kurar⁴⁵. Hakkı Nezihi, Rıfki ve Daniş Beylerden oluşan bu komisyon çalışmaya başlar. İlk olarak İstanbul'da bulunan ve küçükleri dâhil olmak üzere sayısı ona ulaşan lastik fabrikalarını gezen komisyon üyeleri, Yedikule'deki deri fabrikalarının ardından kundura imalathanelerini ziyaret eder; ayakkabı ve kösele esnafı ile *Ayakkabıcılar Cemiyeti* temsilcilerini dinler. *Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası*'nı ziyaret eder. Komisyon üyeleri yaptıkları araştırma kapsamında bahsi geçen işletmelerde çalışan işçi sayısı, işçilere ödenen yevmiye, kullanılan hammadde, üretim için yapılan ithalat ve ödenen vergileri tespit etmeye çalışırlar⁴⁶. İşin içinden çıkmakta bir hayli zorlanan komisyon, bir yandan araştırmalarına devam ederken diğer yandan Avrupalı devletlerin bu konudaki tedbirlerini incelemek için harekete geçer. Bulgaristan'da yaşanan deri ve lastik ayakkabı rekabetini araştırmak üzere bir komisyon kuran *Sofya Ticaret Odası*'yla yazışır ve komisyon raporunun bir suretini temin eder⁴⁷.

⁴⁰ “Dericilerin şikâyetleri: Lâstik ve keten ayakkabılar hakkında verilen şikâyetname dün Oda meclisinde görüşüldü”, *Cumhuriyet*, 07.06.1934, s. 1

⁴¹ “Deri-Kauçuk: Lastik ayakkabı yapanlar da Odaya müracaat ettiler”, *Cumhuriyet*, 30.05.1934, s. 4

⁴² “Dericilerin şikâyetleri: Lâstik ve keten ayakkabılar hakkında verilen şikâyetname dün Oda meclisinde görüşüldü”, *Cumhuriyet*, 07.06.1934, s. 1.

⁴³ “Deri-Kauçuk: Lastik ayakkabı yapanlar da Odaya müracaat ettiler”, *Cumhuriyet*, 30.05.1934, s. 4

⁴⁴ “Kunduracıların şikâyeti dinlendi”, *Cumhuriyet*, 28.05.1934, s. 2

⁴⁵ “Deri-lâstik tetkikatı bir türlü bitemedi”, *Cumhuriyet*, 06.07.1934, s. 4

⁴⁶ “Lâstik ve deri işi: Komisyon, fabrikalarda tetkikat yapıyor”, *Cumhuriyet*, 17.07.1934, s. 2; “Dün de Beykoz deri fabrikasında tetkikat yapıldı”, *Cumhuriyet*, 18.07.1934, s. 4; “Dün de Yedikule'deki deri fabrikaları tetkik edildi”, *Cumhuriyet*, 23.07.1934, s. 4; “Dericilik ve Kunduracılık: Bilhassa Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın malları Avrupa mallarını aratmamaktadır”, *Cumhuriyet*, 13.12.1934, s. 6

⁴⁷ “Ticaret Odasının Sofya Ticaret Odasından istediği malumat”, *Cumhuriyet*, 15.07.1934, s. 4; “Sofya'dan cevap geldi”, *Cumhuriyet*, 31.07.1934, s. 4; “Lâstik komisyonunun işi bir türlü bitmiyor”, *Cumhuriyet*, 23.08.1934, s. 4

Kamuoyunda ve basında büyük bir ilgi uyandıran deri ve lastik ayakkabı rekabetiyle ilgili komisyon raporu nihayet beş ay sonra tamamlanır. Raporda kauçuk sanayinin gelişiminin Türkiye için çok önemli olduğu kesin biçimde belirtilir. Öte yandan yurtiçinde üretilen lâstik ayakkabı miktarı daha önce ithal edilmekte olan miktardan daha fazla değildir. Lastik ayakkabı üretimi deri ayakkabı ile rekabet etmekten çok uzaktır. Komisyon raporunda hükümete yapılan öneriler de hayli dikkat çekicidir. Lastik ayakkabı üretiminin mevcut düzeyinin korunması, üretim hakkının mevcut fabrikalara verilmesi ve üretimin sınırlanması, ayakkabı üreticilerinin korunması maksadıyla konulan ve lastik sanayinin gelişmesine engel olan gümrük vergisinin kaldırılması veya azaltılması yönündeki önerilerden anlaşıldığı üzere komisyonun kararı lastikçiler lehine olur. Doğal olarak deri ve kunduracıları memnun etmez⁴⁸. Esasında raporla ilgili olarak genel bir memnuniyetsizlik hali oluşur. Hatta lastik ayakkabı sanayinin sınırlanmasına dair öneriye karşılık lastikten alınan verginin kaldırılmasına dair kesin bir önerinin olmaması nedeniyle lastik sanayicileri de rapordan memnun olmazlar⁴⁹. Rapor oda meclisinin beklentisini karşılamaktan da bir hayli uzaktır⁵⁰. Meselenin İTSO'da gündeme gelmesinin ardından bir yıldan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen konu oda meclisi tarafından bir türlü karara bağlanamaz⁵¹. Bunun üzerine İstanbul ayakkabıcıları, doğrudan *İktisat Vekâletine* ve *Başvekâlete* müracaat etmeye karar verirler. Kunduracılar, lastik ayakkabıların üretiminin tamamen yasaklanmasını isteyecek kadar cüretkârdırlar⁵².

Kauçuk fabrikalarının Türkiye'de açılmasından bu yana deri ve lastik ayakkabılar arasındaki rekabet deyim yerindeyse iki sektör arasında bir var olma mücadelesine dönüşür. Deri ve kunduracılar bu anlamda pek çok girişimde bulunur, İTSO meseleyi inceler ve konu kamuoyunu uzun süre meşgul eder. Amaçlarına ulaşmak için bunları yeterli görmeyen ayakkabıcılar deri, kösele, kundura ve palamut üreticilerini yani tüm ilgilileri bir araya getiren olağanüstü bir kongre toplamaya karar verirler.

Türk Ayakkabı ve Deri Sanayicileri Kongresi

Türk Ayakkabı ve Deri Sanayicileri Kongresi, 22 Haziran 1934 günü saat 10.30'da *İstanbul Halkevi*'nin büyük salonunda toplanır. Kongrenin amacı, lastik

⁴⁸ “Lâstik-deri rekabeti hakkındaki rapor”, *Cumhuriyet*, 30.08.1934, s. 5; “Rekabet bitti, tetkikatı bitmedi”, *Cumhuriyet*, 23.09.1934, s. 6; “Lâstik-deri meselesi hâlâ sürüncemede”, *Cumhuriyet*, 24.10.1934, s. 2; “Müzakeresiz geçen bir toplantı: Oda meclisi dün hafî bir celse aktetti”, *Cumhuriyet*, 08.11.1934, s. 6; “Çok şükür tetkikat beş ayda bitebildi: Komisyonun raporu millî dericiliğin aleyhinedir”, *Cumhuriyet*, 19.11.1934, s. 2

⁴⁹ “Deri-lâstik rekabeti: Raporu lastikçiler de beğenmedi”, *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1934, s. 2; “Deri ve lâstiğe dair rapor”, *Cumhuriyet*, 25.11.1934, s. 3

⁵⁰ “Ticaret Odasının yarınki toplantısı: Lâstik ve deri işi tekrar tetkik edilecek”, *Cumhuriyet*, 27.11.1934, s. 2

⁵¹ “Ticaret odasında bir yıldönümü: Lâstik-deri tetkikatı bu Çarşamba konuşulacak”, *Cumhuriyet*, 14.01.1935, s. 2; “Eğer bir daha baştan savulmazsa! Lâstik-deri raporu bu Çarşamba görüşülecek”, *Cumhuriyet*, 27.01.1935, s. 2; “Oda Meclisinin dünkü toplantısı: Lâstik-deri raporu gene karara bağlanamadı!”, *Cumhuriyet*, 14.02.1935, s. 2

⁵² “Ayakkabıcılar: Lastik ayakkabı yapılmasının büsbütün men'ini isteyecekler”, *Cumhuriyet*, 26.03.1935, s. 2

ayakkabıların piyasayı istila etmesine engel olacak ve deri ayakkabıların lastik ayakkabılar karşısında rekabet gücünü arttıracak tedbirlerin tartışılması ve soruna elbirliğiyle bir çare bulunmasıdır. Kongreye *İstanbul Umum Ayakkabı Sanatkârları Cemiyeti*'nin davetini kabul eden kösele, deri ve kundura üreticileri ile bu malların üretiminde kullanılan palamut, çivi, çiriş gibi malzemelerin üretim ve ticaretini yapan 300 civarında delege katılır. Kongreye katılım sağlayan Anadolu, Trakya ve İstanbul delegeleri 150.000 ayakkabı, deri ve kösele zanaatkarını temsil etmektedir. *İstanbul Halkevi*'nin büyük salonunun hıncahınc dolduğu kongrenin hayli geniş katılımlı olduğu anlaşılır. Kongreye sadece üreticiler değil İTİSO, CHF yetkilileri, milletvekilleri ve basın da büyük ilgi gösterir. Kendisi de aynı zamanda eski bir kunduracı olan sanayici mebuslardan Hasan Hayrullah Bey, CHF İstanbul İdare Heyeti Reisi Cevdet Kerim, *Birleşik Esnaf Cemiyetleri* Başmurağacı Kadri Bey, İstanbul sanayi müfettişi Daniş Bey ile İTİSO meclis üyelerinin çoğu ve gazetelerin iktisat yazarları da müşahit sıfatıyla hazır bulunurlar. Bir günlük olan bu kongrede okunan ve okunmayan raporların bir broşür halinde neşredilerek hükümet yetkililerine iletilmesine, *İstanbul Umum Ayakkabı Sanatkârları Cemiyeti*'nin de meselenin takipçisi olmasına karar verilir⁵³.

Derici, Köseleci, Kunduracı ve Palamutçuların Önerileri

Kongre katılımcılarının üzerinde en fazla durdukları ve hararetle konuşmalara sebep olan konu başlığı lastik ayakkabılardır. Buna göre Türkiye piyasasında alıcı bulan lastik ayakkabı iki türdür: Bunlardan ilki üstü bez yani keten altı lastik olan ve yazın kullanılan ayakkabılar diğeri ise hem altı hem de üstü yani tamamı lastikten üretilen ayakkabılardır. Deri ayakkabılar ise üstü deri altı köseleden üretilir. Kauçuk fabrikaları kuruluş aşamasında olduğundan rekabet henüz yazlık ayakkabılar arasındadır. Fakat zamanla kışlık lastik ayakkabıların da piyasada alıcı bulacağı açıktır⁵⁴.

Deri ayakkabılarla lastik ayakkabıların üretim maliyetleri ve vergi yükleri dolayısıyla da piyasa fiyatları arasında büyük bir uçurum vardır ki; rekabetin boyutunu belirleyen tam da bu piyasa fiyatı farkıdır. İthal kauçuğun bazı ham ve ara mallarla işlenmesi sonucu elde edilen lastik son derece hafif bir malzemedir. Bir kilo kauçuktan dört çift ayakkabı elde edilir. İşlenmesi kolay olduğundan ve vasıflı işçi gerektirmediğinden işçilik maliyetleri son derece düşüktür. Bu nedenle lastik fabrikalarında daha uysal ve düşük maliyetli bir işgücü olarak kadın emeğinden yararlanılır. Buna karşın yurtiçinde üretilen ham derilerin İstanbul'a nakliye masrafı, ham derilerin işlenmesi sırasında hammaddeye yapılan harcama ve işçi ücretleri dikkate alındığında 2.500 liralık ham deri için 2.600 liralık bir masrafa katlanılır. Erkek işçilerin çalıştığı deri ayakkabı üretiminde görece nitelikli emeğe ihtiyaç duyulur. Ayrıca deri ayakkabının üretiminde deri ve kösele dışında palamut özü, çam

⁵³ *Türk Ayakkabı ve Deri Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 7; "Lastik ayakkabılar zarar veriyor: Ayakkabıcı esnafı büyük bir kongre yapacak", *Cumhuriyet*, 24.05.1934, s. 2; "Lastik-deri rekabeti", *Cumhuriyet*, 21.06.1934, s. 1; "Memleketi alâkadar eden bir kongre: Kunduracılar ve dericiler dün içtima ettiler", *Cumhuriyet*, 23.06.1934, s. 6

⁵⁴ *Türk Ayakkabı ve Deri Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 17-18, 26, 28

kabuğu, çivi, sumak ve mazı gibi çok çeşitli malzemeler kullanılır. Öte yandan deri ve lastik ayakkabılardan alınan vergide deri ayakkabı aleyhine önemli bir fark olduğu görülür. Bir çift deri ayakkabı için ödenen vergi 98 kuruş iken bir çift lastik ayakkabı için 18 kuruştur. Başka bir deyişle deri ayakkabıdan lastik ayakkabıya göre 80 kuruş daha fazla vergi alınır⁵⁵.

Bu vergi farklılığı ve kauçuğun düşük maliyeti 1929 Krizi'ni takip eden yıllarda tüketicilerin satın alma gücüyle birleşince elbette piyasada lastik ayakkabılar karşısında deri ayakkabıların tutunması oldukça zor olur. Böylelikle talebi giderek artan yazlık keten-lastik ayakkabılar, deri ayakkabıların yerini alarak günlük giyilen bir ayakkabı halini alır. Artık çocuk ayakkabılarının tamamı, kadın ve erkek ayakkabılarının da büyük çoğunluğu lastik ayakkabıdır⁵⁶.

Lastik ayakkabıların rekabeti yüzünden deri ayakkabıların fiyatının düşmesi Anadolu'da bulunan tabakhanelerin birer birer kapanmasına; ayakkabı usta ve kalfalarının büyük bir kısmının işsiz kalmasına sebep olur⁵⁷. Üstelik deri ayakkabı aleyhine gelişen rekabetten etkilenenler sadece derici ve kunduracılar da değildir. Palamut, palamut özü, çiriş⁵⁸ üreterek geçimini sağlayanlar da hesaba katılırsa deri ayakkabıya yönelik iç talebin azalmasından etkilenen kişi sayısı 500.000 olarak hesap edilir. Bir mevsim giyilip atılan lastik ayakkabıların aksine deri ayakkabı üretimi kundura tamircilerine de çok önemli bir geçim kaynağı sunar. Sırf deri ayakkabıların tamirinden geçimini sağlayanların sayısı bile lastik fabrikalarında çalışan işçilerden fazladır⁵⁹.

Lastik ayakkabıların kundura üretimine vurduğu darbenin etkisi köylere kadar uzanır. Deri talebinin azalması deri fiyatlarını düşürür ve köylü hayvan besiciliğinden

⁵⁵ Ham kauçuk için ödenen gümrük vergisi, istihlak vergisi ve oktruva vergisinin toplamı 125 kuruştur. Lastik hafif bir malzeme olduğundan bir çift ayakkabıya düşen vergi toplamına muamele vergisi de eklenince ortaya çıkan vergi yükü 18 kuruş olur. Deri ayakkabı üretiminde kullanılan malzemelerin gümrük vergisi, istihlak vergisi, oktruva vergisi ve muamele vergisi dikkate alındığında bir çift deri ayakkabı için ödenen vergi 98 kuruş olarak hesap edilir. Bkz. *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 21-22

⁵⁶ *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 20-25

⁵⁷ *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 23. Her sene İstanbul'a 300.000 liralık deri ve kösele satılan Trabzon'da talebin 50.000 liraya düşmesinden ötürü seksen tabakhanelerin sayısı sekize düşer. Gönen ve civarında ise bir sene öncesine kadar 20 tabakhane 150 usta ve işçi çalışmaktayken lastik ayakkabıların piyasayı istila etmesi ve düşen satışlar yüzünden deri ustaları işçilerini işten çıkarmak zorunda kalırlar. Ayakkabıcılar 100'den fazla usta, 500'den fazla kalfa ve çırak çalıştırmaktayken aynı sebepten ötürü ayakkabı üretiminde istihdam edilenlerin %90'ı işsiz kalır. 1.500'den fazla kunduracı ve 600'ü aşkın tabak esnafının bulunduğu Erzincan'da da kunduracı ve tabak esnafı aylardır işsiz olduklarından günlük geçimlerini sağlayamayacak duruma gelirler. Bursa'da büyük bir nüfus teşkil ederken ayakkabı üreticilerinin sayısı ise yarı yarıya azalır. Bkz. *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 29-30, 33, 36-37

⁵⁸ Çiriş otunun kök kısmı ayakkabıcılıkta yapıştırıcı olarak kullanılır. Bkz. https://ismek.ist/files/ismekOrg/file/2013_hbo_program_modulleri/Tezgah%20C4%B0%C5%9Fleri.pdf (24.06.2019)

⁵⁹ *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 23-27

vazgeçmeye başlar. Deri fiyatlarında yaşanan düşüş et fiyatlarının arttırılmasıyla dengelenmeye çalışıldığı için halk et tüketiminden mahrum kalır⁶⁰.

Lastik ayakkabılar her ne kadar deri ayakkabıların yarı fiyatına alıcı bulabildikleri için ucuz olarak değerlendirilse de aslında ekonomik değildir. Başka bir deyişle dayanıklı olmadıkları için fiyat/performans oranı son derece düşüktür. Oysa deri ayakkabılar tamir edilebildiği için çok daha dayanıklı bir maldır. Uzun süre fayda sağladığı için de fiyatı daha yüksek olmakla birlikte tüketiciler tarafından pahalı olarak değerlendirilmesi doğru değildir⁶¹. Lastik ayakkabılar ekonomik olmadığı gibi doktor raporlarına göre sağlığa da uygun değildir⁶².

Kongrede yapılan konuşmaların iktisadi korumacılık açısından belki en önemli noktası, ithal hammadde kullanan kauçuk sanayinin milli bir sanayi sayılıp sayılmayacağı hususudur. Kauçuk fabrikalarını Türkiye'de faaliyette bulunmalarından ötürü milli bir sanayi dalı olarak kabul etmek gerektiğini savunanlar olsa da çoğunluk Türkiye'de kauçuk yetişmediği için üretim yurtiçinde yapılmış olsa bile bunun milli bir sanayi olamayacağı görüşünü paylaşır. Üstelik iktisaden olduğu kadar milli müdafaa açısından da sektör aleyhine bir tutumları vardır. Savaş hali söz konusu olursa orduyu dayanıksız ve sağlıksız lastik ayakkabılarla cepheye göndermek mümkün değildir. I. Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi dış dünya ile ulaşım olanakları ve ticari bağlantılar kesilir de kauçuk ithal edilemezse askerin gereksinimleri kauçuk fabrikaları ile değil milli sermayeli deri fabrikaları, kunduracılar ve saraçlar ile sağlanabilir⁶³. Bu nedenle neredeyse memleket meselesi halini almış olan deri ayakkabı-lastik ayakkabı rekabetinde hükümetin dericiler, kunduracılar ve bunların üretim ve ticaretini yapanlardan yana bir iktisadi himayecilik benimsemesi beklenir.

Bu iki sanayi dalı karşı karşıya kaldığında yabancı ülkelerde hükümetlerin benzer bir iktisadi tavır sergilediği görülür. Fransa'da hükümet lastik ve ham deri ithalatından gümrük vergisi almaz. Lastik ayakkabı ve deri ayakkabının fiyatları arasında da büyük bir fark yoktur. Halka yönelik olarak yapılan propaganda sayesinde tüketiciler, bireysel yarar ve sağlıkları açısından lastik ayakkabı yerine deri ayakkabıyı tercih ederler. Su içinde çalışan işçilerin giydiği lastik çizme ve sporcuların kullandığı özel lastik ayakkabı haricinde kimse lastik ayakkabı

⁶⁰ *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 23

⁶¹ *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 19-20. Savaş zamanında yaşanabilecek ayakkabı yetersizliği sorununa sık sık vurgu yapılırsa da Türkiye, II. Dünya Savaşı sırasında deri ithalatında yaşanan güçlüklerle rağmen bu süreci genel olarak deri ve ayakkabı sıkıntısı çekmeden görece rahat atlattır. Bkz. Enver Atafırat, "Türkiye'de Deri ve Kundura Meselesi", *İktisadi Yürüyüş*, sy. 143, Aralık 1945, s. 24

⁶² Sıhhat Bilgisi Hocası ve dahiliye uzmanı doktor Salim Ahmet'in verdiği bilgiye göre lastik ayakkabılar, altı yumuşak olduğundan ayağı dış etkilere karşı yeterince korumaz; kemiği hırpalır hatta deride ve kemikte yaralara, kırık ve çıkıklara sebep olur. Aynı zamanda hava geçirmediği için ayağı havasız bırakan lastik ayakkabılar, terin buharlaşmasına engel olur. Bu da zamanla ayak şişlikleri ve deri hastalıklarına sebep olur. Lastik ayakkabıların romatizma ve ayak sinirlerini etkileyerek birtakım hastalıklara ve hatta kötürüm kalmaya bile sebebiyet verebileceği Avrupa doktorları tarafından teyit edilmiştir. Bu sebeple Avrupalı devletler halkın lastik ayakkabı giymesini engellemek için tedbir almaktadır. Bkz. *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 29, 46-47

⁶³ *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 20-21, 24-25

giymediğinden üretim düzeyi son derece düşüktür. Bu koşullarda her iki sektör birbirine rekabet etmeden bir arada yaşayabilir. Kauçuk fabrikaları da otomobil lastiği ve diğer lastik malların üretimini gerçekleştirir. Lastik ayakkabıların üretimi için lazım olan kauçuğu kolonilerinden ucuza temin eden ve sporda çok daha ileri olan İngiltere’de bile sporcular sağlıklarını düşünerek özel deri ayakkabılar kullanırlar. Lastik ayakkabı üretiminin en yüksek olduğu Çekoslovakya ve Japonya bile lastik ayakkabıları iç piyasaya arz etmek yerine ihracata yönelik olarak üretirler. Yabancı ülkelerde lastik fabrikaları, lastik ayakkabıdan ziyade lastikten yapılan diğer pek çok malın üretimini gerçekleştirdikleri için milli deri sanayilerine zarar vermezler. Bu koşullarda hükümetler de müdahale etmeye gereksinim duymaz. Oysa Türkiye’de deri ayakkabıların fiyatı, vergiler yüzünden lastik ayakkabılara göre oldukça yüksektir. Halkın alım gücü düşük olduğu ve sağlığını düşünmeye imkân vermediği için lastik ayakkabıların talebi hayli yüksektir. Lastik fabrikaları da diğer malların üretimi yerine talebin yüksek olduğu bu ayakkabıları üreterek maksimum kâra ulaşmaya çalışırlar. Türkiye’de lastik fabrikalarının kunduracıların yapmadığı kışlık lastikler, otomobil lastikleri, boru, hortum ve kablolar ile tıbbi bazı malzemelerin üretimini gerçekleştirmeleri; kunduracıların yaptıkları ya da yapabildikleri ayakkabı ve çarıkları üretmekten vazgeçmeleri için hükümetten gerekli tedbirleri almasını beklerler⁶⁴.

Kongre katılımcılarının hayli etraflıca tespitlerinin ardından önerilerini dört madde etrafında özetlemek mümkündür: Bunlardan ilki neredeyse tüm katılımcıların ağız birliği etmişcesine kalın çizgilerle altını çizdikleri bir konudur. İki sektör arasındaki rekabet şartlarını deri ayakkabılar lehine iyileştirebilmek için lastik ayakkabıların kilogramından 250 kuruşluk vergi alınması. İkincisi son derece radikal bir öneri olan lastik ayakkabı üretiminin tamamen yasaklanmasıdır. Üçüncüsü sporcular tarafından lastik ayakkabı kullanımının giderek yaygınlaşmasından ötürü sporculara özel altı kromlu, yumuşak köseleden ve üstü keten bezinden veya keçi ve oğlaktan elde edilen yumuşak bir deri olan şevra derisinden ayakkabıların yapılmasıdır. Dördüncü ve son öneri ise ayakkabıcılığın el emeği ile üretim yapan bir zanaat olmaktan çıkarılıp çağdaş bilimsel bilgiye dayalı ve makineli üretime geçmiş bir sektör haline getirilmesi ve *Maarif Vekâleti* veya başka bir vekaletin bütçesiyle idare edilmek üzere bir ayakkabıcılık mektebinin açılmasıdır⁶⁵. Kongre delegeleri arasında vergi yoluyla rekabetin engellenmesi ve/veya sınırlandırılması yönündeki korumacılık talebi büyük yankı uyandırırken sektörün bilimsel bilgi ışığında yeniden şekillenmesi ve makineleşmesi üzerine yapılan özeleştirinin son derece cılız kaldığı gözlenir. Oysa korumacılık geçici bir politika olduğundan sürdürülebilir bir rekabet için üretim teknolojisinin iyileştirilmesi ve daha ucuz ve sağlam deri ayakkabıların satışı sunulması gerekir.

Lastik Ayakkabılardan İstihlak Vergisi Alınması

Deri ve ayakkabı üreticileri, lastik ayakkabı sanayinin yarattığı ciddi rekabete normal yollardan karşı koyamayacağını anlayınca hükümetten korumacılık talep

⁶⁴ *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 18-19

⁶⁵ *Türk Deri ve Ayakkabı Sanayicileri Kongresi*, 1934, s. 31, 36.

etmeye karar verir. Onları temsilen sanayici mebuslardan Hamdi Mustafa Bey, *İktisat Vekâletine* başvurarak ham kauçuğun kilogramından 300 kuruşluk bir vergi alınmasını teklif eder⁶⁶. Buna karşılık hükümet hem devlet bütçesine ek gelir sağlamak hem de deri ve lastik ayakkabılar arasındaki rekabeti mümkün olduğunca hafifletmek için 1934 yılının Haziran ayında bir vergi kanunu hazırlar. *2458 sayılı Muhtelif Maddelerden Alınacak İstihlak Vergisi Hakkında Kanun*’a göre aralarında kauçuk ve lastik ayakkabılar ile derinin de bulunduğu bazı malların dışarıdan ithalatı veya yurtiçinde üretimi halinde bir istihlak vergisi alınacaktır⁶⁷. Deri ve ayakkabı üreticilerinin talebi, ham kauçuğun giriş gümrüğünde kilogramı üzerinden 100 kuruşluk istihlak vergisine tabi tutulması ile sonuçlanır. Türkiye’de kauçuk sanayinin gelişebilmesi ve ham kauçuk ithal ederek yurtiçinde ayakkabı üreten sanayicilerin ithal lastik ayakkabılarla rekabet edebilmesi için tamamen lastikten imal edilen ve kışın şehirlerde kullanılan çizme, galoş ve şoson gibi lastik ayakkabıların ithalatı sırasında kilogramından 50 kuruşluk bir istihlak vergisi alınır. Fakat kanun koyucu henüz altı lastik üstü keten olan yazlık lastik ayakkabılardan istihlak vergisi almaz⁶⁸. Öte yandan kösele ve vaketaların kilogramından 15 kuruş, meşin ve sahtiyanın kilogramından 10 kuruş, vidala, rujan ve diğer ince derilerin kilogramından ise 30 kuruşluk bir istihlak vergisi alınmasına karar verilir. Memlekete ithali veya dâhilde imali sırasında istihlak vergisi alınan bir malın yurtiçinde tekrar bir işleme tabi tutulması halinde ayrıca istihlak vergisi alınmayacağından ötürü yurtiçindeki deri ayakkabı üreticileri ile ithal kauçuktan lastik ayakkabı üreten fabrikatörler istihlak vergisi ödemezler⁶⁹. Anlaşıldığı üzere 2458 sayılı kanun, ithal lastik ayakkabı üreticilerine karşı yurtiçinde kurulan lastik fabrikalarını korur fakat lastik ayakkabı üretici ve ithalatçılarına karşı deri ve kundura üreticilerini yeterince korumaz.

TBMM’de yapılan müzakereler esnasında deri ve lastik ayakkabı arasındaki rekabete değinen bazı mebuslar milli sanayi olarak gördükleri deri ve kunduracılıktan yana tavır alırlar. Bu maksatla yurtiçinde üretilen lastik ayakkabılardan da istihlak vergisi alınması gerektiği konusunda ısrarcıdırlar⁷⁰. Üstelik kanunda kösele, meşin ve diğer deri üzerinden de istihlak vergisi alındığı için kauçuk sanayi karşısında deri ve kunduracılar iktisaden daha da güç durumda kalırlar⁷¹. Bazı mebuslar ise iki sektör arasındaki rekabeti bilmek ve önemsemekle birlikte 2458 sayılı kanuna teşvik-i sanayi kanunu veya gümrük kanunu gibi korumacı bir ruh kazandırmanın doğru olmadığına inanırlar. Bu rekabet halledilmesi gereken bir meseledir fakat tartışma zemini tüketim vergisi müzakereleri değildir⁷².

⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, Cilt: 22, 28.05.1934, s. 367.

⁶⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, Cilt: 22, 28.05.1934, 2458 sayılı kanunun esbabı mucibesi.

⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, Cilt: 23, 28.06.1934, s. 324

⁶⁹ “*Muhtelif Maddelerden Alınacak İstihlak Vergisi Hakkında Kanun*”, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2714.pdf>. (15.04.2019)

⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, Cilt: 22, 28.06.1934, s. 367-369.

⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, Cilt: 22, 28.06.1934, Karma encümen mazbatası.

⁷² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, Cilt: 22, 28.06.1934, s. 371

2458 sayılı kanunla ham kauçuk vergilendirilir fakat alınan istihlak vergisi içeride üretilen lastik ayakkabıların fiyatı üzerinde çok cüzi bir etkiye sahiptir⁷³. Deri ve kundura sanayinin çok zor durumda kaldığını gören İstanbul mebusları Hamdi Mustafa ve Hayrullah Beyler ister ithal olsun isterse yurtiçinde üretilsin lastik ayakkabıdan istihlak vergisi alınmadan deri ve kundura üreticilerini himaye etmenin mümkün olamayacağını düşündüklerinden olsa gerek lastik ayakkabıların çiftinden 100 kuruş istihlak vergisi alınmasına yönelik bir kanun teklifinde bulunurlar. Kanun teklifi 2458 sayılı kanunun TBMM’de müzakere edilmesinin hemen ertesi gününde yapılır. Böylelikle deri ve lastik ayakkabılar arasındaki rekabeti bir kez daha TBMM’nin gündemine taşırlar.

Kanun teklifinin encümenlerde görüşülmesi esnasında Türkiye’de kauçuk sanayinin gelişmesinin önemsendiği bir kez daha anlaşılır. Lastik-deri ayakkabı rekabetinde ham kauçuktan daha fazla vergi almak suretiyle lastik ayakkabıların vergi yükünü arttırmanın doğru olmayacağı düşünülüyorduğundan sanayici mebusların teklif ettiği istihlak vergisi tutarı arttırılır.⁷⁴ Hamdi Mustafa ve Hayrullah Beyler tarafından teklif edilen kanun tasarısı, *Türk Deri ve Kundura Sanayicileri Kongresi*’nin yapılmasından yaklaşık olarak bir hafta sonra TBMM’de 2546 Sayılı Bazı Maddelerden Alınacak İstihlak Vergisine Ait 2458 sayılı Kanunun Birinci Maddesinin (B) Fıkrasının Tadiline ve Bu Kanuna Bazı Hükümlerin İlavesine Dair Kanun olarak kabul edilir. Buna göre ithal edilen veya yurtiçinde üretilen lastik ayakkabıların kilogramından 150 kuruş, lastik çizme ile galoş ve şosonların kilogramından ise 2458 sayılı kanunla kabul edildiği gibi 50 kuruş istihlak vergisi alınacaktır⁷⁵. Vergi koyma yetkisine sahip olan TBMM’nin deri-lastik ayakkabı rekabetinde hangi sanayiye destekleyeceği kamuoyunun ilgisini fazlasıyla çektiği için dönemin basını vergi düzenlemesiyle yapılan değişiklik hakkında okurlarını bilgilendirmeyi ihmal etmez⁷⁶.

2546 sayılı kanunun yürürlüğe girmesinden bir sene sonra 1935 yılının bütçesi için yeni kaynak arayışına giren hükümet sıklıkla yapıldığı gibi harcama vergilerine yönelir ve vergiye tabi mallar üzerindeki istihlak vergisini arttırmak ve diğer bazı malları da kanunun kapsamına almak için harekete geçer. Öte yandan istihlak vergisine ilişkin daha evvel yürürlüğe giren kanunları birleştirmek ve uygulamada ihtilafa düşülen hususlar hakkında kanun metnine çok daha açık hükümler ilave etmek

⁷³ Ham kauçuğun içine katılan üstübeç, katran, kum, tebeşir ve balmumu ile bir kilogram kauçuktan dört kilo işlenmiş kauçuk elde edilir. Bir kilogram işlenmiş kauçuktan da dört çift lastik ayakkabı yapılabilir. Bu durumda bir kilogram ham kauçuktan altı çift lastik ayakkabı üretilbildiğine göre bir kilogram ham kauçuk için ödenen 100 kuruşluk vergiden bir çift ayakkabıya yaklaşık olarak 6 kuruş denk düşer. Buna karşılık kösele ve deri için ödenen vergi hesap edilirse bir çift köseleli deri ayakkabı için 14 kuruş daha fazla yani 20 kuruş istihlak vergisi ödenmesi gerektiği anlaşılır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: IV, Cilt: 23, 28.06.1934, Hamdi Mustafa ve Hayrullah Beylerin kanun teklifi.

⁷⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: IV, Cilt: 23, 28.06.1934, Maliye encümeni mazbatası.

⁷⁵ “Bazı Maddelerden Alınacak İstihlak Vergisine Ait 2458 Sayılı Kanunun Birinci Maddesinin (B) Fıkrasının Tadiline ve Bu Kanuna Bazı Hükümlerin İlavesine Dair Kanun”, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2744.pdf>. (15.04.2019)

⁷⁶ “Lâstik-deri rekabeti: Lâstik ayakkabıların resmi artırılıyor, deri sanayicileri de yarın bir kongre yapıyorlar”, *Cumhuriyet*, 21.06.1934, s. 1

istediğinden 2731 sayılı *Bazı Maddelerden İstihlak Vergisi Alınması Hakkında Kanun Layihasını* TBMM'ye gönderir⁷⁷.

İstihlak vergisinin uygulaması sırasında ihtilafa düşülen hususların başında lastik ayakkabılardan alınması gereken vergi gelir. Esasında kanun prensip olarak hammaddesi üzerinden tüketim vergisi ödenmemiş olan malları vergiye tabi tutar. Fakat deri ayakkabı üretimini lastik ayakkabı lehine korumak amacıyla sadece lastik ayakkabılar hususunda bu genel prensip uygulanmaz. İthal kauçuğun kilogramından 100 kuruşluk istihlak vergisi alındığı halde yurtiçinde ithal kauçuk kullanılarak üretilen lastik ayakkabının kilogramından ayrıca 150 kuruşluk istihlak vergisinin alınması gerekir. O zamana kadar bu istisna hükmünün uygulanması sırasında bazı tereddütler olduğu için lastik ayakkabıların istisna hükmünden hariç tutulduğu açıkça yazılır. Bununla birlikte lastik ayakkabının tamamen dışarıdan ithal edilmesi durumunda ise 46 kuruşluk zam ile 196 kuruşluk istihlak vergisi alınır. Kanun bisiklet, otomobil ve diğer ulaşım araçlarının tekerleklerine mahsus lastik malların kilogramından 46 kuruşluk bir istihlak vergisi alınmasını hükmeder. Kauçuktan üretilen mallara ilişkin istihlak vergisi artırılırken deri çeşitlerinden alınan istihlak vergisinde herhangi bir değişiklik yapılmaz. Ayrıca kuvveyi muharrikesi olmayan tabakhanelerde üretilen yarı mamul halindeki çarıklık deriler istihlak vergisinden istisna tutulur.⁷⁸ Kauçuk ve mamulleri ile deriden alınan istihlak vergisi tutarları, TBMM'de herhangi bir değişikliğe uğramadan kabul edilir⁷⁹.

Ham kauçuk ve lastik ayakkabıların ne şekilde vergilendirileceği kanunda ihtilafa yer bırakmayacak açıklıkta belirtildiği ve kanunun kabulünden bu yana bir yıl geçtiği halde ilgili hükmün yine de yanlış yorumlandığı görülür. Gümrükten 100 kuruş verilerek istihlak vergisi ödenen bir kilogram kauçuk için üretimden sonra da 150 kuruş vergi alınmaya başlanmasını maliye şubelerinin yanlış yorumu olarak değerlendiren *Cumhuriyet Gazetesi*, bu durumun lastik fabrikaları için çok ağır olduğunu belirtir. Hatta okurlarına yeni bir kanuni düzenlemeyle bu uygulamadan vazgeçileceğini müjdeler. Konu hakkında görüşülen lastik fabrikatörlerinden biri maliyeye ham kauçuğa ödenen verginin indirilmesi yönünde bir haber geldiği fakat kendilerine henüz bir tebligat yapılmadığını belirtir⁸⁰.

Öte yandan bu işle ilgisi olan birçok kişi, lastikçiler için konulan son istihlak vergisinin çok ağır olduğu; verginin ardından artık lastik ayakkabı üretiminin

⁷⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: V, Cilt: 3, 23.05.1935, Kanun tasarısının esbabı mucibesi.

⁷⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: V, Cilt: 3, 23.05.1935, Maliye encümeni mazbatası; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: V, Cilt: 3, 23.05.1935, İktisat encümeni mazbatası. İktisat encümeni üyesi Gaziantep mebusu Bekir Kaleli, hem lastik ayakkabı hem de otomobil lastiği açısından ithal olan ile yurtiçinde üretilen eşit biçimde vergilendirilmesi gerektiğini aksi taktirde kauçuk sanayi örneğinde olduğu gibi yurtiçinde üretilen mallara yönelik korumacı bir tavrın, az sayıda kişinin refahı uğruna artan fiyatlar dolayısıyla tüketicinin refahını azalttığını ileri sürerek kanun tasarısı aleyhine oy kullanır. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: V, Cilt: 3, 23.05.1935, İktisat Encümeni Üyesi Bekir Kaleli'nin kanun tasarısına ilişkin mütalaası.

⁷⁹ "Bazı Maddelerden İstihlak Vergisi Alınması Hakkında Kanun", <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3017.pdf> (17.04.2019)

⁸⁰ "Lâstikten alınan resim azaltıldı: Buradaki imalâtın resim alınmayacak", *Cumhuriyet*, 10.03.1935, s. 4

mümkün olamayacağı görüşündedirler. Bu ayakkabıların kilosuna 150 kuruş –ki iki çift ayakkabı bir kilo gelir- istihlak vergisi konulması sonucu maliyeti 75 kuruş olan bir çift ayakkabıdan diğer vergiler hariç maliyetinin %100 kadar bir istihlak vergisi alınır. Devlete ayakkabıcılardan daha fazla vergi ödediklerini belirten lastik fabrikatörleri artık fabrikalarının kapanmak üzere olduğundan şikâyet ederler.⁸¹ Gerçekten 150 kuruşluk istihlak vergisinin ardından tüketicilerin lastik ayakkabı talebi azalır⁸². Bunun üzerine lastik fabrikatörleri, İTSO vasıtasıyla İktisat Vekâletinden vergi indirimini istemek için harekete geçerler. İTSO yeni bir komisyon oluşturarak durumu incelemeye başlar⁸³. Komisyon çalışmaya devam ederken lastik fabrikaları, kendi aralarında bir toplantı yaparak üretimi durdurma kararı alırlar⁸⁴. Bu sefer de fabrikaların kapanmasıyla işsiz kalan 2.500 işçi ilgili makamlara başvurarak dertlerini anlatmanın yolunu ararlar⁸⁵. Hâlbuki komisyonun vardığı sonuç, lastik fabrikalarının kapanmasında istihlak vergisinin etkili olduğu fakat asıl sebebin vergi olmadığı yönündedir⁸⁶.

Lastik ayakkabıdan alınan istihlak vergisinin artması kısa süre sonra piyasa fiyatları ve arz üzerinde etkili olmaya başlar. Sadece ithalat yoluyla elde edilebilen lastik öçeklerin fiyatı 5 kuruş birden artar. İstanbul'daki kauçuk fabrikalarının altı lastik üstü keten ayakkabıları üretmedikleri gibi ayakkabı öçeklerine konulan lastik öçeklerden de vazgeçtikleri görülür⁸⁷.

Hükümet gerçekleştirdiği hukuki düzenlemelerle yerli üreticiyi korumada kullanılabilecek tüm mali araçlardan yararlanır. 1933 yılında Kemalistlerin Lozan'dan sonra yürürlüğü koyduğu ilk tarife olan *1499 sayılı Gümrük Tarifesi Kanunu*'nda değişiklik yapan 2255 sayılı kanunu kabul eder. Ham kauçuktan alınan 22,5 kuruşluk gümrük resmini değiştirmez fakat tamamen kauçuktan yapılan ayakkabıların gümrük resmini kilogramı üzerinden 62,5 kuruştan 100 kuruşa, altı kauçuk üstü keten ayakkabıların gümrük resmini ise kilogramı üzerinden 156 kuruştan 230 kuruşa arttırır⁸⁸. Zaman içinde deri ve lastik ayakkabılar arasındaki rekabet sertleştiğçe hazineye gelir kazandırıcı niteliği ile ön plana çıkan istihlak vergisini deri ayakkabı üreticilerini korumak maksadıyla artırır (Tablo 1). Oysa

⁸¹ “Lâstik sanayii: 11 fabrika kapanmak tehlikesine maruz”, *Cumhuriyet*, 03.08.1934, s. 2

⁸² *Türkiye Kauçuk Sanayii*, s. 8-9

⁸³ “Lâstik sanayii: 11 fabrika kapanmak tehlikesine maruz”, *Cumhuriyet*, 03.08.1934, s. 2; “Ticaret Odasının yarınki toplantısı: Lâstik ve deri işi tekrar tetkik edilecek”, *Cumhuriyet*, 27.11.1934, s. 2

⁸⁴ “2500 amelesiz kaldı: Lâstik ve ayakkabı fabrikaları tatili faaliyet ettiler”, *Cumhuriyet*, 12.01.1937, s. 1, 9

⁸⁵ “Ayakkabıcılar da müşteri: Lâstik fabrikalarının kapanışı ameleden başka ayakkabıcıları da mutazarrır edecek”, *Cumhuriyet*, 13.01.1937, s. 2

⁸⁶ “Lâstik fabrikaları niçin tatili faaliyet ettiler: Alâkadar makamlar, bu kapanışın vergi fazlalığı ile alâkadar olmadığını söylüyorlar”, *Cumhuriyet*, 14.01.1937, s. 2

⁸⁷ “Lâstik öçek pahalandı”, *Cumhuriyet*, 15.06.1935, s. 5

⁸⁸ “*Gümrük Tarifesi Kanunu*”, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1230.pdf> (29.06.2019); “*1 Haziran 1929 Tarih ve 1499 Numaralı Gümrük Kanununu Değiştiren Kanun*”, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2415.pdf> (29.06.2019)

devlet hazinesine sağladığı gelirin görece büyüklüğü ile bilinen muamele vergisinden de korumacılık maksadıyla yararlanmak mümkündür.

Tablo 1: Ham ve Mamul Kauçuktan Alınan Korumacı Vergi ve Resimler

	Fiyat (kuruş)*	Gümrük Resmi (kuruş)	Munzam Resim (kuruş)	İstihlak Vergisi (kuruş)
Ham Kauçuk	40	22,5	2,25	100
Tamamen kauçuktan yapılan ayakkabı (çizme, galoş, şoson)	160	100**	8	50
Altı kauçuk üstü keten ayakkabı	300	230***	17,25	196****
Otomobil ve kamyon lastikleri	88	75	7,5	46

Kaynak: Türkiye Kauçuk Sanayii, 1937, s. 11

Deri ve Ayakkabı Üreticilerinin Muamele Vergisinden Muaf Kılınması

Lastik ve deri ayakkabı arasındaki rekabetin en yoğun biçimde hissedildiği 1934 yılında Cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana uygulanmakta olan muamele vergisinde önemli değişiklikler yapılır⁸⁹. Yürürlüğe giren *2430 sayılı Muamele Vergisi Kanunu*'na göre sanayi sektöründe faaliyette bulunan müesseselerde üretilen her türlü mal ile dışarıdan ithal edilen mallar üzerinden muamele vergisi alınır. Kanun koyucu bu mallar için muamele vergisinin oranını %10 olarak belirler. Türkiye'de üretilen ve yabancı ülkelere ihraç edilen mallar ise kanunda yazan şartlar çerçevesinde muamele vergisinden istisnadır⁹⁰. Kanun küçük esnafa yönelik himayeci bir ruha sahiptir. Bu nedenle muharrik gücü beş beygire kadar olan, muharrik gücü olmayanlarda ise en

* 1935 yılına ait ortalama piyasa fiyatıdır.

** İsveç'le yapılan ticaret anlaşması gereği %20 indirim yapıldığından vergi tutarı 80 kuruş olur.

*** İsveç'le yapılan ticaret anlaşması gereği %25 indirim yapıldığından vergi tutarı 172,5 kuruş olur.

**** Altı kauçuk üstü keten ayakkabılar yurtiçinde üretildiğinde istihlak vergisi 150 kuruş olur.

⁸⁹ Bir harcama vergisi olan muamele vergisine benzeyen vergiler Batı ve Doğu ekonomilerinde öteden beri uygulansa da gerçek anlamda muamele vergisi I. Dünya Savaşı ve savaşı takip eden bunalım döneminde devlet hazinesine kolay ve bol gelir temin edecek yeni vergi arayışlarının sonucunda uygulanır. Bu bağlamda modern anlamda ilk muamele vergisi olan "*umsatzsteuer*", şiddetli enflasyonun hüküm sürdüğü Almanya'da 1918 yılında uygulanır. Almanya'yı Fransa ve diğer Avrupalı devletler izler. 1919'da İtalya ve Çekoslovakya, 1920'de Macaristan, 1921'de Belçika ve Romanya, 1922'de Yugoslavya ve Avusturya muamele vergisini uygulamaya başlarlar. Türkiye, bir süre bu eğilime mesafeli kalmakla birlikte 1925 yılında aşar vergisinin kaldırılmasından sonra ortaya çıkan gelir kaybını telafi etmek amacıyla 1926'dan itibaren muamele vergisi alır. Bkz. M. Orhan Dikmen, "Türkiye'de Muamele Vergisinin İnkışafı", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 5, S. 1-4, 1945, s. 96-98

⁹⁰ Vergi tekniği açısından vergi muafiyeti ve istisnası arasında fark bulunmasına rağmen gerek dönemin yazarları tarafından gerekse vergi kanunlarının hazırlanması ve uygulanması sırasında bu fark pek de göz önünde tutulmaz. Oysa muafiyet sübjektif vergi mükellefiyetinin, istisna ise objektif vergi mükellefiyetinin vergi kapsamının dışında bırakılmasıdır. Vergi tarihimiz açısından bu önemli farkın ilk esaslı uygulaması 3843 sayılı *Muamele Vergisi Kanunu*'nda görülür. Bkz. Dikmen, 1945, s. 116-117

fazla on işçi çalıştıran küçük esnaf vergiden muaf tutulur. Bu koşullarda muafiyet hükmü ile korumacılıktan yararlanan küçük sanayi erbabı arasında kunduracılarla birlikte muharrik gücü beş beygiri geçmeyen ve işçi sayısı ondan az olan lastik ayakkabı üreticileri de yer alır⁹¹.

Öte yandan basının küçük sanayi erbabını himaye kanunu olarak değerlendirdiği muamele vergisinin tarh, tahakkuk ve tahsil süreçlerine ilişkin olarak uygulamada birçok aksaklık ve suiistimal ile karşılaşılır. Küçük sanayi erbabına getirilen muafiyet hükmünden yararlanmak ve vergiden kurtulmak isteyen bazı büyük işletmelerin, üretimin çeşitli aşamalarını her birinin muharrik gücü beş beygiri geçmeyen atölyelere böldükleri anlaşılır. Büyük işletmelerinin bu şekilde bir yöneme başvurusu hem vergi kaybına hem de üretimde daha ilkel bir teknolojinin kullanılması suretiyle sanayinin gelişmemesine neden olur. Ayrıca normal ve dürüstçe çalışan diğer büyük işletmelerin aleyhine bir durum yaratır. Uygulamada yaşanan bu tarz suiistimaller üzerine *Maliye Vekaleti* bir komisyon oluşturarak İstanbul'a gönderir. Yapılan incelemeler sonucunda bu şekilde vergi kaçırarak işletmelerin bir kısmının lastik ayakkabı üreten fabrikalar olduğu anlaşılır. Bu fabrikalar ithal ettikleri ayakkabı malzemesini çeşitli semtlerde farklı isimler altında açtıkları ve beşer beygirlik makine gücü ve onar işçilik işletmelerde işlemek suretiyle muamele vergisinden ve istihlak vergisinden kurtulmuş olurlar. Bu durum diğer büyük fabrikaların aleyhine haksız kazanç sebep olduğundan hükümet sadece hayli fazla olan bu işletmelerle başa çıkabilmek için muafiyet hükmünü kaldırarak yeni bir vergi kanunu hazırlığı içine girer. Küçük sanayi erbabından hangilerinin muamele vergisinin dışında tutulacağına Bakanlar Kurulu karar verecektir. Haberi alan fabrikalar muafiyet hükmünün kaldırılmasına tepki göstererek muamele vergisinden ötürü işletmelerini kapattıkları ve makinelerini söktükleri yönünde şikâyette bulunurlar. Oysa komisyonun yaptığı tetkikata göre bunların çoğu haksız kazanç peşinde koşan kişiler olduğundan kapattıklarını iddia ettikleri işletmelerini birkaç gün sonra yeni bir isimle tekrar açarlar⁹².

Basına yansıyan haberlerden de anlaşıldığı üzere kanunun kabulünden sonra gayet kısa aralıklarla *2430 sayılı Muamele Vergisi Kanunu*'na 3257 ve 3535 sayılı kanunlarla çeşitli hükümler eklenir, bazıları da değiştirilir. Buna göre 3257 sayılı kanun tasarısı muafiyetlerin yazılı olduğu ikinci maddede yaptığı değişikliklerle lastik ayakkabı fabrikaları ve imalathanelerini muafiyet hükmünün dışında bırakır⁹³. Muharrik gücü ve çalıştırdığı işçi sayısı kaç olursa olsun lastik ayakkabı üreten fabrika ve imalathaneler muamele vergisi ödemek zorunda kalır⁹⁴. Hükümetin kanun

⁹¹ “*Muamele Vergisi Kanunu*”, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2701.pdf>. (15.04.2019)

⁹² “Küçük sanayi erbabının dilek ve şikâyetleri: Tetkik heyeti müessesesi ve imalathane sahiplerini dinleyecek ve muamele vergisinden istisnası icap edenler hakkında rapor verecek”, *Cumhuriyet*, 05.08.1938, s. 1

⁹³ “*Muamele Vergisi: Tadilat lâiyhası Encümende müzakere ediliyor*”, *Cumhuriyet*, 26.05.1937, s. 3 Ayrıca bkz. *Muamele Vergisi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında Kanun*, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3639.pdf>. (19.04.2019)

⁹⁴ “*Muamele Vergisinin Bazı Maddelerini Değiştiren 3257 Numaralı ve 24/06/1937 Tarihli Kanunun Sureti Tatbikına Dair İzahname*”, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3653.pdf> (20.04.2019)

teklifinde muharrik güç kullanan tabakhanelerden de muamele vergisi alınması öngörülse de kanun tasarısının encümendeki müzakeresi sırasında, tabakhanelerin ekonomideki yeri ve milli savunmadaki önemini düşünülerek vergi dışında bırakılması uygun bulunur ve bu şekilde yasalaşır⁹⁵. 3535 sayılı kanun ile de 2430 sayılı *Muamele Vergisi Kanunu*’nun muafiyetlerle ilgili ikinci maddesine bir fıkra eklenir. Böylelikle muharrik gücü beş beygiri geçmeyen ve günde on işçiden az işçi istihdam eden meşin ve sahtiyan üreticileri de muamele vergisinin dışında bırakılır⁹⁶. Böylelikle hükümet, deri ve ayakkabı üretimiyle uğraşan küçük sanayi erbabını vergiden muaf kılarken ister küçük isterse büyük sanayi şeklinde örgütlensin lastik ayakkabı üreticilerinden muamele vergisi almak suretiyle ilki lehine korumacı bir vergi politikasını benimsemiş olur.

Sonuç

İki savaş arası dönemde Türkiye ekonomisine yön veren iktisadi politika tercihi olan devletçilik, özünde yerli girişimci veya milli burjuvazi oluşturmayı amaçlayan milli iktisat politikası ve anlayışının başvurduğu bir araçtır. Hemen 1929 krizini izleyen süreçte ve 1930’ların başlarında devletçilik önce kendisini korumacılıkla gösterir. Kuşkusuz bunda Lozan Antlaşması ile 1929 yılına kadar uygulanması söz konusu olan gümrük rejiminin sona ermesi de etkili olur. İthal ikamesi uygulanabilecek hemen her malın üretiminde korumacılık ortaya çıkar.

Bu bağlamda yerli bir hammadde olan deri ve köseleden ayakkabı üreticileriyle ithal bir hammadde olan kauçuktan mamul lastik ayakkabı üreticileri arasında yaşanan rekabet dikkat çekicidir. Bu rekabetin bir yansıması olarak taraflar, kamuoyu önünde çıkarlarını korumak için çaba sarf ederler. Sonuçta daha geniş bir kitlenin üretim zincirini oluşturduğu, yerli ve milli kimliğe sahip olduğu iddiasını da arkasına alan deri ve köseleden ayakkabı üreticileri lastik ayakkabı üreticilerine karşı korunurlar.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA, *Fon No: 30 10 0 0* – Tarih: 01.11.1939- *Kutu No: 52* – *Dosya No: 339* – Sıra No: 10.

BCA, *Fon No: 30 18 1 2* – Tarih: 08.09.1943 - *Kutu No: 102* – *Dosya No: 65* – Sıra No: 14.

BCA, *Fon No: 30 18 1 2* – Tarih: 08.12.1947 - *Kutu No: 115* – *Dosya No: 75* – Sıra No: 6.

BCA, *Fon No: 30 18 1 2* – Tarih: 14.12.1953 - *Kutu No: 134* - *Dosya No: 97* – Sıra No: 15.

⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt:19, 12.06.1937, İktisat encümeni mazbatası.

⁹⁶ “Muamele Vergisi-Kanunda yeniden tadilat yapılıyor: Maliye Vekâletine vergi tahakkuku için bazı salâhiyetler verilecek”, *Cumhuriyet*, 25.06.1938, s. 7. Ayrıca bkz. “*Muamele Vergisi Kanununun Bazı Hükümlerini Tadil Eden ve Bu Kanuna Yeniden Bazı Hükümler Ekleyen Kanun*”, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3961.pdf> (20.04.2019)

BCA, *Fon No: 30 18 1 2* – Tarih: 15.02.1954 - *Kutu No: 135 – Dosya No: 19 – Sıra No: 7.*

TBMM Zabıt Cerideleri

Devre: IV, Cilt: 22, 28.05.1934

Devre: IV, Cilt: 23, 28.06.1934

Devre: V, Cilt: 3, 23.05.1935

Devre: V, Cilt: 19, 12.06.1937

Raporlar ve Diğer Resmi Yayınlar

Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Edilen Rapor: 29 Kanun-ı sani 1340-26 Teşrin-i sani 1340 – 1924, Aynur Karayılmazlar (çev.), Ekrem Karayılmazlar (der.), İTO Yayını, İstanbul 2006

1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Kararlar-Zabıtlar, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayını, Ankara 1930

İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor, TBMM Matbaası, Ankara 1930

T.C. 10. (1923-1933), Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1933

Türkiye Kauçuk Sanayii, T.C. İktisat Vekaleti Sanayi Tetkik Heyeti Yayını, Ankara 1937

Türkiye'de Kauçuk ve Lâstik Sanayii, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara 1960

Dergi ve Gazeteler

Cumhuriyet Gazetesi

Resmi Gazete

Servet-i Fünun

Kitap ve Makaleler

Atafırat, Enver. “Türkiye’de Deri ve Kundura Meselesi”, *İktisadi Yürüyüş*, S. 143, Aralık 1945, s. 2, 22, 24

Boratav, Korkut. *Türkiye’de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara 1982

Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2011

Dağtaş, Lütfü. *Anadolu’da Dericilik*, Dönence Basım ve Yayın, İzmir 2007

Dikmen, M. Orhan. “Türkiye’de Muamele Vergisinin İnkişafı”, *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 5, S. 1-4, 1945, s. 96-126

Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1970

Gürsoy Naskali, Emine (ed.), *Ayakkabı Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003

Küçükerman, Önder. *Geleneksel Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası*, Sümerbank Yayını, Ankara 1988

Özdemir, Melda ve Nuran Kayabaşı, *Geçmişten Günümüze Dericilik*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2007

Pamuk, Şevket (haz.). *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003

Pertev, İbrahim. "Almanya'da yeni bir endüstri maddesi: Yapma Kauçuk", *Endüstri*, Sayı 9, Mayıs 1936, s. 5-5

Sakaoğlu, Necdet ve Nuri Akbayar, *Osmanlı'da Zenaatten Sanata Esnaf ve Zenaatkarlar*, c. II, Körfezbank Yayınevi, İstanbul 2000

Türk Ayakkabı ve Deri Sanayicileri Kongresi, Güneş Matbaası, İstanbul 1934

"Ayakkabı Sanatkârları Cemiyeti (İstanbul Umum)", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1960, s. 1423-1424

Yayınlanmamış Tezler

Leblebici, Deniz. *Türk Ayakkabı Sanayii ve Tasarım Sorunu*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004

İnternet Kaynakları

https://ismek.ist/files/ismekOrg/file/2013_hbo_program_modulleri/Tezgah%20%C4%B0%C5%9Fleri.pdf (24.06.2019)

ON DOKUZUNCU YÜZYIL BAŞLARINDA KARABURUN KAZASININ DEMOGRAFİK VE İKTİSADİ YAPISI

Demographic and Economic Structure of Karaburun in the Beginning of the Nineteenth Century

FUNDA ADITATAR*

Özet

Karaburun, Batı Anadolu'da Akdeniz'e uzanmış Urla Yarımadasının kuzeyinde kendi adıyla anılan bir yarımada yer alır. On dokuzuncu yüzyıl başlarında Aydın Vilayeti, Suğla Livası merkez kazası İzmir'e bağlı nahiyelerinden biridir. Yarımadayı baştan başa Bozdağlar dağ silsilesi kestiğinden geniş dağlık arazisi olan, zirai bakımdan kısıtlı, iskan ve iktisadi imkanları kıyılarda yoğunlaşmaya zorlayan bir özellik gösterir. Dağlık alanlarda ise hayvancılık ve coğrafyanın lütfuyla zeytin yetiştiriciliği, bölgenin iktisadi yapısının değişmez unsurlarını oluştururlar. On dördüncü yüzyıl başlarında Aydınöğlü Beyliğince Türk hâkimiyetine giren Urla Yarımadası'nda, hızla Türkleşme süreci yaşanmış ve demografik durum hemen değişmeden on dokuzuncu yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. On sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren tüm on dokuzuncu yüzyıl boyunca artarak devam eden adalardan bölgeye yönelen Rum göçü, nüfus dengelerini değiştirmiştir. İzmir ve bazı kazalarında görülen bu durumu, en başta, İzmir'in büyük bir ihracat limanı olarak uluslararası ticarete artan hacmi ile ilişkilendirmek mümkündür. Bu bildiriye, bölgede iktisadi bakımdan ortaya çıkan gelişmelerin, Karaburun'un demografik ve iktisadi yapısında meydana getirdiği değişimin anlaşılması amaçlanmıştır. Sultan II. Mahmut devrinde yapılan H. 1246 ve 1259 yıllarına ait nüfus kayıtları esas alınarak; Karaburun ve köylerinin nüfusu, nüfus özellikleri değerlendirilmiştir. Ayrıca aynı defterlerde nüfus kayıtları tutulan kişilere ait iş ve meslek bilgileri, bunların dağılımı, nicelik özellikleri gibi bilgilere başvurularak iktisadi yapı hakkında genel bir fikir elde edilmiş; ortaya çıkan sonuçlarla İzmir'de meydana gelen iktisadi gelişmeler arasındaki ilişki sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karaburun Yarımadası, İzmir, nüfus defterleri, iktisadi yapı.

Abstract

Karaburun is located on in the northern part of the Urla Peninsula, which is extending to the Mediterranean Sea. In the early nineteenth century, she was one of the sub-districts of Kaza of İzmir in the province of Aydın. Since the Bozdağlar mountain range cuts the peninsula across agriculture is limited, so the settlement and economic opportunities are developed on the coastline. In mountainous areas, animal

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, funda.aditatar@idu.edu.tr

husbandry and cultivation of olive by the grace of geography are the constant elements of the economic structure of the region. At the beginning of the fourteenth century, the region entered Turkish domination by the Aydınöğlu Principality and the process of Turkification took place and this demographic situation remained unchanged until the beginning of the nineteenth century. Greek migration from the islands in the region, which has been increasing throughout the nineteenth century from the end of the eighteenth century, changed the population balances. This situation was seen in İzmir and some accidents, first it is possible to associate with the increasing volume of international trade of İzmir as a major export port. In this paper, it is aimed to understand how the economic developments in the region change in the demographic and economic structure of Karaburun. Based on the population records of H. 1246 and 1259 during the period of Mahmut II; population characteristics of Karaburun and its villages were evaluated. In addition, in the same register records a general idea was obtained about the economic structure by referring to information such as professions, ethnic or religious distribution and quantitative characteristics. Also, the relationship between the demographic and economic change and the economic developments in İzmir was questioned.

Key Words: Karaburun Peninsula, İzmir, nineteenth century, population records, economic structure

Giriş

Günümüzde İzmir'in ilçelerinden biri olan Karaburun, Batı Anadolu'da Akdeniz'e uzanmış Urla Yarımadası'nın kuzeyinde, kendi adıyla anılan bir yarımadada yer alır. Doğusunda İzmir Körfezi, batısında Sakız Boğazı'nın bulunması, yarımadaya önemli bir konum kazandırır. Bu konum, tarihi süreçte demografik ve iktisadi yapısının gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu makalede on dokuzuncu yüzyıl başlarında köy yerleşimlerinden oluşan, bazen nahiye bazen kaza¹ statüsündeki Karaburun'un demografik ve iktisadi yapısını tespit etmek amaçlanmıştır. Bu tespitten yola çıkarak on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar kazanın, demografik ve iktisadi yapısındaki değişim ile bu değişime yol açan etmenlerin seyri tanımlanacaktır. Özellikle on dokuzuncu yüzyılda Batı Anadolu kıyı şeridinde olduğu gibi Karaburun kazasında da varlık ve artış gösteren Rum nüfusunun demografik ve iktisadi yapıdaki etkisi meselesi, kaynakların imkân verdiği ölçüde tespit edilecektir.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Osmanlı yerleşimlerinin demografik ve iktisadi yapısının anlaşılmasında başlıca arşiv kaynakları olarak vergi gelirlerinin kaydedildiği tevzi, temettuat, muhasebe defterleri gibi defterler ile nüfus kaydının yapıldığı nüfus defterleri yer almaktadır. Bu makalede nüfus defterleri esas alınmıştır.

Nüfus defterleri, on dokuzuncu yüzyılda modernleşme ve merkezileşme ihtiyaçlarıyla birlikte yapılmaya başlanan yeni, modern kayıtlardır. İmparatorluk

¹ Karaburun, H. 07.04. 1332'de [M. 28 Ağustos 1898] kesin olarak kaza statüsüne geçmiştir, bkz. BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) DH. TMIK.S..20.45.

nüfusunun tespitine yönelik geliştirilen bu sistem, modern devlet ve toplum yapısına sahip Amerika Birleşik Devletleri, Büyük Britanya ve Fransa'da başlayan uygulamalardan sadece çeyrek yüzyıl sonra gerçekleştirilmiştir². Ancak, söz konusu kayıtlarda modern orduya asker alımı, ordunun etkin yedek birimler olarak örgütlenmesi zorunluluğundan dolayı, sadece erkek nüfusun yaşı ve sayısı hakkında bilgiler yer almıştır³. Defterlerde, bir günlükten itibaren bütün Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfus yazılmıştır. Diğer taraftan başta modern ordunun masraflarının karşılanması, güçlü bir merkezi mali yapılanmayı ve vergi mükelleflerinin tespiti, yeni vergi usulleri gibi değişikliklere yol açmıştır. Bu bakımdan defterlerde kişilerin yaş, dış görünüm, fiziki koşulları, aile lakabı gibi bilgilerin yanı sıra mesleği de not edilmiştir. Gayrimüslimler (reaya) arasında cizye ödemesi gerekenler ile bundan muaf olanlar (*ihtiyar, amelmande*) tespit edildikten sonra ödemesi gerekenler de ödeme oranına göre *âlâ, evsat, edna* olarak gruplandırılarak kaydedilmiştir. Ayrıca Müslüman veya reaya tüm yerleşim sakinlerinin bir meskene sahip olup olmadıkları ayrımı da yapılmış, ev sahibi olanlar *sahi-i nüzl*, kirada olanlar da *müstecir* olarak belirtilmiştir. Bu bakımdan nüfus defterleri bir yerleşim biriminde hane ve nefer sayısı bilgileriyle demografik durumun; işgal olunan meslekler ve oranları, hanelerde üretici durumundaki faal erkek miktarı, mesken sahipliği gibi bilgilerle iktisadi; hanelerdeki damat, kayın, torun gibi aile ilişkilerinin ve yapısının anlaşılmasına, lakap gibi aynı yerleşim içinde soy birliğini takibe imkân veren bilgilerle sosyal yapının anlaşılmasına kaynaklık eder. Nüfus defterlerinde, iktisadi bakımdan bir kasaba veya şehirdeki meslek gruplarından yola çıkarak nelerin üretildiğine dair de bir sonuca ulaşmak mümkün olabilir. Ancak %90'ların üzerinde meslek olarak *rençper* kaydı görülen köylerde zirai üretimin olduğu anlaşılma ile birlikte ne üretildiği ve üretim miktarı anlaşılmaz.

Bu makalede Karaburun'a ait, H. 29 Z 1246 [10 Haziran 1831]⁴ tarihli Müslim ve reaya, H. 29 Z 1259 [20 Ocak 1844]⁵ yıllarına ait Müslim nüfus defterleri esas alınmıştır. Sadece bir adet olan reaya defterinde önemli eksiklikler bulunmaktadır. Başlığı bulunmayan bu defterin üçüncü sayfasından itibaren Karaburun adı *Karye-i Kara Reis Çiftliği Tabi-i Kasaba-i Karaburun* alt başlığında geçmekte, bunu sırasıyla *Karye-i Küçük Bahçe Tabi Kasaba-i Karaburun*, *Karye-i Küçük Bahçe Tabi Kasaba-i Karaburun Bekeran*, *Karye-i Köse Deresi Tabi'-i Kasaba-i Karaburun* takip edip son olarak da toplam reaya hane ve nefer sayıları ile cizye ödeme oranlarını bulmaktadır. Bu durumda sadece Kara Reis Çiftliği, Küçükbahçe, Kösederesi

² Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 325-338, s. 325.

³ On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Müslüman erkekler, askeri yükümlülükleri ayrı ayrı tanımlanan dört yaş grubuna ayrılmışlardır: Etkin görev grubu (muvazzaf) yirmi yaşından itibaren dört yıl, etkin yedek grubu (ihtiyat) iki yıl daha hizmet ediyordu. Etkin olmayan yedekler (redif) 14 yıl daha yükümlülük altındaydı, ayrıca bölgesel/yerel askerler (mustahfizlar) dört yıl hizmet ediyorlardı. Böylelikle her Müslüman erkeği, 24 yıla çıkabilen bir çeşit askerlik hizmetini yerine getirmiş oluyordu. Bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, ter. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 44.

⁴ NFS.d. 2903.

⁵ NFS.d. 2912.

köylerinde meskûn reaya bilgileri elimizde bulunmaktadır ki bu aynı defterde verilen toplam reaya nüfusunun ancak çok az bir kısmını oluşturmaktadır. 480 veya 490 olarak okunan toplam hane sayısının sadece 63'ü, 1027 olan nefer sayısının 179'u, 595 olan vergi mükellefinin 115'ne ait bilgilere sahip olduğumuzu gösterir. 417 veya 427 hane, 848 nefer ve 480 vergi mükellefinin bilgileri mevcut değildir. Bu defterin başlık olmadan başlayan, *Kasaba-yı mezkurda mütemekkin bekar Rum reaya* ve daha sonra *Mavrece-i cedit nam diğer iki köyde mütemekkin Rum Reaya* olarak devam eden ilk üç sayfasının Karaburun'a ait olup olmadığı değerlendirildi. Yer ismi olarak sadece جدید مورچه şeklindeki isim mevcuttur. Bu, *Mavrece-i cedit* olarak okunabilir, zira Heinrich Keipert haritasında⁶ yarımadanın güney batısında Sakız Boğazı'na doğru uzanan burunda Mavre Vuni ismine rastlanır. Ancak böyle bir köy var olsaydı 1891 yılına ait Aydın Vilayet Salnamesinde Karaburun köyleri arasında yer alırdı. Ayrıca ilk üç sayfadaki yerleşimlerde, özellikle bekâr nüfusun ikamet ettiği han, hamam, bahçe gibi mekân isimleri, bu yerlerin Karaburun'a ait olmadığı kanaatine sevk etti. Mesela “Yemişçi Hanı'nda mütemekkin” “Yeni Han'da mütemekkin” ifadeleri geçmektedir ki gerek on altıncı yüzyıl tahrir kayıtlarında⁷, on yedinci yüzyılda Karaburun'a gelmiş olan Evliya Çelebi Seyahatnamesinde⁸ gerekse yirminci yüzyıl başlarına ait verilerde Karaburun'da hiç han olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan ilk üç sayfadaki bilgilerin Karaburun'a ait olmadığı sonucuna varıldı.

H. 29 Z 1246 [10 Haziran 1831] tarihli Müslim defterinde bazı sayfalarının yırtılmış olmasından dolayı oluşan eksik bilgiler, hemen hemen aynı olan 13 yıl sonrasına ait H. 29 Z 1259 [20 Ocak 1844] Müslim defteriyle karşılaştırılarak tamamlanabilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere sadece bir adet H. 29 Z 1246 [10 Haziran 1831] tarihli reaya defteri olduğundan buna ait eksik bilgilerin tamamlanmasına imkân olmadı.

Söz konusu nüfus defterlerinin eksik bıraktığı, mesela zirai olarak neler üretildiği, hangi hayvan yetiştiriciliğinin yaygın olduğu gibi bilgilerin tamamlanması ile Karaburun yarımadası köylerinin demografik gelişiminin tarihi süreç içinde geçirdiği değişim anlaşılması açısından Mübahat Kütükoğlu tarafından değerlendirilen on altıncı yüzyıl tahrir kayıtları ile on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarına ait 29 Z 1308 [5 Ağustos 1891] nüfus icmal defteri⁹ ve Aydın Vilayet Salnamelerinden bazıları¹⁰, Cahit Telci'nin başta Şer'îye Sicilleri esas alınmak üzere yirminci yüzyıl başlarında *Karaburun Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı* başlıklı

⁶ *Map of Western Anatolia* ca. 1890 <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/keipert/G7430-s250-K5-index1.html> 13.05.2019

⁷ Mübahat Kütükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Ankara 2010; Mübahat Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir Büyükşehir Yayınları, İzmir 2000

⁸ Evliya Çelebi Karaburun Kasabasının küçük bir yerleşme olarak İzmir Mollasının arpalığı olup sadece bir cami, bir hamamı ve yedi de dükkânı olduğundan bahsettikten sonra ayrıca, kethudayeri ve serdari bulunmayan, sarayları ve imaretlerinin olmadığı, kalelerinin harap durumunu tarif eder. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. IX, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 59.

⁹ NFS.d. 3189.

¹⁰ H. 1308 *Aydın Vilayet Salnamesi*

yüksek lisans tezi¹¹ önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca, 1943-1944 ve 1964-1965 yıllarında Karaburun monografi olarak İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümünde yirmi yıl arayla hazırlanmış, henüz bölgede turizmle ortaya çıkan hızlı dönüşümün yaşanmadığı yapının ve on dokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyılda devam eden özelliklerin anlaşılmasına katkı sağlayan iki bitirme tezi de değerlendirildi¹².

Coğrafya

Karaburun Yarımadası, Doğu Akdeniz havzasına dahil olan Ege Denizi'nin doğusunda, Batı Anadolu'nun denize doğu en büyük girintisini oluşturan Urla Yarımadası'nın¹³ kuzey kanadını meydana getirir. Yarımada olarak Urla Yarımadası'ndan, Gerence Körfezi ile Gülbahçe Körfezi arasında kalan en dar kesimin oluşturduğu kıstak ile ayrılır. Yaklaşık 436 kilometrekarelik yüzölçümüne sahiptir olan yarımada, doğusunda İzmir Körfezi, batısında Sakız Boğazı olmak üzere üç yanından Akdeniz ile güneyi de Çeşme ve Urla kazalarıyla çevrilidir. Denize uzanan bu önemli konumdaki Yarımada'yı baştan başa Bozdağlar dağ silsilesi kestiğinden engebeli bir arazisi vardır ve yarımada'nın doğusu, batı kesimine göre daha sarp bir yapıdadır¹⁴.

Kışların ılık ve yağışlı, yazların sıcak ve kurak olarak tanımlanan Akdeniz ikliminin hâkim olduğu yarımada'da yıllık ortalama sıcaklık 17 derecenin üzerinde, yıllık yağış miktarı ise 700 mm civarındadır¹⁵. Urla Yarımadası'nda olduğu gibi Karaburun'da da esas bitki formasyonu ormandır. Ancak bitki örtüsü birçok kesimde ağır şekilde tahrip olmuştur. Ormanlık alanlar çok yüksek kesimlerde tutunabilmiş ve büyük kısmı tahrip olarak yerini maki elamanlarına bırakmıştır. Alçak sahalarda ve yamaçlarda makiler yer alır ki tüm Urla Yarımadası'nın dörtte üçünü kaplamaktadır¹⁶.

Köyler, coğrafi konumları bakımından üç ana kümede toplanabilir. Yarımada'nın güney doğusunda Mordoğan (Emirdoğan) ve etrafında toplanan Eğlenhoca, İyencik, Kösedere, Balıklıova köyleri; kuzey doğusunda Ahurlu merkezinde Anbarseki, Saib, Manastır, Çullu, Hisarcık, Boz, Tepeboz, Haseki,

¹¹ Cahit Telci, *Karaburun Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi Ege Üniversitesi 1992.

¹² Nevin Opcin, *Karaburun Monoğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1943-1944; Kemal Tabak, *Karaburun İlçesi Monoğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1964-1965.

¹³ Birinci Türk Coğrafya Kongresinde (6-21 Haziran 1941) alınan kararla, Ege bölgesinin Ege Denizi'ndeki en batı noktasını oluşturan bu yarımada'ya Urla Yarımadası olarak kabul edilmiştir, bkz. Besim Darkot, Metin Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1978, s. 94.

¹⁴ Karaburun Yarımadası yüksek dağlık ve kütleli karakterdedir. Urla Yarımadası'nın en yüksek tepesi olan Akdağ (1212 m.) buradadır. Bu dağlık kütle hafifçe alçalarak, ancak kesintisiz olarak güney kıyılarına kadar devam etmektedir. Koraka Yarımadası olarak isimlendirilen güney kesimde yükseltile 600 metreyi geçmektedir (Kırandağ 662 m., Keneli Sağ 665 m., Velidağ 602 m.). Burada kıyıları oldukça girintili çıkıntılı ve diktir. Bkz. Ahmet Ardel, "Çeşme Yarımadasında Coğrafi Müşahedeler", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 12 (1962) 69-77; Besim Darkot ve M. Tuncel, a.g.e.; Barış Mater, *Urla Yarımadasında Arazinin Sınıflandırılması ile Kullanışı Arasındaki İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1982; Tayfun Caymaz, *Urla Yarımadası Prehistorik Merkezleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi Ankara 2002.*

¹⁵ Mater, a.g.e., s. 17, 19-20.

¹⁶ Mater, a.g.e., s. 88.

Sarpıncık köyleri ile batısında Küçük Bahçe, Parlak, Salman, Sazak ve Yayla köyleri yer alır. Yayla ve Manastır dağ köyüdür.

On Altı ve On Dokuzuncu Yüzyıllarda Karaburun Yarımadasında Nüfus

Urla Yarımadası'nın on dördüncü yüzyıldan itibaren Türk hakimiyetinde geçirdiği dönüşümün izleri Karaburun'da da görülmektedir. On beşinci ve on altıncı yüzyılda Aydın Sancağına bağlı Çeşme ile İzmir kazalarına tabi bir nahiye olan Karaburun, kendi adıyla anılan yarımada dağlanmış köy yerleşiminden oluşmuştur. O dönemlerden günümüze dek ulaşan tek ve sabit bir nahiye merkezi olmamıştır. Farklı dönemlerde köylerden biri, diğer köyleri nüfus ve üretim bakımından geçip neredeyse bir kasaba büyüklüğüne ulaşarak nahiye merkezi rolünü üstlenmiştir. On altıncı yüzyılın ilk yarısında bu köy Boynak iken, aynı yüzyılın son çeyreğinde Kösederesi olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda Mordoğan'ın (Emirdoğan) üstünlüğü, yüzyılın sonlarında Ahurlu'ya geçmiş ve bu durum, yirminci yüzyılda devam etmiştir. Günümüzde Karaburun ilçe merkezi, artık adı pek anılmayan Ahurlu köyüdür.

1529 yılı tahrir kayıtlarında 9 köy ve toplamda 1.106 nefer nüfus barındıran nahiyede aynı yüzyılın sonunda 4 yeni köy eklenerek 13 köye ulaşılmış ve 1.589 neferlik artış meydana gelmiştir. Nüfus artışında hane sayısı az miktarda (-%4,8) düşerken mücerret nüfus %681,5 ile büyük bir artış göstermiştir¹⁷.

On altıncı yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde hem Karaburun Yarımadası'ndaki köylerin hem de her iki kazanın nüfus oranlarında değişiklik olmuştur. Karaburun'da yarımada batısındaki Boynak Köyü nefer sayısı 319'dan 56'ya, hane sayısı 292'den 41'e keskin bir düşüş gösterirken yarımada doğusundaki Kösederesi, 374 neferle ilk sıraya yükselmiştir. Kösederesi'ndeki artışta tüm yarımada %681,5 artış gösteren mücerret, yani bekar erkek nüfusundaki artış etkili olmuştur. Yarımada bekar erkek nüfusunun artışı, ancak genç erkek iş gücünü bölgeye çekecek bir iktisadi gelişmeyle açıklanabilir ki bu da başka bir makalenin konusu olacaktır. Nüfus yoğunluğunun batıdaki Boynak'tan doğudaki Kösederesi, Saibyüzü, Emirdoğan köylerine kayması, on üçüncü yüzyıldan beri Sakız Adası üzerinden Avrupa ile sürdürülen ticaret güzergahının zamanla önemini kaybetmesi, uluslararası ticarete Karaburun Yarımadası'nın doğusuna düşen İzmir lehinde meydana gelen gelişmeler ile açıklanabilir.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde genel olarak bölgede nüfus artışı meydana gelmiştir. Karaburun Yarımadası'nda köy sayısı 13'ten 22'ye, toplam nefer sayısı da 1.589'dan 3.267'ye yükselmiştir. 1890'larda köy sayısı 27'ye çıkarken toplam nefer sayısı 60 yıl gibi kısa sürede 5.845'e ulaşmıştır¹⁸. Bu %78,91'lik bir yüzdellik değişime karşılık gelmektedir. Yıllık ortalama artış 42.96, aritmetik artış hızı ise %1.31'dir¹⁹. Bu artışı iki yönüyle değerlendirmek gerekir. Birincisi, on dokuzuncu

¹⁷ Mübahat Kütükoğu, *XVI. Asırda Çeşme*, 56.

¹⁸ BOA. NFS. D. H 1308

¹⁹ Nüfus artış hızının hesaplanmasında aşağıdaki yöntem deneysel bir anlayışla kullanılmıştır. Ancak bu konuda en doğru değerlendirmenin nüfus bilimciler tarafından yapılması beklenmektedir.

Po: ilk (dönem başı) nüfus 3.267

Ph: Son (dönem sonu) nüfus 5.854

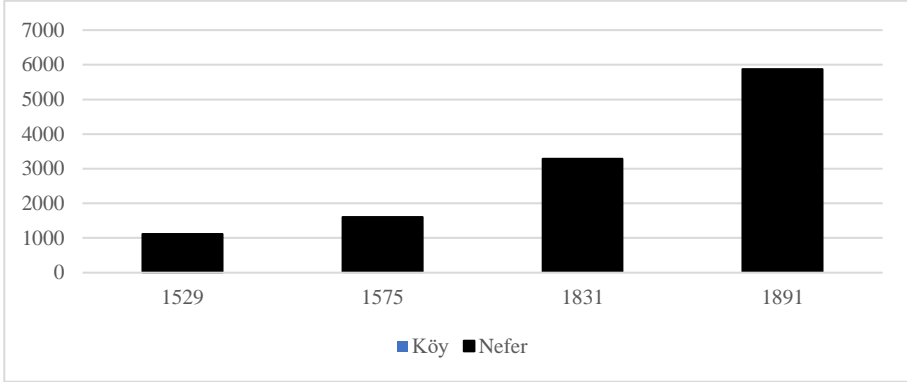
yüzyılda daha önceki dönemlere nazaran genel bir nüfus artışının olması; ikincisi ve yeni ortaya çıkan gelişme de artık bölgede hatırı sayılır bir Rum nüfusunun varlığıdır. On altıncı yüzyılda Çeşme ve Suğla kazalarında sadece nefsi-i Urla ve nefsi-i İzmir'de²⁰ var olup köylerde varlıklarına hiç rastlanmayan Rum nüfusu, on dokuzuncu yüzyıl süresince Müslüman nüfusa nazaran daha hızlı bir artış göstermiştir. 1831'de Müslüman nefer sayısı toplam nefer sayısının %68,56'sını, Rum nefer sayısı ise %31,43'nü oluştururken 60 yıl sonra 1891'de Rum nefer sayısı %55,05'lik bir oranla öne geçmiş, Müslümanlar %44,9'a gerilemiştir.

Müslüman nefer sayısının 60 yıl içinde yüzdeleri değişimi %17,27; yıllık ortalama artışı 6,45, aritmetik artış hızı ise 0,28'dir. Rum nefer sayısının 60 yıl içinde yüzdeleri değişimi %213, yıllık ortalama artışı 36,516, aritmetik artış hızı ise %3,55 gibi salt doğum artışıyla açıklanamayacak bir rakama ulaşmıştır.

Tablo 1 XVI-XIX yüzyılda Karaburun Yarımadası'nın nüfus değişimi

	1529	1575	1831			1891		
			Müslüman	Rum	Toplam	Müslüman	Rum	Toplam
Hane	983	936	1.020	480	1.500			3.109
Nefer	1.106	1.589	2.240	1.027	3.267	2.627	3.218	5.845

Grafik1 XVI-XIX. Yüzyıllarda Karaburun Yarımadasında Nüfus Değişimi

N: Po ile Pn arasındaki yıl sayısı 60 yıl

Mutlak Değişim (Absolute Change-AC): AC= Pn-Po (5.854-3.267= **2.578**)

Yüzdeleri Değişim (Percentage Change-PC): PC= AC : Po x100 (2.578:3.267x100= **%78.91**)

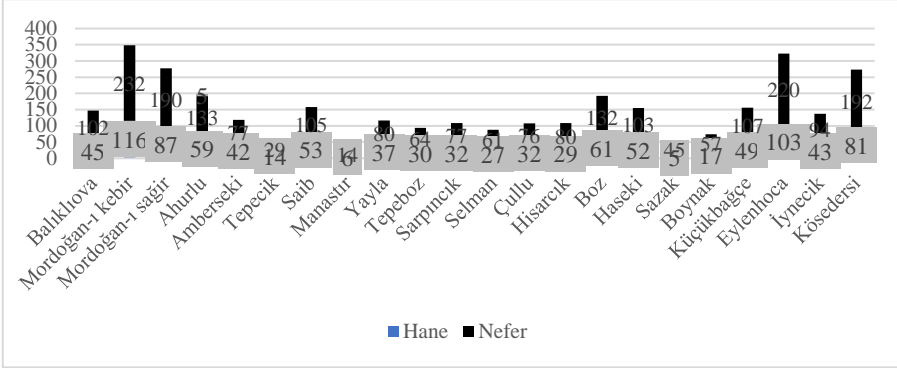
Yıllık Ortalama Artış (Average Annual Increase- AAI): AAI= AC : n (2.578:60=**42.96**)

Aritmetik Artış Hızı (Arithmetic Growth Rate-AGR): AGR=AAI : Po x 100 (42.96:3.267x100=**%1.32**)

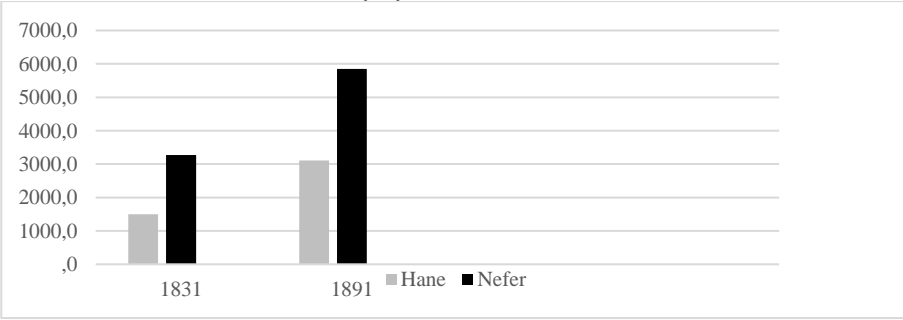
https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/89741/mod_resource/content/0/PopGeo_3_Population%20Growth%20and%20Change.pdf 23.05.2019

²⁰ Mübahat Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırda İzmir*, s. 81.

Grafik 2 1831 yılında Karaburun Köyleri ve Nüfusları

Grafik 3 On dokuzuncu yüzyılda Karaburun Kazasında Nüfus Artışı

Rum nüfusunun varlığı ve artışı, on yedinci yüzyılda başlayarak on dokuzuncu yüzyıl süresince artarak devam eden İzmir'in iktisadi gelişiminin bir sonucudur. İzmir, on yedinci yüzyılda İran ipeğinin Avrupa'ya ulaşan ticaret güzergahında Halep'in yerini alarak Doğu Akdeniz'in yeni yükselen ticaret merkezi olmuştur²¹. Başlangıçta, ticaret akışında bir transit olarak gelişen İzmir, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayi devrimiyle Batı Avrupa'nın artan zirai taleplerinin karşılanmasında sadece ticaretin değil, art bölgesini harekete geçiren üretim faaliyetlerinin merkezi konumuna yükselmiştir. Bu dönemde Osmanlı ile Avrupa arasındaki ticaret, merkezinde batı menşeli mamul ürünlerle kolonilerden getirilen malların Osmanlı gıda ürünleri ve hammaddelerinin takas edildiği bir yapıya evrilmişti. Avrupa'da nakit ekonomisinin yükselmesi ve para biriminde daha fazla istikrar sağlanması, yeni teknolojik gelişmelerle imalatta üretim artışı ve büyük miktarda sermaye birikimi, kanallar gibi yeni altyapı yatırımları inşası kadar tarımda gelişmeleri meydana getirdi. Avrupa tekstil endüstrisi on sekizinci ve on dokuzuncu

²¹ İzmir'in on yedinci yüzyılda ticaret merkezi olarak gelişimi konusunda bkz. Necmi Ülker, *The Rise of İzmir, 1688-1740*, Doktora Tezi University of Michigan 1974. (Tezin bir kopyasını temin etme ve okuma imkân verdiği için hocam Necmi Ülker'e teşekkürü bir borç bilirim)

yüzyıllarda büyük bir refah dönemi geçirmiş ve önemli bir büyüme göstermiştir. Avrupa ile Osmanlı arasında ticaret gibi bazı sektörlerde şimdiye dek görülmemiş oranda büyüme kaydetmiş²²; bu süreç Osmanlı imparatorluğunun dünya ekonomisine entegrasyonunun ana aracı haline getirirken, İzmir de bu entegrasyonun ana lokomotifidir. Dolayısıyla İzmir ve çevresi, zirai üretim faaliyetleri ve bu faaliyetlerle ilgili taşımacılık gibi ara işlerde yoğun istihdam sağlayan bir nüfus gelişimi sürecine girmiştir. Söz konusu süreç on altıncı yüzyılda özellikle köylerde hiç rastlanmayan Rum nüfusunun varlığına yol açtı. Rumlar, başta Sakız olmak üzere çevre adalardan veya Mora Yarımadası gibi daha uzak bölgelerden Batı Anadolu kıyılarına göç ettiler. Bu kendi evinde, köyünde, kasabasında, şehrinde iş imkânı olmadığı için veya daha iyi iş ve hayat koşulları elde edebileceği bilgisinin teşviğiyle yapılan bir göç hareketi idi.

Artan işgücü talebi karşısında hem yerel idarecilerin hem de Osmanlı merkezi idaresinin bölgeye Rum nüfusun göçüne imkân sağladığı ve de teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Manisa merkez olmak üzere güçlü bir ayan ailesi olarak ortaya çıkan Karaosmanoğulları, neredeyse bölgedeki tüm idari, askeri ve en önemlisi iktisadi düzeni yöneten, belirleyen güç olmuştur. Karaosmanoğulları, dönemin genel koşullarına uygun olarak çeşitli yollarla işletme hakkını ele geçirdikleri çiftliklerinde çoğunlukla Rum işçiler çalıştırıyorlardı. Ailenin, Batı Anadolu'da artarak gelişen idari yetki alanının ulaştığı yerlerde özellikle vakıf topraklarında ortaya çıkan ve genellikle Rum işçilerin istihdam edildiği bu çiftlikler, bir yandan değişen koşullar diğer yandan daha da artan Rum nüfusu sonucu on dokuzuncu yüzyılın sonlarında birer *Rum köyüne* dönüşecektir. Büyük oranda Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın Manisa'daki vakfına bağlanmış olan Urla Yarımadasında da benzer gelişmeler olmuş ve on sekizinci yüzyılda Reisdere ve Gülbahçe olmak üzere ikisi Karaburun Yarımadasında olan çiftlikler ortaya çıkmıştır. Karaosmanoğlu ailesinden Hacı Eyüp Ağa'nın, 1824-1829 tarihlerinde Urla ve Karaburun voyvodası olduğu bilinmektedir²³.

Anadolu'nun her köşesinden pek çok Türk savaşmak üzere orduya yazıldığından o sekizinci yüzyıl sonları ile on dokuzuncu yüzyıl başlarında Karaosmanoğlu ailesi de ihraç edilecek pamuk üretiminde çalıştırılmak üzere çevre adalar ile Mora Yarımadasından çok sayıda işçi ithal etti²⁴. Osmanlı merkezi idaresi de Rum iş gücüne olan ihtiyacın karşılanmasına önem veriyordu. Aynı dönemde Osmanlı ana kıtasından ve adalarından nüfusa ve göçe ihtiyaç duyan küçük Yunan Krallığına giden göçmenlerin birçoğunun hayal kırıklığı içinde geri dönmesi ve bu geri göçü destekleyen Osmanlı hükümetinin onları 8 ila 10 yıl boyunca cizye

²² Elena Frangakis-Syrett, *Market Networks and Ottoman-European Commerce, C. 1700-1825, Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 25 (86), Nr. 1, The Ottomans and Trade (2006), pp. 109-128, s. 109.*

²³ Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 83.

²⁴ Elena Frangakis-Syrett, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir: İzmir Büyükşehir Kültür Yayını 2006, s. 33.

vergisinden muaf tutması, bazen onları tarımda sübvansetme yoluna gitmesi bunun göstergesidir²⁵.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca bölgede Rum nüfusundaki artış devam etmiştir. Bu durum, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sonrası 15 Mayıs 1919'da başlayan Yunan işgali ve buna mukabil gelişen Türk Millî Mücadele'sinin 1922'de sona ermesiyle imzalanan Lozan Antlaşması'na kadar devam etmiştir. Antlaşma ile mübadele uygulanmış ve bölgedeki Rumlar Yunanistan'a, Yunanistan'daki Türkler de bölgeye yerleştirilerek günümüze ulaşan sosyal yapı ortaya çıkmıştır.

Hane Yapısı

Köy yerleşmelerinde demografik yapının önemli bir özelliği hane yapısında görülmektedir. Bu açıdan ailelerin büyüklüğü, aile reislerinin yaşı ve aile üyeleri arasındaki akrabalık derecesi önem taşımaktadır. Çekirdek aile denilen baba, anne ve çocuklardan meydana gelen küçük şehir ailesine karşılık, köy yerleşimlerinde kardeş ve torunları da ihtiva eden kalabalık ve geniş köy ailesinin yaygınlık kazandığı bilinmektedir. Zirai üretimin özellikle hasat dönemlerinde çok sayıda işgücüne ihtiyaç göstermesi, tarım işletmelerinin parçalanmasını güçleştiren hukuki ve iktisadi etkenler köy ailesini büyümeye zorlayan başlıca sebepler olarak görülebilir²⁶. Bu bakımdan hanelerin faal nüfus sayıları ile büyüklükleri ve iktisadi durumları arasında bir ilişki kurulabilir.

Nüfus defterleri, hane yapısı hakkında faal erkek nüfusun tespit edilmesine imkân verir. Faal nüfusun göstergesi olarak Osmanlı idaresinin vergi mükellefi olarak muhatap aldığı 12-65 yaşları arasındaki erkek nüfus esas alınmıştır. Karaburun köylerine ait nüfus defterlerindeki bazı sorunlar, mesela Saib köyü bilgilerini içeren sayfanın yırtık olması ayrıca, Rumlara ait verilerin eksikliği, tam manasıyla karşılaştırmalı bir analiz yapmayı engellemiştir. Ancak, eldeki verilerden genel olarak, bir faal erkeğin olduğu hane yapısının Türk ve Rumlarda yaygın olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Müslüman Türk hanelerinde iki ve daha fazla faal erkek barındıran hanelerde bu fazla iş gücünün her zaman hane bireylerinden olmayıp, bazen hane dışından *gulam* yani köle ve yıllık bir sözleşmeyle bağlı olan *hizmetkar* veya *uşak* gibi çalışanların oluşturduğu görülmüştür.

²⁵ *İrâde-i Hâriciye*. Nr: 120, 29 Ca 1255/Ağustos 1839 alıntı İlber Ortaylı, "Greeks in the Ottoman Administration During the Tanzimat Period", Dimitri Gondicas, Charles Issawi (Ed.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, Darwin Press 1999 içinde, s. 161-167, s. 165.

²⁶ Tefvik Güran, *19. Yüzyıll Osmanlı Tarımı, Eren Yayıncılık*, İstanbul 1998, s. 182-183.

Tablo 2 Karaburun Köylerinin Müslüman Nüfusunun Faal Erkek Dağılımı ve Oranı, 1831 Meslekler

Köy	Hane Sayısı	1 faal erkek		2 faal erkek		3 faal erkek		4 ve üzeri faal erkek		Faal erkek olmayan	
		Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Balkhova	45	34	75,5	8	17,7	2	4,4	-	-	1	2,2
Mordoğan-ı kebir	116	89	76,7	21	18,1	3	2,5	1	0,8	2	1,7
Mordoğan-ı sağır	87	70	80,4	12	13,7	4	4,5	-	-	1	1,1
Ahurlu	59	42	71,1	13	22	2	3,3	-	-	2	3,3
Amberseki	42	34	80,9	7	16,6	-		-		1	2,3
Tepecik	14	9	64,2	3	21,4	1	7,14	-	-	1	7,14
Saip	53										
Manastır	6	5		1							
Yayla	37	23	62,16	9	24,3	1	2,7	1	2,7	3	8,1
Tepeboz	30	21	70	6	20	2	6,6			1	3,3
Sarpıncık	32	22	68,7	9	28,2	1	3,1				
Selman	27	24	88,8	2	7,4	1	3,7				
Çullu	32	21	65,6	8	25	1	3,1	1	3,1	1	3,1
Hisarcık	29	18	62,0	3	10,3	6	20,6	2	6,8		
Boz	61	42	68,8	13	21,3	3	4,9			3	4,9
Haseki	52	37	71,1	13	25	2	3,8				
Sazak	5	4	80	1	20						
Boynak	17	9	52,9	5	29,4	3	17,6				
Küçükbahçe	49	30	61,2	13	26,5	3	6,1	1	2,0	2	4,0
Eylenhoca	103	78	75,7	18	17,4	5	4,8			2	1,9
Eynecik	43	31	72,0	10	23,2					2	4,6
Kösedersi	81	53	65,4	21	25,9	6	7,4			1	1,2

Nüfus defterlerinden elde edilen en önemli bilgilerden biri de meslekler ve ayrıca gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisinden dolayı kaydedilen gelir bilgileridir.

Tablo 3 1831 Yılı Karaburun Köylerinde Müslüman Nüfusunun Meslek Dağılımı

Köyler	Rençper	Bahçıvan	Keçi çobanı	Koyun çobanı	Çoban	Gündelikçi	İrgat	Hizmetkâr
Karareis	49	1	7	1		1	1	
Küçükbahçe	13		1	1				2
Eylenhoca	1					1		1
İncik								1
Kösedersi	7		2		2	11		

Tablo 4 Rum nüfusun mesleklere göre dağılımı (1831)

Köyler	Hane	Rençper	Kayıklı/Reis	Kundakçı	Kalafatçı	Berber	Çoban	Çakırcı	Gulam/Uşak
Balıklıova	45	39							2
Mordoğan-ı kebir	116	100	4	1		1			7
Mordoğan-ı sağır	87	73	2						1
Ahurlu	59	55			1	2			6
Amberseki	43	45							
Tepecik	14	18							
Saib	53	46	1						2
Manastr	6	7							
Yayla	37	40							
Tepeboz	30	32							
Sarpıncık	32	37							
Selman	27	29							
Çullu	32	38	1						1
Hisarcık	29	31	2						12
Boz	61	69							

Haseki	52	56							
Sazak	5	6							
Boynak	17	24							1
Küçükbağ e	49	56							
Eylenhoca	103	105				1	1	1	6
İynecik	43	45							1
Kösederesi	81	85							4
Toplam	1.021	1.036	10	1	1	4	1	1	43

Karaburun köylerinde faal erkeklerin meslekler itibariyle dağılımını gösteren tablolardan anlaşılacağı üzere yarımada köy iktisadının temeli zirai üretim iş kolu olan *rençper* en yaygın meslektir. Rençper, belli bir miktarda toprağa ve bu toprağı işlemek için gerekli hayvan stokuna sahip olan²⁷ zirai faaliyette bulunulan bir iş koludur. Ancak rençperlerin hepsinin kendilerine ait toprağı olup olmadığını bilmiyoruz. Muhtemelen bazıları başkalarına ait topraklarda ortaklık esasını üzerine zirai faaliyette bulunuyordu. Zirai üretimle ilgili diğer meslekler arasında bahçıvan, hizmetkar, ırgat, gündelikçi gibi tarım işçileri yer almıştır. Bu işçiler, yarımada Rum sakinleri ile dışarıdan geçici süreliğine bölgeye gelen Müslüman veya gayrimüslim bekarlardan oluşmaktadır. Aynı şekilde hayvan sürülerine bakan çobanlık mesleğı de büyük oranda Rumlar ve dışarıdan gelen bekar çalışanlar arasında yer almıştır. Hayvancılığa uygun bir coğrafyaya sahip olan yarımada bu konuda bir ihtisaslaşma da görmektedir. Nüfus defterlerinde keçi ve koyun çobanlığı ile çoban ayrı ayrı yer almıştır. Çerçi, bakkal, manav gibi küçük ticaret erbabı ile pabuççu, helvacı, kahveci gibi küçük üretim ve hizmet işlerini icra edenler de yarımada dışarıdan gelen bekarlardır. Denizle çevrili coğrafyası ve muhtemelen on sekizinci yüzyıl öncesinde daha fazla olan, tarihi geçmişin hatırası olarak az da olsa devam eden kayıkçı, reis mesleğı sadece Türkler arasında bulunmaktadır. Bunların hem deniz ulaşımında hem balıkçılıkta etkin oldukları düşünülebilir. Yine on sekizinci yüzyıl öncesi denizcilik faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olarak gemi tahtalarının aralıklarını üstüğü ile doldurduktan sonra üstlerini ziftleme işini yapan birer kalafatçılık ve tüfek yapımında yer alan kundakçı meslekleri mevcuttur. Yarımada Müslüman hanelerinde *gulam* yani köle mevcuttur. Bunlardan bir kısmı *zenci* ifadesiyle tanımlanan Afrika kökenlilerden oluşurken bir kısmı da *mühtedi* yani din değiştirmiş ifadesiyle tanımlanan muhtemelen beyaz asıllı kişilerdir. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere köle emeğı en fazla zirai üretim alanında kullanılmıştır.

Tablo 5 Kölelerin köylere ve asıllarına göre dağılımı (1831)

Köyler	Aslı	Yaşı	Sahibinin mesleğı
Balıklıova	Mühtedi	15	Rençper
Mordoğan-ı kebir	Mühtedi	15	Rençper
	Mühtedi	12	Rençper
	Mühtedi	12	Rençper

²⁷ Tefvik Güran, *a.g.e.*, s. 164.

	Zenci	11	Rençper
	Mühtedi	16	Rençper
Mordoğan-ı sağır	Mühtedi	15	Kayıkçı-Reis
	Zenci	10	Rençper
Ahurlu	Zenci	16	Rençper
	Zenci	16	Rençper
	Zenci	25	Rençper
	Mühtedi	9	Rençper
Saib	Mühtedi	11	Rençper
	Mühtedi	9	Rençper
Tepeboz	Zenci	16	Rençper
	Zenci	12	Rençper
	Mühtedi	8	Rençper
Hisarcık	Zenci	40	Rençper
	Zenci	28	İmam-ı karye rençper
	Zenci	45	İmam-ı karye rençper
	Zenci	25	İmam-ı karye rençper
	Mühtedi	12	Rençper
Eylen Hoca	Mühtedi	9	Belli değil
	Mühtedi	8	Belli değil
	Mühtedi	11	Rençper
	Zenci	15	Belli değil
Kösedersi	Mühtedi	5	Ayan-ı kaza
	Zenci	9	Rençper
	Zenci	13	Rençper

Gelir dağılımı

Gelir dağılımı konusunda nüfus defterleri sadece Rumlara ait bilgi vermektedir. 12-65 yaş aralığındaki faal erkek kayıtlarının yanına düşürülen âlâ, evsat ve edna ifadeleri, bireyin gelir düzeyini bildirir. Üç ayrılan cizye tahsiline göre âlâ zengin, evsat orta halli, edna ise fakir veya düşük gelirliler olarak tanımlanmıştır²⁸. Rumlara ait defterin tamamı olmasa da en sonda verilen toplam verilere göre Karaburun köylerindeki Rumların arasında âlâ yani zengin yoktur, yaklaşık %80 oranında yaygın olan gelir grubu evsat olup, düşük gelirliler ise %20'lik nüfus oluşturmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus ise düşük gelirliler arasında hane reisi oranı son derece azdır, bu grupta genellikle hanenin 12-18 yaş aralığındaki çalışan çocukları yer almıştır.

Tablo 6 Rum nüfusunun cizye dağılımı

Hane	Nefer	Sağır ve amel-mande	Vergi Mükellefi		
			Ala	Evsat	Edna
480/90	1.027	432	0	474	121

²⁸ Gayrimüslimlerden alınan vergiler konusunda bkz. Neş'et Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5 (1947): 483-511.

Üretim

On dokuzuncu yüzyıl başlarında Karaburun kazasının iktisadî yapısının anlaşılması bakımından nüfus defterleri yetersiz kalır. İş kolları ve meslek bilgileri içeren defterlerde ne üretildiği bilgisine yer verilmez. Özellikle söz konusu köyler olunca hemen herkesin rençper'dir ve rençperlerin neyi ne kadar ürettiklerine dair bilgi mevcut değildir. Bu bakımdan on dokuzuncu yüzyıl başlarında Karaburun yarımadası köylerinde nelerin üretildiği önceki ve sonraki dönemlere ait verilerle tanımlanabilir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük ihracat limanı olan İzmir'in hinterlandında yer alması hasebiyle yarımada köylerinde yapılan üretim ile ilgili bazı sonuçlar da İzmir ihracatı bilgilerinden elde edilebilir.

On altıncı yüzyıl tahrir kayıtları, en fazla zirai alanın, İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi hububat ekimine ayrıldığını göstermektedir. On altıncı yüzyılda Aydın Sancağının Çeşme Kazasına tabi Karaburun nahiyesinde buğday ve arpa üretiminde Boynak, Emirdoğan, Kösederesi köyleri öne çıkmıştır. Bölgede, hububat üretiminden sonra üzüm ve incir mahsulü geniş yer tutar²⁹. Karaburun'da yetişen ve *Sultaniye*, *Karaburuni* şeklinde adlandırılan bu üzümler Osmanlı sarayında istenen, çok iyi kalitede üzümlerdir³⁰. Bu dönemde bağ ve bahçelerden elde edilen gelirlerde Boynak, Emirdoğan (Mordoğan) ve Balıklıgü (Balıklıova) Çeşme ve Seferihisar köylerinin önündedir. Karaburun'un üzüm üretiminde on altıncı yüzyıldaki bu konumunu on dokuzuncu yüzyılda da sürdürdüğünü anlıyoruz. 1873 yılına ait bir raporda, Karaburun'da yılda 100-125.000 kg en iyi kalitede sultaniye üretildiği ve bu üzümlerin yarısının Güney Rusya'ya geri kalanı İngiltere, Tiryste ve Mısır'a ihraç edildiği bilgisini vermektedir³¹. Ayrıca, Çeşme Kazasının hemen her köyünde küçümsenmeyecek miktarda badem ağacı olduğunu tespitinin³² on dokuzuncu yüzyılda da devam ettiği düşünülebilir. On altıncı yüzyıl kayıtları, Çeşme Kazasında sanayi bitkilerinden zeytin, pamuk, keten ve kenevir, susam, palamut, dut yaprağı ve sumak yaprağı yetiştirildiğine dair bilgiler içermektedir. Bölgenin genelinde gıda maddesi olduğu kadar sabun yapımının hammaddesi olan zeytin yetiştiriciliği, özellikle Karaburun Yarımadasındaki köylerde buğday ve arpadan sonra ilk sırada yer almıştır³³. 1502 tarihli *Bursa İhtisap Kanunu*'nda Karaburun zeytini zikredilmiştir³⁴. Evliya Çelebi, bağlarından başka Karaburun dağlarının zeytin ağaçlarıyla kaplı olduğunu, bu lezzette bir zeytinin başka yerde bulunmadığı bilgisini verir³⁵. On altıncı

²⁹ Mübahat Kütükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme*, s. 112.

³⁰ Feridun Emecen, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İlaşesi için Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, s. 209

³¹ Karl von Scherzer, *İzmir 1873*, çev. İlhan Pınar, İzmir Büyükşehir Yayınlar, İzmir 2001, s. 72.

³² Mübahat Kütükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme*, s.123-124.

³³ Mübahat Kütükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme*, s.125.

³⁴ "Ve Karaburun zeytuni ve Çeşmede zeytunun iki yüz dirhemi bir akçaya ola Ve yalı zeytununun vukıyyesi bir akçaya ola" bkz. Ömer Lütfi Barkan, XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar, *Tarih Vesikaları*, C.II, s. 7 (Haziran 1942), ss. 15-40, s. 21.

³⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 58.

yüzyılda Karaburun köylerinde pamuk ziraatı yapılırsa da Çeşme ve Seferihisar'ın gerisindedir. Sadece Boynak ve Saib köylerinde dokuma imalatında ve denizcilikte önemli bir yeri olan keten, kendir veya kenevir üretimine dair bilgiler mevcuttur. Gıda ve tıp alanlarında tohumuyla yağı kullanılan susam bitkisi az da olsa Boynak ile Kösederesi köylerinde yetiştirilmiştir. Çeşme kazasında dut yaprağı üretiminin en yüksek olduğu köyler, Karaburun'un Boynak, Emirdoğan, Saib ve Kösederesi köyleridir.

Küçük sanayi bakımından Karaburun köylerinde su ve rüzgâr gücüyle çalışan un ile yağ üretiminde kullanılan değirmenler mevcuttur. 1529'da 128, 1575'te 146 yel, sel ve zeytin değirmeni mevcuttur. Boynak, Kösederesi, Emirdoğan ve Balıklıgüyük değirmen bakımından ilk sıralarda yer almıştır³⁶.

Hayvancılıkta, on altıncı yüzyılda Çeşme Kazası genelinde en fazla artış, küçükbaş hayvancılığın, özellikle keçi yetiştiriciliğinin yaygın olduğu Karaburun Yarımadasında Emirdoğan (%266) ve Kösederesi'nde (%128) gerçekleşmiştir³⁷. On altıncı yüzyılda mevcut olmayıp, bugün Karaburun ilçe merkezi olan Ahurlu köyü, iki kilometre mesafedeki Saib köyü ahalisinin hayvanları için ihtiyaç duydukları barınakları buraya yapmış olmaları ve bunların sayısının bir hayli fazla olması sebebiyle³⁸ var olmuş ve bu ismi almıştır. Bu da Saib köyünde hayvancılığın önemli ve çok miktarda olduğuna işaret etmektedir. Ahurlu, Yayla ve Çullu köyleri de coğrafi konularından dolayı hayvancılıkta önemli bir yere sahiptir. İzmir limanından Avrupa pazarlarına ihraç edilen başlıca kalemlerden birinin yün olması³⁹. Karaburun Yarımadasındaki küçükbaş hayvan varlığının on dokuzuncu yüzyılda artan ve gelişen bir durum olduğunu işaret etmektedir.

Sonuç

Dağlık bir araziye sahi Karaburun Yarımadasında iskân, dağ eteklerindeki düzlüklerde ve kıyılarda yoğunlaşan köylerden oluşmuştur. Köylerin tarihsel gelişiminde, nüfus ve arazi kullanımının büyüklüğü paralel bir gelişme göstermiştir. Yarımada'nın batısında Sakız Adası ile doğusundaki İzmir Körfezi'nin uluslararası ticarete değişen öncelikli durumları bu gelişmenin belirleyici unsuru olmuştur. On üçüncü yüzyılın sonlarından itibaren Ceneviz kontrolünde uluslararası ticaretin doğu-batı, kuzey-güney güzergahında önemli bir ticaret ve üretim merkezi olarak gelişen Sakız Adası'nın iktisadi yörüngesinde bulunan yarımada'nın batısındaki Boynak Köyü gelişme göstermiş, Suğla Sancağı'nın en kalabalık köyü olarak sivrilmiştir. Önce İstanbul'un Türklerce fethiyle birlikte ticaret güzergahında başlayan değişim, ardından on yedinci yüzyılda İran ipeğinin Batı dünyasına akan ticaretinin transit noktası olarak İzmir'in büyümesi, yarımada'da nüfus ve üretim yoğunluğunun doğusundaki köy yerleşimlerine kaymasıyla sonuçlanmıştır. İzmir'de başlayan uluslararası ticari gelişmeler sonucunda On altıncı yüzyıla ait tahrir kayıtlarında hiçbir

³⁶ Mübahat Kütükoğlu *XVI. Asırda Çeşme*, s.136-141.

³⁷ Mübahat Kütükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme*, s.143-144.

³⁸ Şifahi kaynak Mehmet Karabıyık (1908-) aktaran Cahit Telci, s. 14.

³⁹ Elena Frangakis-Syrett, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Kültür Yayını, İzmir 2006. S. 231.

köyde Rum nüfusu mevcut değilken, on dokuzuncu yüzyıl başlarına ait nüfus kayıtlarında Rum nüfusu varlık göstermiştir. On sekizinci yüzyılın ikinci yarında İzmir'in uluslararası ticarete artan konumu, başta tarım olmak üzere çeşitli iş kollarında ihtiyaç duyulan işçi açığı, yakın adalarda yaşayan Rum nüfusunun getirilmesiyle demografik yapı değişime uğramıştır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde söz konusu değişim nüfus dengesi tamamen değişerek, Rumların Türklere oranı %50'nin üzerine çıkmıştır. Bu değişim, özellikle kuzeyde Ayvalık'tan güneyde Kuşadası'na uzanan kıyı şeridinde yer alan yerleşimlerde dikkat çekici seviyelere ulaşmıştır.

On sekizinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar devam eden İzmir'in Osmanlı topraklarının her köşesine uzanan kısa ve uzun mesafeli deniz ve kara yollarını kullanarak Avrupa pazarlarına ihraç etmek üzere pamuk, pamuk ipliği, ipek, moher ipliği, yün, üzüm, zeytin, palamut ve daha başka birçok ürünü toplaması kuşkusuz tüm Batı Anadolu yerleşimlerinin demografik ve iktisadi yapısını etkilemiştir. Bu makalede, söz konusu değişimin Karaburun Yarımadasındaki oluşumuna ve yapısına yer verilmiştir.

Kaynakça

Arşiv

BOA NFS.d. 2903. H. 29 Z 1246 [10 Haziran 1831]

BOA NFS.d. 2912. H. 29 Z 1259 [20 Ocak 1844]

BOA NFS.d. 3189. H. 29 Z 1308 [5 Ağustos 1891]

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akın Himmet, *Aydinoğulları Tarihi Hakkında bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi, Ankara 1968.

Ardel Ahmet, “Çeşme Yarımadasında Coğrafi Müşahedeler”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 12 (1962), ss. 69-77.

Barkan Ömer Lütfi, XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar, *Tarih Vesikaları*, C.II, s. 7 (Haziran 1942), ss. 15-40.

Çağatay Neş'et, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5 (1947): 483-511.

Erdoğan Mehmet Akif, Bıyık Ömer, *Aydinli Mufassal Defteri (Metin ve İnceleme) Tımar ve Yaya Yoklaması Defteri Parçaları İle Birlikte*, Ege Üniversitesi İzmir Araştırmaları Yayını, İzmir 2015.

Darkot Besim, Tuncel Metin, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1978.

Emecen Feridun, “XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İlaşesi için Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989.

Evlıya Çelebi Seyahatnamesi, c. IX, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Frangakis-Syrett, Elena, *18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Kültür Yayını, İzmir 2006.

_____, Market Networks and Ottoman-European Commerce, C. 1700-1825, *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 25 (86), Nr. 1, The Ottomans and Trade (2006), ss. 109-128.

Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

Karpat Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, ter. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Kütükoğlu Mübahat, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir Büyükşehir Yayınları, İzmir 2000.

_____, *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Ankara 2010.

Map of Western Anatolia ca. 1890

<https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert/G7430-s250-K5-index1.html> 13.05.2019

Mater Barış, *Urta Yarımadasında Arazinin Sınıflandırılması ile Kullanışı Arasındaki İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1982.

Nagata Yuzo, *Tarihte Âyânlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

Opçin Nevin, *Karaburun Monoğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1943-1944.

Ortaylı İlber, “Greeks in the Ottoman Administration During the Tanzimat Period”, Dimitri Gondicas, Charles Issawi (Ed.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, Darwin Press 1999 içinde, s. 161-167.

Sezer Lütfi İhsan, *Karaburun Yarımadasının Fiziki Coğrafyası*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi İzmir 1993.

Shaw, Stanford J. “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 325-338.

Scherzer Karl von, *İzmir 1873*, çev. İlhan Pınar, İzmir Büyükşehir Yayınlar, İzmir 2001.

Tabak Kemal, *Karaburun İlçesi Monoğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1964-1965.

Telci Cahit, *Karaburun Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi Ege Üniversitesi 1992.

Ülker Necmi, *The Rise of Izmir, 1688-1740*, Doktora Tezi University of Michigan 1974.

https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/89741/mod_resource/content/0/PopGeo_3_Population%20Growth%20and%20Change.pdf 23.05.2019

<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/Eklenti/61608,2018-kurtarmakazilaripdf.pdf?0> Nr. 92. 28.06.201.

CİHAN HARBİ ÖNCESİNDE ANKARA VİLAYETİ

Ankara Province Before the Great War

İHSAN SEDDAR KAYNAR*

Özet

Mustafa Kemal Paşa'nın Temsil Heyeti üyeleri ile 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelmesi ile Türkiye siyasi tarihinin en önemli şehri Ankara olmuştur. Milli Mücadele bu şehirden yönetilmiş, İstanbul'daki işgal kalkmasına rağmen, Cumhuriyet bu şehirde kurulmuş ve Türkiye bu şehirden yönetilmeye başlanmıştır. Cumhuriyet döneminde öne çıkan bir şehir olsa da, imparatorluk döneminde de liman şehri olmamasına rağmen önemli bir şehir olduğu bilinmektedir. Ankara'yı tiftik ticareti, muhacir iskanı ve demiryolu gibi bazı konular diğer Anadolu şehirlerinden farklılaştırmakta ve öne çıkarmaktadır.

Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı başlamadan önceki son yıl olan 1913 yılında, Ankara henüz bir Osmanlı şehri iken, Ankara'da valilik yapmış Hulusi Bey'in hazırladığı belgeler üzerinden Ankara'nın iktisadi durumu ele alınacaktır. Hulusi Bey, Mayıs 1913'te Ankara'ya vali olarak atanmış ve Ocak 1914'de Hicaz Demiryolu Genel Müdürlüğüne atanana kadar vali olarak kalmıştır. Kısa bir süre valilik yapmış olsa da, Ankara üzerine çok önemli raporlar hazırlamıştır. Hulusi Bey'in hazırladığı raporlarda dönemin hâkim yönetici bakışının çok açık bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Daha yeni valisi olduğu bir vilayetin gelişmesi ve ilerlemesi için kullandığı ifadelerde bunları görmek mümkündür. Çalışmanın temel kaynağı olarak Osmanlı Arşivinde yer alan Hulusi Bey imzalı, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen raporlar kullanılacaktır. Eğitim, sağlık, bayındırlık, ziraat ve ticaret ile idari yapı üzerine detaylı veriler aktarılan rapora, Hulusi Bey'in aynı dönemde tiftik ve Ankara için önemli olan diğer konular hakkında yazdığı müstakil raporlar da incelenecektir.

Hulusi Bey'in hazırladığı belgelerdeki politika önerilerini önemli hale getiren ise burada yazıya dökülen pek çok önerinin 1950'lere kadar yürütülen politikalarla şaşırtıcı bir şekilde ve büyük ölçüde benzerlikler içeriyor olmasıdır. 1913 yılında şehrin valisi tarafından hazırlanan belgeler üzerinden Ankara'nın incelenmesi, Ankara'nın bir Osmanlı şehri olarak savaş öncesinde bütünlüklü bir değerlendirmesinin yapılmasına imkan verecektir. Çalışmada özellikle iktisadi durum öne çıkarılacak olsa da toplumsal doku ve coğrafyanın imkanlarına da dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ankara, Vali Hulusi Bey, Umran ve Terakki Programı, 1913.

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, seddar@gmail.com

Abstract

Ankara has become the most important city in Turkey's political history after Mustafa Kemal Paşa and the Members of *Temsil Heyeti* came there on 27 December 1919. National Struggle was led from and the Republic was founded in this city. Despite İstanbul was no longer under occupation at that time, the new government began ruling from Ankara. Even though it was not a port city, it was an important place during the imperial period and it reserved its significance during the Republican era. Ankara stood out from other Anatolian cities due to mohair trade, railway transportation, and migrant resettlement.

In this paper, Ankara's economic situation in 1913, only one year before the start of the Great War, will be discussed basing on the archival records which Governor Hulusi Bey prepared. When Ankara was still an Ottoman city, Hulusi Bey was appointed as the governor of Ankara in May 1913 and stayed in this position until January 1914, when he was appointed as the General Manager of the Hicaz Railway. Although his position as governor of Ankara did not last long, he prepared very important reports on Ankara. In the reports that prepared by Hulusi Bey, one can see the dominant manner of rule of the Ottoman period very clearly. Governor Hulusi Bey's expressions in these reports clarified the state ideology of Ottoman governments concerning development and progress. The main source of this paper is the Ottoman Archival records that Hulusi Bey signed and sent to the Ministry of Interior. These records give further details on education, health, public works, agriculture and commerce as well as administrative structure of Ankara. Other individual reports of Governor Hulusi Bey that contain information on mohair and other important issues for Ankara will also be examined.

Documents prepared by Hulusi Bey also contained lots of policy recommendations. The significance of these recommendations is that they show surprisingly large similarities with the policies carried out during 1950s. The examination of Ankara by using the archive documents prepared by the governor of the city in 1913 would allow us to carry out a thorough evaluation of Ankara in the pre-war period as this city was still an Ottoman city. Although the economic situation would be emphasized in the paper, social and geographic aspects would also be examined.

Key Words: Angora, Governor Mr Hulusi, Public Works and Progress Program, 1913.

Giriş

Bu çalışmada Ankara Valisi Hulusi Bey'in 1913 yılında hazırladığı ve Ankara'yı Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önce ele alan program incelenecektir. Mayıs 1913 ile Ocak 1914 tarihleri arasında Ankara Valisi olan Hulusi Bey, valilik görevi sonrasında Hicaz Demiryolu Genel Müdürlüğüne atanmıştır. 1913 yılının Aralık ayına tarihli olan Ankara'nın *Umran ve Terakki Programı*, savaş öncesinde Ankara halen bir imparatorluk şehri iken hazırlanmış en son metin olarak iktisadi ve sosyal tarih açısından çok önemli veriler içermektedir. Hulusi Bey'in Ankara ve imparatorluğun geneli için önerilerini içeren programda; dönemini "sınır

tanımadan” eleştiren ve eğitimin kilit rolüne vurgu yapan bir yönetici bakışının açık bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Vilayetin ve imparatorluğun gelişmesi ve ilerlemesi için önerilerde bulunmadan önce, geri kalmışlığın ve ilerleme olmamasının nedenlerini açıklarken kullandığı ifadelerde bunları görmek mümkündür. Çalışmanın temel kaynağı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan Hulusi Bey imzalı, Dahiliye Nezareti’ne gönderilen belgeler kullanılacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde belgenin fiziksel özellikleri verilecektir. İkinci bölümde, programın özgün haline sadık kalınarak Hulusi Bey’in kullandığı ifadeler ve düşünceleri güncel bir şekilde aktarılacaktır. Sonuç bölümünde programın yorumlanması ve Hulusi Bey’in önerilerinin tartışması yapılacaktır.

Belgenin Özellikleri

Dahiliye Nezaretine yazılmış “*Ankara vilayetinin umran ve terakkisini sağlamak için izlenecek yolu açıklayan programdır*” olarak özetlenen bu program kendi içinde altı alt bölümden oluşmaktadır. Nezaretten 17 Eylül 1913 [4 Eylül 1329] tarihinde istenilen 453 numaralı mektuba yanıt olarak, vali tarafından hazırlanmıştır.¹ İlavelerle beraber 27 sayfa olan program 4 Aralık 1913 [5 Muharrem 1332, 21 Teşrin Sani 1329] tarihinde arşive kaydedilmiştir.

Belgenin ilaveleri arasında Ankara’ya ilişkin önemli evraklar olduğu görülmektedir. Programın eğitim alt bölümünde *Ankara Terakki-yi Maarif Cemiyeti*’ne atfı yapılmakta ve valinin İstanbul’a gönderdiği belgeler arasında bu cemiyetin nizamnamesinin tam metni yer almaktadır.

Vali Hulusi Bey’in programı sunuşunda, bir vilayette eğitim, nafia, ziraat ve idare işlerinin bir an önce çözülmesi gerektiği, bunun da her valinin fikir ve uygulamasına bırakılmadan, daimi bir program ile yapılabileceği belirtilmektedir. Bu nedenle programda genel önerilerden sonra Ankara için masraf çıkarılmakta ve bu masraflar detaylı olarak yıllara dağıtılmaktadır. Teknik olarak önce bir somut durum ele alınmakta, sonra bir çözüm önerisi yapılmakta ve bu önerinin Ankara’ya uygulanmasının masrafının ne olacağını içeren bir hesaplama yer almaktadır. Vilayetin gelirinin yeterli olmayacağı bu ek masrafları hükümetten istemekte ve bunun da bir anda karşılanamayacağı açık olduğu için harcama süreci yıllara yayılmaktadır. Programın Ankara ile ilişkilendirilmesinde valinin 1913 yazında Ankara Vilayeti içinde yaptığı *devir ve teftiş* gezisine referanslar verildiği görülmektedir.

Belgenin İçeriği

Program, **eğitim** ile başlamaktadır. Bir memlekette ziraat ve tarım ile sanayi ve ticaret gibi bayındırlığın da gelişmesi, o memlekette oturanların fikren yükselmesi ve insanların eğitim seviyeleri ile ilgilidir. Vali Hulusi Bey, yakın zamanda Ankara Merkez Sancağında yaptığı *devir ve teftiş* sırasında buna bizzat şahit olmuştur. Yerel halktan öğrenci ve öğretmenlerle yaptığı görüşmeler sonrasında, Ankara Vilayetinde eğitimin acınacak bir halde olduğunu görmüştür. Köylülerin dinlerini, mezheplerini

¹ BOA, DH.ID, 80/4, 5 Muharrem 1332 [4 Aralık 1913]

ve milliyetlerini bilmeyecek derecede cahil olduğuna, bu gezi sırasında bizzat şahit olmuştur.

Öncelikle köylerde “*iptidai mektepler*” kurulmalı ve mümkün olduğunca “*ulum-ı cedide tedrisi*” okutulmalıdır. Milletin sosyal ve siyasi meseleleri anlayabilmesi ile kendi yararını bilen ve memleket ve devletin yararlanabileceği akli başında yeni bir nesil yetiştirilmesi için bu şarttır. Ankara'nın kazalarında, vilayet ve hatta liva merkezlerindeki mevcut öğretmenler, ülkenin halini ve gereksinimlerini anlayacak ve ona göre öğrencileri aydınlatacak durumda değildir. Bu okullar için yeni istihdam edilecek nitelikli öğretmen bulmak da zordur. Mevcut öğretmenlere, Maarif Nezareti tarafından bir *Tarifname* hazırlanmalı ve öğretmenlerin ona göre eğitim vermesi sağlanmalıdır.

Köylerde okullar genellikle köylülerin teşviki ile açılmakta ve öğretmenlere yardımlaşma şeklinde *ücret* verilmektedir. Liyakat sahibi öğretmenlerin istihdam edilmesi için öğretmen maaşlarının hükümetçe verilmesi gerekmektedir. Köylüler eskiden beri, köylerinde okul olmasa da, köyün büyüklüğüne göre sayıları değişen ve daima “hoca” olarak anılan kişileri istihdam ederler. Hocalara, katlandıkları sıkıntıya oranla köyde yetişen ürünün türüne göre aynı olarak zahire ve hububat verilerek, ücretlendirme yapılır. Verilen zahire ve hububatın nakit değeri ortalama yıllık 1500-2000 kuruştur. Her köy için görevlendirilecek öğretmene ayda 300 Kuruş ile yıllık 3600 Kuruş verilmesi uygundur. Köylüler bunun zaten bir kısmını aynı olarak verdiği için, her öğretmen için devletin vereceği miktar yıllık 2500 Kuruş civarında olur. Ankara Vilayetinde 3606 köy vardır. Her köyde bir okul açılırsa, öğretmenlere maaş olarak yıllık 7.572.600 Kuruş tahsis edilmesi gerekir. Başlangıçta bu miktarda paranın vilayetten yıllık tek kalem olarak verilmesi mümkün değildir. Vilayetin bütçesinde para olmadığı gibi, istihdam edilebilecek uygun öğretmen bulmak da mümkün değildir. Öğretmen ihtiyacını yıllara yayarak gidermek gerekir. Detaylı bir şekilde iptidai mekteplerle ilgilenildiği görülse de İdadi, Sultani ve Darül Muallimi Rüşdi gibi okullar için de programda masraf çıkarılmış ve cetvele eklemiştir.

Gerekli şeyleri yapmak hükümetin görevidir, ancak devletin başarısı milletin birbirine destek olmasına bağlıdır. Bu açıdan Ankara Vilayetinin Merkez Sancağında kurulan *Terakki-i Maarif Cemiyeti* gibi yapıları, vilayetin geneline yaygınlaştırmak ve cemiyetler aracılığıyla toplanacak yardımların, hükümetin eğitim konusunda ilerlemesinde katkısı olacaktır.

Vilayetin en önemli ihtiyaçlarından biri de **sıhhiye** işleridir. Gerçi eğitim ilerledikçe, halk kendi sağlığını korumaya başlayacaktır. Ancak eğitimle beraber sağlık sorunlarının çözülmesini beklemek epey zaman alır. Sıhhiye işleri, vilayet idaresinin tekelinde olduğu için, çok önem verilmesi gereken görevlerdendir. Salgın hastalıklarla nüfusun azalmasına neden olacak sebepleri ortadan kaldırmak hükümetin görevidir. Ankara Vilayeti ve liva merkezleri ile kazaların çoğunda sıhhiye memuru vardır. Bunlara seyyar doktorlar da eklendiğinde Ankara Vilayeti genelinde toplam 25 kişi sağlık alanında çalışmaktadır. Vilayetin genişliği yaklaşık 92.000 km² ve genel nüfusu 1.152.408 kişidir. Böylece 1 doktora 55.255 km² alan ve 3.201 kişi isabet etmektedir. Bir doktorun tek başına baş edebileceği bir alan değildir.

Devletin nüfusu artırma ihtiyacı olduğu açıktır. Bu nedenle devletin geleceği ve istikbali için, katlanılacak masrafa bakılmadan sağlık memuru istihdam edilmelidir. Sağlık memurları, her kazada hükümetten maaş alan birer doktor ile çalışmalıdır. 10 köyü geçmeyecek büyüklükteki kırsal alanlarda kaza doktoruna bağlı birer *Sihhi Mıntika* oluşturmalı ve bu mıntikalardan sorumlu doktor tayin edilmelidir. Belediye geliri müsait olan kasabalarda, belediyelerin maaş vererek doktor istihdam ettiği görülmektedir. Belediyelerin kendi masraflarını bile karşılayacak maddi gücü olmadığı için, bir de belediye doktoru istihdam etmesi mümkün değildir.

Programın en çarpıcı önerisi olarak öne çıkan 10 köylük alanlara birer doktor istihdamı, vilayetin 3606 köyü için mevcuda ilave olarak en az 360 yeni doktorun istihdamı demektir. 10 köyden oluşan kırsal alanda bir doktor istihdam edilmesi doktorun isteğine bırakılmamalı, keyfiyeti ortadan kaldıracak idari düzenleme yapılmalıdır. Okuldan mezun olan doktorun en azından 3 yıl süre ile sihhi mıntikalarda *seyyar doktor* görevini yaptıktan sonra doktor olarak istihdam edilebileceğine dair bir usul ve nizamname çıkarılmalıdır. Böylece doktorlar memleketin hıfzıssıhha açısından gerekli görülen konularını seyyar doktorluk yaparak öğrenebilecektir. Bu takdirde Ankara'ya yeni tayin edilecek 360 belediye doktoruna ayda 800 Kuruş maaş üzerinden yılda 3.456.000 Kuruş ek tahsisat ayırmak gerekir. Bu meblağın hemen 1 yılda ödenmesine imkân yoktur. Yıllara yaymak gerekir. Bu sayıda doktorun çalışmaya başlaması halkın sağlık konusuna dikkatini çekecek ve halk kendiliğinden hastane kurmaya başlayacaktır.

Programın alt bölümlerinden biri de **nafia** işlerine ayrılmıştır. Nafia işleri arasında bataklıkların **kurutulması, sulama, turuk-ı âdiye ve demiryolu** yer almaktadır.

Bataklıkların kurutulması; toprak durumunun iyileştirilmesine katkı sağlarken, ayrıca vilayetin genel sağlığını da iyileştirir. Ankara Vilayetinin haritasına dikkatli bakılırsa, kasaba ve köylerde gezilirse sıtma ve humma gibi halkın doğduğu günden itibaren sağlığını tehlikeye atan hastalıkların kaynağının bataklik araziler olduğu kolayca görülebilmektedir. Bataklik alanların kurutulması ile yeni topraklardan tarımda yararlanılabileceği gibi, bölge halkı da hastalıklardan kurtulmuş olur. Böylece genel nüfusun çoğalmasını engelleyen hastalıklar ortadan kalkar. Doktorların meşguliyeti azalırken, doktorların daha önemli işlerle uğraşmaları mümkün olabilir. Bu nedenle bataklıkların kurutulması ile *nakten ve vakten* ne kadar ilgilenilirse, o kadar önemlidir. İlkel yöntemler yerine fenni yöntemler kullanılmalıdır. Yapılan tetkiklere göre Ankara Vilayetinin yaklaşık 501 km² alanının bataklik olduğu görülmektedir. Bataklığın kurutulmasında km² başına 500 kuruş masraf yapılacağı tahmin edilmektedir. Ankara'yı bataklıklardan kurtarmak için sadece 250.500 Kuruş gereklidir. Ancak bir yıl içinde bu paranın tamamının bulunamayacağı açıktır, bu nedenle cetvelde yıllara bölüştürülmüştür. Ankara'da sulama işleri için ayrıca bir şeyler yapılması planlanmamaktadır. Bataklıkların kurutulması sürecine para aktarılması yeterlidir.

Programda bataklik olarak geçen Ankara'nın su varlıkları arasında Kayseri'deki Sultan Sazlığı, Kırşehir'deki Seyfe Gölü ve Ankara'daki Mogan Gölü de

bulunmaktadır. 501 km²lik bataklık alanların tamamının yerleri ve büyüklükleri şöyledir: Ankara İstasyonu'nda 2 km², Mogan Gölü 2 km², Sincanköy istasyonunun güneyinde 4 km² büyük göl, Malıköy istasyonunun güney doğusunda 13 km², Malıköy İstasyonunun güney batısında 2 km², Sivrihisar Kazası Fethoğlu Köprüsü ile Akköprü mevkii arasında 24 km², Sivrihisar Kazası İlyas Paşa mevkiinde 12 km², Sivrihisar Kazası Toprak Pınar ile Sinanlı mevkileri arasında 6 km², Sarıköy İstasyonunu ile Beylikahur civarında Danişmend mevkiinde 5 km², Sarıköy İstasyonu ile kuzeyindeki Ahmed Çiftliği civarında 8 km², Sarıköy İstasyonu kuzeyinde 3 km², Sarıköy İstasyonu güney batısında 2 km², Kırşehir'in kuzey doğusundaki 80 km² Seyfe Gölü, Kayseri'nin güneyindeki 232 km² Sultan Sazı, Kayseri'nin güney batısındaki 80 km² sazlık, Kayseri'nin güneyindeki 27 km² sazlık.

Turuk ve Maabir Meselesi, eskiden beri insanları ilgilendiren en önemli meselelerden biridir. Halkın beklentilerine göre ve isteklerine uygun davranılsa, vilayetin her yerine yol inşa etmek gerekir ki, bu da mümkün değildir. Çünkü *turuk ve maabirin* önemi, başlıca iç ürünlerin demiryolu istasyonlarına ve limanlara nakil ve ihracında ortaya çıkar. Eğer mahreç olunan yer ile imal ve üretimin yapıldığı yer arasında mesafe farkı belli bir sınırı geçerse *turuku adiyeye* yapımı ile ticaretten bir fayda elde edilmez. Çünkü nakliye masrafının artışı ile malın değeri artacağı için malın üretiminin yapıldığı yerde satılması daha uygun olur. Vilayetin yol ağını büyüten bu yollar sadece ara sıra bu yoldan gidecek az sayıda yolcunun işine yarar. Gerçi ulaşımın kolaylaşması ile posta ve asker sevkiyatı da bu yollar üzerinden yapılabilir hale gelir. Vilayetin her yerinde yol şebekesini genişletmek ve düzgün şose inşa etmeye gerek yoktur.

Turuku adiyenin önemi, vilayet merkezini diğer vilayet merkezlerine ve kasabaları birbirine bağlayan yolların her vilayet ve kasabanın çeşitli emtia ve ürünlerinin mübadelesi için uygun olduğunda artar. Ankara Vilayetinde sevk ve ihraç olunacak meta en çok tarım ürünleri olduğundan, bu ürünlerin uzun mesafeli mübadelesi mümkün değildir. Bu nedenle Ankara'nın ihtiyaç duyduğu yol, düşük maliyetle yapılmalı ve hızlı nakliyata izin vermelidir. Bu, ancak demiryolu ile mümkündür. Ankara Vilayetinde her şeyden önce yapılması gereken *turuku adiyeye*, ürünlerin mahreci olan demiryoluna en hızlı ulaşımına imkan verecek yollardır. Memalik-i Osmaniye'de *turuk ve maabir* inşaat usulü yanlıştır. Yolun güzergâhı ortaya çıktıktan sonra, inşaata her yerden başlanılmakta ve o yıl içinde bitmeyen kısımlar, gelecek yıllara bırakılmaktadır. Bu karmaşık yapım usulü nedeniyle, köprüsü biten yolun yolu yarım kalır, yolu biten yolun köprüsü yarım kalır. Gelecek yıllara ise, mevcut yapılmış yerlerin de bakıma ihtiyacı olur ve yarım yapılan kısımların harap olduğu görülür. Hulusi Bey'in önerisi ise vilayet bedeli nakdiyesine göre en önemli yollar hangisi ise önce onlar tamamlanmalı ve bu yollar baştan sona köprüleri dahil yapılmadan diğerlerine başlanılmamalıdır. Yolun tamamlanması ile yetinilmemeli ve her kilometre için 30 Lira tamir masrafı ayrılmalıdır.

Halen *bedelati nakliye* miktarına göre *Turuku Adiyeye* ayrılan meblağ cetvelde gösterilen 1.027 km'ye ulaşmış, her km için 80 bin Kuruş hesabıyla toplam

82.160.000 Kuruş masrafa yapılmasına ihtiyaç vardır. Yolların yapımı uzun yıllara yayılacağından inşaa ve tamirin gecikmemesi için ek tahsisat gereklidir.

Demiryolu hatları eskiden beri imtiyaz ile yapılmaktadır. Bir hattın yapımına karar verilmesi için iktisadi açıdan Nafia Nezaretinin değerlendirmesi gerekir. Ankara Vilayeti dahilinde gerek askeri ve gerek iktisadi açılardan her şeyden önce inşası gerekli görülen demiryolu Ankara-Sivas ve Kayseri-Ulukışla hatlarıdır. Bu iki demiryolu hattından Kayseri-Ulukışla Demiryolu ertelenebilirse de, Ankara-Sivas Demiryolu mutlaka yapılmalıdır. Eğer önce Ankara-Sivas Demiryolu yapılırsa devlet hazinesi zarara sokulmamış olur. Çünkü Kayseri-Ulukışla hattının başı ve sonu Anadolu ve Bağdat Hatları Şirketi Osmaniye'nin imtiyazı altında bulunan hatlara bağlanacaktır. Her iki şirketin esas sermayesi Deutche Bank'a ait olduğundan, Kayseri-Ulukışla şube hattının inşası için ağır şartlar teklif etmesine fırsat verilmiş olur. Hazineyi zarara sokmamak için Kayseri-Ulukışla demiryolunun yapımı, Ankara-Sivas Demiryolu imtiyaz şartları görüşülürken kararlaştırılmalıdır.

Ankara Vilayeti halkı, eskiden beri **ziraat** ile uğraşır. Bu nedenle vilayetin **ticareti** tarım ürünleri ve kısmen de yapağı ve tiftik ihracatı ile sınırlanmıştır. Ankara'da 5.674 km² araziden ürün alınmaktadır. 1 yıl ekilen alan, ikinci yıl dinlendirildiği için ekilebilir alanlar 11.348 km² yani kabaca 12.000 km²'dir. Vilayet arazisinin tarıma uygunluğuna rağmen, ziraatın yeni tekniklerle teşvik edilmesi ve köylülere nasihat verilmesine rağmen, önerilen yeni teknikler vilayette yaygınlaşma imkanı bulmamıştır. Köylüler, geleneksel yöntemlerden ve alıştıkları usullerden vaz geçirememiştir. Burada da eğitimin önemi ortaya çıkmaktadır. İnsanların faydasını sağlayacak şekilde eğitim yaygınlaşır ve ilerlerse, bu sorun da aşılabacaktır. Eğitim ile bir ilerleme sağlanması için epey zamana ihtiyaç olduğundan tarımın ilerlemesine hizmet edecek vasıtaların bulunmasına ve önlemlerin alınmasına gerek vardır.

Bir süredir köylülere Avrupa cinsi pulluklar dağıtılmaktadır. Eski pulluklara göre daha ağır olduğundan yeni pulluklar toprağı daha derinden işleyebilmektedir. Ancak çift hayvanları cılız ve bakımsız olduğundan köylüler bu yeni pullukları kullanmaktan çekinmektedir. Tarımın geliştirilmesi için bir yandan Avrupa cinsi pulluklar yaygınlaştırılmalı, diğer yandan da hayvan cinsleri ıslah edilmelidir. Vilayet genelinde iyi cins boğa ve aygır dağıtmak gerekir. Farklı derinliklerde çukur açabilen pulluklar yaygınlaştırılırken, bunları öğretebilecek ziraat muallimleri ve müstahdemleri istihdam edilmelidir. Maaşlar ve yeni tarım aletlerinin alınıp köylere dağıtılması ve saklanmasında kullanılacak depoların inşaatı için 1.648.600 Kuruş tahsis edilmesi gerekmektedir. Köylülere dağıtılacak yeni tarım aletlerinin ve iyi cins hayvanların parasını ödeyebilmeleri için Ziraat Bankası Şubelerinin düzenlenmesi gerekmektedir. Bankanın finansal yapısının taksitli olarak köylülere borç vermeye uygun olmaması nedeniyle, vilayete ilave tahsisat yapılması gerekiyor. Ankara'da ziraatın gelişmediği bölgelerde her gün teşvik ve nasihat almaktan aciz olan köyler için Rusya ve Romanya'nın ziraatta ilerlemiş bölgelerinden muhacir çağırarak Ankara'ya yerleştirmek gereklidir. Böylece köylere birer numune gösterilmiş olur ve amaca ulaşılması hızlandırılmış olur.

Tiftiğin bir zamanlar kıyyesi Yarım Lira kadar yükselmiş olsa da, son yıllarda Ümit Burnu'nda tiftik keçisi yetiştirildiği için kıyyesi 14-15 Kuruş'a kadar düşmüştür. Bu nedenle Ankara'nın ticaret hacmi küçülmüş ve gelirleri önemli oranlarda düşmüştür. Tiftik keçilerinin yurtdışına ihracı *İrade-i Seniye* ile yasaklanmışsa da, bu işle uğraşanların her türlü çabaları ile 3-4 yılda bir gerekli olduğu kadar damızlık yurtdışına bir şekilde gitmektedir. Bu kaçakçılığın denetlenerek önlenmesi gerekmektedir. Ankara Vilayeti her yıl önemli miktarda yapağı ihraç etmektedir. Bu yapağılar, ipliğe çevrildikten sonra birkaç misli fiyat ile vilayete geri gelmekte ve vilayetteki dokuma imalathanelerinde kullanılmaktadır. Eğer vilayette sadece tiftik ve yapağının kullanıldığı bir iplik fabrikası kurulursa, her yıl vilayet dışına çıkan paranın önemli bir kısmı vilayette kalacak ve halkın serveti çoğalarak memleketin ve devletin ümründe kullanılabilir. Hükümet, ticaretle uğraşarak başarılı olamayacağından, iplik fabrikasının ya da diğer başka fabrikaların kurulmasında yerli ve yabancı sermayedarların aranması ve bunların Ankara'ya çağrılmasında hükümet kolaylık sağlamalı ve teşvik vermelidir.

Program'da vilayetin **idaresi**, toplumun bütününe ilgilendirdiği için detaylı bir şekilde açıklanmaktadır. Programın idare alt başlığında *Teşkilatı İdare*'nin genellikle vilayetin iktisaden en iyi tabakasına eriştiği eleştirisi ile başlamaktadır. Toplumun iktisaden alt tabakalarını oluşturan köylüler, kanun ve kurallara uymadan yaşamaya devam ederlerse, yaşamları *bedeviyet hayatını* andırır. Devlet zor ve baskı ile insanların güvenini kazanamaz. Köylülerin durumu kötüdür. Çünkü kanun, mevzuat ve buyrukların yerine getirilmesinde keyfilik vardır. Bu hal, idarenin düzenini bozmaktadır. Köylüleri içinde buldukları ve çıkılması zor cehalet ve sefaletten bir an önce kurtarmak için, devlet her türlü fedakarlığı yapmalıdır. Şimdiye kadar yapılan incelemelere ve araştırmalara göre köylülerin cahil ve sefalet içinde oldukları görülmüştür. Köylülerin bu halde olmasının nedeni, devletin onlardan, mallarından ve canlarından her ne istemiş ise almış olmasına rağmen, köylülerin bu bitip tükenen halleri dikkate alınmadan, devletin istemeye devam etmesidir. Bu şekilde hükümet sürekli almakta ve köylüler de sadece vermektedir. Buna bir de bu durumu kişisel faydalarına uygun gören cahil köy imam ve hocalarının diyanet ve şeriat perdesi altında özel telkinlerde bulunmaları da eklenmektedir. Çaresiz köylüler bu sebepler ile şimdiye kadar miskin bir teslim olma ve tevekkül ile her türlü insani ve yaşamsal ihtiyaçlardan mahrum bir hayat geçirmiştir.

Köylülerin bu durumdan kurtarılması için fikri düzeylerinde yükselme, bunun için de eğitimin anlamlı sonuçlar verebilecek kadar genelleşmesi ve yayılmasına kadar; yapılabilecekler üç başlıkta toplanmaktadır. Her şeyden önce sürekli bir itaat ve sadece tevekkül tavsiye ve telkin ile halkın aklını uyuşturan köy imam ve hocaları, tedbir alınarak hızla değiştirilmelidir. Yerlerine, köylülerin her türlü fedakarlığı yaparak çocuklarını eğitim ve terbiye verme azmi ve fikri oluşturacak, eğitime ve özellikle medeniyetin ilerlemesine karşı bir ilgi uyandırabilecek değerli hocalar tayin edilmelidir. **İkinci olarak** idarenin açıkça her istediğini alıp asla mecbur olmadıkça hiçbir şey vermeyen görüntüsü güvensizlik oluşturmaktadır. Bunu yok etmek için eski dönemle meşrutî idare arasındaki en önemli fark olan hakkın meydana çıkarılması ve adalet dağıtılmasının öne çıkarılması gerekmektedir. Bunu pratikte gösterebilmek

için; köylülerin ihtiyacı olan haklarının korunması, hayvan hırsızlıklarının engellenmesi, arazi davalarının hızlı ve hakkaniyetli görülüp incelenmesi, *tekâlif-i emiriyenin* hak ve adilce tarh ve tahsili, şeri işlemlerin, nüfus kayıtlarının güzel yapılması ve özellikle halkın genel canından, ırzından, malından emin olarak yaşayabilmesi için gerekli asayiş ve adliye işleri olgunlukla ve süreklilik için halledilmelidir. **Üçüncü olarak**, genellikle büyük ya da küçük, zengin ya da fakir fark etmeden insanlar eskiden beri tamamıyla kendi menfaatlerine de olsa toplumsal ve iktisadi her işin hükümet tarafından yapılmasını bekleme alışkanlığına sahiptir. Bu durum halkın hükümete karşı ciddi bir güven oluşturmasını da beraberinde getirmektedir. İktisadi teşebbüslerin kurulmasında, hükümet, teşebbüsleri himaye ederek teşvik sağlamalı ve bu şekilde ticaretin ve ülke servetinin genişlemesini ve artmasını sağlamalıdır. Diğer yandan belediyeler de güçlendirilerek şehir, kasaba ve köylerin özellikle geleceğe ilerlemelerinde imar ve gerekli süslemelerinde görev almalıdır.

Ankara Vilayetinin *Umran ve Terakkisi* için takip edilecek hareket hattını çeşitli başlıklar altında veren bu programın son kısmı olan **hulasa**sında mevcut duruma göre yapılan önerilerle ve belirlenen gerçek ihtiyaçlara göre her alt bölüm için bir fikrin özeti verilmiştir.

Memlekette herkesin doğal ihtiyacı **eğitim**dir. Her şeyden önce her türlü insani ve medeni gelişmenin esas temeli olan eğitim tamamen genelleştirilip yaygınlaştırılmalıdır. Eğitim, bir milletin toplum hayatı ve medeniyetinin varlığına aittir. Her türlü imkansızlığa rağmen geleceğe ilerlemekten asla ümit kesmeden, eğitim yolunda hareket edilmelidir. Her şeyden önce köylerde *ibtidai mektebi* kurulmalı, yeterli sayıda öğretmen istihdam edilmeli ve yeni eğitim müfredatı uygulanmalıdır. Bu okullarda istihdam edilecek özelliklere sahip öğretmenlerin bir anda tedariki imkansız olduğundan, vilayet merkezindeki *Darül Muallim*'den peyderpey mezun edilecekler arasından seçim yapılmalıdır. Her köy okulu öğretmeni için halkın eskiden verdiği nakit ve aynı miktar üzerinden, hükümetin payına öğretmen başına yıllık 2.500 Kuruş, vilayet genelindeki 3606 köy ve öğretmen maaşı için yıllık 7.572.600 Kuruş ek tahsisat gerekmektedir. Bunu bir yılda yapmak mümkün olmadığı için zamana yaymak gerekmektedir. Ayrıca hükümetin eğitimi genelleştirmesi konusunda önemli maddi harcama yapması gerekse de, eğitimi ilerletecek kurumların kurulması ile halkın eğitime ilgisi artacak ve köylüler kendiliklerinden okul kurmaya ve öğretmen istihdam etmeye başlayacaktır. Bu da hükümetin gelecekte yapacağı masrafları azaltacaktır.

Yerelin ihtiyaçları ve mevcut köylerin sayısına göre 10 köyü bir **sağlık** mıntıkası yaparak, 360 doktorun istihdamıyla doktorlara ayda 800 Kuruş hesabıyla, yıllık 3.456.000 Kuruş'un bir yıl içinde ödenmesi mümkün değildir. Eğitim meselesi çözüldüğünde halkın hıfzıssıhaya dikkati artacak ve bu şekilde hükümetin ileride yapacağı masraf azalacaktır.

Bayındırlık konusunda vilayetin en önemli gündemi bataklıkların kurutulması, sulama ve *turuku adiyeye* yapımı ve tamiridir. Bataklıkların kurutulması hem ziraat alanlarının iyileştirilmesi hem de genel sağlığa fayda sağlayacaktır. Böylece ulaşımın

iyileştirilmesine ve yolların yapımına, acilen kurutulması gereken bataklıkların masrafı da eklenince hesaplanan masraf, yıllara bölününce bulunan 250.500 Kuruş cetvele eklenmiştir.

Ankara'daki **tarım** alanları, halkın geçimini sağlayabileceği kadar verimlidir. Vilayetin her tarafında geleneksel yöntemlerle ve basit aletlerle tarım yapılması, çift hayvanlarının etkin kullanılmaması, çiftçilerin refah ve saadetini sağlayamadığı gibi en temel ihtiyaçlarını bile karşılamalarına izin vermemektedir. Bu nedenle mesela bir yıl içinde köylünün ihtiyacı olan az miktarda bir masraf için ayda %4-5 faizle özellikle Hristiyan tefecilerden borca mecbur olması, gelecek yılın ürünü ile ödeyemeyeceği yüksek bir borç sarmalına girmesine neden olmaktadır. Ömrü boyunca, hatta gelecek kuşakların da bu borçtan kurtulamayacağı görülmektedir. Bu şekilde çoğunluğu çiftçi olan köylüler her zaman sefil ve perişan olduklarından, çiftçilerin yeni ziraat aletlerini kullanmaları gereklidir.

Umran ve Terakki Programı'nın **idare** alanında yapması gerekenleri dört başlıkta ele almaktadır. Öncelikle köy imam ve hocaları mutlaka Dârül Muallim ve ulûm-ı cedide müfredatı ile eğitildiği medreselerde yetiştirilmiş olmalı ve bu sağlanana kadar vilayetteki nitelikli kişiler istihdam edilmelidir. İkinci olarak halkın hükümete karşı güvenini tesis edecek olan hukukun sağlanması gözetilmeli, hayvan hırsızlığı önlenmeli, arazi sorunları hızlı ve hakkaniyetli çözüme kavuşturulmalı, *tekalifi emiriye* kurallarına uygun adil ve hakça dağıtılmalı, bütün bunlar için mevcut kanun ve kurallar gerektiği gibi uygulanmalıdır. Üçüncü olarak askerlik gibi önemli bir konuyla doğrudan ilgisi olduğu için çok önemli olan nüfus kayıt işlemlerinin sağlıklı bir şekilde yapılması ve askerlik işlemlerinin hakkaniyete uygun yapılarak bölük zabitlerinin kanunları herkese duyurmasına özen gösterilmeli ve yerelerde düzenli yoklamalar yapılmalıdır. Özellikle celp ve toplanma konusunda zabitanın dikkatli davranarak mesela 100 nefer toplamak için 150-200 nefer adına celp pusulası gönderip bunlardan istediklerini kıtaya sevk edip, istediklerini köylere geri göndermek gibi keyfi işlemler yapılmamalıdır. Bölük zabitleri askerlik yoklamalarında düzenleyecekleri vukuat ve yoklama defterleri ile askeri doktor tarafından yapılan muayene raporlarının tasdik edilen örneklerini nüfus sicil kayıtları ile birleştirip, askerlik için kullanılacak kesin celp evrakı hazırlanmalıdır. Son olarak İnzibatiye ve Adliye İşlemlerinin belli bir olgunlukta becerilebilmesi için vilayet jandarma alayı tensikatından boşalan kadroların bir an önce polis memurlarının iyileri ile doldurulması gerekmektedir. Adliye memurları liyakat sahibi ve özellikle namuslu ve onurlulardan seçilmelidir. Mahkemeler doğruluk ve hakkaniyet ile karar almalı, işlemleri yürürlükteki usullere göre yapması için devamlı ve ciddi bir şekilde denetlenmelidir. Memurun görevini yerine getirirken denetlenmesi sonucunda görevini kötüye kullandığı görülürse, hemen azledilmelidir. Sonuçta memleketin bütün ihtiyacı toplumun iktisadi olarak ümrani ve ilerleyebilmesi için vilayetin idaresinin doğru yola sokulması kesinlikle önemlidir.

Tablo-1: Programın Uygulanması için Yedi Yıllık Masrafların Özet Cetveli

	1. sene	2. sene	3. sene	4. sene	5. sene	6. Sene	7. Sene	8. Sene
Sihhiye	576000	1152000	1728000	2304000	2,880,000	3456000	-	-
Nafia	10301316	10301312	10301312	10301312	10301312	10301312	10301312	10301312
Ziraat	824300	824300	-	-	-	-	-	-
Toplam	11,701,616	12,277,612	12,029,312	12,605,312	13,181,312	13,757,312	10301312	10301312

Sonuç

Hulusi Bey, imparatorluk idaresi altında yaşanan idari sıkıntıları ele almıştır. Yer yer Ankara için örnekler verip ve masraf çıkarmış olsa da, bütün imparatorlukta uygulanması için programını hazırlamıştır. Bütün hizmetlerde, mevcut durumda devletin yetersiz olduğunu açık bir şekilde yazmaktadır. Toplum yapısı, özellikle de köyüler hakkında çok önemli değerlendirmeler yapmış ve her konuyu eğitime bağlamıştır. Doktorlar için zorunlu hizmet önermiş ve kırsalda geçirdikleri sürenin onların meslek hayatlarına, imparatorluğun sağlık sorunlarını öğrenerek, nasıl pratik katkı yapacağını açıklamıştır.

Hulusi Bey, Ankara Vilayetinde bulunan 3606 köye ilkokul açıp, maaşlarının önemli bir kısmının devlet tarafından ödenmesi gerektiğini belirtmektedir. Ankara Merkez Sancağında kurulan *Terakki-i Maarif Cemiyeti* gibi yapıları örnek vererek, eğitim konusunda insanların devlete yardımcı olmalarını beklemektedir.

Sağlık konusunun devletin görev tekelinde olan bir çeşit kamu hizmeti olduğunu belirtmektedir. On köyü geçmeyen sağlık alanlarında seyyar doktorların tayin edilerek görev almaları gerektiğini düşünmektedir. Doktorların keyfine bırakılmadan, 10 köylük bu alanlarda 3 yıl seyyar doktorluk yapmayanların doktor olarak çalıştırılmaması gerektiği önerisi, doktorlar için bir zorunlu hizmet önerisidir. Öğretmene 300 Kuruş, doktorlara 800 kuruş maaş verilmesi gerektiğini önermektedir.

Ankara için bataklıkların kurutulmasının sadece bir nafia hizmeti olmadığı aynı zamanda bir sağlık, eğitim ve tarım sorunu olduğunu belirtmektedir. Mogan Gölü, Seyfe Gölü ve Kayseri'deki Sultan Sazlığı gibi çok önemli doğal varlıklar da muhtemelen sığ oldukları için Hulusi Bey'in bir an önce kurutmak istediği bataklıklar arasında yer almıştır. Hulusi Bey'i bataklık konusunda bu kadar rahatsız edenin Ankara Garı'nda İnce Su Deresinin oluşturduğu bataklığın Ankara şehir merkezine verdiği rahatsızlık olmalıdır. Ankara Vilayetinin yaklaşık 501 km²'lik bataklık alanının hepsinin kurutulması konusunda kararlıdır.

Vilayete yapılması gereken yolun, tarım ürünlerinin pazara ulaşımını kolaylaştırmak için yerleşim birimlerini demiryolu istasyonlarına bağlayan güzergâhların seçilmesi gerektiği yazmaktadır. Yol inşaatının bir noktadan başlayarak, hızla bitirilmesi ve inşaatının çeşitli kısımlarını gelecek yıllara bırakılmamasına özen gösterilmelidir. Hulusi Bey'in demiryolu konusuna yaklaşımı, dönemin gerçeklerini kavramış olgun bir devlet adamı olduğunu gözler önüne sermektedir. Demiryolunun imtiyaz usulü ile yaptırılıyor olması nedeni ile devlet hazinesini en az zarara uğratacak güzergâhın tercih edilmesi için çeşitli güzergâh tartışmaları yapmaktadır.

Tarım alanlarının büyüklüğünün yeterli ve toprağın yapısının verimli olmasına rağmen eski usul geleneksel tekniklerin kullanılması, tarım alanında bölgenin geri kalmasına neden olmaktadır. Köylülerin yeni tekniklerle tarım yapabilmesi için eğitilmesi, tarım alanında öğrencilerin bölgeye devlet tarafından gönderilmesi, hatta bu da yetmezse, çeşitli ülkelerden bölgeye muhacir iskân edilerek, bölgeye tarımı öğretmesini önermektedir. Ziraat Bankası'nın köylülere borç verecek mali yeterlikte olmadığını ve bu konuda düzenleme yapılması gerektiğini söylemektedir. Tiftik ve yapağı meselesinin Ankara için önemini kaybettiğini, bunun en önemli nedeninin Ümit Burnu civarında Anadolu'dan tiftik keçisi götürülerek yetiştirilmeye başlanması olarak görmektedir. Köylülerin ayda %4-5 faizle borç aldıklarını kayıtlara geçirmesi özellikle dikkat çekmektedir. Bu çok yüksek oran, köylülerin geri ödemesini oldukça zorlaştırmaktadır.

Hulusi Bey'in Ankara için bir iplik fabrikası önerisi ve sanayileşmede devlet teşviki ve kolaylaştırma imkanları sunması talebi de dikkat çekmektedir.

Vali Hulusi Bey'in idari anlamda yaptığı değerlendirmeler ve önerilerde; devletin işleyişi ve köylüler konusunda oldukça açık sözlüdür. Bir vali olarak, devletin köylüleri korkutmadan iş yapması gerektiğini söylese de; köylülerin cahil ve sefalet içinde olmalarında suçu köydeki imam ve hocalara atmaktadır. Köylülerin askere alımında keyfiyete yer verilmemesi ve nüfus kayıtlarının sağlıklı tutulmasının özellikle askerlik için önemli olduğunu belirtmektedir.

Vali Hulusi Bey, programında bahsettiği işlerin halledilmesi için ortaya önemli bir masraf çıkarmaktadır. Bu masrafın bir yıl içinde ödenebilse bile, arzu edilen liyakat sahibi ve nitelikli doktor ya da öğretmenlerin istihdam edilmesinin yıllar geçmesi gerekmektedir. Eğitim konusunu 7 yılda, sağlık işlerini 6 yılda, bayındırlık işlerini 8 yılda ve tarım kısmını 3 yılda olmak üzere genel bütçeden ek tahsisatın Ankara'ya ayrılması ile çözmeyi planlamaktadır.

İmparatorluk döneminde liman şehri olmamasına rağmen, Ankara'nın önemli bir şehir olduğu bilinmektedir. Ankara'yı tiftik ticareti, muhacir iskânı ve demiryolu gibi bazı konular diğer Anadolu şehirlerinden farklılaştırmakta ve öne çıkarmaktadır. Bu çalışmada ele alınan belge, bir imparatorluk vilayeti olarak Ankara için Birinci Dünya Savaşı öncesinde hazırlanmış son evrak olması nedeniyle önemlidir. Savaş başladıktan sonra hem vilayet hem de vilayetin merkezi olan Ankara şehri fiziki ve sosyal olarak değişmiştir. Birinci Dünya Savaşının Milli Mücadele'ye dönüşümünde Temsil Heyeti üyeleri ile Mustafa Kemal Paşa 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelmiştir. Böylece, Türkiye siyasi tarihinde Ankara ilk defa yer almıştır. Milli Mücadele Ankara'dan yönetilmiş, İstanbul'daki işgal kalkmasına rağmen, Cumhuriyet bu şehirde kurulmuş ve Cumhuriyet Ankara'dan yönetilmeye başlamıştır.

Kaynakça

BOA, *DH.İD*, 80/4, 5 Muharrem 1332 [4 Aralık 1913]

CUMHURİYETİN İNŞASINDA MUTEDİL DEVLETÇİLİK

Moderate Statism in the Construction of the Republic

KADİR KASALAK*

Özet

Ekonomi ile siyaset arasında ne gibi ilişkiler vardır? Ekonomi politikaları, ülkelerin yönetim şekillerini, toplumları, toplumların yaşantılarını, toplumların gelişmesini ya da geri kalmasını ne kadar etkiler? Devletçilik mi? Mutedil devletçilik mi? Bu uygulamalar demokrasinin gelişmesine engel mi olmuştur? Yoksa mutedil devletçilik ve demokrasi uygulamaları yanlış mı yapılmıştır? Rejim anlayışımızda ve yapılanmasında farklı anlamalar veya algılamalar mı var? İhtiyacımız cumhuriyet mi, demokrasi mi?

Mustafa Kemal Atatürk, pek çok konuda olduğu gibi Devletçilik ve Mutedil Devletçilik kavramlarını da sistem yaklaşımı içinde ele almıştır. Atatürk'ün liderlik anlayışı ve başarısında böyle bir yaklaşımın ne kadar etkili olduğu bugün çok daha iyi anlaşılmaktadır. Atatürk bu düşüncesini ekonomi alanında söylediği sözlerinde şöyle ifade eder: “... *Ben ekonomik hayat deyince tarım, ticaret, sanayi faaliyetlerini ve bütün bayındırlık işlerini, birbirinden ayrı düşünülmesi doğru olmayan bir bütün sayarım... Bir millete bağımsız hüviyet ve kıymet veren siyasi varlık makinasında; devlet, fikir ve ekonomik hayat mekanizmaları, birbirine bağlı, birbirine bağımlıdır, O kadar ki bu cihazlar birbirine uyarak aynı tempoda çalışmazlarsa, hükümet makinasının çekici gücü boşa harcanmış olur; ondan beklenen verim elde edilemez. Onun içindir ki, bir milletin kültür seviyesi üç sahada; devlet, fikir ve ekonomi sahalarındaki faaliyet ve başarının ürünü ile ölçülür*”

Atatürk, ortaya koyduğu düşünce ve uygulamalarını; önce hedef ve durum tespiti, sonra planlama ve en son olarak da uygulamayı yapmaktadır. Bu gün devletçilik diye ifade edilen o dönemin ekonomi politikasını ortaya koyarken önce devlet nedir? Sorusunun cevabını vermiş, sonra da bizim devletçilik anlayış ve uygulamamız nasıl olmalıdır? Sorusunun cevabını ortaya koymuştur.

Atatürk, mutedil devletçilik anlayışını demokrasi esasına dayalı cumhuriyetin gelişebilmesi için temel unsurlardan başta gelen unsur olarak görmektedir. Söz ve icraatları ile bunu açıkça göstermiştir. Bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir; “...*devlet, belirli bir arazide yerleşmiş ve kendine özgü bir kuvvete sahip kişilerin bütününden oluşan bir varlıktır...*” tanımlaması yaparak, devletin amacını da şöyle ifade eder; “*Milletin kurduğu devletin ve hükümet teşkilatının, vatandaşlara karşı yükümlü olduğu vazifeleri ve yetkileri vardır.*”

* Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ISPARTA, kadirkasalak@sdu.edu.tr

Bu sözlerden açıkça anlaşılacağı üzere hem devletin vazifeleri hem de devletin ve özel teşebbüsün sınırlarının belirlenmesidir. Bir başka ifade ile “... *Bilinmektedir ki, Türkiye Cumhuriyeti, demokrasi esasına dayalı bir devlettir. Demokrasi ise, esas itibarıyla, siyasi niteliktedir, fikridir, ferdidir, eşitlikçidir. Demokrasinin bu esaslarına göre, vatandaşın siyasi hürriyet ve çalışmasını sağlamak ve vatandaşın bilimsel, sosyal, sanat, ahlak gibi fikri sahalarda gelişmesiyle ilgilenmek ve vatandaşın milli egemenliğe, usullere uygun olarak katılma hakkını ve bütün vatandaşların aynı siyasi haklara sahip olmalarını sağlamaktan ibaret olan noktalar, devletin vatandaşlara karşı başlıca vazifelerinin sınırını gösteren işaretlerdir.*” diyerek, devlet ile vatandaşın teşebbüs hürriyeti konusunda;

“Herhalde devletin siyasi ve fikri hususlarda olduğu gibi, bazı ekonomik işlerde de düzenleyicilik rolünü prensip olarak kabul etmek uygun görülmelidir. Bu takdirde karşı karşıya kalınacak zorluk şudur: Devlet ile kişinin karşılıklı faaliyet sınırlarını ayırmak. Devletin, bu husustaki faaliyet sınırını çizmek ve bu hususta dayanacağı kuralları tespit etmek; vatandaşların özel teşebbüs ve faaliyet hürriyetini kısıtlamamış olmak, devleti idareye yetkili kılınanların düşünüp çözümlenmesi gereken meselelerdir.

Bu bildiride, mutedil devletçilik ve devletçilik kavramları ile cumhuriyet ve demokrasi kavramlarını irdeleyerek aralarındaki etkileşimi, ilişkileri ortaya koyarak, Atatürk’ün kendi sözleri üzerinden değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: *Cumhuriyet, Demokrasi, Devletçilik, Mutedil devletçilik, Mustafa Kemal Atatürk.*

Abstract

What kind of relations are there between economy and politics? How do the economic policies influence the government types of the countries, societies, the lives of societies, development or nondevelopment of societies? Statism? Moderate statism? Did these implementations hamper the development of democracy? Or were moderate statism and democracy practices gone wrong? Are there different understandings or perceptions in our regime understanding and its structuring? Do we need a republic or democracy?

Mustafa Kemal Atatürk handled the concepts of statism and moderate statism in system approach as in many other subjects. Today, it is understood that in Atatürk’s sense of leadership and success how effective this approach was. In his words in the field of economy, Atatürk expressed his idea in this way: “...When economic life is mentioned, I consider the agricultural, commercial and industrial activities and the entire public works to be a whole which could not be thought of as separate entities... The state that gives an independent identity and value to a nation as a political entity machine and the mechanisms of idea and economic life are interdependent to each other. On so much that, if these devices do not work together at the same pace, the attractive power of the government machine is wasted. The expected performance from it can not be achieved. It is for this reason that, the cultural level of a nation is measured by the activity and success in the fields of state, ideas and economics.”

Atatürk, with his thoughts and practices, firstly determined the situation and aim, then did planning and finally performed the application. When he put forward the economic policy of that period which was called as statism, he gave the answers to the questions of what the state was and how our statism understanding and practice had to be.

Atatürk accepted the notion of moderate statism as a major element for the development of a republic based on democracy. He showed this clearly with his words and actions. He expressed his views on this issue as follows: "...the state is an entity composed of a whole of people who have a specific force and settle on a particular land." In addition to this definition, he also explained the purpose of state as follows: "The state and the governmental organization established by the nation have missions and powers that they are obliged to the citizens."

It is clear from these words that both the functions of the state and the boundaries of the state and private enterprise were determined. In other words, "... it is well known that the Republic of Turkey is a state based on democratic principles. Democracy, on the other hand, is political in essence, intellectual, individual and egalitarian.

According to these principles of democracy, providing the citizen's political freedom and work, taking care of the citizen's development in the intellectual areas such as scientific, social, art and moral areas and ensuring the right of the citizen to participate in national sovereignty in accordance with procedures and the right to all citizens to have the same political rights are the principal tasks of the state to the citizens." For the state and citizen's freedom of enterprise, it should be considered appropriate that to accept the role of state as regulator in some economic affairs as well as in the political and intellectual issues.

In this case, the challenge is that to separate the limits of mutual activity between the state and the citizen, to draw the boundaries of the state's activity on this issue and to determine the rules about this matter; not to limit the freedom of private enterprise and activity of citizens. These are the issues that the state administrators need to think and analyze.

Key Words: *Republic, Democracy, Statism, Mutualism, Mustafa Kemal Atatürk*

Giriş

Osmanlı'nın külleri üzerine kurulan Türk Devleti, Osmanlı'nın son dönemdeki anayasal kurum ve bazı yasalarını bir miras olarak alması nedeniyle yeni kurum ve anlayışı yerleştirmesi kolay olmamıştır. Toplumsal ve ekonomik değişimlerin kısa sürede olamayacağı gerçeğine de bakarak yeni devletin başarısı daha kolay anlayabiliriz.

Anadolu'da yapılan kongreler ve Büyük Millet Meclisini açmakla Mustafa Kemal ve arkadaşları; Türk milletini bir yandan Millî Mücadele hareketine dâhil ederken, diğer yandan da ülkeyi işgallerden kurtarma ve bağımsızlık düşüncesini halkın egemenliği ile birleştirmeyi başarabilmişlerdir. Osmanlı siyasal kültürüyle yetişmiş Türk aydınlarının, meşrutiyetten gelen alışkanlıkları da liderin kafasındaki "*cumhuriyet*" fikrini uygulaması için bir fırsat olmuştur. Bağımsızlık, vatani koruma

düşünce ve duygusu mecliste bir araya gelmiş, herhangi bir beklenti içinde olmayan, fedakâr milletvekillerinden oluşan bu ilk meclis, geriye dönüp baktığımızda; yeni Türk Devleti'nin en demokratik meclisi olmuştur. Bu mecliste görev yapanlar, koltuk kavgası, ekonomik problemleri dillendirme, daha sonraki yıllarda yeniden seçilip seçilememe endişesi yaşamamışlardır.

Şunu da hemen ifade edelim ki; Türk toplumlarında, demokratik bazı uygulamaları ilk Türk Devletlerinden başlatmak yanlış olmayacaktır. Kişisel mülkiyet, serbest dolaşım hürriyeti, serbest ticaret, kurultaylar gibi uygulamalara bakarak kurumsal ve kavram olarak bugünkü siyasal anlamda olmasa da; demokrasinin varlığından söz edilebilir. Mustafa Kemal Atatürk'ün "*Türk Milleti'nin karakterine en uygun idare tarzı cumhuriyettir*" demesinin nedeni budur diyebiliriz. Yani Türk toplumu bir bakıma demokrasi kültürüne tamamen yabancı bir toplum değildir.

Milli Mücadelenin sona ermesinden sonra, Lozan görüşmeleri sırasında İzmir'de bir iktisat kongresinin toplanmış olması çok önemlidir. İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt), mevcut ekonomik durumu ortaya koymak ve iktisat politikasını belirlemek amacıyla; Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın onayını alarak, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında, "İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi" düzenlenmiştir. İktisat Bakanlığı tarafından düzenlenen Kongre, ülkedeki ekonomiyle ilgili tüm kişi ve grupların, katılımı ile gerçekleşmiştir. Kongrenin toplanış amacı dönemin İktisat Bakanı olan Mahmut Esat (Bozkurt) tarafından mecliste şöyle ifade edilmiştir:

"...yeni bir sahaya girmekte olduğumuz bir sırada memleketimizin en belli başlı meselesi iktisadiyat meselesi olduğuna da şüphe yoktur. Bu en çetin ve fakat çok feyizli ve ümitli saha üzerinde yürürken iktisat Vekâleti, harekete geçilmesi saatinin çaldığı biranda memleketimizin iktisat âmillerini her şeyden evvel dinlemek lüzum ve ihtiyacını takdir etti ve kongreyi onun için davet etti... Efendiler! Türkiye her medeni devlet gibi ve her vadide olduğu gibi iktisadiyatta da istiklâl ve hürriyeti istemekten başka bir şey yapmıyor ve iktisat kongresi de bunu temin için toplanıyor. Ecnebi sermayesine karşı Türkiye milletinin hiçbir buğz ve adaveti yoktur ve onun memlekete girmesi için her türlü teshilâtı da bütün medenî milletlerde olduğu gibi göstermeye amadedir. Ancak kendimizi Yirminci Asrın ortasında hiçbir devletten geri görmediğimiz gibi hiçbir milletten de aşağı şerait kabul ederek Türkiye'yi esirler ülkesi haline getiremeyiz efendiler..."¹ Henüz Lozan antlaşması imzalanmamış ve Cumhuriyet ilan edilmemiş bir süreçte de olsa; "bağımsızlık ve hürriyet" vurgusunun yapılması kayda değer bir durumdur. Bu kongrenin ve ekonominin, bir insan ve toplum hayatındaki önemini Mustafa Kemal Atatürk şu sözleriyle anlatır: "Ekonomi demek, her şey demektir. Yaşamak için, mutlu olmak için, insan varlığı için ne lazımsa onların hepsi demektir. Tarım demektir, ticaret demektir, çalışma demektir, her şey demektir"². İzmir İktisat Kongresinden çıkan sonuç "liberal iktisat politikası" dır. Bu konuda tüm iktisatçı ve araştırmacılar aynı kanaattedirler. Cemil Koçak,

¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 27, s. 171-172.

² Atatürkçülük (Birinci Kitap), Gn.kur. Basımevi, Ankara 1993, s. 403

“Cumhuriyetin kuruluşundan Büyük Ekonomik Buhran’a dek (1923-1929) izlenen ekonomik gelişme modelinin “liberal” ve “özel girişim yanlısı” olduğu konusunda iktisat tarihçiler birleşiyorlar.³ demektedir. Kongre sonunda “*İktisadi Milli Misak*” bildirisinin⁴ yayınlanması da “*milli devlet*”, “*milli ekonomi*” anlayışını göstermesi bakımından önemlidir.

İktisat Kongresi’nden esinlenen Genç Türkiye Cumhuriyeti’nin, izleyeceği iktisat politikasının adı “Millî İktisat”tır. Dönemin şartları gereği “*kısmen devletçilik görünümündeki liberal politikadır.*” Amacı kişilerin zenginleşmesi ile memleketi kalkındırmak, yabancı girişimcinin yerine yerli girişimciyi koymaktır.

1923-1931 dönemi, özel teşebbüs üzerinde devlet müdahalelerinin ve devlet işletmeciliğinin asgari düzeyde tutulması itibariyle, liberal dönem olarak adlandırılır. Bu süreçte özel sektör ekonomisi uygulanmasına rağmen devlet, zaman zaman müdahalelerde bulunmuş ve yönlendirici düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemelerin bir bölümü yasal, bir bölümü ise kurumsaldır⁵.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu dönemde; her ne kadar yokluklar, kalifiye eleman yetersizliği, sermaye yetersizliği gibi olumsuzluklar yanında, özellikle Lozan antlaşmasına ek olarak imzalanan ticaret sözleşmesinin 5 yıl süreyle elimizi, kolumuzu bağlaması yanında, yaptığı yasal düzenlemelerle sanayileşmeyi sağlamaya çaba sarf etmiştir. 1913 yılında Osmanlı Devleti’nin İttihat ve Terakki hükümeti tarafından çıkarılan “Teşvik-i Sanayi Kanunu” süresi dolmakta iken 28 Mayıs 1927 yılında⁶ yeniden çıkarılmıştır. Bu yasa ile devlet; yönlendirici ve teşvik edici politikalarla müdahalelerde bulunmuş, millileştirme faaliyetleri yine bu dönemde başlamıştır⁷. İstihari mahiyette olsa da 25 Haziran 1927’de kabul edilerek, 19 Temmuz 1927’de yürürlüğe giren ve “*devlet aklını ekonomiye katan*” “*Âli İktisat Meclisi*” nin kurulması da ekonomi açısından önemli bir kurum olmuştur.⁸ Bu yüzden dönemin iktisat politikalarının salt bir liberalizm olarak nitelendirilmesi doğru bir yaklaşım değildir⁹.

1923-1931 döneminde izlenen iktisat politikasının oluşmasına etki eden başlıca gelişmeler; Türkiye İktisat Kongresi, Teşvik-i Sanayi Kanunu, Millî Türk Ticaret Birliği ile yeni kurulan İş Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası gibi milli bankaların kurulmasıdır. 1929 “*dünya ekonomik krizine*” kadar olan süreçte gerek liberal politikalar gerekse teşvik tedbirleri ile özel teşebbüs desteklense de, çalışacak insan gücü, sermaye, tasarruf ve teknik bilginin yeterli olmayışı nedeniyle başarılı olunamamıştır. İstenen sonuç alınmadığı gibi, devlet de sanayi alanında atılım

³ Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938- 1945)*, C., İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 29

⁴ Tefik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 340

⁵ Erdoğan Alkin, *İktisat*, Filiz Kitabevi, Ankara 1992, s.120

⁶ Kadir Kasalak, “Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye’de Sanayileşmeye Etkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2012, S. 27, ss.65-79, s. 73

⁷ Yalçın Acar, *Tarihsel Açından Türkiye Ekonomisi ve İzlenen Politikalara (1923- 1963)*, Bursa Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1991, s. 29

⁸ Murat Koraltürk, “Âli İktisat Meclisi (1927-1935)”, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 7, S. 23, 1996, s. 47-64, s. 49

⁹ Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, 2. baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 1982, s. 7-8

yapamamıştır.¹⁰ 1929 krizinden sonra en liberal ülkelerde bile ekonomiye yön verecek nitelikte bazı devletçi müdahaleler olduğu (liberalizmin iflas ettiği düşüncesinin oluşmasından dolayı) görülmektedir.

2. Devletçilik, Mutedil Devletçilik, Devlet, Demokrasi, Cumhuriyet

Devletçilik kavramı ve uygulamaları günümüze kadar sürekli tartışma konularından birisi olmuştur. Çünkü kavramın teorik ifadesi ile uygulamalar ya da algılar, hükümetlere, teorisyenlere, toplumun kültür ve algısına göre farklı değerlendirilmesi bu tartışmaların temel etkenleri olmuştur. Nitekim, 1931 yılından itibaren CHP kongrelerinde¹¹, İktisat Vekilleri veya parti yetkilileri kendi anlayışlarına göre, “devletçilik” kavramını ekonomik anlamda değerlendirmiş, kavramın siyasi, fikri boyutunu düşünmemişlerdir. Halbuki, Mustafa Kemal Atatürk, her konuda olduğu gibi “*Devletçilik ve Mutedil Devletçilik*” kavramlarını da sistem yaklaşımı içinde ele almıştır.¹² Atatürk’ün liderlik anlayışı ve başarısında böyle bir yaklaşımın ne kadar etkili olduğu bugün çok daha iyi anlaşılmaktadır. Atatürk bu düşüncesini ekonomi alanında söylediği sözlerinde şöyle ifade eder :

“... Ben ekonomik hayat deyince tarım, ticaret, sanayi faaliyetlerini ve bütün bayındırlık işlerini, birbirinden ayrı düşünülmesi doğru olmayan bir bütün sayarım... Bir millete bağımsız hüviyet ve kıymet veren siyasi varlık makinasında; devlet, fikir ve ekonomik hayat mekanizmaları, birbirine bağlı, birbirine bağımlıdır, O kadar ki bu cihazlar birbirine uyarak aynı tempoda çalışmazlarsa, hükümet makinasının çekici gücü boşa harcanmış olur; ondan beklenen verim elde edilemez. Onun içindir ki, bir milletin kültür seviyesi üç sahada; devlet, fikir ve ekonomi sahalarındaki faaliyet ve başarının ürünü ile ölçülür”¹³

Mustafa Kemal Atatürk, ortaya koyduğu düşünce ve uygulamalarını; *önce hedef ve durum tespiti, sonra planlama ve en son olarak da uygulamayı yapmaktadır*. Bugün devletçilik diye ifade edilen o dönemin ekonomi politikasını ortaya koyarken önce devlet nedir? Sorusunun cevabını vermiş, sonrada sosyalist devletçilik ve bunun toplum yapımıza uymayan yönlerini, sonra da bizim devletçilik anlayış ve uygulamamız nasıl olmalıdır? Sorusunun cevabını ortaya koymuştur.

Mustafa Kemal Atatürk, mutedil devletçilik anlayışını demokrasi esasına dayalı cumhuriyetin gelişebilmesi için temel unsurlardan başta gelen unsur olarak görmektedir. Söz ve icraatları ile bunu açıkça göstermiştir. Bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir; “...devlet, belirli bir arazide yerleşmiş ve kendine özgü bir kuvvete sahip kişilerin bütününden oluşan bir varlıktır...”¹⁴. tanımlaması yaparak, devletin amacını da şöyle ifade eder ;

¹⁰ Bahar Şanlı, *Sanayileşme Stratejileri ve Türk Dış Ticareti: Sanayileşme Stratejilerinin Türk Dış Ticaretinin Yapısı Üzerinde Etkileri*, Işıklı Yayın-Tanıtım, İstanbul 1997, s. 64. 65

¹¹ Hakan Uzun, “Cumhuriyet Halk Partisi Kongrelerinde Devletçilik Tartışmaları (1931-1947), *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Studies (AVID)*, V/2, 273-305

¹² “Kadir Kasalak, “Sistem Yaklaşımı ve Atatürk”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.14, Isparta 2007, s. 55-72. Mustafa A Aysan, “Atatürk’ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik” *Atatürkçü Düşünce, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, Ankara 1992, s. 295

¹³ *Atatürkçülük (Birinci Kitap)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983, s. 437

¹⁴ A.g.e., s. 3

“Milletin kurduğu devletin ve hükümet teşkilatının, vatandaşlara karşı yükümlü olduğu vazifeleri ve yetkileti (vardır). Bu vazifelerin nitelikleri incelenirse, şöyle bir sıra yapılabilir.

“Memleket içinde, güvenliği ve adaleti sağlayarak ve devam ettirerek, vatandaşların her çeşit hürriyetini güven altında bulundurmak.

Dış siyaset ve diğer milletlerle olan ilişkileri iyi idare ederek ve içte her çeşit savunma kuvvetlerini, daima hazır tutarak milletin bağımsızlığını güven altında bulundurmak. Bu iki çeşit vazife devletin en önemli vazifelerindedir. Denilebilir ki, devlet kurulmasından amaç, bu iki vazifenin yapılmasını sağlamaktır. Çünkü bu vazifeler, vatandaşların kişi olarak yapamayacakları işlerdir. Hatta vatandaşların vazifelerin bir bölümünü bile yapmaya çalışmaları uygun değildir. Zira o zaman anarşi olur, devlet kalmaz. Mesela; bir vatandaş, kendi kendine bir yabancı devletle siyasi bir temas ve ilişkide bulunamaz.

Bir vatandaş, yurt savunmasında, başına toplayabileceği birtakım kimselerle, kendi başına harekete yetkili değildir.

Bir vatandaş, kendi hürriyet ve hakkını, kendi maddi kuvvetine dayanarak sağlamaya kalkışamaz.

Bu hususlar, kişilerin kuvvet ve teşebbüsleri ile değil, milletin iradesine sahip olan devletin kudret ve nüfuzu ile sağlanabilir.”¹⁵

Bu sözlerden açıkça anlaşılacağı üzere hem devletin vazifeleri hem de devletin ve özel teşebbüsün sınırlarının belirlenmesidir. Bir başka ifade ile;

“... *Bilinmektedir ki, Türkiye Cumhuriyeti, demokrasi esasına dayalı bir devlettir. Demokrasi ise, esas itibariyle, siyasi niteliktedir, fikridir, ferdidir, eşitlikçidir. Demokrasinin bu esaslarına göre, vatandaşın siyasi hürriyet ve çalışmasını sağlamak ve vatandaşın bilimsel, sosyal, sanat, ahlak gibi fikri sahalarda gelişmesiyle ilgilenmek ve vatandaşın milli egemenliğe, usullere uygun olarak katılma hakkını ve bütün vatandaşların aynı siyasi haklara sahip olmalarını sağlamaktan ibaret olan noktalar, devletin vatandaşlara karşı başlıca vazifelerinin sınırını gösteren işaretlerdir.*”¹⁶ derken devlet ile vatandaşın teşebbüs hürriyeti konusunda;

“... Herhalde devletin siyasi ve fikri hususlarda olduğu gibi, bazı ekonomik işlerde de düzenleyicilik rolünü prensip olarak kabul etmek uygun görülmelidir. Bu takdirde karşı karşıya kalınacak zorluk şudur: “Devlet ile kişinin karşılıklı faaliyet sınırlarını ayırmak. Devletin, bu husustaki faaliyet sınırını çizmek ve bu hususta dayanacağı kuralları tespit etmek; diğer taraftan, vatandaşların özel teşebbüs ve faaliyet hürriyetini kısıtlamamış olmak, devleti idareye yetkili kılınanların düşünüp çözümlemesi gereken meselelerdir. Prensip olarak, devlet kişinin yerine geçmemelidir. Fakat “Kişinin gelişimi için genel şartları göz önünde bulundurulmalıdır.” Bir de kişinin kişisel faaliyet, ekonomik kalkınmanın, esas kaynağı olarak kalmalıdır. Kişilerin gelişimine mâni olmamak, onların her görüşte olduğu gibi, özellikle ekonomik alanda

¹⁵ A.g.e.,s. 99

¹⁶ A.g.e.,s. 101-103

hürriyet ve teşebbüsleri önünde devletin, kendi faaliyetiyle, bir engel vücuda getirmemesi demokrasi prensiplerinin en önemli esasıdır.

O halde diyebiliriz ki “Kişilerin gelişmesinin, engel karşısında kalmaya başladığı nokta, devlet faaliyetinin sınırını oluşturur.” Buna göre “genellikle, zamanına ve yerine göre, devamlı bir, özel nitelik gösteren, ekonomik bir işi devlet üzerine alabilir.” Mesela; bir iş ki büyük ve düzenli bir idareyi gerektirir, özel teşebbüs elinde tekelleşme tehlikesi gösterir veya genel bir ihtiyacı karşılar, o işi devlet üzerine alabilir. Madenlerin, ormanların, kanalların, demiryollarının, deniz taşımacılığı şirketlerinin devlet tarafından idaresi ve para ihraç eden bankaların millileştirilmesi; keza su, gaz, elektrik vesaire ye ait işlerin mahalli idareler tarafından yapılması yukarıda açıkladığımız çeşitten işlerdir. Bu mana ve anlayışta “devletçilik, sosyal, ahlaki ve millidir.”¹⁷

Darken, Mustafa Kemal Atatürk, bir sosyolog, bir iktisatçı, bir devlet adamı mantığı ve sıfatıyla değerlendirme yapmıştır. Atatürk’e göre **devletçilik**, ülkenin uygulayacağı ekonomi politikaları içinde, devletin olmazsa olmazları değildir. “Bağımsızlık, vatandaşların hak ve hürriyetleri, milletin kültürel değerleri, sosyal yapısı ve geliştirilmesi olmazsa olmaz olarak” önceliklidir. Mutedil devletçilik anlayışını izah ederken yukarıda belirttiği devletin yapacağı bazı işlerin kişiler tarafından şartlar değiştiğçe yapılabileceğini, “liberal ve demokratik” düşüncenin esas olduğunu şu sözleriyle açıklamaktadır;

“Bizim milletimizin esas unsuru köylüdür, çiftçidir, çobandır. O halde, bunlar bir sınıf, güvene lâyık bir sınıftır... bir defa bu sanayiciler halk için lazımdır. Bunlar birbirinden ayrılamazlar. Birbirine lazımdırlar. Aksine sanayicileri desteklemek ve yükseltmeye yöneltmek gerekir! ...Sonra efendim, kasabalarda orta tüccarlar vardır. Fakat bu orta tüccarlar da yine o köylü ve halk için gerekli olan bir sınıftır. Bunlara da zarar verip yok edemeyiz. Aksine onları da korumak ve daha çok zengin etmek mecburiyetindeyiz. Bunu memleketimizin genel çıkarları da emreder. Bu orta tüccarların üstünde de büyük tüccarlar... Büyük sermaye sahipleri... vardır.

Sorarım efendiler, memleketimizde büyük sermaye sahibi, çok servet sahibi kaç kişi vardır ve bunların kaç parası vardır? ... Kapitalist olarak ortaya koyacağımız ve üzerlerine hücum edeceğimiz bunlar mıdır? Hayır efendiler. Bu memleket ve bu memleketin insanları daha çok zengin olmaya muhtaçtır ve bu hakkıdır. Bundan dolayı onların servetine göz dikmeyeceğiz ve belki orta sınıf tüccarları da onların seviyesine çıkaracağız ve hep beraber daha çok zengin olacağız.

İsteriz ki efendiler memleketimizde birçok milyoner ve milyarder olsun. O zengin insanlar başlı başına bu memlekete bankalar, demiryolları, fabrikalar, şirketler vs. sanayi müesseseleri kursunlar. Bizi yabancıların sermayesine muhtaç bırakmasınlar.

Bundan dolayı onlara düşman olmak değil, onları daha çok zengin etmek bu memleketin gerçek çıkarları gereklerindedir. O halde efendiler onlar da halktır, onlarda bu zümrenin içindedir. Geriye ne kalıyor efendiler? Amele... Ameleyle düşman olamayız. Efendim, bu memleketin bugünkü sanayi

¹⁷ A.g. e., s. 105-107. (Gazi Mustafa Kemal, bu sözü 1929 yılında söylemiştir. Araştırmacının notu.)

*müesseselerine değil, iletde yapacağı birçok sanayi müesseselerinde çalışacak adama ihtiyacı vardır. Amele bize lazımdır. Onu himaye edeceğiz. Koruyacağız ve daha mutlu bir hale getireceğiz...”*¹⁸

Milli ve tam bağımsız bir devlet felsefesiyle kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin günün şartlarına ve imkânlarına göre, akılcı politikalarla ilgili olarak Kodaman'ın şu tespitine katılmamak mümkün değildir; “... Milliyetçiliğin kendine mahsus siyasi, iktisadi bir sistemi bulunmadığından, kendi kendine tamamen yeterli bir ideoloji değildir. Bu yüzden çağın şartları içinde mevcut hâkim ideolojilerden biriyle ittifak yapmak durumundadır. Bu ittifakında görüş ayırt etmez, onu gayesine ulaştıracak ve ona vasıta olabilecek her ideoloji ve fikirle birleşebilir, müttefiki, liberalizm, demokrasi, sosyalizm, gibi düşünceler olabilir.

Her milletin olduğu gibi Türk milletinin de kendine has bir gerçeği, bir hakikati ve bir şahsiyeti olmuştur...”¹⁹

19. Yüzyılda gelişen liberal, muhafazakâr ve sosyalist ideolojiler; kendi programlarını geliştirmek amacıyla devlet hizmetlerine büyük ihtiyaç duymuşlardır. Ayrıca liberal düşünce açısından, “...Devlet zorlayıcılığının işlevi, bireysel zorlayıcılığı ve elbette devlet içindeki bireylerin herhangi bir birliği tarafından uygulanan zotlayıcılığı yenmektir”²⁰. Yani sonuçta bu ideolojileri uygulama ve bu uygulamalarda hürriyetlerin kullanımdaki dozunu devlet belirleyecektir. Mustafa Kemal Atatürk'ün mutedil devletçilik anlayışında ortaya koyduğu temel husus budur.

Demokrasi ve Cumhuriyet konularıyla **ekonomiyi** her zaman birlikte düşünen Mustafa Kemal Atatürk, kendi siyasi, kültürel ve toplumsal yapımıza uygun *Türkiye'ye özgü bir sistem* kurmaya çalışmıştır. Bu sistemi kısaca şöyle ifade etmektedir; “**Türkiye'nin tatbik ettiği Devletçilik sistemi 19'uncu asırdan beri sosyalizm nazariyatçıları'nın ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir.** Devletçiliğin bizce manası şudur. **Fertletin hususi faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devlet eline almak.**”²¹

Dönemin Başbakanı İsmet (İnönü) Paşa da, Sivas demiryolu açılış konuşmasında ilk kez “*devletçilikten*” söz ederken, mutedil devletçilik vurgusu da yapmıştır.

“Bizim politikamızın ana hatları Türk tarihinin seyri, ızdırapları ve ihtiyaçları göz önünde bulundurulmaksızın anlaşılabilir. Biz lazım gördüklerimizi yalnız okuyarak ve düşünerek çıkardık. ... Liberalizm nazariyari

¹⁸ A.g.e, s. 97-99

¹⁹ Bayram Kodaman, *Cumhuriyetin Tarihi ve Fikri Temelleri ve Atatürk*, Ankara 2004, s. 76-77

²⁰ Immanuel Wallerstein, *Liberalizmden Sonra* (Çeviren: Erol Öz), Metis Yayınları, İstanbul 2003, s.

²¹ Mustafa Aysan, a.g.e., s.997-1003. (Ayrıca bakınız: Servet Mutlu, “Düşünce ve Uygulamada Devletçilik”, *Türk Yurdu Dergisi*, Kasım 2011, S. 291, s. 123-141, s. 123. Bu makalede, Ziya Gökalp'in de aynı fikirleri paylaştığı ifade edilmektedir.)

bütün memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve fikri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar. Elektiriği olmayan şehir, limanı fena olan yer, iş bulamayan adam, hükümeti muhatap alır. Mutedil devletçi olarak, halkın temayülâtına ve metalibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetlerinde beklemeye sevk etmek bu memleketin anlayacağı şey midir?”²²

Devletçilik konusundaki tartışmalar, bir yandan CHP kongrelerinde gündeme gelirken, diğer yandan siyasal partiler, siyasetçiler, bilim adamları, ekonomist, sosyolog ve ülkenin aydınları arasında günümüze kadar devam etmiştir. “Devletçilik”, Mustafa Kemal Atatürk’ün sağlığında Türkiye Cumhuriyeti anayasasına “Türk Devletin nitelikleri” olarak 5 Şubat 1937’de girmiştir.

Sonuç

Mustafa Kemal Atatürk’ün milli, bağımsız, çağdaş, müreffeh, demokrasi esasına dayalı cumhuriyetin kökleşmesi için yapılacak uygulamanın liberal bir ekonomi uygulamasının yapılması gerekli olduğu konusunda, pek çok görüşü mevcuttur. Ancak dönemin şartları ve imkanlarını da gözardı etmek mümkün değildir. Eş zamanlı olarak da Halkın yönetime katılmasını gerektiren rejimlerin gelişmesi ve uygulamaların yapılması ekonomi politikaları ile yakından ilgilidir. Özgürlükçü katılımcı ve çoğulcu bir demokrasi anlayışında, katı bir devletçi ekonomi politikası uygulamak nasıl mümkün olmazsa; bunun tam tersine sosyalist bir rejimde de liberal bir ekonomi politikası uygulamak mümkün değildir. Ekonomi politikaları, siyasal rejimleri tek olmamakla birlikte en çok etkileyen etkenlerdendir. Tarih araştırmaları ve öğretiminde tarihi olayları bir olayın sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik gibi pek çok nedeni vardır anlayışı içinde değerlendiriyoruz. Mustafa Kemal Atatürk’ün döneminde sistem yaklaşımı diye bir teori olmamasına rağmen Atatürk’ün olaylara bakış açısı ve geliştirdiği politikalar sistem yaklaşımı çerçevesinde olmuştur.

Lozan görüşmelerine ara verildiği bir süreçte İzmir İktisat Kongresi toplanmış, kongre bildirisinde, “*Liberal ekonomi*” uygulanması kararlaştırılmıştı. Ancak, Mücadele’den yeni çıkmış harap bir ülke, çalışacak yeteri kadar çalışacak iş gücü yoktur. Ülkeye yatırım yaparak, üretim yapacak milli bir sermaye yoktur. Halkın eğitim seviyesi düşük olduğu gibi, tabana yayılmış bir eğitimden söz etmekte mümkün değildir. Ulaşım imkânları yetersiz, sanayileşmemiş bir toplum. Taassup yaygınlaşmış, halkın büyük kısmı geleneksel dindarlık anlayışı içinde halifelik kurumuna bağlı. Halkın “%90’ı köylerde yaşıyor, modern tarımdan söz etmek mümkün değil. Osmanlı’dan kalan borçlar neredeyse devletin hareket kabiliyetini ortadan kaldırmıştır. Bunlara birde Lozan antlaşmasına ek olarak imzalanan ve 5 yıl devam edecek, bir nevi “*kapütülasyon*” denilebilecek “Ticaret sözleşmesi” eklenmiştir. Bu nedenlerden dolayı; 1923-1930 yılları arasında “*devlet desteğinde*

²² Servet Mutlu, “Düşünce ve Uygulamada Devletçilik”, *Türk Yurdu Dergisi*, Kasım 2011, S.291, s. 123-141, s. 123-124

liberalizm” denilebilecek bir ekonomi politikası uygulanırken, 1929 “dünya ekonomik buhranı sonrasında 1930 yıllarında devletçilik tartışmaları başlamıştır.

Atatürk’le İnönü arasındaki fikir ayrılığının temel nedenlerinden en önemlisi ekonomi politikalarıyla dolayısıyla demokrasi ile ilgilidir. Bu fikir ayrılığının temelinde; Uygulamanın katı bir devletçi ya da demokrasiyi geliştirmek ve kökleştirmek için liberal ya da geçici bir dönem için mutedil devletçi uygulamaların yapılıp yapılmayacağı noktasındadır. Atatürk’e göre; demokrasi esasına dayalı cumhuriyet yönetimini yerleştirmenin temel şartlarından birisi ekonomi politikası olarak liberal ekonomi politikaları uygulamaktır.

Bu prensibin içinde “**sosyal devlet**” anlayışı da açıkça ortadadır. Ancak bu düşünce İnönü döneminde neredeyse “**katı devletçilik**” anlayışına dönüşmüştür. 1937 yılında Anayasaya giren ve devletin temel ilkeleri olarak belirlenen ilkeler de uzun süreli olarak doğru biçimde uygulanmadığı için popülist politikaların etkisiyle göstermelik, sanki demode olmuş ilkelere dönüştürülmüştür. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasında elbette Cumhuriyet Halk Partisinin ve İnönü Dönemi ile başlayan uygulamaların etkisi büyüktür.

Servet Mutlu’nun şu değerlendirmesi bu konudaki gerçek anlayışı ifade etmektedir sanırım: “...1930’larda Devletçilik, “milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde” devleti fiilen ilgilendirmektedir. Bu, ferdin yapamadığını devlet yapar anlayışından öte bir devletçilik anlayışıdır. Sınırları “milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin” yorumuna bağlı olduğundan ve bu yorum değişebileceğinden, piyasada özel kesim için cesaret kırıcı belirsizlik yaratan bir anlayıştır. 1937’de anayasaya girmesi nedeniyle ideolojik sayılabilecek ve sınırları belirsiz devletçilik anlayışı, aslında hiçbir zaman katı bir doktrinin halini almamış, hep pragmatic olagelmıştır. Halk Partisi, İnönü, devletçiliği ile Demokrat Parti, Menderes, dönemi devletçiliğininin aynı anayasa maddesi çerçevesi içinde uygulayabilmiş olması devletçilikte pragmatizmin en büyük göstergesidir. Bu pragmatizm, devletçiliğin hem güçlü hem de zayıf tarafını teşkil etmiştir. Çünkü değişen koşullara uyma esnekliğini barındırmıştır; zayıf taraftır, çünkü sınırları hep bir belirsizlik arz ede gelmiştir”²³. Bu anlayışın özellikle çağın gerekleri ve şartlarıyla ilgili ve “Milli Devlet” anlayışı ile ilgili olduğunu da belirtmeliyiz. Bu anlayışı, Mustafa Kemal Atatürk şu sözleriyle ifade etmiştir: “...*Biz ilhamlarımızı, gökten değil, doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz. Bizim yolumuzu çizen; içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk millet ve bir de milletler tarihinin binbir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarımızdan çıkardığımız neticelerdir...*”²⁴

Kaynakça

Acar, Yalçın, *Tarihsel Açından Türkiye Ekonomisi ve İzlenen Politikalara (1923- 1963)*, Bursa Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1991

Alkin, Erdoğan, *İktisat*, Filiz Kitabevi, Ankara 1992

²³ Mutlu, a.g.m., s. 137

²⁴ Atatürkçülük (Birinci Kitap), s. 155

Atatürkçülük (Birinci Kitap), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993

Aysan, Mustafa A., “Atatürk’ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik” *Atatürkçü Düşünce*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1992

Boratav, Korkut, *Türkiye’de Devletçilik*, 2. baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 1982

Çavdar, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara 2004

Kasalak, Kadir, “Sistem Yaklaşımı ve Atatürk”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.14, Isparta 2007

Kasalak, Kadir, “Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye’de Sanayileşmeye Etkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2012, Sayı:27, s.65-79

Koçak, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938- 1945)*, C., İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Kodaman, Bayram, *Cumhuriyetin Tarihi ve Fikri Temelleri ve Atatürk*, Ankara 2004.

Koraltürk, Murat, “Âlî İktisat Meclisi (1927-1935)”, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt 7, S. 23, 1996, s. 47-64

Mutlu, Servet, “Düşünce ve Uygulamada Devletçilik”, *Türk Yurdu Dergisi*, Kasım 2011, S. 291, s.123-141

Şanlı, Bahar, *Sanayileşme Stratejileri ve Türk Dış Ticareti: Sanayileşme Stratejilerinin Türk Dış Ticaretinin Yapısı Üzerinde Etkileri*, Işıklı Yayın-Tanıtım, İstanbul 1997

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 27, s. 171-172

Uzun, Hakan, “Cumhuriyet Halk Partisi Kongrelerinde Devletçilik Tartışmaları (1931-1947)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Studies (AVID)*, V/2, 273-305

Wallerstein, Immanuel, *Liberalizmden Sonra* (Çeviren: Erol Öz), Metis Yayınları, İstanbul 2003

İLHANLILAR'IN SON DÖNEMLERİNDE MALİ DURUMLARI VERGİ İŞLEYİŞİ VE Risale-î Felâkiye

The Financial Status and Taxation Process in the Late Period of the
Ilkhanids and Risale-i Felakiye

KEMAL RAMAZAN HAYKIRAN*

Özet

Bozkır kültürünün güçlü temsilcileri olan Moğolların Ön Asya'ya geldiklerinde oldukça gelişmiş bir bürokrasi ve mali düzene ulaştıkları görülmektedir. Özellikle Gâzân Han'ın reformlarından sonra bürokraside ve maliyede çok daha gelişkin bir noktaya ulaşan İlhanlıların son dönemlerinde kaleme alınmış bir maliye eseri olan ve aslında İlhanlıların resmi bütçesi olma özelliğini de taşıyan Risâle-î Felâkiyye İlhanlıların mali düzenlerini aydınlatan önemli bir kaynak durumundadır.

Çalışmada İlhanlıların 1349-1350 yılına ait resmi bütçesi olan ve İbn-i Muhammed Bin Kiya El-Mazaderi tarafından kaleme alınan Risâle-î Felâkiyye'nin verdiği bilgiler ışığında İlhanlıların oluşturduğu vergi düzeni vergi gelirleri ve idari birimlerin vergi miktarları ortaya konularak XIV. yüzyıl Ön Asyası'nın mali durumu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Vergi, İran, Azerbaycan, Risale-î Felâkiyye

Abstract

When the Mongols, the strong representatives of the steppe culture came to Asia Minor, it was seen that they achieved a highly developed bureaucracy and financial order. Risâle-î Felâkiyye is an important resource that not only the official budget of the Ilkhanids, but also a source that illuminates the financial order of the Ilkhanids, who reached a much more advanced point in the bureaucracy and finances after the reforms of Ganzan Khan.

In this work, the financial status of the 14th century Asia Minor will try to be analyzed by presenting the taxation process of the İlkhanid state under the light of the informations provided from Risâle-î Felâkiyye, the official budget of the state written by İbn-i Muhammed Bin Kiya El-Mazaderi.

Key Words: Ilkhanids, Taxation, Iran, Azerbaijan, Risale-î Felâkiyye

Giriş

XIII. yüzyılda Cengiz Han, dağınık halde yaşayan Moğol boylarını bir çatı altında toplayarak güçlü bir Moğol İmparatorluğu oluşturmuştu. Cengiz Han'ın pek çok devletin yok olması pek çok köklü şehrin harap olmasıyla sonuçlanan askeri

* Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, e-posta: krhaykiran@gmail.com

harekâtları neticesinde neredeyse Asya'nın tamamına hâkim olan büyük bir imparatorluk kurulmuştu. Anadolu'dan Pekin'e kadar uzanan geniş coğrafyada farklı kültürleri bir çatı altında toplayan siyasi bir yapının ortaya çıkması hem bölgede güç ve istikrar getiren bir canlanmayı sağlamış hem de farklı kültürlerin tek siyasi gücün yönetiminde olması bu kültürlerin birbirlerini etkileme imkânını yaratmıştı.

1249 yılında Tuluy'un en büyük oğlu olan Mengü, Moğol tahtına çıkmıştı¹. Hükümdarlığının ilk yıllarında şehzadelerin isyanları ile uğraşmak zorunda kalan Mengü, özellikle Çağatay Han'ın oğulları ile hâkimiyet mücadelesine girişmişti². Duruma hâkim olup devlet üzerinde otoritesini sağladıktan sonra devlet mekanizması içinde yeni atamalar yapmaya başlamıştı. Bu dönemde imparatorluğun sınırları batıda İran, doğuda Çin'e kadar ulaşmaktaydı. Bu geniş coğrafyada hâkimiyet kurmak oldukça zordu. Devletin her iki uç sınırında da önü alnamayan bir karışıklık ortamı hâkimdi³. Yasanın getirdiği meşruiyet neticesinde de hanedan mensuplarının isyanları ve giriştikleri hâkimiyet mücadeleleri de Karakorum'daki merkezi otoriteyi zorlayan başka önemli bir unsurdu. İşte bu koşullar altında 1252 yılında toplanan kurultayda, Moğol tarihini dahası sonuçları itibari ile Yakın-Doğu tarihini derinden etkileyecek kararlar alınmıştı⁴. Buna göre Çin'in hâkimiyeti Kubilay'a bırakılırken Ceyhun'dan başlayarak; Anadolu, İran, Azerbaycan, Gürcistan, Suriye ve Mısır'a kadar uzanan toprakların hâkimiyeti *İl-han* olarak Hülâgü'ye verilmişti. Bu kararı aldıktan sonra uçlarda bulunan noyanlar uyarıldı ve Hülâgü'nun gelişi öncesi hazırlıklar yapılmaya başlandı. Çurmagun ve Baycu Noyanlara Anadolu'ya ilerlemeleri emredilmişti⁵. 1254 yılında ise Mengü Kaan, Kardeşi Hülâgü Han'a kendisine kurultayda verilen toprakları fethetmesi için bir yarlık vermiş⁶ ve bu yarlık ile hazırlıkları hızlandıran Hülâgü 1256 yılında kalabalık bir ordu ile Ceyhun'u geçip batıya doğru ilerlemeye başlamıştı⁷. Onun bu harekâtı İlhanlılar Devleti'nin kuruluşu anlamına gelmekteydi. Hülâgü Han'ın 1256 yılında kalabalık bir ordu ile Ceyhun Nehri'ni geçip Horasan'a girmesiyle Moğol istilasının ikinci ve daha köklü dönemi başlamış oluyordu. Cengiz, Ögedey ve Göyük zamanlarında Moğollara metbû duruma giren Selçuklu ve Harzemşahlı olmak üzere pek çok ülke artık Hülâgü Han'a bağlı hale gelmişlerdi. Hülâgü idari taksimatta kendisine verilen toprakların yerel yöneticilerinden bağlılık almak ve yeni fetihler yapmak amacıyla batıya doğru ilerliyordu⁸.

Hülâgü kalabalık ordusu ile geçti bütün beldeleri zapt ederek ilerlemişti. Hülâgü'nün bu seferinin en önemli olayı 20 Aralık 1256 tarihinde ele geçirdiği Alamut Kalesiydi⁹. Alamut İsmaililerin önemli bir merkeziydi. Tuğrul Bey'in 1055

¹ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi I*, Kayseri 1994, s. 39.

² İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri* (1258-1308), Ankara 1995, s. 150.

³ İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri* (1258-1308), s. 150.

⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 50.

⁵ İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri* (1258-1308), s. 154.

⁶ Reşidüddin, *Camii't-Tevârih*, nşr. Muhammed Rüşen –Mustafa Müsevî, Tahran 1373/1994, II, s. 686-87.

⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 59.

⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, III, s. 487.

⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, III, s. 498.

yılında Bağdat'a girmesi ve Büveyhoğulları'nı tasfiye etmesi ile siyaset merkezinden uzaklaşan Şiiilerin illegal bir örgütlenmesiydi Alamut, pek çok defa Müslüman komutanlarca kuşatılmasına rağmen ortadan kaldırılamamıştı. Bunu şimdi İslam ile hiç alakası olmayan Moğollar ortadan kaldırmıştı. Bu da Hülâgü'nun seferinin basit bir istiladan çok sistematik bir büyüme politikası olduğunun önemli göstergelerindendi. Hülâgü, sonra coğrafi ve askeri açıdan küçük ruhani açıdan büyük bir güç olan Abbâsî Halifesi'nin sınırlarına dayanmıştı. Önce karşısına çıkan tüm emir ve sultanlara karşı oldukça sert ve acımasız davranan Hülâgü Han, halifeye karşı abisi Mengü'nün de uyarısıyla daha merhametli ve itibarlı bir teslimiyet çağrısında bulundu¹⁰. Son Halife olan el-Musta'sım ise makamının ruhani gücü ile geçmiş hadiselerde olduğu gibi bu taarruzu da atlatabileceğini düşünüyordu. Ama işler onun hesapladığı gibi gelişmedi¹¹. Nihayetinde 1258 yılında Hülâgü, Bağdat'a girmiş ve bu kadim şehri tahrip ettiği gibi Abbâsî Halifesi'ni de ortadan kaldırmıştır. Böylelikle yeni bir siyasi dönem başlamış oluyordu. İslam dünyasının bir taraftan siyasi ve ruhani gücü ortadan kalkarken diğer yandan da Hazar Denizi'nin güney sahilleri hariç tüm Yakın-Doğu coğrafyası tek bir siyasi hâkimiyet altında toplanmış oluyordu¹². Bu gelişmenin ardından Hülâgü batıya doğru ilerleyişine devam etmiş Suriye'ye girmişti. Ancak bu ilerleyişinin son hamleleri olmaktadır. 1260 yılında Ayn-ı Câlût'ta Moğol orduları Memlûk orduları ile karşılaşmış ve yapılan savaşta Hülâgü'nun ordusu ilk defa ağır bir yenilgiye uğramıştı. Bu savaş ile Moğol ilerleyişi durmuş batıya daha fazla ilerleme imkânı bulamamıştır. Bu savaştan sonra Memlûk-Moğol çatışmaları uzun yıllar daha devam etmiş fakat İlhanlılar burada lehlerine bir sonuç alamamışlardır. Böylelikle İlhanlıların batı sınırı ana hatları ile bu savaş neticesinde belli olmuştu. Fırat Nehri iki devlet arasındaki sınırı belirlemiş oluyordu¹³. Bu aynı zamanda Ön Asya'da XIII. yüzyılın siyasal bloklaşmasını da ortaya koymuş oluyordu. İran-Azerbaycan coğrafyasını kendine merkez olarak belirleyen İlhanlılar ile Mısır'da kurulan Memlûkler bu çağın siyasi rekabetinin taraflarını belirlemiş oluyordu. Rekabetin bir diğer boyutu da kuzeyde Altın Ordu-İlhanlılar arasında yaşanmıştı. Bugünkü Azerbaycan, İran ve Anadolu toprakları üzerinde kurulmuş olan İlhanlılar, 80 yıl bu coğrafyanın hâkimi oldular.

Bir istila hareketi sonunda Yakın Doğu'da hâkimiyet kuran İlhanlılar, akınların durulmasının hemen ardından hâkimiyet altına aldıkları bu kadim coğrafyayı yönetebilme adına daha Hülâgü Han döneminden başlayarak bir sürü idari tedbir almaya bu meyanda bir düzen oluşturma gayretine giriştiler. Tedrici bir biçimde gelişen bu tedbirler Gâzân Han dönemine gelindiğinde olgunluk seviyesine ulaşmıştı. Alınan bu tedbirlerin önemli bir kısmı devletin sürekliliğini sağlamak amacıyla kuşkusuz iktisadi konuları içeriyordu. Bölgeye hâkimiyet kurar kurmaz İlhanlıların bir vergi rejimini de oluşturduğu Reşîdüddin'in iktisadi durumu anlatan mektupları başta olmak üzere pek çok kaynaktan açıkça anlaşılmalıdır¹⁴. İlhanlıların iktisadi

¹⁰ Reşîdüddin, *Camîu't-Tevârih*, II, s. 236-237.

¹¹ R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1997, s. 337.

¹² Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 164.

¹³ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi I*, s. 90.

¹⁴ Reşîdüddin Mektubat; Reşîdüddin'in Mektuplarına Göre İktisadi Vaziyet.

durumlarını ve vergi sistemlerini anlatan en belirgin kaynak ise kuşkusuz devletin son demlerinde kaleme alınan bir vergi defteri olan Risâle-i Felâkiyye'dir. Oldukça sınırlı yazılı resmi evrakın günümüze ulaştığı bir devirde kaleme alınan Risâle-i Felâkiyye sadece İlhanlılar açısından değil bütün bir dönemin iktisadi yapısını anlamak adına büyük bir öneme sahiptir. İktisat tarihçileri bu defterden hareketle İlhanlıların Abbasiler döneminden itibaren oluşan ve Selçuklularında kullandığı vergi sistemini kullandıklarını belirtmektedirler.¹⁵

İlhanlıların 1349-1350 yılına ait resmi bütçesi olan ve İbn-i Muhammed Bin Kiya El-Mazaderi tarafından kaleme alınan Risâle-i Felâkiyye'nin günümüze ulaşmış iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birincisi İstanbul'da ikincisi ise Tahran'dadır¹⁶. İki nüsha arasında ciddi farklar bulunduğu gözlemlenmektedir. İstanbul nüshası daha özet bir durumdayken Tahran nüshasının daha ayrıntılı bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir.

İlhanlılar devrinde, vergiler tıpkı devrinin diğer devletlerinde de olduğu gibi vergi memurları tarafından toplanarak merkezi bir bütçe oluşturulur harcamalarda merkezden bu bütçeden karşılanırdı. Bu uygulama Risâle-i Felâkiyye'nin gelir ve gider listelerinden açıkça anlaşılmalıdır. Devrin ulaşılabilen tüm mali defterlerinde olduğu gibi Risâle-i Felâkiyye'de de bu gelir gider durumları maddeler halinde sıralanmıştır.

Devletin çöküş döneminde kaleme alınan Risâle-i Felâkiyye'nin verdiği bilgilerden son dönem İlhanlıların mali durumları hakkında önemli ayrıntılara ulaşılmaktadır. Bu çerçevede; son İlhanlı hükümdarı olan Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın saltanatının ilk yılları kargaşa ve otorite boşluğuna sahne olan bir dönem olduğu için başıboş kalan vergi memurları halka fazla yüklenmişler ve kanunun yetkilerini istismar ederek halka eziyet etmişlerdir. Sonraları ise İlhan duruma hâkim olunca bu sorunları çözme yoluna gitmiş ve genelde halkı gözeten tedbirler aramıştır. Ebû Sa'îd döneminin temel ekonomik problemi vergi toplama ve bunla ilgili yaşanan sıkıntılar olduğu için mali işlerle ilgili olarak kaleme alınan yarlıkların çoğunun içeriği bu benzerliktedir¹⁷. Ebû Sa'îd Han'ın vergi konusundaki bu yumuşak ve halka dönük tutumu halkın memnuniyetini kazandırmıştır ama devlet hazinesi fazlasıyla zarara uğramıştır. Ebû Sa'îd'in ölümünden az bir zaman önce 1335 yılında tutulan kayıtlar bu tarihteki devlet varidatının Gâzân Han'ın dönemindeki varidatın yarısından bile az olduğunu göstermektedir¹⁸.

Erzurum	222,0000	Dinar
Tercan	15,000	Dinar
Bayburt	21,000	Dinar
Erzincan	332,000	Dinar
Karahisar-ı kuğuniye	Boş	Dinar

¹⁵ İsmail Otar, "Risale-i Felakiyye'nin Yeni (diğer) bir Nüshası Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 7, İstanbul, 2002, s. 316.

¹⁶ İsmail Otar, "Risale-i Felakiyye'nin Yeni (diğer) bir Nüshası Hakkında", s. 315-324.

¹⁷ Osman G. Özgüdenli, "Ebû Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlık", *Belleten*, LXIX/245, Ankara 2005, s. 95

¹⁸ Bertold Spuler, *Iran Moğolları*, s. 350

Kemah	435	Dinar
Harbut	215,000	Dinar
Erek(?)	10,800	Dinar
Divriğ	40,300	Dinar
Sivas	----- ¹⁹	Dinar
Niksar	187,000	Dinar
Kumenât ²⁰	14,000	Dinar
Gâb	21,100	Dinar
Karahisar-ı Behrâm Şah	11,600	Dinar
Gaduk	16,500	Dinar
Kır Şehir	57,000	Dinar
Karahisar-ı Kayseriye	25,000	Dinar
Zamandü	14,600	Dinar
Kayseriye	140,000	Dinar
Develü	40,300	Dinar
Aksaray	51,000	Dinar
Niğde	41,500	Dinar
Karahisar-ı Yevas	14,000	Dinar
Lû'lû	Boş	Dinar
Konya	----- ²¹	Dinar
Ermenak	7,000	Dinar
Akşehir	135,000	Dinar
Eğridir	4,000	Dinar
Sivrihisar	25,000	Dinar
Ankara(Anguriye)	72,000	Dinar
Koçhisar	27,000	Dinar
Kastamuni	15,000	Dinar
Ahlat	51,500	Dinar
Abtut(?)	51,500	Dinar
Erciş	80,000	Dinar
Armut(?)	13,600	Dinar
Aladağ	6,500	Dinar
Bargiri(?)	25,000	Dinar
Bayan(?)	16,000	Dinar
Khardin(?)	5,300	Dinar
Hûşab	1,000	Dinar
Kharmaramt(?)	16,600	Dinar
Hangamabad(?)	900,000	Dinar
Selam(?)	7,200	Dinar
Kebud(?)	4,300	Dinar
Eğın(?)	15,000	Dinar
Malazgird	14,000	Dinar

¹⁹ Vergi miktarı gösterilmemiştir.

²⁰ Kayseri dolaylarında, günümüzdeki ismi Aziziye.

²¹ Vergisi gösterilmemiştir.

Van ve Vatsan	53,400	Dinar
Alaşgird	7,000	Dinar
Musul	328,000	Dinar
Erbil	22,000	Dinar
Arzan	275,000	Dinar
Amed(Amid)	30,000	Dinar
Basbdah(?)	4,300	Dinar
Batar-ı Nuh(?)	15,000	Dinar
Bartalla	10,200	Dinar
Jasar(?)	Boş	Dinar
Bawazij(?)	14,000	Dinar
Umeir(?)	170,200	Dinar
Sivan(?)	171,000	Dinar
Harran	Boş	Dinar
Hısn-ı Keyfa	82,500	Dinar
Habur	Boş	Dinar
Ra's-al-'ayn	Boş	Dinar
Rakka	Boş	Dinar
Ruha	Boş	Dinar
Si'ird	46,500	Dinar
Sancar	147,500	Dinar
Savq-u-Samanin	Boş	Dinar
'Aqr	Boş	Dinar
Qırqisiye	Boş	Dinar
Keremelis	11,200	Dinar
Mardin	236,200	Dinar
Muş	69,500	Dinar
Meyyafariqin	224,000	Dinar
Nasibin(Nusaybin)	Boş	Dinar

İlhanlı Devleti'nin başlıca üç vilayeti olan; Memalik-i Rum, Vilayet-i Diyar-ı Bakr ve Vilayet-i Ahlat'a bağlı şehirlerin 1336 yılı bütçesinde ki vergi miktarlarını gösteren bu listeye dayanarak ilgili bölgelerin toplam bütçelerinin 5.925.000 dinar olduğu anlaşılmaktadır. Aynı sene içinde İlhanlıların diğer eyaletlerinin verdiği vergi miktarına baktığımızda Doğu Anadolu vilayetlerinden çok daha küçük hacmi olan, ticaret ve tarım kapasitesi çok daha düşük olan vilayetlerin mesele Azerbaycan ve Muğan'ın da Doğu Anadolu vilayetlerine yakın rakamlarda vergi hasılatı olduğu görülmektedir. Ayrıca Gâzân Han dönemine kıyasla Doğu Anadolu'dan alınan vergi hasılatı yarısından fazla bir azalma göstermektedir. Bu durumun Doğu Anadolu'da bir gerilemenin yaşandığının göstergesi mi olduğu yoksa devletin keyfiyetinden mi kaynaklandığı noktası maalesef kesin değildir. Ancak Ebû Sa'îd Bahadır zamanında Doğu Anadolu'da sükûnetin sağlanması ve refah seviyesinin yükselmesine karşın bu yükselmenin vergi gelirlerine yansımaları Ebû Sa'îd Han'ın vergi politikasından kaynaklanması olasılığı oldukça yüksektir.

Diğer doğu vilayetlerindeki hasılatlarda bir düşmenin yaşandığı, ancak bunun Doğu Anadolu'daki kadar olmadığı anlaşılmaktadır²². Bu durum şöyle yorumlanabilir: Gâzân Han döneminde yapılan reformlar ve alınan tedbirler ve en önemlisi de Gâzân Han'ın adaletli yönetimi ülkede dirlik ve istikrarı sağlamış bu da vergi hasılatlarına yansımıştır. Gâzân Han'dan evvel 17 milyon dinar olan genel varidat, Gâzân Han ile birlikte 21 milyon dinarın üzerine çıkmıştır. Fakat sonraki dönemler de Gâzân Han'ın çizgisi korunamadığı için düzensizlik ve suiistimal baş göstermiş özellikle de Ebû Sa'id Bahadır Han devrinin ilk yıllarında yaşanan kargaşa ve çekişime ortamı düzenin iyice bozulmasına sebebiyet vermiştir. Kaldı ki halka zulmedilmesin anlayışıyla Ebû Sa'id Bahadır vergi konusunda uyguladığı yumuşak ve halka dönük politika da vergi hasılatının düşmesine sebebiyet vermiştir. Anadolu topraklarında yalnızca Timurtaş Noyan'ın ilk yıllarında yürüttüğü adil ve disiplinli yönetim neticesinde Memalik-i Rum'dan gelen vergilerde az da olsa bir artış görülmekteydi.

Ebu Sa'id Bahadır Han döneminde Doğu Anadolu'daki iktisadi hareketliliği takip etmemizi sağlayacak diğer bir kayıt ise bütün Ortaçağ devletlerinin ekonomik ilişkilerinin ve durumlarının, devletin meşruluğunun ve sultanın saltanatının başlangıç ve bitiş tarihinin ve de hâkimiyetinin ulaştığı yerlerin bir belgesi ve senedi niteliğinde olan sikkelerdir. Sikke bir devletin ve sultanın en temel meşruiyet delilidir. Sultanın saltanatının katiliği adına kesilmiş sikke ile belli olur.

İlhanlı hükümdarları içinde adına en çok sikke kestirilenleri Gâzân Han, Olcaytû Han ve Ebû Sa'id Bahadır'dır. Ebû Sa'id Bahadır Han zamanında kesilen sikkelerde köklü değişimler yaşanmıştır. Bu dönem de İlhanlı sikkelerinin üzerine Hulafa-i Raşidin'in isimleri de yazılmaya başlanılmıştır. Bu değişim, babası Olcaytû Han zamanında devletin resmi mezhebi haline gelen Şiîliğin Ebû Sa'id Han zamanında terk edilerek yeniden Sünniliğe dönüşün bir ilanı olarak yorumlanabilir. Onun zamanında sadece kesilen sikkelerin sayısı artmamış olup sikke kesilen darphanelerin de sayısı arttırılmıştır. Doğu Anadolu'da pek çok yere darphane kurulmuştur. Doğu Anadolu bölgesinde kırka yakın İlhanlı darphanesi bulunmaktaydı²³. Bu sayı İlhanlı ülkesinin genelinde iki yüzü bulmaktadır. Bunların en göze çarpanları Erzurum, Erzincan ve Niğde, Sivas, Bayburt, Adilcevaz, Van, Siirt, Bitlis, Malatya, Harput, Niksar, Tokat, Kastamonu, Samsun, Amasya, Ankara, Kırşehir, Kayseri, Aksaray, Alanya ve Diyarbakır'da da bulunan darphanelerdir. Sikkelerin ve darphanelerinin çokluğuna bakarak bu dönemlerde Doğu Anadolu bölgesinin özellikle de Erzurum, Erzincan ve Ahlat dolaylarında dikkate değer bir ticari canlılık olduğunu söyleyebiliriz.

Ebû Sa'id Bahadır Han, döneminde kestirilen sikkeler İlhanlı sikkeleri içinde en geniş boyutlu sikkelerdir. Günümüze kadar gelen sikkelerin içinde Ebû Sa'id Han'a ait olup Doğu Anadolu'da darp edilen sikkelerde bulunmaktadır.

²² Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 27-28.

²³ Tuncay Aykut, Şennur Aydın, *Ak Akçe, Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, İstanbul 1992, s. 21.

Bulunan ilk sikke 719 (1319) tarihlidir. Arka yüzünde “*Angürüye*” ibaresi vardır. Bu ifadeyle büyük bir olasılıkla Ankara kastedilmektedir²⁴. Diğer bir sikke 723(1323) tarihli olup arka yüzündeki ibareden Bayburt’da kesildiği anlaşılmaktadır²⁵. Başka bir sikke ise 722(1322) tarihlidir ve arka yüzündeki ifade den Ahlat’ta kesildiği anlaşılmaktadır²⁶. Diğer bir Doğu Anadolu sikkesi de yine Ahlat’taki darphanede basılmıştır ve 724(1324) tarihlidir²⁷. Başka bir sikke de 735(1334) senesine aittir ve Bayburt’ta kesilmiştir²⁸. Diğer bir sikke ise 728(1328) tarihlidir ve Kastamonu’da bastırılmıştır²⁹. Başka bir Doğu Anadolu sikkesi ise 729(1329) tarihlidir ve Sivas’ta kestirilmiştir³⁰. Doğu Anadolu’da darp olunan diğer bir sikke ise Erzurum’da kestirilmiştir³¹. Darp tarihi belli olmayan bu sikkenin etrafındaki yonca motifinden hareketle Ebû Sa’îd Han’ın saltanatının ilk yılların ait olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca elimizde 734(1333) senesine ait Erzincan’da basılmış bir sikke daha bulunmaktadır³².

²⁴ Tuncay Aykut, Şennur Aydın *Ak Akçe*, s. 91.

²⁵ Tuncay Aykut, Şennur Aydın *Ak Akçe*, s. 92.

²⁶ Tuncay Aykut, Şennur Aydın *Ak Akçe*, s. 93.

²⁷ Tuncay Aykut, Şennur Aydın *Ak Akçe*, s. 94.

²⁸ Tuncay Aykut, Şennur Aydın *Ak Akçe*, s. 96.

²⁹ Tuncay Aykut, Şennur Aydın *Ak Akçe*, s. 98.

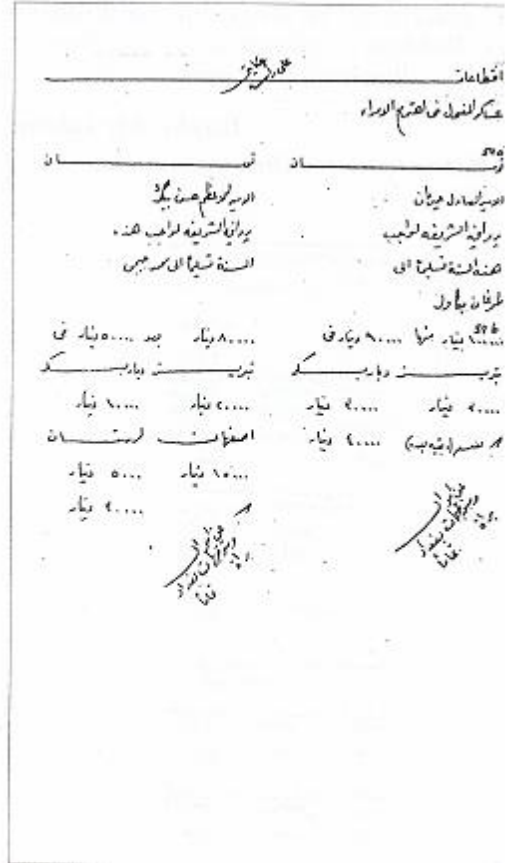
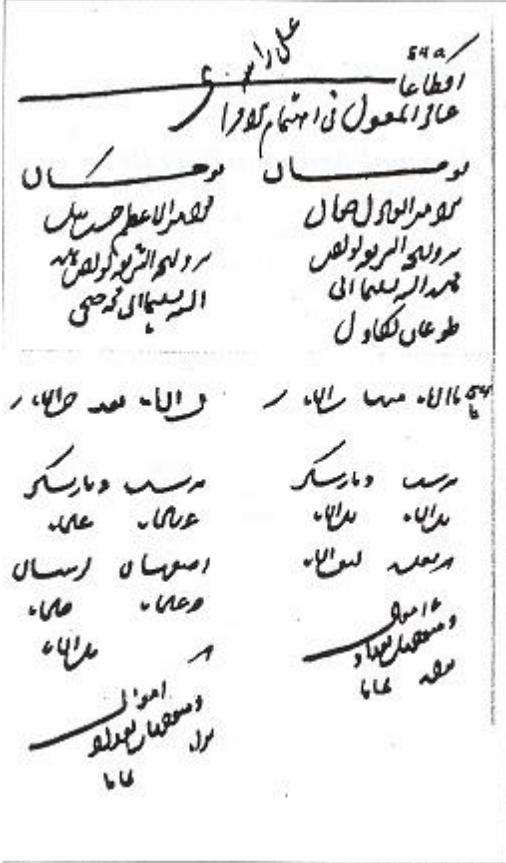
³⁰ Tuncay Aykut, Şennur Aydın *Ak Akçe*, s. 99.

³¹ Tuncer Şengün, Aydın Ayhan, “Neşredilmemiş Resimli İlhanlı Paraları ve Bazı Müşterek Sikkeler”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, 09-13 Eylül 2002, C. I, Ankara 2002, s. 398.

³² Tuncer Şengün, Aydın Ayhan, “Neşredilmemiş İlhanlı Paraları”, s. 399.

Ekler

Bazı kayıt örnekleri:

Asker ücretleri

Emirlerin gözetimindeki Mogol askerleri

Emir 'ül-'adil Çoban'ın tümeni ————— Emir ül-a'zam Hasan Beğın tümeni

Ödeme emri ile; bu seneye ait; kilerci Doğan'a Ödeme emri ile; bu seneye ait; cebeci Mehmed'e

Teslimen, 100.000 d. Düş 60.000 d. şuralara: teslimen, 80.000 d. sonra 50.000 d. şuralara:

Tebriz ————— Diyar-ı Bekir ————— Tebriz ————— Diyar-ı Bekir İsfahan ————— Loristan

30.000 dinar 30.000 dinar 20.000 d. 10.000 d. 15.000 d. 5.000 d.

Ondan sonra kalan 40.000 dinar Kalan 30.000 d.

Bağdad emval ve vergilerinden: Bağdad emval ve vergilerinden:

Berat ile tamamen Berat ile tamamen

Aynı maddenin şimdiki sistemle yazılışı:

————— 1 Muharrem 765 (M.10.10.1363) Pazartesi —

Asker ücretleri 100.000

Tebriz (e ait kısım) 30.000

Diyar-ı Bekir (e ait kısım) 30.000

Bağdad-ı Emval ve Vergileri 40.000

Emir ül-adil Çobanın tümenindeki ve onun gözetimindeki

Mogol askerlerine; bu seneye ait olarak; ödeme emri ile;

Kilerci Dogan'a teslimen yüz bin dinar.

Asker ücretleri 80.000

Tebriz (e ait kısım) 20.000

Diyar-ı Bekir (e ait kısım) 10.000

İsfahan (a ait kısım) 15.000

Loristan (a ait kısım) 5.000

Bağdad Emval ve Vergileri 30.000

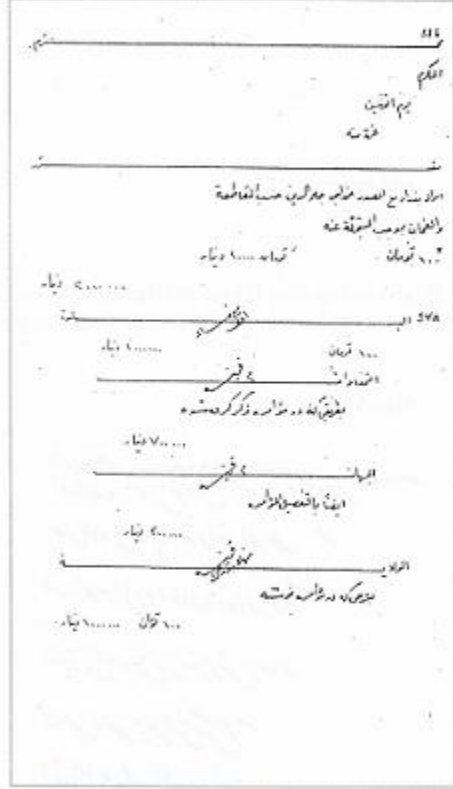
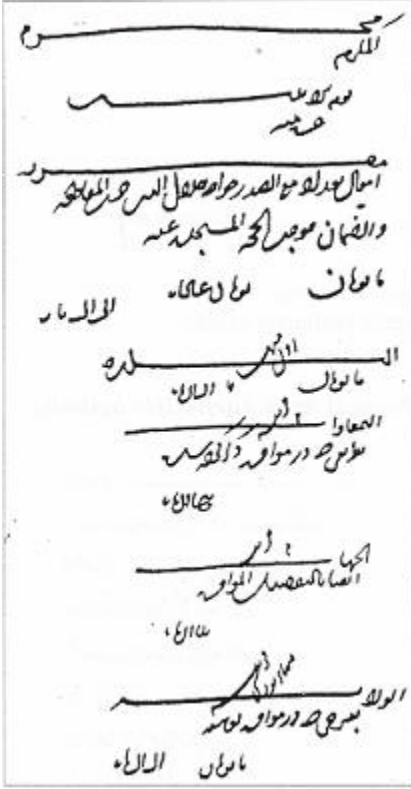
Emir ül-azam Hasan Beğ tümeninde ve onun gözetimindeki

Mogol askerlerine, bu seneye ait olarak; ödeme emri ile,

Çebevi Mehmed'e teslimen seksen bin dinar

Bağdad'ınkiler ibraname ile tamamen karşılanmıştır.³³

³³ İsmail Otar, "Risale-i Felakiyye'nin Yeni (Diğer) Bir Nüshası Hakkında", s. 316

Pazartesi günü _____
 Muharrem'in başı (biri) _____
 Karara bağlanmış olan _____

 Bağdad vergileri; amir Hoca Celaleddin ile mukataa ve zaman dolayısıyla kararlaştırılan ve üzerine tescil edilen huccet mucibince Bağdad gelirleri.
 100 (200 olacak) tümen tümen 10.000 d. 2.000.000 d.
 İlk minha (ondan) _____
 Belde _____

 100 tümen 1.000.000 d.
 Ondanın (minhanın) bir kısmı:
 Damgalar _____
 Muamerede zikredildiği üzere 700.000 d.
 Ondanın (minhanın) bir kısmı:
 Vergiler _____

Bu dahi “mali usul” (muamere)deki müfredata göre 300.000 d.

Büyük ondan (minha)nın bir kısmı:

Vilayet_____

Mali usul (muamere) kaydlarında açıklandığı üzere 100 tümen 1.000.000 d.

_____ / _____

İhtiyaçlar-----

Memleketteki imalathanelerin ihtiyaçları, çalışanların mes’uliyetinde, bu seneye ait; hazine-i amirede Kâtip Hoca Alaeddin Mohammed el-Coveyni’nin gözetiminde Sağ para (gümüş dinar) 100.000 d. asi Bağdad----- Tebriz----- İsfahan-----

Maliyece kullanılmak üzere; Maliyece kullanılmak üzere; Hoca Mütevellilikçe kullanılmak üzere; Hoca Cemaleddin’in Şemseddin’in uhdesinde ve ona Hoca Necmeddin’in uhdesinde

uhdesinde 20.000 d. teslimen 30.000 d. 10.000 d.

Yezd----- Nişapur-----

Tafta ve med... (?)da kullanılmak üzere; Hoca Kemhalarda kullanılmak üzere; Hoca Nureddin Kerimüddin uhdesinde 20.000 d. uhdesinde 20.000 d.

Karşılığının tesbiti-----

Kesinleşmiş ibranamelerle----- Tamamen

Bağdad-- Tebriz Hemedan-- Kirman-- Nişapur-- İsfahan-
Yeni vergi Yeni vergi Eski vergi Yeni vergi Sabunhaneden Yenısından
gelirinden gelirinden gelirinden gelirinden
30.000 d. 20.000 d. 10.000 d. 20.000 10.000 d. 10.000 d.
1 Muharrem 765 (M. 10.10.13637 Pazartesi
Malzeme masrafları 100.000
Bağdad 30.000
Yeni gelirlerden beratla karşıladığı kısım
Tebriz 20.000
Yeni gelirden beratla karşılanan kısım
Hemedan 10.000
Eski gelirden beratla karşıladığı kısım
Kirman 20.000
Yeni gelirden karşılandı; beratla
Nişapur 10.000
Sabunhane geliri ile karşılandı.³⁴
İsfahan 10.000
Yeni gelirden karşılandı, beratla.
Muhtelif yerlerdeki imalathanelerin malzeme ihtiyaçları için personelin mes'uliyetinde
olarak bu sene için verilmiştir. Hazine-i Amire'de Kâtip Hoca Alaeddin Mohammed el-
Coveyni'nin gözetimindedir, gümüş dinar olarak asi yüz bin dinardır: Bağdad: Divan
(maliye) tarafından kullanılmak üzere;
Hoca Cemaleddin'in uhdesindedir. 20.000
Tebriz: Divan tarafından kullanılmak üzere; Hoca
Şemseddin'e teslim edilmiştir ve onun uhdesindedir. 30.000
İsfahan: Mütevaliye tarafından kullanılmak üzere; Hoca Necmeddin'in
mes'uliyetindedir. 10.000
Yezd: Taftacat veda kullanılmak üzere; Hoca
Kerimud-Din'in uhdesindedir. 20.000
Nişapur: Kemha imalinde kullanılmak üzere;
Hoca Nured-Din'in uhdesindedir.

³⁴ İsmail Otar, "Risale-i Felakiyye'nin Yeni (Diğer) Bir Nüshası Hakkında", s. 318.

Kaynakça

Aykut, Tuncay, Şennur Aydın, *Ak Akçe, Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, İstanbul 1992.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, TKAE, Ankara 1988,

Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.

Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri* (1258-1308), Ankara 1995

Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1997

Otar, İsmail, “Risale-i Felakiyye'nin Yeni (diğer) bir Nüshası Hakkında”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 7, İstanbul 2002

Özgüdenli, Osman G., “İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlık” *Belâten*, LXIX./254, Ankara 2005

Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ Türk- İnan Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006

Reşidüddin Mektubat; Reşidüddin'in Mektuplarına Göre İktisadi Vaziyet

Reşidüddin, *Camiu't-Tevârih II*, (nşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Müsevî), Tahran 1373/1994

Spuler, Bertold, *İnan Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987

Şengün Tuncer, Aydın Ayhan, “Neşredilmemiş Resimli İlhanlı Paraları ve Bazı Müşterek Sikkeler”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, 09-13 Eylül 2002, C. I, Ankara 2002

Togan, Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I., İstanbul 1931

Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi I*, Kayseri 1994

VARLIK VERGİSİNİN ANADOLU'DA UYGULANMASINA YÖNELİK BAZI DEĞERLENDİRMELER

Some Evaluations on the Practices of the Wealth Tax in Anatolia

KEMAL YAKUT*

Özet

İkinci Dünya Savaşı sırasında savunma ve diğer kamu harcamalarının olağanüstü bir artış göstermesi nedeniyle yeni vergi gelirlerine ihtiyaç duyuldu. Dönemin hükümeti tüketim ve kazanç vergisi miktarını arttırmakla kalmamış, tüm büyük ve küçükbaş hayvanlarını da vergiye tabi tutmuştu. Ancak bu önlemler yeterli olamadığı gibi, geniş halk kitlelerinin de tepkisine yol açmıştı.

Hükümetin bu konuda attığı diğer bir adım da fevkalade kazançların ve gayrimenkullerin vergilendirilmesidir. Bu tüccar ve sanayici kesimin vergilendirilmesi demektir. TBMM, 11 Kasım 1942'de Varlık Vergisi Kanunu'nu çıkardı. Bir çok kesim, Kanunun, uygulanması sırasında yaşanan adaletsizlikler nedeniyle CHP iktidarını eleştirdi.

Günümüzde birçok araştırmacı Varlık vergisinin azınlıklar üzerindeki olağanüstü olumsuz etkisi üzerinde durmaktadır.

Bu çalışmada, Varlık vergisi ile ilgili çalışmalarda Anadolu'daki bazı kentlerde Türk girişimcilere tahakkuk ettirilen Varlık vergisi üzerinde durulacaktır. Varlık vergisinden sadece azınlıklar değil, Türk girişimci sınıfının da etkilendiği gösterilecektir. Savaşın sona ermesinden etkilenen Türk girişimci sınıfının CHP iktidarından ürkerek Demokrat Parti'yi desteklemesi değerlendirilecektir.

Çeşitli şehirlerde yayınlanan yerel gazetelerdeki haber ve yorumlar, çalışmanın verilerini oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Varlık Vergisi, Azınlıklar, Türk Girişimci Sınıfı, Aşkale

Abstract

During the World War II, new tax revenues were needed because of the extraordinary increase in defense and other public expenditures. The government increased not only the excise and profit taxes but also subjected all livestock and the small cattle to tax. However, these measures were not enough and also led to the reaction of large masses.

Another measure, taken by the government, was the taxation of the excess-profits taxes and the real estates. It meant the taxation of the merchants and the industrialists. Turkish Grand National Assembly enacted the Law of Wealth Tax on

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kyakut@anadolu.edu.tr

11 November 1942. Many groups criticized the governing party, i.e. the Republican People's Party, due to the injustices of the law.

Today, many researchers emphasized the extraordinary negative impact of Wealth Tax on the minorities.

This paper focuses on the Wealth Tax that Turkish entrepreneurial class are imputed in some cities in Anatolia. Furthermore, paper aims at showing that the Wealth Tax affected not only the minorities, but also the Turkish entrepreneurial class. Also, paper tries to evaluate that Turkish entrepreneurial class, affected by the Wealth Tax, support the Democratic Party by blenching the Republican People's Party after the World War II.

Data of this study are based on the news and the comments from local newspapers published in various cities.

Key Words: World War II, Wealth Tax, Minorities, Turkish Entrepreneurial Class, Aşkale

Giriş

1990'ların başından beri azınlıklarla ilgili çok sayıda çalışma yapılmaya başlandı. Başta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermenilere ve Rumlara yönelik politikası olmak üzere Cumhuriyet hükümetlerinin azınlıklara yaklaşımını eleştirel açıdan ele alan çok sayıda kitap ve makale yayınlandı. Bu çerçevede İkinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu'yla ilgili yapılan çalışmalar ve tartışmalar tüm güncelliğini korumaktadır.

İstanbul Defterdarı olan ve Varlık Vergisi Kanunu'nun uygulanmasının en etkili aktörlerinden biri olan Faik Ökte 1951'de kaleme aldığı *Varlık Vergisi Faciası* adlı kitabında bu verginin Cumhuriyet mali tarihinin *yüz kızartan bir sahifesi* olduğunu belirtmektedir.¹ Faik Ökte'nin bu yaklaşımı 1990'lı yıllarda birçok araştırmacı tarafından benimsendi ve bu araştırmacılar o yıllarda art arda kitap ve makaleler yayınlamak büyük bir tartışma başlattılar. Hatta konuyla ilgili bir kaç film de yapıldı. Bu ürünler genellikle verginin azınlıklara uygulanmasına odaklıydı. Savaş yıllarında Maliye Bakanlığı'nda genç bir müfettiş olan ve özellikle Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'nun uygulanmasına nezaret eden Cahit Kayra gibi birçok yazar da bu yaklaşıma itiraz etti.

Savaş yıllarında uygulanan ekonomi politikasını ve yeni gelir elde etmek için çıkarılan vergileri birlikte bütüncül bir şekilde değerlendirmek gerekmektedir. Varlık Vergisi'nden azınlıklar etkilenmiş olmakla birlikte, Anadolu'nun kent ve kasabalarında Türklerin de etkilendiğini belirtmek gerek. Özellikle yoksul köylü ve çiftçilerin Toprak Mahsulleri Kanunu'ndan ciddi biçimde etkilendiği görülmüştür.

Savaş Ve Ekonomi

İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'yi sadece askeri ve dış politika alanlarında değil, ekonomi alanında da etkiledi. Savaş boyunca Genç Cumhuriyet'in ekonomik kalkınma hamleleri durmuş, vatandaşların satın alma gücü azalmış ve üretim ile

¹ Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1951, s. 13

tüketim arasındaki denge bozulmuştu. Savaş daha başlamadan önce, 25 Ocak 1939'da Başbakanlıktan istifa eden Celal Bayar'ın yerine hükümeti kuran Dr. Refik Saydam, hükümet programına devletçilik ilkesini net bir şekilde koyarak, ekonomik göstergeleri iyileştirme yoluna gitmişti. Dr. Refik Saydam ekonomide Celal Bayar'ın aksine devletçiliği öne çıkararak millileştirmeyi esas almıştı:

“İktisadi alandaki çalışmalarımız, istikametini her işimizde olduğu gibi parti programının ana hatlarından alacaktır. Devletçilik prensibine dayanan mevzularda faaliyetimiz, ihtiyaçları, ehemmiyetlerine ve bu bapta imkânlarla göre sıraya koyarak temin etmek ve devletin iktisadi teşekküllerinin işlemlerini ve bunların üzerindeki kontrollerini kuruluşlarındaki maksada cevap verecek ve şartların müsaadesi nisbetinde tekemmül ettirmek yolunu takip edecektir.”²

Başbakan Dr. Refik Saydam, hükümet programında belirttiği gibi devletçilik ilkesi doğrultusunda bazı yabancı şirketleri millileştirdi, özel girişimcilerin elindeki bazı işletmeleri de devletleştirdi. İlk etapta İstanbul Tramvay Şirketi ve İstanbul Tünel Şirketi satın alınarak işletilmek üzere belediyeye devredildi. Ardından Bursa, Adana, Mersin elektrik işletmeleri ile Ankara'daki Elektrik ve Havagazı şirketi devletleştirildi³.

Dr. Refik Saydam'ın hükümet programında bahsettiği, çiftçi ve köylülerin vergi yükünü hafifletme, köylerin iktisadi açıdan hızlı bir şekilde kalkınmasını sağlama ve piyasayı ucuzlatmaya yönelik vaatleri yerine getirilemedi. ⁴ Hatta piyasada karaborsacılık, istifçilik ve nüfuz ticareti arttı. Savaş ekonomisi tüm toplumu etkisi altına aldı.

Hükümet ülkeyi savaş dışında tutmak için bir milyona yakın kişiyi silah altına alarak güçlü bir ordu oluşturmaya çalıştı. Bu politika, savunma harcamalarının bütçe içindeki oranını arttırdı. Savaştan önce, 1938'de savunma ve güvenliğe ayrılan ödenek bütçenin %35 dolayındadır. Bunun %30'u silahlı kuvvetlere, %5'i de jandarmaya ayrılmıştı. Alman ordularının Türkiye sınırlarına dayandığı 1940-1944 yıllarında ise milli savunma harcaması merkezi devlet harcamaları içindeki oranı %55'e çıkmıştı⁵. Ayrıca Bayındırlık Bakanlığı'nın yatırımlarının büyük bir kısmı askeri nitelikli alanlara kaydırılmıştı⁶. Güvenlik ve savunma harcamalarının bütçedeki oranının artmasının iki temel nedeni vardı. Birincisi ordu mevcudunun sürekli artırılmasıydı. Savaştan önce yaklaşık 100 bin dolayında olan ordu mevcudu, savaşın ortalarında bir milyonu aşmıştı. Güçlü ve caydırıcı bir ordu oluşturmak ve faal nüfusun en dinamik kısmını silah altına almak ekonomiyi iki açıdan etkiledi. Birincisi nüfusun %7-8'ini bulan ordu mevcudunun beslenmesi, barındırılması ve giydirilmesinin ortaya çıkardığı maliyetti. Ayrıca ordunun silah ve cephanesinin sağlanması da bütçeye

² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, İctima Senesi: 4, Cilt: 29, 28. İnikad, (27.1.1939), s. 215

³ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 365-366

⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, İctima Senesi: 4, Cilt: 29, 28. İnikad, (27.1.1939), s. 215

⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 20-21

⁶ Tekeli - İlkin, a.g.e., s. 21.

önemli bir yük getirmişti. Ekonominin etkilendiği ikinci nokta ise ciddi bir iş gücünün üretim alanından çekilmesi idi. Bunun en büyük olumsuz etkisi üretimin düşmesiydi. Örneğin 1939'da 4.200.000 ton üretilen buğday, 1945'te 2.200.000 tona düşmüştü⁷. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in verilerine göre savaş döneminde ülke topraklarının %87-88'i hububata ayrılmış, buna karşılık tarımsal üretimin miktarı %86'dan %76'ya gerilemiştir⁸.

Hükümet savaş döneminde ihtiyaçları karşılamak için Merkez Bankası'na başvurarak, para basılmasını sağlamıştır. Tedavüldeki para 1939'da 307.7 milyon iken 1942'de bu miktar 765.5'e ulaşmıştı. Savaş yıllarındaki bütçe açıkları, dolaşımdaki para hacminin artması kaçınılmaz bir şekilde fiyatları da büyük ölçüde yükseltmiştir. Tüketici fiyat endeksi 1938'de 100 iken 1942'ye gelindiğinde 339'a fırlamıştı⁹. Fiilen savaşa giren ülkelerdeki artış bile, Türkiye'nin gerisinde kalmıştır. 1942'de ABD'de 115.6, İngiltere'de 137,3, Almanya'da 109 ve Japonya'da 135,5'tir¹⁰.

Savaş yıllarında ithalat %60, ihracat ise %80 düzeyinde azalmıştır¹¹. Bu gerileme, ülke içerisinde ara-mallarda, yatırım ve tüketim mallarında darlık yaratmış, iç üretim üzerinde de olumsuz etkiler oluşturmuştu. Ayrıca ithalat miktarının düşmesi, ithalattan alınan vergi miktarının da düşmesine yol açmıştı. Sayılan bütün olumsuzluklara ek olarak birçok tüketim maddesi karaborsaya düşmüştü¹². Kısaca ülke ekonomisini yüksek enflasyon, mal darlığı ve karaborsa tehdit etmeye başlamıştı. Dönemin etkili kalemlerinden ve bürokratlarından biri olan Şevket Süreyya Aydemir ülke ekonomisinin yüz yüze kaldığı acı tabloyu betimlemişti: *Ülke tam bir cihazlanma yetersizliği içindeydi. Halk tarımsal alanda düpedüz ilkel, verimsiz ve teşkilatsız bir durum içindeydik. O kadar ki hatta savaşa girmemişken bile kıtlık, açlık çekiyorduk. Yollar, ulaştırma araç ve imkânları da yetersizdi. Milli stoklar yoktu ve bu stoklar olsa bile zaten depolama tesislerine malik değildik*¹³.

Hükümet savaş başladıktan bir hafta sonra 8 Eylül 1939'da *Avrupa'daki Harp Vaziyeti Dolayısıyla Memleketimizde Gıda ve Diğer Bazı Maddelerin Fiatlarında Yükseklik Vukua Geldiğine Dair Yapılan Neşriyat Üzerine Alâkadar Dairelerin Derhal Tahkik ve Tetkike Başlamaları Hakkında Tebliğ* başlıklı bir genelge yayınlayarak, fiyat artışlarının önün geçmeye çalıştı. Hükümet ülkedeki gıda maddelerini bir yıl boyunca ordunun ve halkın ihtiyacını karşılayabilecek miktarda olduğunu ve ihtikâr yapmak amacıyla istifçiliğe yönelip, fiyat yükseltenlerin de cezalandırılacağını ilan etti. Hatta yeni kanunların çıkarılabileceğini açıkladı.¹⁴ Hükümet, aynı gün çıkardığı kararnameyle, tarım ürünlerini, sade yağ ve hayvani yağlar ile nebati yağları, canlı hayvanları, canlı ve cansız kümes hayvanlarını, ham ve

⁷ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara: Savaş Yayınları, 1982, s. 217

⁸ Tekeli - İlkin, *a.g.e.*, s. 236-237

⁹ Cahit Kayra, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, İstanbul: Tarihiçi Kitabevi, 2011, s. 46

¹⁰ Tekeli-İlkin, *a.g.e.*, s. 77

¹¹ Tekeli-İlkin, *a.g.e.*, s. 218

¹² Boratav, *a.g.e.*, s. 217; Koçak, *a.g.e.*, s. 432 - 443.

¹³ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C. 2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999, s. 205

¹⁴ *T.C. Resmi Gazete*, 8 Eylül 1939, Sayı: 4305, s. 12577

yarı mamûl bilûmum hayvan derilerinin ihracını yasakladı. Aslında hükümetin yayınladığı kararnameye ekli iki listede ihracı yasaklanan onlarca ürün vardır¹⁵. Hükümet, 8 Eylül 1939’da yayınladığı genelgede ihtikâr yaparak stokçuluğa yönelenlerin ticarethanelerine, fabrikalarına, depolarına ve evlerine el koymakta tereddüt edilmeyeceğini de ilan etti. Başbakan Dr. Refik Saydam, 11 Eylül 1939’da TBMM’nde yaptığı konuşmada bir yandan savaş nedeniyle gıda maddesi sıkıntısının çekilmeyeceğini öne sürerken, öte yandan da ihtikâra teşebbüs edenlere izin verilmeyeceğini belirtmiştir. Bu amaçla iki kanun tasarısının hazırlandığını açıkladı¹⁶. Hükümet, Başbakanın konuşmasından kısa bir süre sonra 15 Ocak 1940’da TBMM’nde *Milli İktisadi Koruma Kanunu* tasarısını sundu. Başbakan’ın kanun tasarısını Meclis’e sunuş yazısında bu düzenlemenin olağanüstü hallerde ve seferberlik zamanında halkın ve milli müdafaanın ihtiyaçlarını sağlamak için hükümetin görev ve yetkilerini güçlendirmek amacıyla yapıldığını belirtir. Neden böyle bir yasal düzenlemeye ihtiyaç duyulduğu tasarının gerekçesinde açıkça aktarıldı:

“Son zamanlarda Avrupa’da hüküm sürmekte olan siyasi gerginlik nihayet müteaddid milletler arasında harp haline inkılâb etmiş ve böylece harp sahasına ve harp tehlikesine yakın ve hatta uzak memleketler fevkâlade ahval ve şartlar içinde kalmışlardır. Bu ahval, bilhassa süratli seyri sebebiyle, hemen her tarafta hükümetlerce alınan fevkâlade tedbirlerle karşılanmaktadır. Muhtelif memleketlerde hükümetlere bu hususta verilen geniş salâhiyetler zikredilen ahvali en iyi ifade eyleyen alâmetlerdir. Memleketimiz halen Avrupa’da hüküm süren harbin dışında bulunduğu malumdur. Bununla beraber, milli hayatımızda bu istisnai ahvalin tesirlerini önlemek ve sair bakımlardan olduğu kadar, iktisadi bakımdan da tahaffuzî ve tedafîi tedbirler almak zarureti muvacehesindeyiz. Bu layiha ile Cumhuriyet hükümeti, Yüksek Meclis’ten ahvalin icab ettirdiği salâhiyetlerin verilmesini rica etmektedir”¹⁷.

Ayrıca Başbakan, kanunun mümkün olduğu ölçüde vatandaşın normal hayatının örselenmemesi, iş sahibi vatandaşların çalışmalarına ve kazançlarının mümkün olduğu oranda sınırlandırılmaması ve özel girişimcileri ilgilendiren sorunlarda da ilgili çevrelerde görüşüleceğini açıkladı.¹⁸ Milli Korunma Kanunu, 18 Ocak 1940’ta Meclis’te görüşülmeye başlandı ve aynı gün kabul edildi. Resmi Gazetede de 26 Ocak 1940’ta yayımlandı. Kanunla, umumi veya kısmi seferberlik, devletin bir savaşa girmesi ihtimalinde ve Türkiye Cumhuriyeti’ni de ilgilendiren yabancı ülkeler arasındaki savaş hali durumlarında hükümete geniş görev ve yetkiler verildi. Kanunun uygulanması aşamasında ilgili bakanlıklar arasında işbirliği sağlamak üzere bir koordinasyon heyeti kurulacaktı. Kanun hükümete, piyasayı denetleme ve üretimi arttırıcı önlemler alma konusunda olağanüstü yetkiler tanıdı. “İktisadi Hükümler” başlığını taşıyan üçüncü fasılda, iktisadi faaliyetlere müdahale biçimleri belirlenmişti. Bu fasılda yer alan hükümlerle emek kesimini diğer yandan ise üretimi denetleme,

¹⁵ T.C. Resmi Gazete, 8 Eylül 1939, Sayı: 4305, s. 12578

¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, İctima Senesi: 1, Cilt 5, 39. İnikad, (11.09.1939), s. 5

¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, İctima Senesi: 1, Cilt: 8, 27. İnikad (18. 1. 1940) (s. Sayısı, 64: Milli Korunma Kanunu Layihası ve Muvakkat Encümeni Mazbatası (1/301)

¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, İctima Senesi:1, Cilt: 8, 27. İnikad (18.1.1940), s. 140 - 141

yönlendirme, ticari faaliyetlere müdahale etme hükümleriyle sermaye kesimini (tüccar-sanayici) kontrol altına alma imkanı elde edildi.¹⁹ Hükümet bu kanunu uygulamak üzere attığı ilk adımlardan biri, Koordinasyon Heyeti'ni kurmasıdır. Ardından birçok temel tüketim maddesinin fiyatlarını belirledi ve kâr hadlerini saptadı. Ayrıca, iâşe işlerini yürütme, fiyat denetimlerini yapma ve stokçuluk ile karaborsa ile mücadele etmek üzere İâşe Müsteşarlığını kurdu. Kanunun uygulanması safhasında da esnaf ve tüccara 100 kuruşun üzerindeki alışverişlerde fatura verme zorunluluğunu getiren fatura sistemini getirdi. Fiyat murakabe komisyonlar ile de fiyat hükümetçe belirlenmiş olan mallar denetlenecekti ve karaborsacılıkla mücadele edilecekti.²⁰ Kanunun iz bırakan en önemli hususlardan biri kentli nüfusun ekme ihtiyacını karşılayabilmek için 1941'de tek tip ekme çıkarılmasıdır. Bir yıl sonra da ekme dağıtımında karne usulü benimsenerek, sonraki yıllarda çok tartışılacak bir uygulama başlatıldı.

Milli Korunma Kanunu'nun uygulanmasıyla fiyatların yükselişi bir miktar önlenmiştir. Ancak karaborsa ve vurgunculuk önlenememiştir. Bu nedenle ekonomik sorunlar varlığını korumuştur. Hükümetin gün geçtikçe kötüleşen ekonomiye yönelik yeni çözüm arayışlarının gündemde olduğu bir dönemde 7 Temmuz 1942'de Başbakan Refik Saydam aniden vefat etti. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü hükümeti kurma görevini Şükrü Saraçoğlu'na verdi. Yeni hükümet, ekonomide izleyeceği stratejiyi programında belirtti. 5 Ağustos 1942'de Meclis'te okunan programda şu satırlar dikkati çekmiştir: *biz ne sarayın, ne sermayenin ne de sınıfların saltanatını istiyoruz. İsteddiğimiz sadece Türk milletinin hâkimiyetidir. Hep beraber bir tek yoldan ve bir tek hedefe doğru yürüyerek Türk köyünü ve Türk köylüsünü behemehal yükselteceğiz. (...) Biz hakçı idik, halkçıyız ve dâimâ da öyle kalacağız*²¹.

Şükrü Saraçoğlu Hükümeti, ekonominin kötü gidişini durduramamış, fiyatlar kısa sürede muazzam bir artış göstermiş ve tedavüldeki para miktarı da hızla yükselmişti. Hükümet bu artıştan ticaret kesiminde ortaya çıkmış olan fırsatçıları sorumlu tutmaktaydı.

Ekonomik koşullar geniş halk kitlelerinin canını acıtırken Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1942'de TBMM'nin yeni yasama yılını açış konuşmasında yeni bir verginin çıkarılacağına mesajını verir. İsmet İnönü konuşmasında spekülasyon hareketlerinde bulunacakları uyarmıştır:

"...şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belâsı, bugün vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor. Bu halin umûmi harpten doğan, kendi hususi şartlarımızla ilgili olan sebeplerini ve çarelerini Cumhuriyet Hükümeti sizin yüksek nazarlarınıza etrafla serip anlatacaktır. (...) Bizim gördüğümüz en tehlikeli hastalık, iki seneden beri cemiyetimiz içinde Cumhuriyet hükümetlerini muvaffak etmemek için estirilmiş olan zehirli havadır. (...) İstırapı azaltmak, millet tahammülünü arttırmak, muharebe dışında kalmak ve muharebeye girilirse şerefle ve selâmetle çıkmak için tek

¹⁹ Koçak, a.g.e., s. 373-379; Tekeli - İlkin, a.g.e., s. 98 - 105

²⁰ Tekeli - İlkin, a.g.e., s. 107 - 125

²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, içtima Senesi: 3, Cilt 27, 77. İnikad (5.8.1942), s. 25-26

çare, resmi vazife sahiplerine ve en başında Cumhuriyet Hükümeti'ne candan yardım etmektir. (...) Acı ile hatırlamalıyız ki milletin işe işlerini tanzim etmek yolunda Cumhuriyet Hükümetlerinin sarf ettikleri gayretlere, iki seneden beri Cumhuriyetimiz tarafından hiç yardım edilmemiştir. İşte bugün ilk hall olunacak mesele, umûmi itimat havasının iade edilmesidir. Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski bataklı çiftlik ağası ve elinden gelse de teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metai yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar. Üç, beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır. Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız.”²²

Başta İsmet İnönü olmak üzere yöneticilerin uyarıları sonucu adına Varlık Vergisi Kanunu tasarısı denilen belge 9 Kasım 1942'de Meclis'e sunuldu. Tasarı metninin hazırlanmasında başta Başbakan Şükrü Saraçoğlu olmak üzere Maliye Bakanı Fuat Ağralı, Müsteşar Esat Tekeli, Teftiş Kurulu Başkanı Şevket Adalan yer aldı. Kanun tasarısının kısa gerekçesinde;

“Gelir ve varlık sahiplerinin varlıkları ve fevkâlâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere fevkâlâde bir mükellefiyet tesis olunmaktadır. Vergi, kazanç ve gelir sahiplerini ve daha ziyâde iktisadi şartların darlığından doğan güçlükleri istismâr ederek, yüksek kazançlar elde ettikleri halde, kazançları ile mütenâsip derecede vergi vermeyenleri istihdaf etmekte ve içinde bulunduğumuz fevkâlâde vaziyetin icâp ettirdiği fedâkârlığa, bunları da kazanç ve kudretleriyle mütenâsip bir derecede, iştirâk ettirmek maksadını gütmektedir”²³.

Kanun tasarısı 11 Kasım 1942'de TBMM'nde görüşülmeye başlandı. Başbakan Şükrü Saraçoğlu tasarı ile ilgili yaptığı konuşmada, eşya fiyatlarının aşırı artmasında, üretimin azlığının ithalatın yeteri kadar yapılmamasının ve doymak bilmeyen hırslın ve ihtikârın neden olduğunu açıklamıştır. Ayrıca tedavüldeki Türk parasının artmasını ve bu miktarın 700 milyona ulaşmasının altını çizmiştir.²⁴ Başbakan soruna çözüm olarak da tedavüle çıkartılan paranın bir kısmının vergi olarak toplanmasını gösterir:

“Bu iş için tek yol, tedâvüle çıkan paranın bir kısmını vergi olarak geri çekmekten ibârettir ve bu geri alış, başlıca harp yıllarında çok para kazanmış olanlardan yapılmalıdır ve yalnız bir defâya mahsus olarak alınmalıdır. (...) Uzun tetkiklerden sonra hazırlanan bu kanun layihası başlıca üç matrahtan para toplayacaktır. Bu matrahlar ehemmiyet sırasıyla şunlardır: Tüccarlar, emlak ve akar sahipleri, büyük çiftçilerdir. Harp yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için Varlık Vergisi'nin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaktır. Esasen nevilere, sınıflara ve zümrelere ayrılmış bulunan ve verdikleri vergi ve yaptıkları iş malûm olan bu sınıf mensupları hakkında kazandıkları paraların komisyonca takdir edilen bir kısmını vergi olarak

²² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, İctima Senesi: 4, Cilt: 28, 1. İnikad (1. XI. 1942), s. 4-5

²³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, İctima Senesi: 4, 3. İnikad (11.11.1942), S. Sayısı: 4

²⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, İctima Senesi: 4, 3. İnikad, (11.11.1942), s. 14-22

istemekte tereddüt duymuyoruz. Beş yüz liradan aşağı bir mükellefiyet teklif etmemiş olduğumuza göre fakirleri ve zayıfları bu vergiden tamamen muaf tutmaktayız. Bu verginin tespiti ve tahsili için zaman geniş olarak bırakılmamıştır. Çünkü, bu işi para kuvvetiyle suistimâllere yol açılmasından ve her çeşit tezivattan korumak yolunu tutmayı hayırlı bulduk. Onun için zamanı dar tuttuk. Parayı vermeyenler için bir taraftan Tahsili Emvâl Kanunu'nu harekete geçirmekle beraber, diğer taraftan, mükellefleri amele teşkilâtına göndermeyi hem işçi tedarikini, hem de para tahsilini kolaylaştırıcı müeyyideler addettik. Bu kanun ile takip ettiğimiz hedef, tedâvüldeki paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlanmaktadır. Bu böyle olmakla beraber, bu kanunun tatbikatından, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler satışında toplanan halk buğzumun silinmesi, vergileri ödemek için bizzarûre satışı çıkarılacak malların fiyatlarında bir itidal husûle getirmesi gibi, tabii faydaların tahassül etmesi de imkân hâricinde addedilemez”²⁵

Kanun tasarısı hakkında söz alan milletvekilleri, kanun tasarısının lehine değerlendirmeler yapmışlardır. Hükümetin uygulamalarını eleştirmek amacıyla kurulmuş olan Müstakil Grup adına söz alan Meclis Başkan Vekili İstanbul Milletvekili Ali Rana Tarhan da kanun tasarısını onaylamıştır.²⁶ Meclis'te görüşmelere katılan 350 milletvekilinin tamamı kanun tasarısının lehine oy kullanmıştır. Ancak 76 milletvekili oylamaya katılmamıştır.²⁷ 11 Kasım 1942'de kabul edilen kanun, 4305 sayılı *Varlık Vergisi Hakkında Kanun* adını taşımaktadır. Bu kanun verginin mevzuu, verginin miktarı, verginin tarhi, verginin tebliğ ve tahsili, mürûr-u zaman, mer'iyet bölümlerini içeren 17 maddeden oluşuyordu.

Varlık Vergisi Kanunu'nun 1. Maddesine göre, servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve olağanüstü kazançları üzerinden bir kereye mahsus olmak üzere Varlık Vergisi alınacaktı. Kanun'un 2. Maddesi, verginin kimlerden alınacağını belirlemiştir. Buna göre; kazanç ve buhran vergileri mükellefleri, büyük çiftçiler; belli değerler üstündeki gayr-i menkul malların sahipleri; işleri ticaret, komisyonculuk, tellallık ve simsarlık olmadığı halde bir ve birkaç kez, 1939 yılından sonra bu işleri yapmış olanlar Varlık vergisini vereceklerdi. Verginin miktarı mükelleflerin daha önce tarh veya tahakkuk edilmiş vergileri, büyük çiftçilerin ziraî durumları, gayri menkullerin değerleri gözönünde tutularak hesaplanacaktı. Hesaplamayı il ve ilçelerde kurulacak olan ve geniş yetkilere sahip komisyonlar yapacaktı. Komisyon, mahallin en büyük idare amirinin başkanlığında, mal müdürü, Ticaret Odası (çiftçilerin vergilerinde Ziraat Odası) ve belediyelerde seçilecek üyelerden oluşacaktı. Komisyonlar, vergi yükümlülerinin yükümlülük derecelerini, yâni vergi miktarlarını, 15 gün içinde saptamak zorundaydılar. Komisyonun aldıkları kararlar değişik şekillerde ilan ve tebliğ edilecekti. Kararlar nihâi ve kesindi, dava açılmazdı. Tarh olunan vergiler, vergi miktarlarının ilanından itibaren 15 gün içinde ödenecekti. Zamanında yapılmayan ödemeler faize tabi olacaktı. Borçlarını bir aylık süre içinde ödemeyenler ülkenin herhangi bir yerinde genel hizmetlerde çalıştırılacaklardı. Kadınlar ile 55

²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, İctima Senesi: 4, 3. İnikad, (11.11.1942), s. 21-22

²⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, İctima Senesi: 4, 3. İnikad, (11.11.1942), s. 22

²⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, İctima Senesi: 4, 3. İnikad, (11.11.1942), s. 33

yaşından büyük erkeklerin vergi borçları hakkında Tahsil-i Emvâl Kanunu uygulanacaktı, fakat bu kişiler çalıştırılmayabileceklerdi. Vergi mükelleflerinin ve yakınlarının (karı, koca, usul, fûrû) evlerinde, iş yerlerinde vb. yerlerde bulunan mallarla, bunlara ait gayri menkuller haczedilip, paraya çevrilerek vergi borcuna yatırılacaktı. Tahsil edilmeyen vergiler 1943 yılından başlayan beş yıl içinde zaman aşımına uğrayacaktı²⁸.

Varlık Vergisi Kanunu'nun Uygulanması

Basın, Varlık Vergisi Kanunu Meclis'ten geçtikten hemen sonra kamuoyu oluşturmaya çalıştı. Basında yer alan bazı yazarlar, Varlık Vergisi Kanunu'nun haksız kazançları, karaborsayı, yüksek fiyat artışlarını ve ekonomideki sorunları çözebilecek bir kudrette olduğunu belirtmişlerdir²⁹.

Kanunun çıkarılmasından kısa bir süre sonra komisyonlar oluşturularak, mükelleflerin ödeyecekleri vergi miktarları saptanmaya başlandı. Geniş yetkilerle donatılmış olan komisyonlara, Maliye Bakanlığı'ndan gelen bir talimat üzerine vergi mükellefleri için Müslümanlara (M), gayri Müslimler için ise (G) koduyla cetveller verildi. Bu cetveller, Milli Emniyet, Vergi Daireleri ve CHP teşkilatlarından gelen istihbaratlarla hazırlanmıştı³⁰. Kanun gereğince komisyonların tespit ettiği vergi mükelleflerinin adları ve ödeyecekleri vergi miktarları varidat dairelerinin kapılarına, günlük gazete çıkan yerlerde günlük gazetelerde, gazete çıkmayan yerlerde belediye tellallarıyla ve köylerde ise uygun yerlere listelerin asılmasıyla ilan olunacaktı. Mükerrer tarh olunması halinde bunlardan en yüksek olanın ödenip diğerlerinin silinmesi kanun gereğince yerine getirilecekti.

Komisyonların ilan ettikleri listelere göre Türkiye'de 114.368 mükellefe 465.348.620 liralık bir vergi borcu tahakkuk ettirilmişti. Mükelleflerin %54'ü ve tahakkuk eden verginin %68'i İstanbul'dandı. İkinci sırada %5,8 ile İzmir gelmekteydi. İzmir merkezde 2.798 mükellefe 25.057.500 lira, kazalarda da 1779 mükellefe 1.890.260 lira vergi tarh edilmişti. İzmir için hazırlanan 60 kişilik ikinci listede de 434.500 lira vergi tarhı konuldu³¹. En fazla vergi veren üçüncü şehir ise Ankara'ydı. Toplanan vergi miktarı toplam verginin %2,2'sini oluşturuyordu. Komisyonların Ankara için öngördüğü vergi miktarı 16.713.000 liraydı, bu miktarın 15.143.000 lirası tahsil edildi. Dördüncü an fazla vergi veren il ise Adana'ydı ve bu şehirde toplanan vergi miktarı genel toplamın %1,8'ine karşılık geliyordu³².

Verginin büyük bir kısmının İstanbul'da toplanacağı açıktı. İstanbul'da Varlık Vergisi ödeyecek mükelleflerin %86,9 gayrimüslimdi.

Tablo-1: İstanbul'da Varlık Vergisi Mükelleflerinin Kökenlerine Göre Dağılışı³³

²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, İçtima Senesi: 4, 3. İnikad, (11.11.1942), s. 4; Kayra, Savaş Türkiye Varlık Vergisi, s. 48-49; Koçak, a.g.e., s. 482; Akar, a.g.e., s. 68-73

²⁹ Akar, a.g.e., s. 73

³⁰ Ökte, a.g.e., s. 54-72

³¹ Akar, a.g.e., s. 88-89

³² Tekeli - İlkin, a.g.e., s. 45

³³ Faik Ökte'nin *Varlık Vergisi Faciası* kitabından aktaran Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 46

Mükelleflerin Kökeni	Mükellefler	%	Tahakkuk	%
Müslümanlar	4.195	6.7	25.600.409	7.3
Gayri Müslimler	54.377	86.9	289.656.246	82.9
Diğer	4.003	6.4	34.226.764	9.8
Toplam	62.575	100.0	349.483.419	100.0

Verginin tahsilatı çok tartışmalı gerçekleşmiştir. Kanun'un 12. Maddesine göre mükelleflerin vergi tutarını nakden bağlı bulunduğu vergi dairesine 15 gün içerisinde yatırması gerekiyordu. Verginin özellikle İstanbul'daki uygulanması birçok kaynaktan tartışılmaktadır. Verginin azınlıklara yönelik olduğundan söz edilmektedir. Ayhan Aktar verginin "azınlık karşıtı" bir politika olduğunu belirtmektedir³⁴.

İttihat Terakki Cemiyeti'nin iktidar yıllarında ve daha sonraki dönemlerde Türkçülük politikasına destek vermiş M. Kohen (Tekinalp) gibi kişilere de yüksek vergiler konmuştur. Tekinalp vergisini ödeyemeyince yalısı ve eşyaları haraç mezat satılmıştır. Vergi borcunun tahsili sırasında birçok mükellefin evleri ve çeşitli eşyaları açık artırma ile satışa sunulmuştur. Gayri Müslimlere, ecnebilere (E) ve dönmelere (D) yüksek miktarda vergi konulduğu sıkça ifade edilmiştir³⁵. Varlık Vergisi borcunu bir ay içinde ödemeyen mükellefler (hükümet 15 günlük süreyi iki hafta daha uzatmıştır) çalışma kampına gönderilmiştir. Çalışma kampı için seçilen yer Aşkale'dir. Çalışma kampına gönderilenler sadece gayr-i Müslimlerdir. Kampa sevki kararlaştırılan 2057 mükelleften 657'si vergisini ödeyerek kampa gitmemiştir. Kampa gönderilen 1400 kişiden 1229'u İstanbul'dandır. Kampta ölen 21 kişinin tamamı da İstanbulludur³⁶. 8 Ağustos 1943'te Aşkale'de kalan 900 kişi Eskişehir'in Sivrihisar ilçesine gönderildi. 17 Eylül 1943 tarih ve 4501 sayılı kanunla, vergilerini ödemeyecekleri anlaşılan hizmet erbabıyla, gündelik gayri safi kazançları üzerinden kazanç vergisine tabi mükelleflerin tahsil edilmemiş olan borçlarının silinmesi konusunda Maliye Bakanı yetkili kılınmıştır³⁷. Sivrihisar'daki kamp Aralık 1943'te dağıtıldı. Tahsil edilmemiş tüm vergiler 15 Mart 1944'te affedildi. Uygulama sonucunda 314,9 milyon liralık vergi toplanmış, bu miktarın 166 milyonluk kısmını gayri Müslimler ödemiştir. Ecnebi grubundaki mükellefler de 33 milyon yatırmışlardır.

Varlık Vergisinin Anadolu'da Uygulanması

İzmir'de Uygulanması

Varlık vergisi kanunu çıkarıldıktan sonra İzmir'de Vali Sabri Öney'in başkanlığında Defterdar Mümtaz Tarhan, belediyeden ve Ziraat ile Ticaret odasından ikişer üyenin yer aldığı bir komisyon oluşturuldu.

³⁴ Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 185

³⁵ Tekeli-İlkin, *a.g.e.*, s. 46-47

³⁶ İzmir'de 88 mükellef kampa alınmış, bunlardan 7'si vergisini ödemiştir. Bursa'dan da 100 kişinin kampa gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. Ökte, *a.g.e.*, s. 157-158

³⁷ Tekeli İlkin, *a.g.e.*, s. 49

İzmir'de mükellef listeleri, Başdurak, Yeni Maliye, Basmane ve Karşıyaka maliye şubeleriyle hükümet konağı dahilindeki defterdarlık binası önüne asılmıştır³⁸. İlan edilen listelere göre İzmir merkezde 2.798 mükellefe 25.057.500 lira, kazalarda ise 1779 mükellefe 1.890.260 lira vergi tarh edildi³⁹. Yayınlanan ilk listede 115 Müslüman, 174 gayr-i Müslim vergi mükellefi yer almıştır. İlk listede yer almayan mükellefler için ise 60 kişiden oluşan ikinci bir liste yayınlanmıştır. İkinci listede de 41 Müslim, 19 gayr-i Müslim bulunmaktadır.⁴⁰ Komisyonların belirlediği vergi miktarına çok sayıda itiraz da söz konusu olmuştur. Anadolu gazetesinde yer alan 12 Ocak 1943 tarihli bir haber hem basının konuya yaklaşımı hem de uygulama açısından dikkat çekicidir:

“kendilerine tarh olunan vergilere itiraz eden bazı mükellefler, hiçbir faydası olmadığı halde hâlâ istida ile Defterdarlığa müracaatta bulunmaktadırlar. Bu müracaatlar nazarı itibare alınmayacağı gibi, bu suretle verginin ödenmesinde herhangi bir şekilde zaman kazanılması da mevzu bahis değildir. Aynı şekilde müracaatlar, Tahsil-i Emval Kanunu'nun tabikatında da hiçbir suretle tesir etmeyecektir. Şimdiye kadar şehrimizde bu şekilde yapılan lüzumsuz müracaatlar iki yüzü bulmuştur”⁴¹.

İzmir'in ünlü gazetelerinden Anadolu, Varlık Vergisi hakkında düzenli haberler vererek, kamuoyu oluşturmaya çalıştı⁴². Gazetenin yazarlarından Haydar Rüştü Öktem, Varlık Vergisi'nin başlangıçta vatandaşlar arasında hoşnut olunmayan bir tavırla karşılandığını, fakat kanunun uygulanmaya başlamasıyla daha *serin kanlı* bir tavır takınıldığını belirtmektedir. Yazar kanunu şöyle gerekçelendirir.

“durup dururken kazancının mühim bir kısmını çıkarıp şuna, buna veya devlete vermek mecburiyeti elbette ki güle, sevine yapılacak bir iş değildir. Bu mecburiyeti yerine getirirken insanın yüzü gülemez. Fakat bu paraların topyekûn vatan müdafaasına harcanacağı bir lâhza düşünülürse bu hareketin ne kadar yüksek ve büyük ölçüde bir vatanseverlik hizmeti olduğu derhal anlaşılır. (...) Devletin bu kanunla vatandaşlardan istediği şey sadece, beraberlik ve birlik düsturuna bazı yurttaşların katılmasından ibarettir. Bu kanun dünyanın ateşler içinde kasılıp kavrulduğu bu cehennem günlerini yaşayan biz Türkler için çok adilâne, çok yerinde ve lüzumunu şiddetle hissettiren mühim bir tedbirdir. Evinin kapısını üç, dört çocuğu ile ihtiyar bir baba ve anasının üstüne kapayıp giden bir Mehmet karda, kışta sınırları beklerken, kaloriferli evlerinde rahat oturan vatandaşlardan da elbette fedâkarlık istemek bu milletin hakkıdır, çünkü evlerinde rahat rahat oturanların bu vaziyetlerine sınırdaki o Mehmetçik temin ediyor”⁴³.

İzmir'in bir başka gazetesi olan Yeni Asır'da da Şevket Bilgin Varlık Vergisi hakkında çarpıcı değerlendirmeler yapmaktadır: *kabul edilmelidir ki vergi heyeti*

³⁸ “Varlık Vergileri”, *Yeni Asır*, 16 İlk Kanun 1942

³⁹ Muhammet Güçlü, “Varlık Vergisi ve İzmir Uygulaması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 8, S. 1, Yıl: 1993, s. 161

⁴⁰ Güçlü, “Varlık Vergisi ve İzmir Uygulaması”, s. 171 - 172

⁴¹ “Varlık Vergisi”, *Anadolu*, 12 İkinci Kanun 1943, No: 9119, s. 5

⁴² “Varlık Vergisine olan İtirazlar”, *Anadolu*, 14 İlkincikanun 1943, No: 9121, s. 1

⁴³ Haydar Rüştü Öktem, “Varlık Vergisi ve Birlik, Beraberlik”, *Anadolu*, 15 İkincikanun 1943, No: 9122, s. 1.

umumiyesiyle içtimaî adalet ve milli emniyet ruhundan ilham almaktadır. Şimdi bütün iş yeni verginin tarhında ve cibayetinde gösterilecek muvaffakiyete tâbidir⁴⁴ Aynı gazetenin başka bir yazarı da Varlık Vergisi'nin üç hedefi olduğunu vurgulamaktadır. Bunlar; paranın değerini arttırmak, ülkenin ıstırabını istismar ederek gayri meşru yollardan para kazananların servetlerini ellerinden almak ve vergi kaçakçılığı yapan kimselerin hazineден çaldıkları paraları yine hazineye iade ettirmek.⁴⁵ En önemlisi de aynı yazar, Varlık Vergisi'nin bir kalkınma kanunu olduğunu ileri sürmesidir.

İzmir gazetecileri Varlık Vergisi ile ilgili gelişmeleri büyük bir dikkatle haberleştirmişlerdir. Komisyonların çalışmaları, toplanan vergi miktarı, vergisini ödemeyenlerin mallarının açık arttırmada satılması ve Aşkale'ye gönderilenler hakkında haberleri gazetelerde yayınlamışlardır.

Tablo-2: İzmir'de kazalara göre Varlık Vergisi'nin dağılımı⁴⁶

Kaza	Mükellef Sayısı	Vergi Miktarı (TL.)
Bayındır	250	295.150
Bergama	192	263.700
Çeşme	35	34.200
Dikili	71	53.415
Foça	34	11.675
Karaburun	4	19.007
Kemalpaşa	153	227.850
Menemen	72	64.850
Ödemiş	158	21.350
Seferihisar	20	18.500
Tire	347	557.291
Torbali	364	32.622
Urla	21	29.500
Kuşadası	58	69.000

Yüksek miktarda Varlık Vergisi'nin toplandığı üçüncü il de Ankara'ydı. Başkentte Vali Nevzat Tandoğan'ın başkanlığında iki komisyon kurulmuştur. Diğer illerde defterdarlar Varlık Vergisi ile ilgili işlemleri fiili olarak yürütürken, Ankara'da ise Vali Tandoğan yürütmüştür⁴⁷. Belirlenen ilk mükellef listesinde 119 Müslim, 29 gayr-i Müslim yer alıyordu. Ankara merkeze 16. 109. 800 lira, kazalara da 522. 000 lira vergi tarh edilmişti. Listeler, Kızılay, Yegenbey ve Çankaya kaymakamlığına asıldı⁴⁸. Konuyla ilgili bir araştırma yapan Muhammet Güçlü, Ankara tüccar, sanayici

⁴⁴ Şevket Bilgin, "Varlık Vergisi", *Yeni Asır*, 14 Sontesrin 1942, s. 1

⁴⁵ Hakkı Ocakoğlu, "Varlık Vergisi", *Yeni Asır*, 9 İlk kanun 1942

⁴⁶ Muhammet Güçlü, *Varlık Vergisi Kanununun Çıkarılması, Uygulanması, Kaldırılması ve Sonuçları (11.11.1942 - 15.3.1944)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir: 1990, s. 44

⁴⁷ Gönül Güneş, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara'da Günlük Yaşam*, Ankara: Alter Yayınları, 2013, s. 85

⁴⁸ Güçlü, *a.g.t.*, s. 56-57

ve büyük çiftçisinin korunduğu görüşündedir⁴⁹. Ankara'da adı birinci listede yer almayan vergi mükellefleri için ikinci bir liste hazırlamıştır. Bu ikinci listeye göre yeni mükellefler 231.700 lira ödeyeceklerdi⁵⁰.

Varlık vergisinin en fazla toplandığı yerlerden biri de Adana Vilayeti'di. Mükellefleri ve mükelleflerin vergi miktarını belirlemek üzere Vali Akif Eyidoğan'ın başkanlığında komisyon oluşturuldu⁵¹. Komisyon hazırladığı vergi mükelleflerinin adlarını ve ödeyecekleri miktarı 15 Aralık 1942'de ilan etti. Buna göre Adana merkez kazası 8.024.462 lira ödeyecekti. Listeye göre bu mükelleflerin 508'i tüccar, 512'si çiftçi, 37'si de bina ve arsa sahibiydi. Ceyhan Kazası hariç bütün kazalarla Adana kazası mükellefleri için tespit edilen vergi ise 8.504.000 liraydı.

Tablo-3: Seyhan olarak nitelendirilen vilayetin kazalarında tarh edilen Varlık Vergisi miktarı⁵²

Kaza	Miktar
Bahçe	12.500
Feke	500
Kadirli	300.775
Karaisalı	162.000
Kozan	100.300
Osmaniye	35.150
Saimbeyli	14.500

Vali Akif Eyidoğan ve Defterdar Cevdet Şenol, Ceyhan'daki mükellefleri belirlemek üzere 15 Aralık 1942'de Ceyhan'a gitmişlerdir. Ancak Ceyhan'da komisyon Kaymakam Sadi Cidal'in başkanlığında çalışmaya başladı. Ceyhan'da mükelleflere 1.250.000 lira vergi tarh edildi⁵³.

Varlık Vergisi'nin Adana'da uygulanması sırasında dikkati çeken en önemli tartışma konularından birisi, bazı Müslüman vergi mükelleflerinden yüksek miktarda vergi istenmesi ve CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran'ın buna müdahalesidir. Hilmi Uran, Adana'da bazı Müslümanların vergi miktarının azaltılması için çaba göstermiştir⁵⁴. Adana'nın ünlü tüccar-sanayicilerinden biri olan Ömer Sabancı'ya tarh edilen vergi miktarı düşürülmüştü. Adana'da vergisini ödemeyenlerin ev ve mağazalarındaki menkul malları 1943 yılı Şubat ayının başlarından itibaren Vilayet Tahsil Şefliği tarafından müzayede yoluyla satışa sunulmaya başlanmıştır⁵⁵. Yeni Taşmağaza'nın sahibi gayr-i Müslim Yakobenyeş'e tarh edilen 317 bin liralık vergi borcuna karşılık, mağaza malları açık arttırma ile satılmış ve 114 bin liralık tahsilat

⁴⁹ Güçlü, a.g.t., s. 57

⁵⁰ Güneş, a.g.e., s. 86

⁵¹ "Varlık Vergilerini Tarh Edecek Heyet", *Türk Sözü*, 18 Teşrin-i sani 1942, Sayı: 5555; "Varlık Vergisi Komisyonu Çalışmaları", *Türk Sözü*, 25 Teşrin-i sani 1942, No: 5551

⁵² "Adana'da Varlık Vergisi Cetvelleri Dün Asıldı", *Türk Sözü*, 16 Birinci Kanun 1942, No: 5579; Güçlü, a.g.t., s. 63

⁵³ Güçlü, a.g.t., s. 65-66

⁵⁴ "Hilmi Ural Listesi" olarak bilinmektedir. Bkz. Akar, a.g.e., s. 107-108

⁵⁵ "Varlık Vergisi'ni Ödemeyenlerin Malları Satılıyor", *Yeni Adana*, 2 Şubat 1943, No: 5362

yapılmıştır⁵⁶. Yeni Adana gazetesinin Seyhan Defterdarlığı'nın açık arttırma ilanlarından anlaşıldığına göre bazı Türk mükelleflerinin de malları ya da ev ile arsalari satışa sunulmuştur⁵⁷. Adana'nın güçlü gazetelerinden biri olan *Türk Sözü*, Varlık Vergisi'nin toplanmasına tam destek veren yayın organlarından biridir. Gazetenin yazarlarından Vedat Güçlü, baş yazısında bu verginin toplanmasının adil oluşu üzerinde durmaktadır:

*“vergi mükelleflerinin sadece harbin doğurduğu iktisadi şeraitten anormal kazançlar elde eden vatandaşlara inhisar etmesi ve bu yolda tahsil olunacak paranın mühim bir kısmının mahdut gelirleri dolayısıyla ciddi bir geçim sıkıntısı ile karşılaşan memurlara ve fakir halka yapılacak yardıma tahsis olunması hususları da göz önüne getirilirse Varlık Vergisi'nin en bariz vasfını adilâne olmasında buluruz”*⁵⁸

Yazar vergi miktarlarını belirleyen komisyonun da halkın temsilcilerinden oluştuğunu öne sürmektedir. Bu komisyonun da adalet ve vicdan doğrultusunda serbestçe karar vereceğini belirtmektedir. Aynı yazar, verginin belirlenmesi işinin halka verilmesinin milli hayatımızın ulaştığı yüksek merhalenin ilk müjdesi olduğunu inancındadır⁵⁹.

Antalya'da Varlık Vergisi Kanunu'nun uygulanması biçim ve öz açısından diğer vilayetlerle aynıdır. Kanun'un TBMM'nde tartışılmasına ve içeriğine yönelik yorumlar yerel gazetelerde yer almıştır. Antalya gazetesinde 13 Kasım 1942'de yer alan imzasız başyazıda Kanun'un yorumu yapılmıştır:

*“memlekette mevcut fiyat ihtiraslarını, pahalılığı, ihtikârı toptan durdurmak ve bilhassa bu fena durumu geniş ölçüde ve insafsızca istismar etmek suretiyle gayri muhik ve anormal bir servet toplamış olanlara karşı halkta husule gelen derin buğzu gidermek için hükümetimiz çok halkçı ve yurtçu bir zihniyetin yüksek tezahürlerini vermiş, efkârı umumiyeyi yerinde ve gerektiği şekilde tatmin etmiştir.”*⁶⁰

Antalya'daki Varlık Vergisi Komisyonu vilayet geneline 889.109 lira vergi tarh etti. 1942 yılı itibarıyla da 866.339 lira vergi toplandı⁶¹. Kendisine tarh edilen vergiyi ödemeyen Salamon Elhedef oğlu Aşir Elhedef Yasef Elhedef'in borcuna karşılık İskele mahallesindeki 600 lira değerindeki mağazası, Tahıl Pazarı'nda bulunan bahçeli evi, Çarşı mahallesinde 26. 300 lira kıymet biçilen gayri menkulü 8 Mart 1943 tarihinde satışa çıkarılacağı gazetede ilandan anlaşılmaktadır⁶². Ayrıca gazetede bir başka ilandan da Vasilyanos ailesi, Filibaki ailesi, Kozma Sava gibi vergi mükelleflerinin de borçlarına karşılık çeşitli gayri menkullerinin 7 Haziran 1943'te açık arttırmaya çıkarılacağı belirtilmiştir⁶³.

⁵⁶ “Varlık Vergisi”, *Yeni Adana*, 10 Nisan 1943, No: 5420

⁵⁷ “Seyhan Defterdarlığı'ndan”, *Yeni Adana*, 26 Nisan 1943, No: 5432

⁵⁸ Vedat Güçlü, “Varlık Vergisi”, *Türk Sözü*, 17 Teşrin-i Sani 1942, Sayı: 5554

⁵⁹ Vedat Güçlü, *a.g.m.*

⁶⁰ “Varlık Vergisi”, *Antalya*, 13 İkinci Teşrin 1942, No: 1794

⁶¹ Güçlü, *a.g.t.*, s. 67

⁶² “Antalya Valiliğinden”, *Antalya*, 26 Şubat 1943, Sayı: 1823

⁶³ “Antalya Valiliğinden” *Antalya*, 18 Mayıs 1943, Sayı: 1845

Güney illerinden bir diğeri olan Hatay’da da Vali Şefik Soyer’in başkanlığında komisyon oluşturulmuştur⁶⁴. Vilayet genelinde 3.235.140 lira vergi tarh etti⁶⁵.

Tablo-4: Hatay’da Kazalara Göre Vergi Miktarı Dağılımı⁶⁶

Kaza	Vergi Tutarı
Antakya	947.850
Dörtyol	171.100
İskenderun	1.002.200
Hassa	7.600
Kırıkhan	764.000
Reyhaniye	333.590
Yayladağ	800

Önemli bir liman kenti olan Mersin’de Varlık Vergisi’nin tespit edilmesi için Vali Sahip Öрге’nin başkanlığında komisyon oluşturuldu. Komisyon ilk toplantısını 16 Kasım 1942’de gerçekleştirdi⁶⁷. Mersin’de 311 mükellefe 4.214.000 lira, Tarsus’ta 428 mükellefe 1.980.271 lira, vilayet genelinde de 6.173.206 vergi tarh etti⁶⁸.

Komisyon başkanı Vali Sahip Öрге, komisyonun vergi miktarını büyük bir sorumluluk duygusuyla belirlediğini açıkladı:

“komisyonumuz uzun ve titiz çalışmalarından sonra kararlarını tam bir ittifakla vermiştir. Her isim üzerinde kanunun emrettiği şekilde bütün materyallerden istifade edilmiş ve arkadaşlar arasında bir görüş ve kanaat birliği hâsıl olmadan vergi tespit edilmemiştir. Bilhassa harp kazançları üzerinde çok titiz davranan komisyonumuz evvela kanuni, sonra vicdani vazifesini hakkıyla ifa edebilmek ve bunun vicdani mesuliyetini de üzerine almak gibi tam bir maddi ve manevi mesuliyeti göz önünden hiçbir saniye uzak tutmamıştır. Bu suretle verdiğimiz kararlardan dolayı vatan ve kanun ve hatta vicdan vazifemizi elimizdeki imkânlar ve vasıtalar nispetinde ifa etmiş olduğumuzu kuvvetle zannediyoruz. Komisyon arkadaşlarımızın her an göz önünde tuttıkları maddi ve manevi mesuliyet karşısında mesailerini tam bir hassasiyetle ifa etmiş olduklarına da ayrıca bir kanaatim vardır”⁶⁹.

Tüccarlar tarh edilen vergiyi ödeyebilmek için sahip oldukları malları nakde çevirmeye çalışmışlardır. Bu nedenle başta gıda maddeleri olmak üzere manifatura ve tuhafiyе ürünlerinin fiyatlarında düşüş olmuştur. Vergisini ödemeyenlerin de gayr-i menkulleri ve mağaza ürünleri Tahsil-i Emval Kanunu’na göre haczedilmiş ve açık arttırma ile satışa sunulmuştur⁷⁰. Satış işlemleri 11 Şubat 1943’te başlatılmıştır.

⁶⁴ “Varlık Vergisi Komisyonu”, *Yeni Gün*, 15 Birinci Kanun 1942, S. 3259

⁶⁵ “Varlık Vergisi Listesi”, *Yeni Gün*, 15 Birinci Kanun 1942, S. 3259

⁶⁶ “Güçlü, a.g.t., s. 74

⁶⁷ Erdem Çanak, “Varlık Vergisi ve Mersin Uygulanması”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, Sayı: 1 (Mart 2016), s. 375

⁶⁸ Güçlü, a.g.t., s. 74

⁶⁹ Çanak, a.g.m., s. 375-376

⁷⁰ Çanak, a.g.m., s. 377-378

Bahaeddin Közberi ve Şürekası Komandit Şirketi'nin 782 parça kerestesi, 12 Şubat 1943'te satışa sunulmuştur⁷¹.

Mersin'de komisyonun bazı kişilere hatalı vergi tarh ettiği tartışmaları da mevcuttur. Özellikle CHP üyesi tüccarların vergileri düşük tutulmuştur. Örneğin Ticaret Odası, Belediye ve CHP fahri azası Selim Şemsi İşbaşıran'ın 1. Sınıfa mensup 30 bin lira sermayeli bir tüccar olmasına rağmen, kendisine bin lira vergi tarh edilmiştir⁷². Bazı gayr-i Müslim ve ecnebilere de kapasitelerinin çok üstünde vergi konmuştur. Ecnebi grubu içinde yer alan Arap asıllı Abdülvehhap Necati 5 bin lira sermayeye sahip ikinci sınıf bir tüccar olmasına rağmen 10 bin liralık bir vergi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Ticaretin ve sanayinin pek fazla gelişmediği Doğu Anadolu kentlerinde Varlık Vergisi miktarı daha düşük çıkmıştır. Listelere bakıldığı zaman Müslüman mükelleflerin sayıca daha fazla olduğu, gayr-i Müslim çok az mükellef bulunduğu göze çarpmaktadır. Elâzığ'da gayr-i Müslim mükellefler, diğer Doğu vilayetlerine göre daha fazladır. Genellikle zanaatkar ve tüccar grubunda yer almaktadır. Elâzığ'da merkez ve kazalardaki genel toplam 299.035 liradır. Merkez kazadaki miktar 134 bin liradır⁷³. Elâzığ'da yayınlanan *Turan* gazetesi 22 Şubat 1943'te ikinci bir liste yayımlamıştır⁷⁴.

Erzincan'da komisyon 24 Kasım 1942 tarihinden itibaren toplanmaya başlanmış merkez kazada 59 mükellefe 53.800 lira tarh edilmiştir. Kazalarda ise Kemaliye 7500, Refahiye 11900, Tercan 45954, Kemah 12.000 lira olmak üzere vilayet genelinde 131.154 lira vergi salınmıştır⁷⁵. Bu miktar sonradan eklemelerle birlikte 134.701 lirayı bulmuştur. Merkez kazada mükelleflerin tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır.

Erzurum'da ise merkez kazaya 511.150, kazalara ise 476 158 lira vergi tarh edilmiştir⁷⁶.

Tablo-5: Vilayetlere Göre Varlık Vergisi: Tahakkuk-Tahsilat⁷⁷

İLİ	Tahakkuk (TL)	1942 yılı Tahsilat (TL)
Afyon	840.098	803.098
Amasya	311.160	311.160
Ankara	16.713.117	15.143.443
Antalya	889.109	866.339
Ağrı	381.250	358.850
Aydın	1.615.548	1.493.876
Balıkesir	2.274.410	2.109.292
Bilecik	388.249	374.835
Bingöl	78.200	56.800
Bitlis	23.750	17.750

⁷¹ Şekip Alpsoy, *Varlık Vergisi ve İçel'deki Etkileri*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Mersin: 2001, s. 113-114

⁷² Alpsoy, *a.g.t.*, s. 120-121

⁷³ "Şehrimizde Varlık Vergisi", *Turan*, 31.12.1942, No: 954

⁷⁴ "Varlık Vergisi-Şehrimizde İkinci Varlık Vergisi Listesi Asıldı", *Turan*, 22.2.1943, No: 968

⁷⁵ "Varlık Komisyonundan", *Yeni Erzincan*, 27 Birinci Kanun 1942, S. 39

⁷⁶ "Varlık Vergisi Listeleri Bugün İlan Edildi", *Erzurum*, 31 İlk Kanun 1942, S. 3774

⁷⁷ Güçlü, *a.g.t.*, s. 171-172

Bolu	673.963	651.308
Burdur	206.491	202.311
Bursa	11.060.589	5.534.264
Çanakkale	2.344.082	1.601.114
Çankırı	180.430	176.430
Çoruh (Artvin)	90.900	78.150
Çorum	300.750	298.750
Denizli	1.046.252	683.257
Diyarbakır	1.008.500	806.724
Edirne	1.037.250	683.383
Elâzığ	344.289	244.530
Erzincan	127.587	126.437
Erzurum	1.029.019	913.166
Eskişehir	1.204.345	1.189.445
Gaziantep	834.379	779.817
Giresun	443.735	430.955
Gümüşhane	115.177	109.177
Hakkari	5.626	5.626
Hatay	3.253.440	1.978.794
İçel	6.232.515	5.242.337
Isparta	306.712	302.176
İstanbul	347.779.607	179.591.322
İzmir	27.645.001	19.385.652
Kars	783.950	763.585
Kastamonu	462.791	438.321
Kayseri	1.132.286	1.010.063
Kırklareli	450.741	296.115
Kırşehir	105.400	97.100
Kocaeli	1.808.070	1.522.269
Konya	1.820.820	1.789.174
Kütahya	1.064.256	1.057.419
Malatya	421.006	379.021
Manisa	2.234.074	2.099.019
Maraş	373.200	348.871
Mardin	324.250	322.382
Muğla	840.515	833.485
Muş	63.450	60.176
Niğde	681.122	640.107
Ordu	548.350	470.881
Rize	145.341	90.664
Samsun	2.390.975	2.177.577
Seyhan	9.922.537	7.342.761
Siirt	167.651	157.031
Sinop	264.392	257.392
Sivas	891.923	736.845
Tekirdağ	655.726	543.791
Tokat	794.270	773.776
Trabzon	609.721	494.103
Tunceli	50.250	47.455
Urfa	969.310	864.085
Van	113.300	108.300
Yozgat	453.250	326.592

Zonguldak	1.716.727	1.442.922
-----------	-----------	-----------

Varlık Vergisi'nin Uygulanmasına Yönelik Bazı Değerlendirmeler

Ünlü ekonomist Prof. Dr. H. Şükrü Baban ilk olarak Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınlanan ve daha sonra İzmit'te çıkarılan *Türk Yolu* gazetesinde yer verilen makalesinde Varlık Vergisi ile ilgili çarpıcı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Baban, verginin gerekliliğini savunmuştur. Ona göre toplumda her birey birbiriyle dayanışma halindedir. Nimet ve külfeti paylaşmalıdır:

“Kazançlarımız sırf muayyen şahıslarda yaptığımız akitlerden doğmuş sayılmamalıdır. (...) bütün bir muhitin mahrumiyet içinde bulunduğu zamanlarda muayyen bir zümre eski hayat seviye ve tarzlarının hatta üstünde bir yaşayış tarzı devam ettirmeye şüphesiz ki salâhiyetli olamazlar. Böyle bir vehim ve davada olanlar bulunursa âmmenin mümsesili ve tercümanı sıfatı ile devlet bu gibileri müşterek vazifeye davet etmek zorundadır. Hele fevkalâde haller ve şartlar içinde hiç umulmadık muazzam kârlar temin etmek yolunu bulabilmiş olanlar hiç ihtimal ve tereddüt göstermeden vicdanlarını ve cemaatin seslerine cevap vermelidir.”⁷⁸

Şükrü Baban, Varlık vergisini meşrulaştırmak için şu çarpıcı yorumu yapmaktadır: *Bu vergi geniş ve açık denizlerden esen canlandırıcı bir rüzgâr gibi cemiyetin üzerine biriken bütün si s ve dumani bir hamlede süpürerek ve temizleyecek bir nefestir*⁷⁹

Yukarıda da belirtildiği gibi Varlık Vergisi savaşın neden olduğu ekonomik zorluklara çözüm bulmak, silah altına alınan bir milyon kişinin yiyecek ve giyeceklerini sağlamak, şehirlerde yaşayan yurttaşların iâşelerini temin etmek amacıyla çıkarılmıştı. Savaş yıllarında Maliye Bakanlığında genç bir müfettiş olarak çalışan ve hükümetin vergi politikalarına tanıklık eden Cahit Kayra, Varlık Vergisi uygulamasının kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir. Kayra, hükümetin devleti ayakta tutmak ve savaş katılmamak için varlık vergisi uygulamasının dışında bir tercihi olmadığı inancındadır.⁸⁰

Varlık Vergisi'nde tahsil edilen 314 milyonluk miktarın 70 milyonu İstanbul'daki azınlık vatandaşlardan, 30 milyon lirası da Türkiye'ye sığınmış olan ve ticari faaliyet sürdüren yabancılardan alınmıştı. Geriye kalan 214 milyon liranın bir bölümü çok ortaklı şirketlerden ve İstanbul ile Anadolu'daki Türklerden tahsil edilmiştir. Kayra, Anadolu Türkleri açlık ve yoksulluğun pençesinde kıvrılırken İstanbul'daki tüccar ve sanayici kesim de lüksün içinde yaşadığını belirtmektedir.⁸¹

Varlık Vergisi Kanunu'nundan İstanbul, İzmir, Ankara ve Adana gibi vilayetlerde bulunan gayr-i Müslim ve yabancı mükellefler etkilenirken, savaş yıllarında çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi, Hayvanlar Vergisi, Arazi Vergisi ve Yol Mükellefiyeti Kanunu gibi düzenlemelerden kırsal kesimde yaşayanlar

⁷⁸ H. Şükrü Baban, “Varlık Vergisi”, *Türk Yolu*, 23 Birinci Kanun 1942, S. 1280

⁷⁹ Baban, *a.g.m.*

⁸⁰ Cahit Kayra, *1923-1950 Devletçilik Altın Yıllar*, C. 1, İstanbul: Tarihiçi Kitabevi, 2015, s. 290

⁸¹ Kayra, *1923-1950 Devletçilik Altın Yılları*, s. 290

etkilenmişti. Diğer bir anlatımla savaş sırasında çiftçiler ve köylülerin büyük bir bölümü etkili bir şekilde vergilendirilmiştir. 1939-1946 yılları arasında sadece Toprak Mahsulleri ve Hayvanlar vergisinden 415,9 milyon lira tahsil edilmiştir. Oysa Varlık Vergisi'nden 317,2 milyon lira toplanmıştır.

Cahit Kayra, 1943 yılında Eskişehir'de Toprak Mahsulleri Vergisi'nin toplanmasına ilişkin şu anısını paylaşmaktadır:

“1943 yılında Ankara-Eskişehir arasındaki Beylikahır İstasyonu'na gittim. Görevim Toprak Mahsulleri Vergisi bağlamında köylerden alınan hububatın ne durumda olduğunu görmek ve alınabilecek önlemler konusunda merkeze bilgi vermektir. Bir büyük bataklığın kenarında kurulu istasyon ve çevresi gece gündüz bir sivrisinek bulutu içinde yaşıyordu. Köylerden kağnılarla getirilen buğdaylar tren yolunun yanındaki arsaya dökülüyor, işçiler kürekle onları bir yere toplamaya, üstleri örtülecek hale getirmeye çalışıyorlardı (...) olağanüstü acıklı bir durumdu. İstanbul'da zenginlere salınan Varlık Vergisi'nin intikamını alır gibi. Öylesine acımasızca”⁸².

İkinci Dünya Savaşı'nın Türk köylüsü üzerindeki en olumsuz etkisi genç ve üretken yaştaki köylü erkeklerin bir bölümünün askere alınmasıdır. Bir milyon kişilik ordunun 750 binini yeni askere alınmış köylüler oluşturuyordu. Ücretli iş mükellefiyeti de köylüleri zarara sokmuştu. Köylüler her yönden yoksullaşmış durumdaydılar⁸³.

Varlık Vergisi'nin uygulanması konusunda yapılan tartışmaların daha sağlıklı yapılabilmesi için İkinci Dünya Savaşı sırasında toplum ve ekonomi ilişkisinin daha bütüncül ele alınması gereklidir. Varlık Vergisi Kanunu'nun Anadolu'da uygulandığı gerçeğini ve sermayenin büyük bir bölümünün İstanbul, İzmir, Ankara, Adana ve Bursa gibi kentlerde yoğunlaştığını hatırlatmakta yarar vardır. Bu nedenle Varlık Vergisi'nden en fazla etkilenen kişiler bu kentlerden çıkmıştır. Azınlıklara yönelik zaman zaman sert uygulamalar olmakla birlikte, bu sert uygulamalardan Anadolu'da yaşayan köylü ve çiftçiler de payını almıştır.

Kaynakça

Belgesel Nitelikli Kaynaklar

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre :4; Devre:5; Devre:6

T.C. Resmi Gazete

Sürelî Yayınlar

Anadolu

Antalya

Erzurum

Turan

⁸² Kayra, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, s. 115

⁸³ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Savaş ve Gündelik Yaşam*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2007, s. 134-135

Türk Sözü

Türk Yolu

Yeni Adana

Yeni Asır

Yeni Erzincan

Yeniğün

Tezler

GÜÇLÜ, M. *Varlık Vergisi Kanununun Çıkarılması, Uygulanması, Kaldırılması ve Sonuçları (11.11.1942 - 15.3.1944)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir 1990

ALPSOY, Ş. *Varlık Vergisi ve İçel'deki Etkileri*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Mersin 2001

Kitaplar

AKTAR, A. *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000

AYDEMİR, Ş. S. *İkinci Adam*, C. 2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999

BORATAV, K. *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara: Savaş Yayınları, 1982

GÜNEŞ, G. *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara'da Günlük Yaşam*, Alter Yayınları, Ankara 2013

KAYRA, C. *1923-1950 Devletçilik Altın Yıllar*, C. 1, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2015

KAYRA, C. *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011

KOÇAK, C. *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1996

ÖKTE, F. *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1951

TEKELİ İ-İLKİN S., *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2014

Makaleler

BABAN, H. Ş. "Varlık Vergisi", *Türk Yolu*, 23 Birinci Kânun 1942, S. 1280

BİLGİN, Ş. "Varlık Vergisi", *Yeni Asır*, 14 Son Teşrin 1942

ÇANAK, E. "Varlık Vergisi ve Mersin Uygulaması", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 1 (Mart 2016)

GÜÇLÜ, M. "Varlık Vergisi ve İzmir Uygulaması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 8, S. 1, Yıl: 1993

OCAKOĞLU, H. "Varlık Vergisi", *Yeni Asır*, 9 İlk Kânun 1942

ÖKTEM, H. Ş. "Varlık Vergisi ve Birlik, Beraberlik", *Anadolu*, 15 İkinci Kanun 1943, No: 9122

- “Varlık Vergileri”, *Yeni Asır*, 16 İlk Kanun 1942
- “Varlık Vergisi”, *Anadolu*, 12 İkinci Kanun 1943, No: 9119
- “Varlık Vergisine olan İtirazlar”, *Anadolu*, 14 İkincikanun 1943, No: 9121
- “Varlık Vergilerini Tarh Edecek Heyet”, *Türk Sözü*, 18 Teşrin-i Sâni 1942, S. 5555
- “Varlık Vergisi Komisyonu Çalışmaları”, *Türk Sözü*, 25 Teşrin-i Sâni 1942, No: 5551
- “Adana’da Varlık Vergisi Cetvelleri Dün Asıldı”, *Türk Sözü*, 16 Birinci Kânun 1942, No: 5579
- “Varlık Vergisi’ni Ödemeyenlerin Malları Satılıyor”, *Yeni Adana*, 2 Şubat 1943, No: 5362
- “Varlık Vergisi”, *Yeni Adana*, 10 Nisan 1943, No: 5420
- “Seyhan Defterdarlığı’ndan”, *Yeni Adana*, 26 Nisan 1943, No: 5432
- Vedat Güçlü, “Varlık Vergisi”, *Türk Sözü*, 17 Teşrin-i Sani 1942, Sayı: 5554
- “Varlık Vergisi”, *Antalya*, 13 İkinci Teşrin 1942, No: 1794
- “Antalya Valiliğinden”, *Antalya*, 26 Şubat 1943, S. 1823
- “Antalya Valiliğinden” *Antalya*, 18 Mayıs 1943, S. 1845
- “Varlık Vergisi Komisyonu”, *Yeni Gün*, 15 Birinci Kanun 1942, S. 3259
- “Varlık Vergisi Listesi”, *Yeni Gün*, 15 Birinci Kanun 1942, S. 3259
- “Şehrimizde Varlık Vergisi”, *Turan*, 31.12.1942, No: 954.
- Varlık Vergisi-Şehrimizde İkinci Varlık Vergisi Listesi Asıldı”, *Turan*, 22.2.1943, No: 968
- Varlık Komisyonundan”, *Yeni Erzincan*, 27 Birinci Kanun 1942, S. 39.
- Varlık Vergisi Listeleri Bugün İlân Edildi”, *Erzurum*, 31 İlk Kanun 1942, S. 3774

XVII. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MUKATAAT-I EMLÂH*

Mukataat-ı Emlâh (Tax Farms) of the Salt Works of the Ottoman Empire in the Seventeenth Century

MEHMET DEMIRYÜREK**

Özet

17. yüzyılda çeşitli gelir kaynakları ile ilgili mukataalar, önceki yüzyıllarda olduğu gibi, Osmanlı hazinesinin en önemli gelir kaynaklarında biriydi ve bazı tuzla mukataaları merkezi hazineye katkıda bulunuyordu. Merkezî hükümet tuzlaları belirli bir süre için mültezim adı verilen isteklilere müzayede ile satıyor ve tuzlalar ile ilgili vergiler mültezimler tarafından tahsil ediliyordu. Bu bildirin amacı, 1660'lı yıllara ait bir kaynağa göre 17. yüzyılın ikinci yarısında merkezî yönetimin kontrolü altında olan tuzlaları ortaya çıkarmak ve bu tuzlaların merkezî hazine gelirleri içerisindeki yerini analiz etmek ve söz konusu tuzlalardan birisi olan Koçhisar Tuzlasının 1635-36 ve 1636-37 bütçelerini tahlil etmektir.

Anahtar Kelimeler: Tuzla mukataaları, Tuz üretimi, Osmanlı malî tarihi, Merkezî hazine gelirleri

Abstract

In the 17th century the tax farms of the various revenue sources were one of the most important income sources of the Ottoman Treasury, like previous centuries and some tax farms of the salt works contribute to the central treasury. The central government sold them in the auctions to the bidders called the *mültezim* (tax farmers) for a limited timeframe and the taxes of the salt works were collected by them. The aim of this paper is to reveal the salt works that were under the control of central administration according to a source dated 1660s and analyse their prices in the central treasury revenues in the second half of the 17th century. In addition it will be attempted to evaluate the financial documents dated 1635-36 and 1636-37 of the Koçhisar Salt Works.

Key Words: Tax farms of the Salt Works, Salt Production, Financial history of the Ottoman Empire and revenues of the central treasury.

* Bu bildiri “Yakınçağ Başlarında Osmanlı İmparatorluğunda *Mukataât-ı Emlah*” adıyla hazırlanmış ve programda öyle yayımlanmış ise de daha sonra incelenen arşiv kaynağının 17. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu anlaşılmış olduğundan yeni bildiri başlığı yukarıdaki şekilde belirlenmiştir.

** Prof. Dr. Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü- ÇORUM,
mehmetdmryrk@gmail.com

Giriş

Tuz, “*bu çok sıradan mal evrensel ve zorunlu bir ticaretin alanına girmektedir; tuz insanlar, hayvanlar, et ve balık tuzlanması için zorunlu bir maldır ve bu nedenle de o kadar önemlidir ki hükümetler işe karışmaktadır. Tuz, Çin’de olduğu kadar Avrupa’da da devletler ve tüccarlar için büyük bir zenginleşme kaynağıdır*”¹. Devletler sadece tuzların işletilmesinden (tuz satışı, tuzlaların kiralanması) gelir elde etmiyorlardı, bunun yanında bazı devletlerde tüm tebaa yıllık belli bir miktar tuz vergisi ödüyordu. Örneğin Fransa’da Fransız ihtilâli öncesinde tüm tebaa *la gabel* denilen tuz vergisini ödemekle mükellefti². Kıbrıs’ın Lüzinyan ve Venedik idaresinde bulunduğu dönemde Kıbrıs’ta yaşayanlar *mète du sel* adında yıllık bir vergi ödüyorlardı³.

Çok geniş topraklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu pek çok tuzla barındırmakta ve bu gelir kaynağı Osmanlı hazinesi için sürekli ve önemli bir gelir kaynağı teşkil etmekteydi. Söz konusu tuzlaların bazıları yüzlerce yıllık tarihe sahiptir ve bunlarla ilgili olarak arşivlerde pek çok belge bulunmaktadır. Tanzimat Dönemi’nde devlet tuz ve tuzlaların işletilmesi konusunda bir nizamname çıkarma ihtiyacı duymuş ve konuya hukukî bir altyapı kazandırılmıştı.⁴ Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu gelir kaynakları içinde tuzun oynadığı rol konusunda yapılan çalışma pek azdır. Konuyla ilgili bazı çalışmalar göze çarpıyorsa da kanaatimizde bu konuda şimdiye kadar yapılmış en önemli çalışma Lütfi Güçer’e aittir ve yaklaşık yarım asır önce, 1963 yılında yayımlanmıştır.⁵ Ekin Kasım’ın çalışması bir dereceye kadar konuya katkı sağlasa da Mehmet Demirtaş’ın makalesi⁶ genel olarak bilinenlerin tekrarından ibaret görünmektedir.

Lütfi Güçer yukarıda anılan çalışmasında XV-XVII yüzyıllar için Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde sahil, göl ve maden kaynaklı olmak üzere olarak Kıbrıs, Ayas, Becin (Menteşe Livası), Patnos (Aydın Livası), İzmir, Menemen, Rodos, Çandarlı, Midilli, Kızılcatusla, Enez, Gümülcine, Selanik, Eğriboz, Mora, İnebahtı, Avlonya, Delvine, Ahyolu, Tekfurköy, Koçhisar, Hacıbektaş, Divriği, ile İzvornik, Osmanlı Devleti’ne bağlı Eflak, Transilvanya ve Raguza’da tuz üretildiğini, ama bu listenin tam olma iddiası taşımadığını belirtmektedir. Ona göre, tuz gerek tüketim gerek kullanım ve gerekse mali açıdan imparatorluğun mali kaynakları içinde önemli

¹ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2017, s. 189

² Theodore Sands-Chester Penn Higby, “France and Salt Tax”, *The Historian*, 11/2 (1949), s. 145-165

³ Halil İnalçık, “Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest”, *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi* (14-19 Nisan 1969), Türk Heyeti Tebliğleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, p. 70

⁴ Ekin Kasım, “1862 Tarihli Tuz Nizamnamesi ve Önemi”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/7 (2016), s. 2-30; Ekin Kasım, *Tuz Nizamnamesi Çerçevesinde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devletinde Tuzlaların İdaresi ve İşletilmesi*, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016

⁵ Lütfi Güçer, “XV-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1963), s.97-143.

⁶ Mehmet Demirtaş, “Osmanlı Devletinde Tuz Üretimi ve Dağıtımı”, *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1 (2004), s. 23-28

bir mevkide bulunuyordu. Bir başka deyişle sosyal, ekonomik ve mali bir hüviyete sahipti ve idare açısından devlet tekeli/inhisar söz konusuydu. Yani tuzlaların mülkiyeti genellikle devlete aitti.⁷

Bildiride takip edilecek yöntem konusunda Richard Evans'ın “meslekten tarihçilerin büyük çoğunluğu, geçmişe ait bilgilerimize katkıda bulunmayı –en azından, zaten bilinenlere ilişkin anlayışımızı dönüştürmek kadar önemli saymaktadırlar. Bu anlamda tarihsel bilgi, her şeyden önce, birikerek oluşan bir bilgidir. Araştırmacı, bilgedeki boşlukları zaten bilinenlere göre tespit eder”⁸ şeklinde ifade ettiği düşüncedir. Konuya ilgili olarak yaptığımız araştırma sonucunda, Lütfi Güçer'in yaklaşık yarım asır önce yayınladığı etkileyici çalışma dışında bir araştırmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bildiri bu düşünceden doğmuştur. Çalışmada, 1660'larda merkezî hazine kayıtlarında “mukataa” şeklinde geçen ve merkezî hazineye gelir temin eden tuzlaların hangileri olduğu, merkezî hazine gelirleri içindeki yerleri üzerinde durulacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm tuzlalar, Vakıf tuzlalar, özel mülkiyet şeklinde olan tuzlalar, tuzlaların işletme yöntemleri ve yaşanan sorunlar gibi konular bildirinin kapsamı dışında bırakılmıştır. Bununla birlikte örnek olması açısından ve daha önce hakkında yapılmış bir çalışmaya rastlanmamış olması nedeniyle⁹ 16. yüzyıldan beri tuz üretilen Koçhisar (günümüzde Ankara iline bağlı Şereflikoçhisar) Memlehası üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak durulma girişiminde bulunulacak ve tuzlanın H.1045 (M.1635-36) ve H. 1046 (M.1636-37) yıllarına ait bütçe defterleri değerlendirilecektir.

XVI-XVII Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Faal Tuzlalar

Lütfi Güçer tarafından 56 yıl önce yapılmış olan kapsamlı çalışmada XVI. yüzyılda¹⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyette olan tuzlaların ve gelirlerinin (8.387.943 akçe)¹¹ listesi yapılmıştır. Bu listeyi, tebliğimizde ele alınacak olan defter kaydıyla karşılaştırdığımızda, aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, bazı tuzlaların 1660'larda yılında hâlâ faaliyette bulunduğu görülmektedir. Bir başka deyişle söz konusu tuzlalar üç yüz yıldır faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

Tablo 1: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Faal Olan Tuzlalar¹²

Tuzlanın Adı	XVI. Yüzyıl ¹³ (Gelir/Akçe)	1660'lar (Gelir/Akçe)
Kızılcatuzla	383.393 (H.928)	1.350.000
Ahyolu	153.000 (III. Mehmet dönemi)	2.200.000

⁷ Güçer, *a.g.m.*, s. 97-98. Nadir de olsa özel mülkiyet vardı. 1580'de Sivas kazasında İmaret ve Mescitli köyleri arasındaki tuzlayı işletmeyi öneren kişiye bu tuzla, üretilen tuzun 1/5'i devlete ait olmak üzere mülk olarak verilmişti. Vakıf tuzlalar da bulunuyordu. *A.g.m.*, s. 100

⁸ Richard Evans, *Tarihin Savunusu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 34

⁹ Örneğin Emine Gürsoy Naskali-Mesut Şen, *Tuz Kitabı*, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul 2012 künyeli çalışmada bu tuzla incelenmemiştir.

¹⁰ Listedeki tuzlaların sadece 1 tanesinin (Mora'dakinin) tarihi 1715 yılı olup diğerleri 16. Yüzyıla aittir. Güçer, *a.g.m.*, s. 130-131. Yazarında belirttiği gibi bu listenin kesin olduğu iddia edilmemektedir.

¹¹ Güçer, *a.g.m.*, s. 133

¹² Bu liste sadece Güçer'in listesi ile uyuşması anlamında oluşturulmuş olup hiçbir şekilde XVI. yüzyılda ya da 1660'larda tüm imparatorlukta faal olan tuzlaları gösterme iddiasında değildir.

¹³ Güçer, *a.g.m.*, s. 130-131

Avlonya	65.000 (H.980)	1.403.000
Eğriboz (6 Tuzla)	705.000 (H.976)	50.000
Menteşe Tuzlası (Beçin ?)	513.500 (H.991)	283.328

XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuzlalar ve Osmanlı Hazinesi

Bu bildiri için incelenen arşiv belgesinde merkezî hazinenin bütün gelir kaynakları bağlı oldukları hazine kalemi başlığı altında kaydedilmişlerdir. Buna göre gelirleri doğrudan Osmanlı merkezî hazinesine bağlı olan ve mukataa şeklindeki mali birimler halinde devletçe işletilen *memlehalar* (tuzlalar) 16 adet idi. Söz konusu mukataaların yıllık gelirlerinin “kîse” (kese) ve bazen de kese ile birlikte kuruş olarak belirtilmiş olması Osmanlı maliye tarihi açısından ayrıca önemlidir. Örneğin *Muhasebe-i Evvel Kalemi*'ne bağlı *Mukataa-i Memleha-i Palas* adlı mali birimin yıllık gelirinin 50.000 akçe (ve 500 kuruş) olduğu yazılmış ve ayrıca söz konusu gelir “*senede bir kîse ile on bin akçe eder*” şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre 1660'larda, ya da erken modern çağ başlarında, 1 kese 40.000 akçe, 1 kuruş ise 100 akçeydi. Bu aynı zamanda 1 kesenin 400 kuruş olarak kabul edildiği anlamına geliyordu¹⁴.

Tablo 2. 1660'larda Yılında Osmanlı Merkezî Hazinesine bağlı Olan Tuzlalar¹⁵

Birim (Tuzlannın Adı)	Bağlı Bulunduğu Hazine Birimi	Gelir (Akçe)
Mukataa-i Memleha-i Koçhisar ve Tevabi'ha	Muhasebe-i Evvel Kalemi	450.000
Mukataa-i Memleha-i Kağızman	“	50.000
Mukataa-i Memleha-i Palas ¹⁶	“	50.000
Mukataa-i Memleha-i Batnos ¹⁷	Mukataa-i Haremeyn-üş-şerifeyn Kalemi	220.000
Mukataa-i Memleha-i Piçin ¹⁸	“	283.328
Memleha-i Ahyolu ¹⁹ ve İskele-i Mezbure ve Tevabi'ha	Mukataa-i Evvel Kalemi	2.200.000
Mukataa-i Memleha-i Kangırı ma'a Maden ve Tevabi'ha.	Mukataa-i Brusa (Bursa) Kalemi	118.333
Mukataa-i Mahsul-i Sebha ²⁰ -i Liva-i Biga ma' Mukataa-i Memleha-i Kızılca Tuzla ²¹	“	1.350.000
Mukataa-i Memleha-i İnöz ve Kavak ve Tevabi'ha	Mukataa-i Avlonya Kalemi	1.801.548
Mukataa-i Memleha-i Atik ve Cedid-i Avlonya ve Hasha-i Avlonya ve Tevabi'ha	“	1.403.804

¹⁴ Topkapı Sarayı Arşivi, *Kodu: D, Defter Numarası:54, Varak 2-a.*

¹⁵ Bu liste sadece Güçer'in listesi ile uyuşması anlamında oluşturulmuş olup hiçbir şekilde XVI. yüzyılda ya da 1660'larda tüm imparatorlukta faal olan tuzlaları gösterme iddiasında değildir.

¹⁶ Kayseri. *Defter MAD.d.3120*, s. 209

¹⁷ Bu tuzla Aydın Livası'nda bulunuyordu ve 1578 yılında faaliyete idi. Bkz. Güçer, *a.g.m.* s. 99

¹⁸ Beçin (Menteşe Livası), bkz. Güçer, *a.g.m.*, s. 106. 1583'te çok faal bir Tuzla idi.

¹⁹ 1492-1495 yılında faal bir tuzla idi. s. 104-105.

²⁰ Senha:Tuzla.

²¹ Hüdavendigâr Livası'nda idi ve 1531-1532 yıllarında faal bir tuzlaydı. Bkz. Güçer, *a.g.m.*, s. 104.

Mukataa-i Memleha-i İskele-i Bastiya ve Tevabi'ha	“	1.206.042
Mukataa-i Me'mleha-i Draç ve Hassha-i Bastova ve Tevabi'ha	“	850.000
Mukataa-i Faide-i Milh-i Mahzen ve Resm-i Gümrük ve Tevabi'ha	“	100.000
Mukataa-i Memleha-i Hrişte Nam-ı Diğer Orman ve Tevabi'ha	“	430.000
Mukataa-i Dalyanha ve Memleha-i Narda	“	851.000
Mukataa-i İskele-i Memleha-i Saline ve tevabi'ha	Mukataa-i Eğriboz Kalemî	50.000
(Toplam) 16 kalem mukataa		11.414.055

İncelenen bütçe gelir defterindeki bir başka özellik merkezî hazine adına işletilen mukataaların her yıl iltizama verildiği dönemin başlangıç tarihinin de belirtilmiş olmasıdır. Örneğin yukarıda değinilen Palas tuzlası mukataasının durumu “*zabtı tarihi Muharrem guresindendir*” şeklinde ifade edilmiştir. Söz konusu mukataalar ve bağlı oldukları hazine gelir kalemleri yukarıdaki tabloda gösterilmiştir.

Muhasebe-i Evvel Kalemine bağlı olan tuzlaların (Koçhisar, Kağızman ve Palas) iltizama verilme tarihi hicri yıl dikkate alınarak her yılın 1 Muharremi olarak belirlenmişken, *Haremeyn-üş-şerifeyn Mukataası Kalemine* bağlı tuzlaların (Batnos ve Piçin) iltizama verilme tarihi Mali (Rumi) yıl dikkate alınarak 1 Ağustos olarak kabul edilmiştir. *Mukataa-i Evvel Kalemine* bağlı olan mukataanın (Ahyolu Memlehası ve İskelesi) iltizama verilme dönemi ise yine Mali (Rumi) tarih dikkate alınarak 1 Mart olarak tespit edilmiştir. *Mukataa-i Bursa Kalemine* bağlı olan tuzlaların (Kangırı/Çankırı ve Kızılca Tuzla) iltizama verilme tarihlerinde hicri yıl kabul edilmiş ise de bunlar birbirinden farklıdır: Çankırı 1 Cemaziyelevvel, Kızılca Tuzla ise 1 Muharrem. *Avlonya Mukataası Kalemine* bağlı tuzlaların (İnöz ve Kavak, Atik ve Cedid Avlonya ile Hassha-i Avlonya, Bastiya, Draç ve Bastova Hassı, Faide-i Milh-i Mahzen²², Hrişte) iltizama verilme tarihleri de birbirinden farklıdır.

Koçhisar²³ Memlehası: “Bir Tuz Ovası”²⁴

Âbideleri ve Kitabeleriyle Şereflikoçhisar Tarihi adlı eserin yazarı İbrahim Hakkı Konyalı 20 Eylül 1969 Cumartesi günü Tuz gölüne bir seyahat yapmış ve izlenimlerini fotoğraflar eşliğinde kitabına derç etmiştir. Ona göre tuz

²² Tuz depolamadan elde edilen gelir/kazanç.

²³ “Konya vilayet ve sancağında ve Konya'nın 140 kilometre şark-ı şimalisinde Kayseriye'nin de 180 kilometre garbında ve hem nâmi olan Tuzgölü'nün sahil-i şarkisinde kaza merkezi bir” kasabadır. Bu kaza eskiden “(esbkeşân) ismiyle yâd olunub merkezi (İnöy) idi ve Koçhisar kasabası bu kazaya mülhak bir nahiyenin merkezi bulunuyordu. Ahiren Koçhisar merkez-i kaza ittihaz olunub nahiyeye lağv olunmuşdur.” 80 köyü vardır. Şemsettin Sami, “Koçhisar”, *Kamusü'l-Alâm*, cilt.5, Mihran Matbaası, (tarih ve yer yok), s. 3715-3716

²⁴ Güntümüzde (06.03.2019) (Şerefli)Koçhisar'daki tuz 2 özel şirket tarafından işletilmektedir. Bunlardan birincisi, tarihi yüzlerce yıla dayanan ve bu tebliğde söz konusu edilecek olan *Kaldırım Tuz İşletmesini* özelleştirmeye devralmış olan Koyuncu Tuz İşletmesidir. İkincisi ise yakın zamanlarda işletmeye açılan Kayaçık Tuz İşletmesini özelleştirmeye devralan Mutlucan Tuz İşletmesidir.

“8 inci ayın yirmisinden 11 inci ayın sonuna kadar alınabilir. Tuzla tesislerinin karşısına iki muazzam tuz dağı yapılmıştı. Gölden vagonlarla getirilen tuzlar buraya kaldırma ve boşaltma vinçleriyle yığılıyordu. Gölün içlerine kadar giden bir demiryolu vardır.”²⁵ “Gölde dalgalı ve boralı bir havada kar yağmış ve durmuş bir sahra, yazı hali var. Sular tuzlaşırken tuz sathlarında dalgalar bırakmıştır. İşte bu dalgalar göle pek çekici kar manzarası veriyor (...) Göle düşen herhangi bir cisim derhal tuz tabakası ile kaplanıyor. Göle düşen ve yüzen dallar, otlar çiçekler bir müddet sonra şekillerine göre üstlerinde tuz topluyorlar. İşte bunlar gölün tuz sathında kar yağın bir tarladaki taşlar, kesekler, otlar ve dallar gibi görünüyorlar.”²⁶

İbrahim Hakkı Konyalı’dan tam 80 yıl önce Şemsettin Sami 1889 yılında yayımlanan *Kamus-ul Alâm* adlı eserinin 1. cildinde aynı gölü “*Koçhisar gölü 64 saatte devr olunabilecek derecede vâsi olub, suyu pek sığ olmağla, yaz mevsiminde tebakkur edip, bir tuz ovası suretinde kalır. Bu tuz beyaz ve pek lezzetli olmağla, Anadolu’nun ekser taraflarına nakl olunduğu halde, mevcudunun ancak yüz binde biri nispetinde bir mikdar sarf olunur*”²⁷ şeklinde tasvir etmiştir.

İngiliz jeolog William John Hamilton 12-13 Temmuz (Çarşamba-Perşembe) 1837 tarihinde tuz gölünü yakından görme imkânına sahip olmuştur. 11 Temmuz 1837’de Koçhisar’a gitmek için Aksaray’dan yola çıkan Hamilton yolculuk sırasında rehberlerin yolunu kaybetmesi sonucu kendilerini “*bir anda tuz kabuklaşmasıyla örtülmüş çamurlu yumuşak bir arazi üzerinde*” bulduklarını ve Beyaz Su ırmağının Tuz gölüne ulaşmadan hemen önce tuzlaşmaya başladığını gözlemlemiştir. Yolculuğa devam ettiklerinde “hayata dair tek” işaretin Aksaray’a tuz götüren arabalar olduğunu görmüş ve bir Türkmen köyünden geçerek Koçhisar’a ulaşmışlardır. 13 Temmuz 1837’de Hamilton tuz gölünü yakından incelemiştir. Belirttiğine göre göl Ağustos ayında tam olarak kurumakta ve tuz üretimi mümkün hale gelmektedir. Gezerken üzerine sıçrayan suyun kuruduğunda geride “bir tuz kitesi” bıraktığına tanık olmuştur²⁸. Hamilton’a göre “bu gözden edinilen tuz devlet tekelinde. Konyalı Hacı Ali Paşa’nın bunun için Saray’a yıllık 26 kese, ya da 130 lira, ödeme yapıyor ve diğer şahıslara 34 kese ya da 170 lira, karşılığında satıyor.” 4 yerde tuz üretiliyor. 1.Koçhisar; 2.Beşhan, 3.Taşhanesi, 4.Yaşhanesi²⁹.

Memleha-i Mukataa-i Koçhisar

16. yüzyılın ikinci yarısında Koçhisar Tuzlası mali birim olarak mukataa şeklinde düzenlenmiş ve iltizama verilerek işletilmiştir. Adı geçen mukataa 20 Zilkade 965 (3 Eylül 1558) tarihinde 3 yıllığına Fakir bin Hamza’ya iltizama verilmişti. Fakir bin Hamza’nın iltizam süresinin kesin olarak ne zaman sona erdiği belli değilse de ondan sonra Ayşelü Cemaati’nden Ahmet ve Hacı Pir Gazi ve Hacı

²⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Şerefli Koçhisar Tarihi*, İstanbul 1971, s. 550

²⁶ Konyalı, s. 555

²⁷ Şemsettin Sami, “Koçhisar”, *Kamus-ül- Alâm*, cilt.5, Mihran Matbaası, (tarih ve yer yok), s. 3715-3716

²⁸ 1969 yılında Tuz Gölünü gezen İbrahim Hakkı Konyalı da benzer şeylere tanık olmuştur. Bkz. Konyalı, *a.g.e.*, s. 550, 554

²⁹ William John Hamilton, *Küçük Asya*, Midas Kitap, Ankara 2013, s. 182-183

Süleyman ve Bekir ve Hanefi ve Orhan ve Hacı Yusuf ve Hüdaverdi isimli kişiler tuzlanın işletmesini ilzam etmişlerdir. Yeni iltizam şartnamesine göre, mültezim Fakir bin Hamza'nın hazineye yaptığı ödemeler dışında 150.816 akçe borcu bulunuyordu ve yeni mültezimler eski mültezimin (*havalesi olan mâlının ve mübaşirlerinin ve Koçhisar ve Turgud naiblerinin ve Sinan Fakih'in zaman-ı mübaşeretlerinin*) muhasebesinin görülmesi ve alacaklarının tahsilinden sonra kalacak meblağı ödemeyi kabul ediyorlardı. Eski mültezimin muhasebe işlemleri sona erdikten sonra devletin alacağına kalmadığının ortaya çıkması ve bu konuda yeni mültezimlere hüccet verilmiş olmasına rağmen 1579 yılında *Mültezim-i Bakaya* olan Nazır Sinan yeni mültezimlerden para talep etmiştir. Yeni mültezimler bu talebin doğru olmadığını beyan edip Nazır Sinan'ın talebinin engellenmesini istemişlerdi. Bu şikâyet ve talep üzerine Eskiil kadısına 4 Şevvâl 987 (24 Kasım 1579) tarihli bir ferman gönderilmiş ve durum şikâyet edildiği gibiyse yeni mültezimlerden “mal-ı miri” talebinin önlenmesi emredilmiştir³⁰.

Yıpranması nedeniyle tam okunamayan bir başka kayıt da konuyla ilgili bilgi vermektedir. 3 yıllık iltizam süresi sona erdikten sonra Hasan bin Abeş (Memiş?), adı geçen tuzlaların iltizamına talip olmuştur. Eski mültezimlerin 6.000 akçelik borcunu da üstlenen yeni Mültezim Hasan bin Abeş yıllık 360.000 akçeye adı geçen tuzlaları işletme hakkını 3 yıllığına satın almıştır³¹.

Bu iki kayıt karşılaştırıldığında yapılabilecek değerlendirme sadece olasılıklar şeklinde olabilir. Buna göre mültezim Fakir bin Hamza'nın, bahsi geçen mukataayı Gazi ve Sinan isimli amiller aracılığıyla işletmiş olabileceği düşünülebilir. Ayrıca kayıta ismi geçen Gazi adlı kişinin 1579 tarihli Mühimme kaydında ismi geçen Pir Gazi olup olmadığı, aynı şekilde Sinan adlı kişinin de Sinan Fakih olup olmadığı belli değildir. Bununla birlikte bir mültezimin iltizamına aldığı bir büyükçe bir mukataayı daha küçük mukataalar şeklinde düzenleyip başka mültezimlere iltizama verdiği de bilinen bir gerçektir. Bütün bunlar kesin olmasa da Koçhisar Kadısının hücceti olduğunu düşündüğümüz kayıta Koçhisar Tuzlası ile ilgili olarak günümüzde de kullanılan “Kaldırım” isminin kullanılmış olması çok önemlidir. Çünkü ilgili kayıt Koçhisar tuzlası ile ilgili olarak kullanılan “Kaldırım” adının 461 yıldır kullanıldığını ortaya koymaktadır.

XVI. Yüzyılın Son Mültezimleri

XVI. yüzyılda Koçhisar Memlehasını ilzam etmiş bazı mültezimleri tespit etmek mümkün olmuştur. Bunlardan birisi 20 Zilkade 1001 (18 Ağustos 1593) tarihinde mukataaya mültezim olan Halil bin Davud'dur. 1598 yılında kendisinden maktul diye bahsedildiğine göre, sonradan bir vesile ile katledilmiş olmalıdır. Katledildiği için hazineye ödemesi gereken para 14 Cemaziyelevvel 1007 (13 Aralık 1598) tarihinde kefillerinden tahsil edilmiştir. Tahsil olunan meblağ 8.000 akçedir³². Halil b. Davud'un iltizamının 1598 yılına kadar devam ettiği düşünülebilir.

³⁰ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) *Mühimme Defteri*, no.41, hüküm no. 386.

³¹ *MAD.d.* 246, s. 205

³² *MAD.d.*, 4785, s. 2

Halil bin Davud'dan sonra Mehmet ve Halil adlı iki kişinin Koçhisar memlehasını ilzam ettikleri anlaşılmaktadır. 1 Muharrem 1008 (24 Temmuz 1599) tarihinde adı geçen mültezimler Karaman hazinesine 11.000 akçe ödeme yapmışlardır³³.

H.1045 (M.1635-36)³⁴ ve H.1046 (M.1636-37)³⁵ Yıllarında Koçhisar Tuzlası

Koçhisar memlehasının söz konusu bütçeleri Karaman Eyaleti defterdarı Yakup Efendi (Paşa) zamanında hazırlanmıştır. Her iki bütçe defteri de yapı itibarıyla aynı olup iki bölümden oluşmaktadır: Tuzla gelirlerinden Karaman hazinesine gelir kaydedilen meblağ ve Ordu-yı Hümayun'a gönderilen meblağ. Her iki kayıta yer alan emin (tuzlanın işletilmesinden sorumlu olan kişi) de aynıdır: Mustafa Mehmet. Mustafa Mehmet *Ebnâ-i Sipâhiyân*'ın 44. Bölüğüne mensuptu. Günlük 16 akçelik bir istihkaka sahipti. Her iki kayıta da geçen Mustafa Mehmet'in tuzlanın mültezimi olup olmadığı açık değildir.

H. 1045 yılında Tuzla Emni Mustafa bin Mehmet yanında Recep Ahmet isimli bir yetkili kişi daha vardı. Bu kişi de *Ebnâ-i Sipâhiyân*'dan olup 50. Bölüğe mensuptu ve günlük istihkakı 27 akçeydi. Recep Ahmet bahsi geçen mukataanın kâtibiydi³⁶.

H.1046 yılında tuzlanın emini aynı kişi olsa da yanında bir ortağının olduğu görülmektedir. Ortağı *Ebnâ-i Sipâhiyân*'ın 14 bölümünden olup günlük 36 akçe istihkaka sahip Mahmut Mehmet idi. Bir önceki yıl kâtip olarak hizmet den Recep Ahmet aynı işi yapmaya devam etmiştir. Bu resmi görevlilere H. 1046 yılında Konyalı Yusuf Abdullah da eklenmiştir. *Gurebâ-yı Yemîn*'in 28. Bölüğüne mensup ve günlük 6 akçelik tahsisata sahip olan Yusuf Abdullah, tuzlanın belirlenmiş (maktu) meblağını havaleden sorumluydu³⁷.

Tuzlanın Sağladığı Gelir

Tuzlanın H.1045 (1635-36) yılındaki geliri 450.000 akçe (3.750 kuruş)³⁸ olup mültezim Mustafa Mehmet bir yıl için 450.000 akçe ödeme yapmayı taahhüt etmişti. Mültezim Mustafa Mehmet'in yaptığı ödeme esas itibarıyla 2 ayrı hazineye yapılmıştır. Bunlar; Karaman Eyaleti Hazinesi ve Ordu-yı Hümayun Hazinesi.

Ordu-yı Hümayun Hazinesine yapılan ödemeler 1 Rebiülahir 1045 (14 Eylül 1635) tarihinde başlamış ve ödeme büyük oranda 1045 yılı içerisinde tamamlanmıştır. Son iki taksitten birincisi 22 Muharrem 1046 (26 Haziran 1636) tarihinde, ikincisi ise 1 Rebiülahir 1047 (23 Ağustos 1737) tarihinde ödenmiş olup, Ordu-yı Hümayun Hazinesi için ödenen meblağ toplamda 238.257 akçedir.

Karaman Eyaleti Hazinesine yapılan ödemenin ilk taksiti ise 26 Cemaziyevvel 1045 (7 Kasım 1635) tarihinde başlamıştır. Karaman Eyaleti Hazinesine yapılan ödemelerin sadece 3 taksiti 1045 yılı içerisinde yapılmıştır. Dokuz ödeme ise 1046

³³ MAD.d. 4785, s. 8

³⁴ MAD.d.52, s. 80

³⁵ MAD.d. 52, s. 177

³⁶ MAD.d. 52, s. 80

³⁷ MAD.d. 52, s. 177

³⁸ 1 kuruş 120 akçe hesabıyla.

yılında yapılmış olup son tarih 4 Şevval 1046 (1 Mart 1637) tarihinde hazineye ödenmiştir. Yapılan toplam ödeme 203.151 akçedir.

Ordu-yı Hümayun Hazinesi ile Karaman Eyalet Hazinesine mültezim tarafından yapılan ödemelerin toplam miktarı 441.408 akçe olup 8.592 akçe açık kalmaktadır. Kalan söz konusu ödeme 2 Rebiülahir 1047 (24 Ağustos 1637) tarihinde Hazine-i Amire'ye yapılmış ve mültezimin borcu kalmamıştır. Bu durumda Ordu-yı Hümayun Hazinesi de dikkate alınırca tuzlanın merkezî devlet hazinesine H.1045 (M.1635-36) yılındaki toplam (238.257+8.592) katkısının 246.849 akçedir.

Tuzlanın H.1046 (1536-37) yılı iltizam bedeli ise 550.800 akçe olarak gerçekleşmiştir. İlgili kayıтта gelirin (asl-ı mal) 4.590 kuruş (4.500 kuruş gelir+90 kuruş tefavüt) olduğu ve 1 kuruşun da 120 akçe kabul edildiği belirtilmiştir. Bu hesaba göre gelirin 550.800 akçe olması gerekirken Ordu-yı Hümayun Hazinesi ile Karaman Eyaleti Hazinesine yapılan teslimatın 552.093 akçe olduğu ayrıca ifade edilmiştir. 2.093 akçelik ek gelirin nereden ve nasıl temin edildiği açık değildir. Bununla birlikte Koçhisar Tuzlasının H.1046 (1536-37) yılı toplam geliri 552.093 akçe olarak görünmektedir. Söz konusu 2.093 akçelik fazlalık ilgili bütçe kaydında belirtilen “*bargir bahası*”ndan kaynaklanmış olabilir. Zira ilgili kaydın sonunda “*ferman buyrulan bargir bahası*”nın teslim edildiğine dair Karaman hazinesinden temessük geldiği ifade olunmuştur.

H. 1046 yılı tuzla gelirlerinden Ordu-yı Hümayun hazinesine gönderilen toplam miktar 257.973 akçedir. Söz konusu ödemelerin ilki 24 Muharrem 1046 (28 Haziran 1636) tarihinde yapılmıştır. 7.522 akçelik son teslimatın tarihi sadece 1047 olarak yazılmış, ay ve gün belirtilmemiştir. Geri kalan tüm ödemeler 1046 yılı içinde tamamlanmıştır.

H.1046 yılı tuzla gelirlerinden Karaman Eyaleti Hazinesine yapılan ödeme ise 294.120 akçedir. Ödemeler 22 Ramazan 1046 (17 Şubat 1617) tarihinde başlamış ve 29 Zilhicce 1046 (24 Mayıs 1637) tarihinde tamamlanmış, bir başka deyişle tüm ödemeler yaklaşık 3,5 ay içinde tamamlanmıştır.

Karaman Eyaleti Hazinesi ve Koçhisar Tuzlası

Defterdar Yakup Efendi'nin (Paşa) mühürlü ve imzalı onayı ile H. 1045 yılı (1635-36) ve H. 1046 (1636-37) yılları için Karaman Eyalet Hazinesine yapılan, sırasıyla 203.151 akçelik ve 294.120 akçelik, ödemelerin nerelere harcandığı da ilgili belgelerde yer almıştır. Sonuç olarak bakıldığında Koçhisar tuzlasının H.1045 ve H.1046 yıllarını kapsayan toplam iki yıllık dönemde Karaman Eyaleti hazinesine olan katkısının 497.271 akçe olduğu görülmektedir. Bu gelirden eyalet defterdarı Yakup Efendi'ye toplam 81.815 akçe, Karaman Eyaleti valisine ise 16.600 akçe “salyane” olarak verilmiştir. Tespit edilen tüm harcama kalemleri aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Harcama Kalemi	Bütçe Yılı (1045)	Bütçe Yılı (1046)	Toplam (Akçe)
Karaman Eyaleti Valisi	-	16.600	16.600
Karaman Eyaleti Defterdarı	81.815	-	81.815

Müstedam İbrahim ³⁹	10.265	-	10.265
Duagûyi Osman	2.618	-	2.618
Duagûyi Hacı Mehmet	6.980	-	6.980
Memleha Kâtibi Osman	3.491	-	3.491
Mollazade Bekir Efendi	7.010	-	7.010
Nasuh	569	-	569
Aksaray Vaizi	3.550	-	3.550
Peksimet Ücreti	49.300	-	49.300
Cafer Mehmet	1.627	-	1.627
Sipahiyandan Ali Gulâmî	5.236	-	5.236
7 Menzil Ücreti	-	50.000	50.000
Toplam	172.461	66.600	239.061

Sonuç

16. ve 17 yüzyıllarda Karaman Eyaleti sınırları içinde bulunan Koçhisar tuzlası devlet tarafından mültezimler eliyle işletilmekteydi. Karaman Eyaleti hazinesi yanında bu yüzyıllarda merkezî hazineye de katkıda bulunan Koçhisar Tuzlası merkezî hazineye olan söz konusu katkısını 1660'larda da sürdürüyordu. Yakşalık 100 yıl önce, 1589'da merkezi hazinece yıllık 450.000 akçe gelir sağladığı ifade edilen Koçhisar Tuzlası H.1045 (1635-36) yılında da 450.000 akçe gelir temin etmişti. H. 1046 (1636-37) yılında ise tuzladan 552.093 akçe gelir temin edilmişti.

Bu çalışmada incelenen ve H. 1045 ve H. 1046 yıllarında Koçhisar tuzlasının muhasebesini içeren bütçe kayıtlarında tuzla gelirlerinin bir kısmının merkezî devlet hazinesine, bir kısmının ise Karaman Eyaleti Hazinesine ait olduğu görülmektedir. Merkezî devlet hazinesine ait meblağ incelenen dönemde ordu hazinesine aktarılmıştır. Dolayısıyla Koçhisar tuzlası incelenen dönemde hem yerel hem de merkezî devlet hazinesi için gelir temin etmekteydi.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA)

Mühimme Defteri, no.41, hüküm no. 386.

MAD.d. 52

MAD.d. 246

MAD.d.4785

MAD.d.3120

Topkapı Sarayı Arşivi

Kodu: *D. Defter Numarası:54, Varak 2-a.*

Yayımlanmış Eserler

Braudel, Fernand, *Maddî Uygarlık*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2017

³⁹ *MAD.d.52, s. 80'de Müstedam İbrahim, MAD.d.52. s. 177'de Şeyh Müstedam.*

Demirtaş, Mehmet, “Osmanlı Devletinde Tuz Üretimi ve Dağıtımı”, *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1 (2004), s. 23-28

Evans, Richard, *Tarihin Savunusu*, (çev. Uygur Kocabaşoğlu), İmge Kitabevi, Ankara 1999.

Güçer, Lütfi, “XV-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1963), s. 97-143

Naskali, Emine Gürsoy-Şen, Mesut, *Tuz Kitabı*, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul 2012

Hamilton, William John, *Küçük Asya*, Midas Kitap, Ankara 2013

İnalçık, Halil, “Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest”, *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi* (14-19 Nisan 1969), *Türk Heyeti Tebliğleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, s. 59-77

Kasım, Ekin, “1862 Tarihli Tuz Nizamnamesi ve Önemi”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/7 (2016), s. 2-30

Kasım, Ekin, *Tuz Nizamnamesi Çerçevesinde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Tuzlaların İdaresi ve İşletilmesi*, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Şerefli Koçhisar Tarihi*, İstanbul 1971.

Sands, Theodore-Higby, Sands-Chester, “France and Salt Tax”, *The Historian*, 11/2 (1949), s.145-165

Şemsettin Sami, “Koçhisar”, *Kamusü'l-Alâm*, cilt. 5, Mihran Matbaası, (tarih ve yer yok), s. 3715-3716

18. YÜZYILDA İZMİR'İN İKTİSADÎ HAYATINDA KÜÇÜK ÖLÇEKLİ İŞLETMELER *

Small-scale Industries in the Economic Life of Izmir in the 18th
century

MİKAİL ACIPINAR**

Özet

Osmanlı şehirlerinin önde gelen iktisadi işletmelerinden olan boyahane, sabunhane, basmahane ve ibrişimhane gibi imalathaneler, 17. yüzyıldan itibaren İzmir için de aynı ölçüde kıymete sahiptir. Sonraki yüzyılda çoğunlukla birer vakıf çatısı altında gelişimini sürdüren İzmir imalathaneleri, 18. yüzyılda imparatorluk genelinde yaşanan iktisadi ve sektörel gelişmenin en mühim örneklerindedir. Söz konusu işletmelerin önemli bir kısmının aynı dönemde yeni bir inşa ve ihya süreci yaşadıkları anlaşılmaktadır. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren gerek ticari büyümesine gerekse limanının uluslararası bir hüviyet kazanmasına bağlı olarak gösterdiği gelişme kentin iktisadi hayatına da doğrudan yansımıştır. Ancak sonraki yüzyılda yaşanan yeniden yapılanma sürecinin arkasında yatan nedenler daha başkadır. Mevcut belgelere nazaran, diğer nedenlerin yanı sıra, bilhassa sık sık yaşanan depremler ve yangınlar şehrin iktisadi hayatını etkileyen en mühim faktörler olarak ortaya çıkmıştır. Bu bildiri, 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca imparatorluğun birçok üretim sektöründe yaşandığı kabul edilen büyümenin İzmir özelindeki yansımalarını aydınlatmayı, ayrıca söz konusu iktisadi büyümenin ve üretimin hangi pazarlara yönelik olduğunu tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İzmir, boyahane, sabunhane, basmahane, ibrişimhane, üretim

Abstract

Factories such as the dye-house, soap factory, textile printing workshop, and silk-thread house, which are the leading economic enterprises of the Ottoman cities, have the same value also for Izmir as of the 17th century. The factories in Izmir, which mostly sustained their growth under the umbrella of a waqf in the next century, are among the most important examples of the economic and sectoral development in the 18th century throughout the empire. It is understood that a significant part of the mentioned enterprises had a new construction process in the same period. Especially from the 17th century onwards, the development of the city due to its commercial growth as well as the internationalization of its port has a direct impact on the

* Bu bildiri, TÜBİTAK tarafından desteklenen 114K291 numaralı “Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri ve Üretim Endüstrisinin Araştırılması” başlıklı sonuçlanmış projenin bir bölümünün genişletilmesi suretiyle hazırlanmıştır.

** Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, SBBF, Tarih Bölümü, İZMİR, e-posta: mikail.acipinar@ikc.edu.tr

economic life of the İzmir. However, the reasons behind the rebuilding process in the next century are different. Compared to the existing documents, among other reasons, especially frequent earthquakes and fires emerged as the most important factors affecting the economic life of the city. This paper, in the light of the Ottoman archival documents, aims to illuminate the reflections of the growth which is accepted to be experienced in many manufacturing sectors of the empire during the first half of the 18th century.

Key Words: İzmir, dye-house, soap factory, textile printing workshop, silk-thread house, manufacturing

Giriş

Coğrafi konumu ve zamanla uluslararası bir hüviyet kazanan limanı sayesinde 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir ticari gelişmeye sahne olan İzmir, bu gelişmelere bağlı olarak sosyal ve ekonomik bir inkişaf sürecine de girmiştir. Bu durum modern tarihçilerin şehrin sosyal, ekonomik ve ticari tarihine ilişkin çeşitli çalışmalarıyla analiz edilmişse¹ de, bunlar aynı zamanda hala İzmir ve artalanına ilişkin yeni araştırmalara ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Ne var ki, İzmir'in ticari ve ekonomik hayatını konu edinen bu çalışmalar kentin daha ziyade uluslararası ticaretteki rolüne yoğunlaşırken, kentte yaşanan iktisadî faaliyetlere ise sathi bir şekilde değinmekle yetinmişlerdir.

Hemen hemen bütün tarihçiler şehrin 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir şekilde büyümeye başladığı konusunda hemfikirdirler. Ancak tam da bu gelişme sürecinin başlarında, yani 1688 yılında yaşanan büyük deprem ve depremi müteakiben çıkan yangın, kentin ticarete sahne olan en canlı bölgelerini harabeye çevirirken, bir bölümü yakın tarihlerde vakıflar yoluyla inşa edilmiş olan az sayıdaki iktisadî işletmeye de oldukça ağır bir darbe vurmuştur. Necmi Ülker, malikleri arasında özellikle yabancı müteşebbislerin de bulunduğu İzmir'deki bazı basma imalathanelerinin depremden sonra tamamen yok olduğunu tespit etmiştir². Depremin akabinde başlatılan şehrin yeniden inşası sürecinde, önemli iktisadî işletmelerin üretime tekrar başlamasının ise uzun bir zaman aldığı anlaşılmaktadır. Kentin bilhassa en önemli endüstri kolunu oluşturan boyahanelerin 18.yüzyılın ilk çeyreğine kadar 1688 depreminin yol açtığı sarsıntıyı atlamamış oldukları arşiv vesikalarında gayet sarıh bir şekilde takip edilebilmektedir.

Osmanlı ekonomisinin 18. yüzyıl boyunca genel bir büyümeye tanıklık ettiği kanıtlanmıştır. Konuya ilişkin kapsamlı çalışmalara imza atan Mehmet Genç, yüzyılın ilk yarısı boyunca Osmanlı endüstrisinin neredeyse tüm sektörlerinde gözle görülür

¹ İzmir'in erken dönem sosyal ve ekonomik yapısına ilişkin ilk çalışma Kütükoğlu tarafından kaleme alınmıştır (Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, İzmir 2000); Kentin sonraki yüzyıllarda yaşayacağı inkişaf sürecine dair müstakil çalışmalardan başlıcaları şunlardır; Necmi Ülker, *The Rise of İzmir 1688-1740*, Doktora Tezi, The University of Michigan 1974; Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700-1820*, Centre for Asia Minor Studies 1992 (Türkçe çevirisi: *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir 2006); Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, İstanbul 1995

² Ülker, *Rise of İzmir*, s. 42-48

bir genişleme ve büyüme yaşandığını ortaya koymuştur. Bilhassa belli başlı Osmanlı şehirlerindeki dokuma sanayiinde görülen bu üretim artışının Batı Anadolu ve Rumeli'deki pamuk istihaliyle paralellik gösterdiğine değinen Genç, söz konusu iktisadî ve sektörel gelişmenin yüzyılın başlarından imparatorluğun farklı cephelerde savaşmak zorunda kalacağı 1760'lı yıllara kadar sürdüğünü belirtmektedir³. Ancak muhtelif çalışmalarda sektördeki söz konusu gelişmelere değinilirken, Batı Anadolu şehirlerinin ve özellikle de İzmir'in bu süreçteki yeri ve payı üzerinde yeterince durulmamıştır. Diğer yandan Frangakis-Syrett de İzmir'in ticaret hayatını incelediği kapsamlı çalışmasında, aynı yüzyılda devleti derinden sarsan gelişmelere rağmen, iktisadî sürecin bundan fazla etkilenmediğini, İzmir'in ise özellikle Batı Avrupa ile sürdürdüğü ticaret sayesinde iktisadî gelişmesini yüzyılın ikinci yarısında da devam ettirebildiğini ortaya koymuştur. Bu nedenle 18. yüzyılda yaşanan savaş, kargaşa, deprem, yangın ve salgınlara rağmen İzmir'in iktisadî büyüme konusunda ortaya koyduğu direnç ve istikrarda hem Avrupa ile Akdeniz üzerinden kurduğu sosyal ve ticari ilişkilerin hem de Osmanlı yönetiminin şehre görece ayrıcalıklı denebilecek bir şekilde yaklaşım destek vermesinin önemli bir payının bulunduğu gerçeği tarihçiler arasında artık daha fazla kabul görmektedir.

Gerek imparatorluğun 18. yüzyılda ekonomik açıdan kaydettiği ilerlemeye değinen gerekse İzmir'in ticarî durumunu ortaya koyan söz konusu çalışmalarda genellikle aynı sonuçlara ulaşılmış olmasına rağmen, bu çalışmaların hiçbirinde kent inşaatı ve imalat sektöründe gösterdiği gelişimin üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmamıştır. Syrett, bilhassa kent inşaatı ticari aktiviteler üzerinden edindiği bu zenginlik ve hareketliliğin şehrin iç pazarına ve endüstrisine yansımaları hakkında, muhtemelen Osmanlı arşivlerinden yararlanmadığından ötürü, pek bir şey söylemez. Oysa İzmir'in en parlak dönemi olarak kabul edilen 18. yüzyıl, görünüme göre hem şehrin ticaret hacminin büyümesine hem de şehirdeki küçük ölçekli imalathanelerin sayısının artmasına tanık olmuştur. Bu sebeplerden ötürü bu bildirinin esas noktasını, üzerinde pek durulmayan bu gelişmenin ortaya çıkışı ve izlediği süreç oluşturacaktır.

Bu araştırma özellikle boyahane, sabunhane ve basmahane gibi dönemin önde gelen imalathanelerinin İzmir'in iktisadî hayatındaki yerini tespit etmeyi hedeflemektedir. Bilhassa daha önce bilimsel bir projenin ilk sonuçlarından biri olarak kaleme alınan ve ağırlıklı olarak İzmir boyahaneleri ve basmahanesini konu edinen çalışmanın⁴, sabunhaneler ve ibrişimhane maddelerinin eklenerek, yeni bulgu ve bilgilerle genişletilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla daha ziyade Osmanlı arşiv belgeleri ve vakfiyeler üzerine inşa edilen çalışma, bazen yetersiz bilgiler ışığında ileri sürülecek yeni iddialar da barındıracaktır. Dahası, 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca imparatorluğun birçok üretim sektöründe yaşandığı kabul edilen büyümenin İzmir özelindeki yansımaları ile sık sık yaşanan depremler ve yangınların şehrin iktisadî hayatına etkileri üzerinde durulacaktır.

³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2009, s. 209-222

⁴ İzmir boyahaneleri üzerine kaleme alınan bildiri metni ve ilgili yer için bk. Mikail Acıpnar-İrem Çanlı, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri", *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri*, (ed. Menekşe Suzan Teker), Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2017, s. 152-162

Erken Dönemde İzmir’de İktisadi Faaliyetler

İzmir’in iktisadî faaliyetlerine yön veren işletmelere arşiv belgelerinde 17. yüzyılın başlarına kadar hiç rastlanmadığını belirten Kütükoğlu, 16. yüzyılda en azından bölgede yoğun biçimde üretilen zeytinyağına bağlı olarak küçük çapta da olsa sabunhanelerin bulunması gerektiğini söylemekte ve Urla dışında İzmir kaza merkezinde bu tür işletmelere rastlanmamasının sebebini ise kazanın padişah hasları içerisinde yer almasına bağlamaktadır⁵. Gerçekten de erken döneme ait bazı kayıtlar, mukataa olarak işletilen sabunhanelerin özellikle çok eskiden beri bir sabun üretim merkezi olan Urla bölgesinde yoğunlaştığını⁶ ve burada üretilen sabunların zaman içinde “Urla sabunu”⁷ ismiyle şöhret kazandığını göstermektedir.

Aynı şekilde bu asırda İzmir’in merkezindeki sabunhaneler dışında kentteki boyahane ve benzeri imalathanelerin de varlığına ilişkin kayıtlara tesadüf edilmemektedir. Ancak 17. yüzyıldan itibaren kentin gelişmeye başlamasına paralel bir şekilde İzmir’de daha geniş bir iktisadî faaliyet alanının ortaya çıktığı görülmekte ve yüzyılın başlarından itibaren artık İzmir’deki sabunhanelerle ilgili kayıtlara da rastlanmaktadır⁸. Batı Anadolu bölgesindeki pamuk ağırlıklı zirai istihsalin karakterize ettiği dokuma endüstrisinin 16. yüzyılda İzmir’de henüz çok gelişmemiş olması sebebiyle, pamuk tarımına bağlı olarak faaliyet gösteren boyahanelerin de teşekkül etmediği ve bundan ötürü bölgede daha ziyade geleneksel tipteki ev içi üretimin yaygın olduğu tahmin edilmektedir⁹.

a. İzmir Boyahanelerinin İnşa ve Gelişme Süreci

Bildirimizin bu bölümünde, şehrin en önemli iktisadî faaliyet sahasını temsil eden boyahanelerin ortaya çıkış süreci ve yerleşim planları değerlendirilecek, ayrıca birçok çalışmada tekrar edilegelen ancak resmî belgelere dayanmayan istatistikî ve coğrafi bazı bilgiler analiz edilecektir. Bu neviden olmak üzere, şehirde faaliyet gösteren iktisadî işletmeler hakkındaki ilk sayısal verileri nakleden Evliya Çelebi’ye göre, 17. yüzyılın ikinci yarısında şehirde yetmiş kadar sabunhane ve yirmi tane de boyahane bulunmaktaydı¹⁰. Her ne kadar bu rakamlar resmi verilerle teyit edilemiyor olsa da söz konusu işletmelerin yüzyılın ikinci yarısında şehirde kayda değer bir iktisadî birim olarak ön plana çıktıkları söylenebilir. Öte yandan Evliya Çelebi’nin bahsettiği sabunhane ve boyahane ifadelerini, ilgili esnafın mesleklerini toplu halde icra ettikleri ve çok sayıda zanaatkarı barındıran büyük yapılardan ziyade müstakil dükkânlar olarak kabul etmek, hiç şüphesiz onun verdiği sayıları daha anlaşılır ve makul kılacaktır. Bu bakımdan 17. yüzyılın ikinci yarısında İzmir’de faaliyet gösteren boyahane sayısı tam olarak tespit edilemese de, ilerleyen bölümlerde görüleceği

⁵ Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 49, 158

⁶ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) *MD 41*, s. 366/783

⁷ *MDZ 18*, v. 192b

⁸ *KK 71*, s. 351

⁹ Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 160

¹⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap (Haz: Yücel Dağlı & Seyit Ali Kahraman & Robert Dankoff), İstanbul 2005, s. 49

üzere, sonraki yüzyılın başlarına ait bazı vesikalar şehirde al ve elvan boyacı olmak üzere iki farklı boyacı taifesinin faaliyet gösterdiğini kanıtlamaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla, 17. yüzyılda İzmir'deki boyacıların önemli kısmı şehrin kuzeyindeki Kasap Hızır Mahallesi'nde bulunuyordu. Çeşitli meyve ağaçları ve bahçelerle çevrili olup ortasından Debbaghane Deresi geçen ve oldukça geniş bir alana yayılmış olan mahalle bu haliyle adeta bir sanayi bölgesini andırıyordu. Mahallenin sınırlarını net bir şekilde çizmek şimdilik mümkün değilse de mevcut arşiv kaynaklarının ışığında, mahallenin kabaca Debbaghane Çayının kuzey kıyılarından başlayarak güneyde bugün Fevzi Paşa Bulvarı'na kadarki meskûn mahalli içine alan oldukça geniş bir bölgeyi kapsadığı anlaşılmaktadır. Aynı verilere göre, bir bölümü şehrin iç kısımlarına kadar uzanan bu mahallenin sınırdışı Câmî-i Atik Mahallesi'dir ve Liman (Limon) Kalesi bu iki mahallenin en uçtaki sınırlarını oluşturmaktadır¹¹. Kalenin yanı sıra bugünkü Keten Han karşısında yer alan Pir Mustafa Paşa Vakfı'na bağlı Eski Boyahanenin aynı vesikada Câmî-i Atik Mahallesi sınırları içerisinde zikredilmesi de bu şekilde ve kabaca bir sınır çizilmesini mümkün kılmaktadır.

Bu yüzyılda tespit edilebilen ilk boyahane Serbölük veya Bölükbaşı isimleriyle anılan boyahanedir. Serbölük Mehmed Efendi ibn-i Osman Bölükbaşı'nın, Kasap Hızır Mahallesi'nde 1661 yılında kurduğu vakfı için vakfettiği kırk beş odadan (hücerât) müteşekkil iki katlı hanın daha önceki bir tarihte inşa edildiği bilinmektedir. Vakfiesinin¹² düzenlendiği tarihte henüz boş olan hanın boyacı esnafına hangi tarihte kiralandığı ise belli değildir. Bununla birlikte, kırk beş odalı hanın tamamının boyacılar tarafından kullanılmadığını, sonraki yüzyıla ait kayıtlara göre yalnızca altı-yedi odasının boyacı esnafına kiralandığını belirtmek gerekir¹³.

Yukarıda zikredilen boyahane dışında, İzmir boyahanelerinin bazılarının da şehrin kuzeyinden körfeze ulaşan söz konusu derenin etrafında sıralandıkları anlaşılmaktadır. Boyama işinde bol miktarda suya ihtiyaç duyulduğu için boyacı esnafı da şehrin denize yakın bölgelerinde veya akarsu kenarlarında mesken tutmuş olmalıdırlar. Nitekim Evliya Çelebi de şehirde bulunan boyahanelerin, arşiv vesikalarının da gösterdiği üzere, bir derenin etrafında yer aldığını söylemektedir¹⁴. Günümüzde Vasıf Çınar Bulvarı'nı takip ederek denize dökülen ve çeşitli seyahatnamelerde Boyacı Deresi¹⁵ olarak adlandırılan dere Melez Çayı'nın bir kolu

¹¹ VGM, *Defter nr. 1602*, s. 23

¹² VGM, *Defter nr. 747*, s. 479-480; Ayrıca bk. Münir Aktepe, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Dergisi*, S. 25, (1971), s. 117; Çalışmasında Aktepe'den yararlanan Çınar Atay da eserinde hanın işlevi ve özelliği hakkında başka bir bilgi vermemiştir. Bk. Çınar Atay, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İzmir 2003, s. 107

¹³ Mütekip yüzyıla ait bazı belgelerde Bölükbaşı Hanı boyacı esnafının, boyahanelerinin diğer boyahanelerden daha eski olduklarına yönelik iddiaları da bu boyahanenin şehir merkezinde inşa edilen ilk imalathane olma özelliğini taşıdığını ispatlamaktadır. Ayrıca boyahanenin, Mehmed Efendi'nin aynı mahallede yeniden inşa ettirdiği camiye vakfedilmiş olduğu dikkate alındığında, yapının cami yakınlarında yer aldığı düşünülebilir. (*AE.SMHD.I*, nr. 42/2541)

¹⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IX, s. 49

¹⁵ H. İbrahim Alpaslan, "Kentin Altında Unutulan Bir Su Yolu: Boyacı Deresi", *Mimarlık*, Sayı 384, Temmuz- Ağustos 2015,

idi ve Melez Çayı'ndan ayrıldığı bölgede kurulmuş olan tabakhanelerden dolayı Tabakhane veya Debbağhane Çayı olarak da biliniyordu. İlerleyen bölümlerde daha tafsilatlı şekilde görüleceği üzere, 1760'ların başında Laleli Vakfı'na ihlak edilen ancak faal olmayan dört adet eski boyahane de derenin denizle buluştuğu bölgedeki bahçelerin içerisinde yer almaktaydı¹⁶.

Müslüman ve zımmi ustalardan oluşan al ve elvan boyacıların 18. yüzyılın başlarında yaşadıkları sorunlar, İzmir'deki boyacı esnafı ve boyahanelerin gelişim süreci hakkında nispeten tatmin edici bilgiler vermektedir. Örneğin yüzyılın ilk çeyreğine ait bir vesikada, şehrin iki farklı boyacı grubu olan al ve elvan boyacı taifelerinin çok uzun zamandır tek bir işletmede sanatlarını icra ettikleri belirtilmiştir. Ancak zamanla şehrin çeşitli mahalle ve kesimlerinde iş yerleri kiralamak ya da boyacı dükkânları ihdas etmek suretiyle boyahane dışında çalışmaya başlayan al boyacılar¹⁷, boyacı esnafının nizamlarına aykırı hareket ettikleri gerekçesiyle elvan boyacı esnafının şikâyetlerine konu olmuş, bunun üzerine Divan'dan 1720 yılında boyacı esnafının eski nizamlarını teyit eden ikinci bir karar çıkmıştır. Ancak merkezi idarenin bu müdahaleleri de kaçak boyacılığı engelleyemeyince, 1725'te soruna bir kez daha müdahale edilmiş ve boyacı esnafının daha önce toplu halde sanatlarını icra ettikleri *boyacılar karhânesi* adlı imalathanede iskân edilmeleri emredilmiştir.

Al boyacı esnafının bu son emre rağmen boyahane dışındaki yedi adet kârhâne boyacılık yaparak düzeni bozmaya devam etmesi üzerine boyacıların hepsinin, Liman Kalesi'ne yakın olup 1727-1728 yıllarında deniz kenarında yeniden inşa ettirilen *Sandal Kârhanesi* adındaki bir imalathanede toplanmalarına ve kırmızı ile elvan boyama işinin sadece bunlara münhasır olmasına karar verilmiştir¹⁸. Bu binanın masrafları ise, zamanın Darphane-i Âmire emini el-Hac Ahmed'in kurduğu Kestane Pazarı Câmii Vakfı tarafından karşılanmıştır¹⁹. Bu durumda Sandal Kârhanesi'nin aslında bütün boyacı esnafını tek bir çatı altında toplamak için aynı kişi tarafından 1725 yılında inşa ettirilen *boyacılar karhânesi* olduğu anlaşılmaktadır²⁰. Bu noktada hükümetin boyacıların sorunlarını çözmeye yönelik aldığı tedbirler çerçevesinde inşa edilen Boyacılar Karhânesi veya Sandal Karhanesi'nin, 1729 yılında Eminzâde Vakfı'na dâhil edilen boyahane olduğu çok açıktır.

Bu bilgiler ışığında kentteki Müslüman ve zımmi boyacıardan müteşekkil iki farklı boyacı esnafının daha 17. yüzyıldan itibaren mesleklerini tek bir boyahane müştereken icra ettikleri anlaşılmaktadır. Diğer yandan boyacı esnafının bir

<http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=398&RecID=3709> (erişim: 15.05.2019)

¹⁶ C.EV, nr. 426/21564

¹⁷ Konuyla ilgili bir başka belgede boyahaneden ayrılan ehliyetsiz kişilerin al boyacı esnafı mensupları olduğu belirtilmektedir. 20 Mayıs 1734 (16 Z 1146) tarihli vesika için bk. C.İKTS, nr. 38/1870

¹⁸ Gös.yer

¹⁹ Vakfiyeye göre câmi el-Hac Ahmed tarafından yeniden inşa ve ihya olunmuştur. Bu bakımdan câminin onun adıyla değil de daha ziyade Kestane Pazarı Câmii adıyla anıldığı anlaşılmaktadır. Yeniden inşa edilen boyahänenin gelirlerinin, bu vakfa bağlı olduğu izlenimi oluşmaktadır. Bunun için bk. C.İKTS, nr. 38/1870

²⁰ 11 Ağustos 1725 (Gurre-i Z 1137) tarihli vesika için bk. İE.DH, no. 30/2650

boyahannede toplanma keyfiyeti, vergi gelirlerinin vakıflara ait olduğuna delalet etmekle birlikte, boyacı esnafının 1729 yılına kadar hangi vakıf çatısı altında çalıştığı çok sarıh değildir. Buna karşın söz konusu tarihte Sandal Kârhanesi'nin gelirleri artık Kestane Pazarı Camii Vakfı veya vakfiyede geçtiği şekliyle Darphane Emîni Eminzâde El-hac Ahmed Ağa Vakfı'na ait olup, boyahane de sonraki yıllarda *Eminzâde Karhânesi* veya *Boyacılar Karhânesi* adlarıyla anılmaya başlanmıştır²¹. Vakfiyenin ilk düzenlediği tarih olan 1723 yılında vakfın akarâtı arasında söz konusu boyahanenin veya hanın ismi geçmez. İlk yıllarda Frenk Mahallesi'ndeki Çukur Çeşme civarında bulunan El-hac Hasan Hanı'nı vakfa zam eden Eminzâde Ahmed Ağa, 1729 yılı sonlarında ise boyahaneyi dâhil etmiştir.

Aynı vakfiyeye göre Kasap Hızır Mahallesi'nde inşa edilen boyahannede biri toprak, beşi ise kiremit örtülü olmak üzere toplamda altı dükkân yer almaktadır. Bir de avlusu bulunan boyahanenin iki tarafı denize sınır olup, bir tarafı da kale duvarına bitişiktir. Vakfiyede, boyahannede elvan bogasi boyanmak dışında kutni ve diğer kumaşların perdahtlanması özellikle şart koşulmuştur²². Mevcut bilgiler dikkate alındığında diğerleri gibi büyük bir bina olmayan bu yapı, müstakil bir handan ziyade birkaç dükkânın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş küçük bir iktisadî işletme izlenimi vermektedir. Bununla birlikte iki tarafı denize, bir tarafı ise kale duvarına bitişik olan boyahane, Balık Pazarı mevkiinde yer almaktaydı²³.

Sonraki yıllarda faaliyete geçen bir diğer boyacı işletmesi de Pîr Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki vakıflarının akarâtı arasında yer alan Câmî-i Atik Mahallesi'ndeki boyahanedir. Boyahanenin yeniden inşa edilerek faaliyete geçirildiği anlaşılmaktadır. Mübahat Kütükoğlu²⁴ bu boyahanenin Sakız İskelesi yanındaki Keten Han olduğunu ileri sürmüşse de vakfiye bu iddiayı doğrulamamakta, hatta hangi han olduğu hakkında gayet sarıh bilgiler vermektedir²⁵. 1741 yılına ait vakfiyede, yeniden inşa olunan iki kapılı boyahanenin bir tarafının Keten Hanı'na baktığı bir tarafının ise, muhtemelen iç liman kastedilerek, deniz kıyısına açıldığı ifade edilmiştir. 20. yüzyıl başlarına kadar ayakta olduğu bilinen boyahanenin içerisinde on adet boyacı dükkânı, ortasında ise iki adet kârgir havuz bulunuyordu. İki tarafında yer alan kapıların üzerinde ise iki oda yer alıyordu. Boyahane yeniden inşa edildiğinde etrafında kendisi gibi büyük veya taş bir yapının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü hanın bir tarafında hâlihazırda biri hâli olan iki arsa daha mevcuttu. Hanın diğer duvarına bitişik bir kahvehane ve bir bakkal dükkânı ile yan yana sıralanan on dükkân daha yer alıyordu.

²¹ VGM, *Defter nr. 574*; Vakfiyede tam adı El-hac Ahmed Ağa ibnü'l-merhûm El-hac Mehmed Ağa ibn-i Yahya Çavuş olarak geçmekle birlikte Baruthâne-yi Âmire nazırı olan babasına atfen kısaca *Eminzâde* adıyla anılmıştır.

²² VGM, *Defter nr. 574*, s. 12

²³ Boyahanenin Balık Pazarı'nda olduğunu gösteren belge için bk. VGM, *Defter nr. 324*, s. 54; Buna ilişkin diğer vesikalar için bk. VGM, *Defter nr. 324*, s. 69; VGM, *Defter nr. 363*, s. 120

²⁴ Kütükoğlu, "İzmir", s. 523

²⁵ 8 Mart 1741 (20 Zilhicce 1153) tarihli vakfiye için bk. VGM, *Defter nr. 1602*, s. 23 [yeni sayfa no. 28]; Aynı bilgiler için bk. *EV.HMH*, no. 71/77

Bu durumda Goad'ın 1905 tarihli planında Ketan Han karşısındaki Gözlemciler Çarşısı (876 sokak) ile Keresteciler Çarşısı (871 sokak) arasında yer alan Eski Boyahane veya Boya Han olarak gösterilen yapının Pir Mustafa Paşa Vakfı'na bağlı boyahane olması gerekir. Nitekim 19. yüzyılın son çeyreğinde boyahanenin Keresteciler içinde yer aldığını gösteren belgelere de rastlanmaktadır²⁶. Zira sonraki asırlarda boyahanenin denize bakan tarafının doldurulmuş olması sebebiyle Goad haritasında bu alanda kereste depoları görülmektedir²⁷. Şu halde, başka bir vesileyle projenin ilk çıktıları olarak kaleme alınan çalışmamızda yer verdiğimiz, Eski Boyahanenin Bölükbaşı Hanı olabileceği yönündeki şüpheler de bu durumda geçerliliğini yitirmektedir²⁸.

Bu suretle, ilki 17. yüzyılda diğer ikisi ise 18. yüzyılda inşa edilenler olmak üzere İzmir'deki boyahane esnafının tek bir çatı altında toplandıkları boyahane sayısı üçe yükselmiştir. 18. yüzyılda kentin iktisadî hayatındaki yerini alacak olan dördüncü ve son boyahane ise kayıtlara Kırmızı Rişte Kârhanesi olarak geçen ve faaliyetlerine son verene kadar da aynı isimle anılan imalathanedir. 1762 yılında Sultan III. Mustafa'nın Laleli Vakfı'na ilhak olunan bu boyahane daha önce elvan boyacılarla aynı mekânı paylaşan kırmızı boyacı esnafıyla ilgili olmalıdır. Nitekim tümü Rum kökenli olan kırmızı boyacı esnafına kiraya verilen boyahane zamanla *Kırmızı Rişte Boyahanesi* olarak anılmaya başlanmıştır. Çalışanlarından bahsedilirken de aynı şekilde *kırmızı penbe ipliği boyar boyacı ustaları* ifadesi kullanılmıştır²⁹. Böylece boyahaneyi faaliyete geçiren ilk ustalarının kırmızı boyacı ustaları olmalarının, boyahanenin karakterini şekillendirmekte etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Vakfiyesinde³⁰, vakfa dâhil edilen boyahane sayısı biri *cedid* dördü *atik* olmak üzere toplamda beş olarak gösterilse de müteakip yıllarda sadece kırmızı iplik boyahanesinin çalışır vaziyette olduğu görülmektedir. Zira söz konusu vakıf ve boyahane ile ilgili belgelerde ve adı geçen planda sadece bu boyahane ile ilgili bilgilere rastlanmakta, diğer dört işletmeye ise hiç değinilmemektedir. Öte yandan boyahaneler ve üzerinde buldukları geniş arazinin vakfa tahsisine ilişkin 1762 tarihli bir belge, gerek atik olarak ifade edilen boyahanelerin gerekse credit olarak tanımlanan boyahanenin geçmişine ilişkin ipuçları barındırmaktadır. Boyahanelerin üzerinde yer aldığı toplam sekiz kıta bahçeden oluşan arazinin ilk aşamada altı kıtası vakfa dâhil edilince, bu bahçelerin Pavlo Bahçeleri olarak bilinen iki kıtasını daha evvel satın almış olan İzmirli İbrahim Ağa, bahçeleri satın aldığı anda burada mevcut olan dört tane boyahane, bir kârgir kule ve bahçıvan odalarına ilaveten yeni bir boyahane, bir boya değirmeni yahut boya dükkânı³¹ ile bazı başka binalar inşa ettirmiştir. Vakfa gelir tahsis edilmesi aşamasında altı kıta bahçe sahiplerinden satın

²⁶ Tamire ihtiyaç duyması münasebetiyle nehrin kuzey kıyısına, yani boyahanenin güney tarafına örülecek bir duvardan bahseden belge için bk. *EV.MKT*, nr. 757/96

²⁷ Charles E. Goad, *Plan d'assurance de Smyrne (1905)*

²⁸ Acıpınar-Çanlı, "Batı Anadolu Boyahaneleri", s. 159

²⁹ *C.BLD*, nr. 2/59.

³⁰ 15 Temmuz 1764 (3 Zilkâde 1178) tarihli vakfiye için bk. *VGM*, *Defter nr. 642*, s. 31

³¹ Diğer belgelerde bunun için "boya dükkânı" denmektedir. Mesela bk. *D.HMH.d. 21645*, s. 11

alınınca, İbrahim Ağa da mülkü olan beş adet boyahane ve yukarıda zikredilen diğer binaların yer aldığı bahçelerini 6.000 kuruşa vakfa satmıştır³².

Satış tarihinden bir süre önce inşa edildiği anlaşılan yeni boyahaneden başka atik olarak tanımlanan dört adet boyahanenin ise çok daha eski bir tarihte inşa edilmiş oldukları açıktır. İlgili belgelerden bu boyahanelerin satın alınmadan önce kullanılıp kullanılmadığı net olarak anlaşılamamakla birlikte, 1762 yılından sonra sadece bir boyahanenin kiraya verilmiş olması, diğerlerinin uzun süre çalışmadıklarına işaret etmektedir. Söz konusu boyahanelerin bulunduğu Pavlo Bahçeleri bölgesinden bahsedilirken, bir tarafının deniz kenarına sınır olduğu söylenmektedir. Bu durumda, söz konusu boyahaneler için kullanılan atik tabirini de göz önünde bulundurursak, bunların muhtemelen Evliya Çelebi'nin bahsettiği Boyacı Deresi üzerindeki İzmir boyahanelerinin bir kısmını oluşturduğu kuvvetle muhtemeldir. İçindeki müstemilatı ile satın alınan boyahanelerden bir tanesi, muhtemelen credit olanı, 1764 yılında sekiz kırmızı boyacı ustasına kiraya verilmiştir³³.

b. Boyahanelerin Yerleşim Planı

Çeşitli kaynaklarda ve 18. yüzyıla ait bazı haritalarda, deniz kenarında ve bir akarsu kıyısında inşa olunan bir takım boyahanelerden bahsedilmektedir. Söz konusu bölge Debbaghane Deresi'nin denize döküldüğü ve Kırmızı Rişte Boyahanesi'nin yer aldığı arazidir. Boyahanenin yeri konusunda en sarih malumatı veren bir vesikada imalathanenin nehir kenarında olduğu, hatta boyacıların suyundan ziyadesiyle faydalanmalarından dolayı, akarsuyun boyahanenin bir parçası gibi görüldüğü açıkça ifade edilmektedir. Aynı satırlarda mezkûr derenin, boyahanenin kuzeyinde yer alan denize döküldüğü şeklindeki bilgi de boyahanenin nehre dik uzanan bir plana sahip olduğunu düşündürmektedir³⁴.

Aşağıda Fransız Jean Denis Barbié du Bocage'ın muhtemelen 18. yüzyılın son çeyreğinde³⁵ çizdiği planda yer alan Fransızca, "kırmızı pamuk ipliği boyahanesi" şeklindeki ifade de bu bilgileri desteklemektedir³⁶. Ancak Laleli Vakfı'nın

³² Belgede Pavlo Bahçeleri bir yerde sekiz kıta olarak gösterilirken bir başka yerde bunlardan sadece iki kıtasından Pavlo Bahçesi olarak bahsedilmektedir. Yine toplamda beş olan boyahanelerden dört tanesi ayrı bir tanesi ayrı belirtilmiştir: "*Medine-i İzmir'de Fasulye Çeşmesi kurbünde Kasab Hızır mahallesinde vaki Pavlo Bağçeleri demekle ma'ruf olmağla tahdid ve tevzi'den müstağni her biri mâlumü'l-hudud boyahaneleri ve bir kule ve boya değirmeni ve bağçevan odalarını ve eşcâr-ı müsmire ve gayri müsmireyi muhtevi sekiz kut'a bağçelerden Pavlo Bağçesi demekle ârif iki kut'a bağçeleri... ve derûnunda kâin atik kargir kule ve dört bab boyahane ve bağçevan odalarını aher kimesnelerden işтира' ve malından dahi bir bab boyahane ve bir boya değirmeni ve ebniye-i sâire-i malumeyi bina ve ol-vechle mülküm olmak üzere... ben dahi zikr olunan iki kut'a bağçelerin derununda kâin mülküm olan salîfi'l-beyan bir kule ve beş bab boyahane ve bağçevan odalarını ve boya değirmeni ve sâir ebniye-i malümeyi...*", bilgi için bk. C.EV, nr. 426/21564

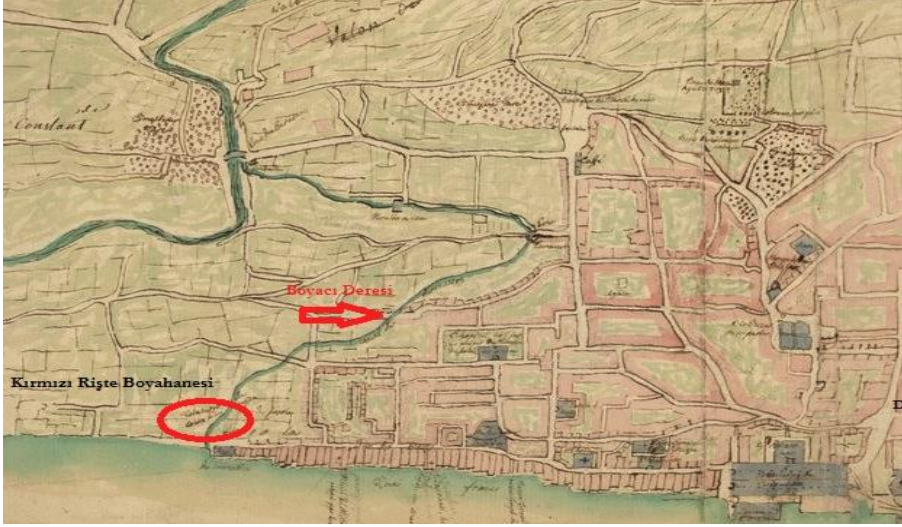
³³ D.HMH.d, 21645, s. 11

³⁴ EV.THR, nr. 23/109

³⁵ Planın incelendiği bir çalışmada çizim tarihinin 17.yüzyılın sonları ile 18.yüzyılın başlarına ait olabileceği ifade edilse de, yerleşim alanındaki yapılara bakıldığında daha erken tarihli de olabilir; Serap Yılmaz, "XVI. Lui'nin Coğrafyacısından Kemeraltı", *Kebikeç*, Sayı 4 (1996), s. 65-72

³⁶ Jean-Denis Barbié du Bocage, *Plan de la ville et des environs de Smyrne*, (1760-1825), (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8494938b.r=Barbi%C3%A9%20du%20Bocage%20smirne?rk=21459;2> (erişim: 05.04.2019))

vakfiyesinde aynı arazi üzerinde yer aldığı ifade edilen atık boyahaneler bu planda görülmektedir.

Resim-I: Barbié du Bocage'ın planından derenin kuzeyinde Kırmızı Rişte Karhânesi, güneyinde ise Fasulye Meydanını gösteren ayrıntı

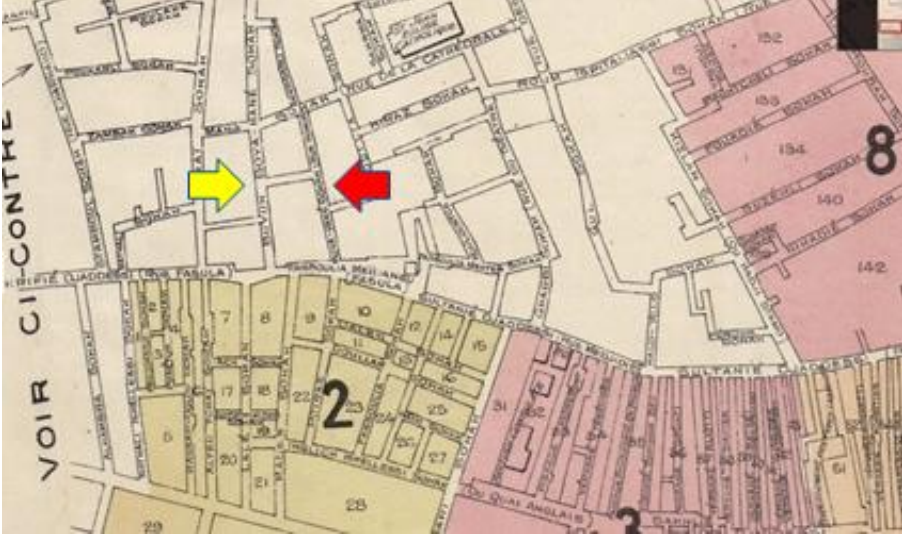
Yüzyılın son çeyreğine bakıldığında, Bocage'ın çizimlerinde bahsi geçen Fasulye Meydanı ve caddesi ile boyahanenin bulunduğu bölge Laleli Vakfı'nın vakfiyesinden ve bununla ilgili belgelerden takip edilebilmektedir. Bocage'ı teyit eden bu belgelerde, özellikle derenin denize ulaştığı yerde, Fasulye Çeşmesi veya Çeşmepınarı¹ olarak anılan bölgenin hemen yakınında, biri yeni diğerleri eski beş adet boyahanenin vakfa ilhak edildiği açıkça ifade edilmektedir. Buna göre boyahanelerin vakfa dâhil edildiği 1762'de derenin denizi doldurmaya devam ettiği, buna karşılık Kırmızı Rişte Boyahanesi'nin hâlâ denize çok yakın olduğu anlaşılmaktadır².

Goad'ın 1905 yılına ait sigorta planında bu boyahanenin artık ayakta olmadığı açıkça görülmektedir. Buna karşılık aynı planda, Bocage'ın yerini gösterdiği kırmızı iplik boyahanesinin yerinde *Büyük Boyahane Sokak* ve hemen üstünde *Boyahane Sokak* isimli iki sokağa rastlanmaktadır. Debbâğhane Çayı'nın yatağı ise Fasulye Caddesi (Teşrifîye Caddesi) ve Fasulye Meydanı olarak adlandırılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, bu dönemde artık Büyük Boyahane sokağının batısında aynı çaydan mülhem, Çay Sokağı (Tchai) ve akarsu yatağının güney tarafında ise Çay Altı Sokağı (Alteu Tchai) gibi isimler kalmıştır³.

¹ "Fasulye Çeşmesi kurbünde Çeşmepınarı nâm mahâlde olan boyacı esnâfi...", bunu için bk. VGM, Defter nr. 384, s. 171

² EV.HMH.Lale, nr. 4/259; C.EV, nr. 512/25857

³ Charles E. Goad, *Plan d'assurance de Smyrne (1905)*

Resim-II: Goad planından Fasulye Meydanı ve caddesi ile boyahane sokaklarını gösteren ayrıntı

Deniz kenarındaki bu boyahane 18. yüzyılın son çeyreğinde çayın getirdiği alüvyonlar nedeniyle artık denizden iyice uzaklaşmış, 19. yüzyılda ise iskâna açık bir arazi haline dönüşmüştür¹. Lakin Balık Pazarı civarında bulunan boyahanelerden dolayı olsa gerek, yine aynı yüzyılın son çeyreğinde artık Boyahane Mahallesi olarak zikredilen bir bölge de zuhur etmiştir².

Şehirdeki Diğer Önemli İktisadi İşletmeler

a. Sabunhaneler

16. yüzyılda İzmir ve civarı, bölgenin başlıca mahsullerinden biri olan zeytin ve zeytinyağı üretiminin öncelikli merkezleri arasında bulunuyordu. Zeytinyağı aynı zamanda sabun imalinin başlıca hammadde olmasına rağmen, erken dönemlerde İzmir kaza merkezinde herhangi bir sabunhanenin varlığına tesadüf edilmez. Buna mukabil çok erken tarihlerden itibaren başta sarayın ihtiyacı olmak üzere İzmir Limanı'ndan İstanbul'a deniz yoluyla gönderilen ürünler arasında istisnasız sabun da yer almaktadır. Ancak bu sabunların nerelerden temin edildiği tam olarak tespit edilememiş olsa da resmi makamların sabun talepleri ile ilgili kayıtlarda özellikle "Urta sabunu"na vurgu yapılmaktadır³.

Öte yandan şehirdeki sabun üretimine ilişkin bilgiler müteakip yüzyıl ile birlikte artış göstermektedir. Dahası sabun üretimi bu dönemde artık "İzmir sabunu" olarak isimlendirilmesine yol açacak kadar istikrarlı bir çizgi ve beğeni yakalamış gibidir. İzmir'de yer alan sabun imalathanelerinin sayısı hakkında ilk bilgileri veren Evliya

¹ EV.HMH.Lale, nr. 4/259

² Boyahane Mahallesi ifadesinin kullanıldığı vesikalar için bk. EV.MKT, nr. 318/84; EV.MKT, nr. 277/6

³ Örneğin bk. MDZ 18, v. 192b

Çelebi, yetmiş kadar sabunhaneden bahsetmektedir. Ancak, daha önce vurguladığımız üzere, Evliya tarafından nakledilen bu sayıyı birden fazla sabuncu esnafının bir araya gelerek üretim yaptığı han şeklindeki büyük yapıların sayısından ziyade her bir esnafın müstakilen faaliyet gösterdiği dükkânların toplam sayısını gösterdiğini kabul etmek çok daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Zira bu yüzyılda şehirde sabuncu esnafının toplu halde faaliyet gösterdiği türden büyük yapıların bulunduğu ilişkin herhangi bir resmi kayda tesadüf edilemediği gibi, mevcut belgelerde bu imalathaneler zaman zaman “sabuncu dükkânı” olarak tanımlanmıştır. Buna karşın 1670 yılında, yani Evliya Çelebi’nin şehri ziyaretinden kısa bir süre önce Divan’a yansıyan şikâyetlerden bazı sabunhanelerin, muhtemelen Rum kökenli gayrimüslimlere ait mezarlık yakınlarında faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır⁴.

Öte yandan sabunhanelere ilişkin daha net rakamlara 18. yüzyıldan itibaren ulaşmak mümkün olmaktadır. Aynı dönemde Girit Adası en önemli zeytinyağı ve sabun üretimi merkezi olarak ön plana çıkmıştır. 18. yüzyılın başında birkaçı geçmeyen adadaki sabunhane sayısı 1720’lere gelindiğinde on katına çıkmış, üretilen sabun ise yüzyılın ortalarından itibaren adanın Rusya ve Avrupa’ya gönderilen en önemli ihraç ürünleri arasında yer almıştır⁵. Girit sabunhanelerinin yüzyılın başlarında yaşadıkları gerileme sürecinden kurtularak hızlı bir şekilde gelişmesinin temelinde devletin 1710’lardan itibaren zeytinyağı ihracatına getirdiği yüksek gümrük oranları yatıyor gibi görünmektedir⁶. Aynı tarihlerde İzmir sabunhaneleri de Girit sabunhanelerine benzer bir şekilde nicel açıdan ciddi bir gelişme göstermiştir. Bu tarihlerde önemli sabunhane yatırımlarına sahne olan kentteki imalathanelerin sayısı kırk üçe ulaşmış, müteakip yüzyılın başlarında ise bu sayı yirmi beşe kadar gerilemiştir⁷.

17. ve 18. yüzyıllara ait vakfiye kayıtlarında sabuncu esnafının da kentteki boyacı esnafı gibi han benzeri bir yapıda toplu halde faaliyet gösterdiklerine ilişkin bir bilgi mevcut değildir. Öte taraftan 1716 yılında dönemin ünlü Veziriazamı Şehid Ali Paşa, vakıfları için yine İzmir’de kendisine ait bir arazi üzerinde on yedi adet sabun imalathanesi yaptırmaya karar vermiştir⁸. Kısa süre sonra hayatını kaybeden Ali Paşa’nın bu teşebbüsünü gerçekleştirip gerçekleştiremediğini bilmiyoruz fakat dönemin bir diğer önemli siması olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ise, kurduğu zengin vakıflara gelir olmak üzere İzmir’de deniz kenarında on bir sabunhane inşa ettirmişti⁹. İbrahim Paşa’nın inşa ettirdiği sabunhanelerden on tanesi 1827 yılında yaptırılan Sarıklı için istimlak edilmiştir¹⁰. Buna ilaveten, Kapudan Paşa’nın

⁴ 4 Numaralı Atik Şikâyet Defteri 1665-1679 (H. 1075-1081) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Haz. Yasemin Tataroğlu, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, s. 479/2036

⁵ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 210

⁶ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 257-258

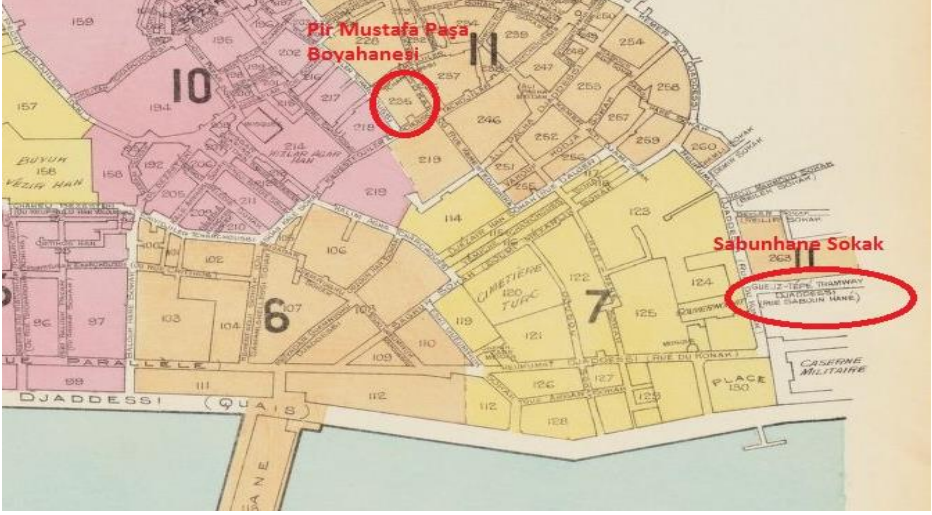
⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, “İzmir”, *DİA*, C. 23 (2001), s. 522-523

⁸ 21-30 Haziran 1716 (Evâil-i B 1128) tarihli hüküm için bk. *MD 125*, s. 1/1

⁹ Münir Aktepe, “Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’ya Âid İki Vakfiye”, *Tarih Dergisi*, C. 11, Sayı 15 (1960), s. 152

¹⁰ Kütükoğlu, “İzmir”, s. 523; Sabunhanelerin bu vakıfla ilişkisi hakkında ipuçları için bk. *C.EV.*, nr. 201/10016

haslarına dâhil olan kentteki sabun imalathanelerinden bazıları da yine Câmî-i Atik Mahallesi'nde yer almaktaydı¹¹.

Resim-III: Pir Mustafa Paşa Boyahanesi ve Sabunhane Sokağı'nı gösteren ayrıntı (Goad planı)

Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılan sabunhaneler, bugün Kemeraltı sırtlarındaki Damlacık adlı semt yakınlarından doğan Damlacık Pınarı isimli akarsu civarında sıralanmaktaydılar. Bu akarsu, Sarıkışla'nın inşa edileceği ve erken tarihlerde Musa Bâli Yakası olarak bilinen mevkide denize dökülüyordu. Aynı zamanda İkiçeşmelik semtinde yer alan birçok çeşmenin kaynağını da yine bu akarsu oluşturmaktaydı. İbrahim Paşa 1720 yılında bu kaynağın aynı bölgede inşa ettirdiği cami ve sabunhanelere ulaşmasını da temin etmiştir¹².

¹¹ 1730 tarihli Osman Ağa Vakfiyesi içerisinde geçen bilgi için bk. Münir Aktepe, *İzmir Yazıları: Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller*, Haz. Fikret Yılmaz, İzmir 2003, s. 173

¹² Aktepe, *İzmir Yazıları*, s. 176, 178; Ayrıca bk. *MD 129*, s. 318/1168

Resim-IV: Damat İbrahim Paşa Vakfı boyahanelerinin muhtemel yerleşim alanı (Barbié du Bocage planı)

Bu tarihlerde artan sabunhane miktarı karşısında imalathanelerin yıllık zeytinyağı ihtiyacı da 8.000 kantara ulaşmıştır. Bunun önemli bir kısmı Seferihisar ve Urla civarından temin edilmekteydi. Zeytin rekoltesindeki dalgalanmalar veya nakliyeyle yaşanan aksaklıklar sabunun imalat hacmine de etki ediyordu. Üretilen sabunların küçük bir kısmı İzmir’de satışa sunulurken kayda değer bir bölümü ise İstanbul’a sevk edilmekteydi¹³. Mevcut bilgilerden, İzmir’deki sabun imalathanelerinin önemli bir kısmının yüzyılın ilk otuz yılı içinde teşekkül ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, söz konusu dönemde, önde gelen ricale ait vakıflar adına İzmir’de inşa edilen sabunhane sayısında görülen artışın, özellikle hammadde ihracını önlemeye yönelik olarak alınan tedbirlerle devletin yerli üretimi destekleme politikasının bir neticesi olduğu açıktır.

b. Kebir Basmahane

Osmanlı endüstrisinin 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren gösterdiği büyüme daha ziyade geleneksel tarzda üretim yapan dokuma sanayiinde yaşanmıştır. Devlet desteğiyle veya vakıflar vasıtasıyla tesis edilmeye başlanan basma imalathaneleri de bu sanayinin bir kolu olarak gelişme göstermiştir. III. Mustafa’nın Üsküdar ve İzmir’de inşa veya ihya ettirdiği basmahaneleri Avrupa menşeli ucuz ve kalitesiz ithal kumaşlara karşı, tıpkı sabunhanelerde olduğu gibi, yerli üretimi destekleme politikasının¹⁴ bir sonucu olarak da değerlendirilmektedir. Diğer yandan imparatorluk genelinde müşahade edilen bu sinai inkişafın, bilhassa Anadolu’daki pamuklu basma sektörünü de içine aldığı, bu suretle yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Tokat, Halep, İstanbul, İzmir, Edirne ve Bursa gibi önemli merkezlerde birçok basmahanenin

¹³ Kütükoğlu, “İzmir”, s. 523

¹⁴ Kemal Beydilli, “Mustafa III”, *DİA*, C. 31, s. 280

kurulduğu görülmektedir. Başkent İstanbul özelinde, ilk olarak 1720'lerde Langa Yenikapısı ve Fazlı Paşa Sarayı civarında, ardından ise Üsküdar'da tesis edilip tüm gelirleri vakıflara tahsis edilmiş olan üç basmahane de bu süreçte üretime başlamıştır¹⁵.

Aynı sürecin son halkası olarak İzmir'in en önemli imalat ve boyama işletmelerinden biri durumundaki Kebir Basmahane de Sultan III. Mustafa Vakfı'nın İzmir'deki akaratı arasında yer almaktadır. Boyahaneler gibi Kasap Hızır Mahallesi'nde yer alan basmahane, vakfa intikalinden önce ya yaşanan afetler yüzünden ya da zamanla işlerliğini yitirip harap olması nedeniyle yeniden inşa edilmiş benzemektedir¹⁶. Bu noktada şehirdeki basmacı esnafının ve basma atölyelerinin aslında daha 17. yüzyılda faal halde olduklarını gösteren bazı ipuçlarına sahibiz. Necmi Ülker'in 1688'deki depremden sonra biri hariç şehirdeki bütün basma imalathanelerinin yok olduğu, sadece Chaulier adında bir Avrupalının, sahibi olduğu basma imalathanesini yeniden inşa ederek faaliyete geçirdiği yönünde verdiği bilgiler¹⁷ oldukça önemlidir. Nitekim Kebir Basmahane'nin vakfa intikalinden sonra vakfiyede ustaların üretim türünün *kadimi* olarak nitelenmiş olması da bu iddiayı güçlendirmektedir¹⁸. Söz konusu imalathanenin 1762 yılında Laleli Vakfı'na zammedilen basmahane olup olmadığı meçhul olsa da basmacılık geleneğinin şehirdeki varlığını uzun süredir devam ettirdiği muhakkaktır.

On yedi basmacı gediğinin yer aldığı basmahanede aynı sayıdaki usta dışında; kethüda, yiğitbaşı, taksimci, yazıcı, ustabaşlar, kalfalar ve damgacılar gibi çalışanlar ve resmi görevliler de bulunuyordu¹⁹. İmalathanede "kaba basma"²⁰ tabir olunan kumaş ve yemeni tülbentler basma yöntemiyle boyanmakta olup bu ürünlerin Aydın, Saruhan ve Menteşe sancakları da dâhil olmak üzere İzmir dışındaki herhangi bir yerde imalatının yapılması yasaklanmıştı. Basmacı esnafı üretim aşamasında daha ziyade kendilerine mahsus kırmızı, nefti, çivit, mumî, siyahî ve elvan renklerini kullanıyorlardı.

Uzun süre istikrarlı bir üretim faaliyeti yürüten basmahane çalışanlarından on altı kalfanın, 19. yüzyıl ortalarında gerekli olan bütün meslekî aletleri de alıp işletmeden ayrılarak yeni bir basmahane ihdası amacıyla İzmir'i terk etmeleri yeni tartışmaları da beraberinde getirmiştir²¹. Osmanlı idaresi, Kebir Basmahane'nin artık İzmir'deki basmacı esnafına yeterli gelmediği için esnafın günden güne dağılarak civar bölgelerde basmacılık yapmaya başlaması sebebiyle İzmir'de on iki dükkândan

¹⁵ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 210

¹⁶ "müceddeden binâ ve inşa olunan kebir bir bâb basma karhânesinde on yedi bâb gedik itibariyle kalb ile basmaciyân hırfetinin sına' ve imali kendülere tahsis kılınan basma...". Alıntı için bk. *EV.HMH.LALE*, nr. 6/126; Ayrıca bk. *AE.SSLM.III*, nr. 140/8453

¹⁷ Ülker, *Rise of Izmir*, s. 48

¹⁸ *C.İKTS*, nr. 45/2257, (vesika 3)

¹⁹ *EV.HMH.LALE*, nr. 6/126; Ayrıca gedik sahiplerince hisselerine ayrılan ve bir bahçesi bulunan bu işletmenin yıllık kira bedeli bahçe kirasıyla birlikte 9.500 kuruşa ulaşıyordu. Bunun için bk. *EV.GDK*, nr. 170/80

²⁰ *HAT*, nr. 1347/52683

²¹ *EV.THR*, nr. 360/61; *EV.THR*, nr. 315/56.

oluşan yeni bir basmahane ihdasına izin verilmesi için İstanbul'a yapılan başvuruları olumlu karşılamış, hatta hangi vakfa bağlanacağına daha sonra karar verilmek üzere yeni bir imalathanenin kurulmasına izin vermiştir. Yeni basmahanede kırmızı ve elvan boyalar ile boyanmış ince basmalar imal edilmesine karar verilmişse de²², Laleli Vakfı'na bağlı Kebir Basmahane ustaları bu karara itiraz etmişlerdir²³. Söz konusu itirazlar neticesinde yeni basmahanenin işlerlik kazanamayıp teşebbüs aşamasında kaldığı anlaşılmaktadır. Sonraki tarihlerde bu yapıyı planlanan basmahane veya yaptığı üretim hakkında bugüne kadar herhangi bir bilgiye rastlamamış olması da bu gerçeği teyit etmektedir. Diğer yandan Kebir Basmahane 19. yüzyılın sonlarına doğru işlevini yitirerek arazisini İzmir-Kasaba demiryolu için yapılan istasyona bırakmıştır.

c. İbrişimhane

Osmanlı ipek sanayiinde çalışanlar farklı esnaf grupları halinde organize olmuşlardır. Bunlardan hamcılar bezzazlardan ham ipeği satın alır ve iplik haline getirmeleri için dolapçılara yahut ibrişim bükücülere verirlerdi. Bu sanayinin en canlı örnekleri erken dönemlerin başlıca ipekli dokuma merkezi olan Bursa'da ve ardından da İstanbul'da görülmektedir. İpekböceği kozalarının mancınıklarda açılarak tel hale getirilmesinden sonraki aşamayı iplik yapımı oluşturmaktadır. İplik yapımı aşamasında ipekleri çözmek ve katlamak için kullanılan aletlere dolap, bunların ustalarına ise dolapçı adı verilmekteydi. Bu bakımdan dolapçılar ve ibrişim bükücüler iki ayrı hırfet şeklinde teşkilatlanmışlardır²⁴.

Ham ipekler dolapçılar tarafından çözülerek katlandıktan sonra kat adı verilen ve bükücü esnafı tarafından önceden belirlenmiş olan ölçülere göre sarılmaktaydı. İzmir'de ipekli dokuma sektörünün ihtiyacı olan ipliklerin 18. yüzyılda ibrişim bükücü esnafı tarafından üretildiği muhakkaktır. Ancak esnafın bu tarihlerdeki faaliyetlerine ilişkin doyurucu bilgiye sahip değiliz. Buna karşın boyama aşaması da dâhil olmak üzere İzmir'deki dokuma üretimi pamuklu, ipekli ve sof ağırlıklı bir yapıya sahipti. 1776 tarihli bir işтира defterinde sıralanan esnaf listesinden, şehirdeki altmış üç farklı esnaf grubu içerisinde ibrişimciler de yer almaktadır²⁵.

18. yüzyıla ait bu listede yer alan ve tümü gayrimüslim tebaadan müteşekkil ibrişimciler Selimiye Vakfı'na bağlı çalışmaktaydılar. Erken tarihlerde ibrişimci esnafının sayısı tam olarak tespit edilemese de, yüzyılın sonlarındaki sayılarının daha sonraki yıllarda ibrişimhaneye geçecek olan ustaların sayısı ile aynı olduğu anlaşılmaktadır²⁶. 18. yüzyılda kendilerine mahsus bir işletmeleri olmadığından,

²² “Üsküdar basmahanesine kırmız ile has nefti mücessem ve kalem-kârî ve İzmir'de Laleli Vakfından olan basmacılara kalb ile kaba basma mahsûs olub işbu ihdâs olunacak basmahanede sürh ile masnû' elvan has boyalar ve kalb ile ince basma i' mâl bulunduğu halde birbirlerine münâfi olmayub basmacılara virildiği misillü bunlara dahi bir kıt'a ferman-ı 'âli 'itâ ve kangı vakfa ilhâk iktizâ ıder ise tasrîh olunmasını ba-takrîr inhâ itmekle...” Bunun için bk. HAT, nr. 1347/52683; HAT, nr. 1319/51431

²³ C.DRB, nr. 28/1359

²⁴ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006, s. 205-207

²⁵ D.BŞM.d 4590, s. 2-15

²⁶ İsmail Hakkı Kadı, “A Silence of the Guilds? Some Characteristics of İzmir's Craftsmen Organizations in the 18th and Early 19th Century”, in *Ottoman İzmir: Studies in Honour of Alexander H. de Groot*, (ed.) Maurits H. van den Boogert, Leiden, NINO 2007, s. 85

ibrişim bükücü esnafı için saçmahane yakınlarında ve Laleli Vakfına ait olan deniz kenarındaki bir arazi üzerinde muaccelelerine mahsuben bir han inşa etmek için hükümetten izin istemişlerdi. Gelirleri III. Mustafa Vakfı'na zam olunmak kaydıyla, 1804 yılında bu talepleri kabul edilen²⁷ ve kısa bir süre içerisinde yeni imalathanelerine yerleşen esnaf, kayıtlara ibrişim bükücüler ve dolapçılar olarak ve iki farklı esnaf grubu halinde kaydedilmişlerdir. Yirmi biri ibrişim bükücü, beşi ise dolapçı olmak üzere sayıları da toplamda yirmi altıya ulaşıyordu²⁸.

Her bir gediğinde ikişer tezgâh bulunan ibrişimhane, bu tarihten itibaren şehrin ipek işleme inhisarına da sahip olmuştu. Sonraki yıllarda halkın bu tekelden şikâyetlerine rağmen, merkezi idare şehre gelen tüm eğrilmiş iplik ve ham ipeğin ibrişimhaneye satılmasında karar kılmıştır²⁹. Aynı tarihlerde İzmir'de ipek ipliği boyama inhisarının Pir Mustafa Paşa boyahanesine ait olduğu göz önünde bulundurulursa, ibrişimhanede üretilen ibrişimlerin önemli bir kısmının bu tarihten sonra da aynı boyahane boyandığını ileri sürmek yanlış olmasa gerektir³⁰. Bütün bu gelişmelerin ardından iktisadî bir imalathane olarak ancak 19. yüzyılın hemen başlarında gelişimini tamamlayan ibrişimhanenin ömrü ise çok uzun olmamıştır. Zira 1821'de başlayan Yunan isyanından etkilenen imalathane, kısa süre sonra işleme hale gelerek atıl kalmıştır³¹.

Küçük Ölçekli İşletmelerin Yeniden İnşa Sürecine Dair Bazı Tespitler

Bildirinin bundan önceki bölümlerinde, 18. yüzyılda İzmir'in üretim hayatına katılan kayda değer iktisadî işletmeler ve bunların yapıları hakkında bazı tespitlerde bulunuldu. Bu bölümde ise bilhassa İzmir boyahanelerinin 18. asırda yeni bir inşa veya ihya sürecine girmesini tetikleyen iki faktör üzerinde durulacaktır. Söz konusu faktörler kentin endüstriyel gelişiminin anlaşılabilmesi bakımından da önem arz etmektedir. Bu faktörlerden ilki, tarihi süreç içerisinde Batı Anadolu bölgesindeki pamuk istihsalinde görülen artışa bağlı olarak dokuma sanayiinde yaşanan gelişmelerin boyama sektörüne de yeni bir ivme kazandırıp kayda değer bir iş hacmi yaratması; ikincisi ise bölgenin iç ve dış pazara açılmasını sağlayan İzmir Limanının inkişafıdır. Öyle ki aynı yüzyılda Avrupa bandıralı gemilerin limana getirdiği boya maddeleri Batı Anadolu bölgesinin belli başlı merkezlerine ulaşmakta iken, Anadolu'da üretilen ham veya işlenmemiş tekstil ürünlerinin de tersi istikamette hareketi söz konusudur.

Konuya ilişkin bazı arşiv belgelerinde 18. yüzyılın ilk çeyreğinde söz konusu boyahanelerden bazılarının müceddeden inşa edildiği vurgulanmaktadır³². Bu ifadeye bakarak ilgili tüm imalathanelerin yeniden inşa edildiğini ve üretime başladıklarını düşünmek tabii ki mümkün değildir. Buna karşın mezkûr imalathaneler hakkında bilgi

²⁷ HAT, nr. 1488/48

²⁸ D.HMH.d 21, s. 4

²⁹ C.İKTS., nr. 21/1034; Ayrıca bk. Kadı, "A silence of the guilds?", s. 85

³⁰ EV.HMH, nr. 74/152

³¹ EV.HMH.LALE, nr. 6/124

³² Mesela bk. C.İKTS, nr. 38/1870; İE.DH, nr. 30/2650; Aynı şekilde Kebir Basmahane'nin de yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bunun için bk. AE.SSLM.III, nr. 140/8453

veren bazı vesikalardaki ayrıntılar ise ileri sürülen yeniden inşa sürecini şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Örneğin, gerek Pîr Mustafa Paşa Vakfı'na bağlı boyahananenin adı geçen vâkîfı tarafından yeniden bina edildiği gerekse Sultan III. Mustafa'nın Laleli Vakfı'na ihlak edilen beş adet boyahaneden dördünün atik ve sadece birinin credit olduğu yönündeki bilgiler bu görüşü teyit etmektedir. Bu durumda 17. yüzyılda gelişme gösteren İzmir'in, aradan geçen zaman zarfında gerek üretim gerekse uluslararası ticaret açısından canlılık ve hareketliliğin zirvesinde iken söz konusu yapıların hangi sebeple yeniden inşa edildiklerini açıklamak elzem bir hal almaktadır.

Tüm Avrupa kaynaklarının hemfikir olduğu üzere, 1688 yılında İzmir'de yaşanan şiddetli deprem ve ardından ortaya çıkan yangının şehrin neredeyse yarısını yok ettiği bilgisi ilk dikkati çeken noktayı oluşturmaktadır. Zira şehrin büyük bir kısmını yok eden yangında çok azı hariç bütün dokuma atölyeleri ve boyahaneler de kül olmuştu³³. Muhtemelen İzmir boyacılık endüstrisinde kullanılan ve şehrin muhtelif bölgelerindeki hanlar ve depolarda istiflenmiş ürünlerin yanı sıra Avrupa menşeli kumaşlar ile İran'dan gelen ham ipeklerin ve yünlerin de yangın esnasında içinde buldukları yapılarla birlikte yok olması, sonraki yıllarda şehirde yeni bir inşa sürecini başlatmış gibi görünmektedir. Görünüşe göre, 18. yüzyılda farklı tarihlerde ortaya çıkarak şehri harap etmeye devam eden depremler ve yangınlar İzmir'in ticari hayatını ve endüstrisini doğrudan etkilemiştir³⁴.

Osmanlı Devleti çeşitli saiklere bağlı olarak 18. yüzyılın ilk çeyreğinde bir sanayileşme sürecine girmiş ve İzmir de bu sürece dâhil olmuştur. Fakat İzmir'in bu süreçte gösterdiği gelişmenin sadece Osmanlı Devleti'nin aynı dönemde kaydettiği sanayileşmeye ayak uydurmasından değil aynı zamanda depremlerden ve yangınlardan zarar gören iktisadî yapıların fizikî altyapılarının yenilenmesinden de kaynaklandığı ve bu yenileme çalışmalarının ise uzun bir döneme yayıldığı unutulmamalıdır. 1688 depreminde neredeyse bütünüyle harap olan kentin öncelikle acil olan ihtiyaçlarının ele alınmış olması, iktisadî yapılar başta olmak üzere diğer yapıların inşa sürecini muhtemelen geciktirmiştir.

Nitekim 1688 depreminden sonra yabancı tüccarlar İzmir'de mallarını depolayacakları herhangi bir yer bulamadıkları gibi 1723, 1737 ve 1739 yıllarında birbiri ardına meydana gelen depremler de kentteki yaşamı felce uğratmıştı. Öyle ki 1739 depreminden sonra meydana gelen artçı sarsıntılar kentte herhangi bir onarım ve imar faaliyetinin hemen başlatılmasına bile izin vermemişti³⁵. Bu bakımdan boyahanelerin “yeniden inşa edilmesi” şeklindeki ifadelerin bahsedilen depremlerin yol açtığı olumsuz gelişmelerle ilgili olduğu açıktır. Nitekim daha önce tafsilatlı olarak ele alınan al ve elvan boyacı esnaflarının Sandal Kârhanesine taşınmaları

³³ Necmi Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi-I: Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994, s. 1-23

³⁴ Söz konusu dönemde İzmir'de yaşanan depremler ve yangınların boyutu ve şehre etkisi için bk. Syrett, *a.g.e.*, s. 45-49

³⁵ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Doğal Afetler*, İzmir 2011, s. 12-13

hakkında bilgi veren 1720 yılına ait bir belgede³⁶ yanmış olan bir boyahaneden bahsedilmesi ve 1740'ların başında Pîr Mustafa Paşa Vakfı'na dâhil edilen boyahanenin yeniden inşa edilmesine ilişkin bilgiler de bu tespitimizi desteklemektedir. İmalathaneleri yıkıma uğratan afetler hakkında açık bir şekilde bilgi veren bir diğer vesika, 1770'lerin başında meydana gelen yangınla ilgilidir. Vesikaya göre, Eminzâde el-hac Ahmed Ağa'nın yaptırdığı câmi ile birlikte dârü'ş-şifa, han, dükkân ve boyahanesi de bu yangında tamamen yok olmuştu³⁷. Başta cami olmak üzere bahsi geçen yapıların yeniden inşa edilmeleri için 1774 yılından itibaren çalışmalar başlatılsa da 1780 yılı civarında yaşanan büyük deprem ve 1799'dan önce vuku bulan yangın camiyi tamamen harap etmeye yetmişti³⁸.

Sonuç

Yukarıda verilen bilgilerin gösterdiği üzere, İzmir'deki sanayinin gelişimine etki eden temel iki faktör bulunmaktaydı. Bunlardan ilki pamuk ve ipek gibi iki önemli hammaddenin şehirde bolca bulunması, diğeri ise sabun imalatının temel hammaddesi olan zeytinyağının bölgede yeterli miktarda üretilebilmesiydi. 18. yüzyılda bu iki temel üretim sektörü çerçevesinde İzmir'de tesis edilen imalathanelerin tamamı bir vakıf çatısı altında faaliyet göstermiştir. 18. yüzyılın ilk yarısında özellikle boyahane ve sabunhanelerin önemli bir kısmı, 1760'lardan itibaren de basmahane ve Kırmızı Rişte Boyahanesi gibi işletmeler kentin üretim hayatına dâhil olmuşlardır. Bu son iki imalathanenin ihyasını sağlayan Laleli Vakfı'nın kentin iktisadî canlanmasında kayda değer bir yeri vardır.

Yüzyılın ikinci yarısında mali ve iktisadî açıdan imparatorluğu derinden etkileyen savaş dönemlerine rağmen, kentin yeni yatırımlara sahne olduğu ve iktisadî bakımdan gelişmesini sürdürdüğü görülmektedir. Hatta bu tarihlerde İzmirli boyacılar pamuk ipliklerinin bir kısmını yabancı tüccarlar adına boyamakta, bu tüccarlar da boyanmış iplikleri Avrupa'ya ihraç etmekteydi³⁹. Diğer yandan basmahanede işlenen dülbent ve yemeniler ise belli başlı Osmanlı şehirleri ile Batı Anadolu bölgesine hitabeden bir pazara sahipti. İzmir'in yakın çevresinde gerçekleştirilen yoğun zeytinyağı üretimi kentin iktisadî hayatını da doğrudan etkilemiştir. Buna bağlı olarak 18. yüzyılın başlarından itibaren sayıları artış gösteren İzmir sabunhanelerinde üretilen sabunların önemli bir kısmı öncelikle İstanbul'a sevk edilmiş, küçük bir miktarı ise bölgesel ihtiyacı karşılamak için kullanılmıştır.

Bu işletmelerin şehre özellikle istihdam açısından yaptıkları katkı yadsınamaz boyuttur. Gedik veya dükkân sayıları İzmir'deki işletmelerin bu asırda istihdam ettikleri usta sayısının yaklaşık 115 kadar olduğunu göstermektedir. 1759 yılında 30 gedikten müteşekkil Üsküdar basmahanesinde on ustabaşı, otuz usta ve yüz kadar kalfanın çalıştığını dikkate alacak olursak⁴⁰, İzmir'deki işletmelerin her birinin birden

³⁶ C.İKTS, nr. 38/1870

³⁷ VGM, Defter nr. 368, s. 38 ve s. 126

³⁸ Sırasıyla bk. VGM, Defter nr. 779, s. 40/46; VGM, Defter nr. 786, s. 70

³⁹ C.BLD., nr. 5/231

⁴⁰ Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Tarih-i Cülüs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis: Sultan Üçüncü Mustafa Tarihi*, İstanbul 2012, v. 269b

fazla çalışanı bulunduğunu kabul etmek gerekir. Özellikle kethüda, yiğitbaşı, taksimci, yazıcı, ustabaşilar, ustalar, kalfalar ve damgacılar gibi çalışanların ve resmi görevlilerin bulunduğu on yedi gedikli Kebir Basmahane'nin, şehirdeki diğer imalathanelere nazaran daha çok kişiyi istihdam ettiği muhakkaktır. Bütün bu veriler ışığında, toplamda 115 dükkândan oluşan İzmir imalathanelerinin yaklaşık olarak 350 kişiye iş imkânı sağladığı ortaya çıkmaktadır. Yine genel bir fikir vermesi bakımından, İstanbul'daki üç basmahanedeki yaklaşık 130 basmacı gediğinde çalışanlar sayesinde ailelerinin de dâhil olduğu 5.000 kadar insanın geçimini sağladığı şeklindeki bilgi⁴¹ her ne kadar biraz abartılı gibi dursa da İzmir'deki işletmelerin yarattığı istihdam hakkında bize kabaca da olsa bir fikir vermektedir.

19. yüzyılın ilk yarısı neredeyse tüm sanayi kolları için önemli sıkıntıların baş gösterdiği bir dönem olmuştur. Bir taraftan mebzul miktardaki ucuz Avrupa menşeli dülbent ve yemeninin Osmanlı pazarlarını istilası, diğer taraftan III. Selim döneminde kendilerine tarh edilen yeni vergiler, basmacı esnafının büyük mali sıkıntılarla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Buna bir de Tanzimat'la birlikte ithal ürünlerin lehine belirlenen gümrük oranları ve inhisar usulünün terk edilmesi eklenince, imalathanelerin işleyişi ve üretiminde büyük problemler yaşanmıştır.

18. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa dokuma sanayisinde yaşanan teknolojik gelişmeler sonuçlarını 19. yüzyılın başlarından itibaren gösterirken, Osmanlı sanayisi bu teknolojiye ayak uyduramamıştır. Bundan dolayı Osmanlı ülkesinde geleneksel tarzda devam eden dokuma ve basma endüstrisinin ucuz İngiliz pamukluları ve basmaları karşısında mağlup olması da kaçınılmaz bir hal almıştır. Bu noktada İzmir'deki birçok işletme de söz konusu gelişmelerden doğrudan etkilenirken yalnızca ibrişimhane ve Kırmızı Rişte Boyahanesinin söz konusu teknolojik gelişmelerden ziyade 1821'de başlayan Yunan isyanı sebebiyle kapandığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

a. T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri (AE): *SMHD.I, 42/2541; SSLM.III, 140/8453*

Sadaret Meclis-i Valâ Evrakı (A.MKT.MVL): 2/88

Bâb-ı Defterî Başmuhâsebe Defterleri (D.BŞM.d): 4590

Bâb-ı Defterî Haremeyn Muhasebesi Defterleri (D.HMH.d): 21, 21645

Cevdet Belediye (C.BLD): 2/59, 5/231

Cevdet Darbhane (C.DRB): 28/1359

Cevdet Evkaf (C.EV): 201/10016, 426/21564, 512/25857

Cevdet İktisat (C.İKTS): 21/1034, 38/1870, 45/2257

Evkaf Gedik Kitabeti (EV.GDK): 170/80

Evkaf Haremeyn Muhasebesi (EV.HMH): 71/77, 74/152

⁴¹ A.MKT.MVL, nr. 2/88

Evkaf-Laleli Vakfı (EV.HMH.LALE): 4/259, 6/124, 6/126

Evkaf Mektubi Kalemi (EV.MKT): 277/6, 318/84, 757/96

Evkaf Tahrirat (EV.THR): 23/109, 315/56, 360/61

Hatt-ı Hümayûn (HAT): 1347/52683, 1319/51431, 1488/48

İbnülemin Dahiliye (İE.DH): 30/2650

Kamil Kepeci Tasnifi (KK): 71

Mühimme Defterleri (MD): 41, 125, 129

Mühimme Zeyli Defterleri (MDZ): 18

b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGM)

Defter nr: 324, 363, 368, 384, 574, 642, 747, 779, 786, 1602

Planlar

Charles E. Goad, *Plan d'assurance de Smyrne (1905)*

Jean-Denis Barbié du Bocage, *Plan de la ville et des environs de Smyrne*, (1760-1825)

Seyahatnameler

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 9. Kitap (Haz: Yücel Dağlı & Seyit Ali Kahraman & Robert Dankoff), İstanbul 2005

Tarihler

Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey, *Târih-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Han-ı Sâlis: Sultan Üçüncü Mustafa Tarihi*, İstanbul 2012

Araştırma-İncelemeler

Acıpinar Mikail-Çanlı İrem, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri", *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri*, (ed. Menekşe Suzan Teker), Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2017, s. 152-162

Aktepe Münir, *İzmir Yazıları: Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller*, Haz. Fikret Yılmaz, İzmir 2003

Aktepe Münir, "Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya Âid İki Vakfiye", *Tarih Dergisi*, C. 11, Sayı 15 (1960), s. 149-160

Aktepe Münir, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Dergisi*, S. 25, (1971), s. 105-154

Alpaslan H. İbrahim, "Kentin Altında Unutulan Bir Su Yolu: Boyacı Deresi", *Mimarlık*, Sayı 384, Temmuz-Ağustos 2015, <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=398&RecID=3709>

Beydilli Kemal, "Mustafa III", *DİA*, C. 31, s. 280-283

Beyru Rauf, *19. Yüzyılda İzmir'de Doğal Afetler*, İzmir 2011

Çınar Atay, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İzmir 2003

Ergenç Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006

Frangakis-Syrett Elena, *18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir 2006

Genç Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2009

Goffman Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, İstanbul 1995

Kadı İsmail Hakkı, “A Silence of the Guilds? Some Characteristics of İzmir’s Craftsmen Organizations in the 18th and Early 19th Century”, in *Ottoman İzmir: Studies in Honour of Alexander H. de Groot*, (ed.) Maurits H. van den Boogert, Leiden, NINO 2007, s. 75-102

Kütükoğlu Mübahat S., *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, İzmir 2000

Kütükoğlu Mübahat S., “İzmir”, *DİA*, C. 23 (2001), s. 522-523

Tataroğlu Yasemin, *4 Numaralı Atık Şikâyet Defteri 1665-1679 (H. 1075-1081) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015

Ülker Necmi, *The Rise of İzmir 1688-1740*, Doktora Tezi, The University of Michigan 1974

Ülker Necmi, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi-I: Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994

Yılmaz Serap, “XVI. Lui’nin Coğrafyacısından Kemeraltı”, *Kebikeç*, Sayı 4 (1996), s. 65-72

İNGİLTERE’DE OSMANLI MESKÛKÂTI KONULU BİR KALPAZANLIK OLAYI: ANTHONY CALVOCARESSİ VE THOMAS MOSS DAVASI

A Counterfeiting Event About Ottoman Coins in England: Athnony
Calvocaresi and Thomas Moss Case

MUHARREM ÖZTEL*

Özet

Osmanlı Devleti için 19.yüzyıl, daha önceki dönemlerde karşılaşılan ve üstesinden gelinebilir olan iktisadi, mali ve adli nitelikli birçok sorunun, nitelik ve nicelik olarak artarak derinleştiği bir dönem olma özelliğine sahiptir. Bu manada, bu dönemde piyasalarda sıkça rastlanan meskûkât/kâğıt para kalpazanlığı ve sahte para sürücülüğü öncesine nispetle devlet idaresi için çok daha önemli bir sorun haline gelmiştir. Kalpazanların faaliyetlerinin para piyasalarında ortaya çıkardığı sorunların çarpan etkisiyle idari, iktisadi, mali ve sosyal etkileri kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle dönem boyunca kalpazanlıkla içeride ve dışarıda yürütülen mücadele çok daha önemli hale gelmiştir.

Osmanlı meskûkâtı ve kâğıt parası üzerinden yürütülen kalpazanlığın yerli ve yabancı olmak üzere beslendiği başlıca iki ayağı vardır. Yerli kalpazanlar daha çok gayrimüslim Osmanlı tebaası arasından çıkmaktaydı. Diğer ayağı ise yabancılarıdır. Yabancı kalpazanların bir kısmı kendi ülkesinde veya başka bir ülkede ikamet ettiği gibi Osmanlı ülkesinde de ikamet edebilmekteydi. Yerli veya yabancı olsun kalpazanlık veya kalp para sürücülüğü yapanlar esnaf, tüccar veya sarraflar arasından çıkmaktaydı. Bir kısım kalpazanlar da bu meslekleri kendilerini saklamak, sahte para üretmeyi ve piyasaya sürmeyi kolaylaştırmak için bir araç olarak kullanılmaktaydı.

Kalpazanlığın ve kalp para sürücülüğünün yaygınlaştığı ve yoğunlaştığı bu yüzyılda çeşitli ülkelerde açılan daimi elçilik ve şebbenderlikler devletin dışarıdaki hak ve hukukunu korumak gibi hayati öneme sahip bir görev üstlenmiştir. Osmanlı meskûkâtı ve kâğıt parasını kendileri için kazanç kapısı haline getiren çeşitli yabancı ülke vatandaşı kalpazanlarla mücadeleyi devlet adına bu temsilcilikler yürütmüştür. Osmanlı elçilik ve şebbenderlikleri, çeşitli ülkeleri kendileri için sahte para üretim alanı olarak seçen kalpazanların takibinde, yakalanma ve yargılanma süreçlerinde çok önemli roller üstlenmiştir. Osmanlı ülkesi dışında bir şehirde sahte para üretmeyi, buradan İstanbul başta olmak üzere çeşitli vilayet piyasalarına sürmeyi daha güvenli ve kazançlı bulan kalpazanlar için faaliyet gösterdikleri ülkelerin kolluk ve adli birimleri caydırıcılık bakımından ciddi bir sorun teşkil etmemekteydi. Nitekim üretilen yabancı bir ülkenin parasıydı. Bu ülkenin Osmanlı Devleti olması ise

* Doç.Dr, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, Maliye Tarihi ABD, moztel61@hotmail.com.

kalpazanların işini daha da kolaylaştırmaktaydı. Zira bu devletlerin Osmanlı parasının sahtelerini imal eden kalpazanlara karşı caydırıcı bir tutum içerisinde olmadığı, mahkemelere intikal etmiş olaylarda sorunu görmezden gelen, kalpazanları koruyan bir yaklaşım içerisinde olduğu görülür. Bu şartlar altında Osmanlı elçilik ve şebbenderlikleri, birçok ülke ve şehirde meskûkât ve kaimenin sahtelerini imal edip piyasaya süren kalpazanların karşısında yegâne en etkili caydırıcı ve engelleyici unsur olmuştur.

Bu çalışmada 1858 yılı Mart ayında İngiltere Birmingham'da Osmanlı meskûkâtının sahtelerini imal etmek suçundan yargılanan kalpazanlar Anthony Calvocaressi ve Thomas Moss davası ele alınmıştır. Aslında Osmanlı devleti ve tebaasına ilişkin bütün davaları takiple mükellef olmayan elçilik ve şebbenderlikler söz konusu olan kalpazanlık olunca bütün mahkeme süreçlerini takip edip olup bitenle ilgili dışişlerini bilgilendirmekle mükellefti. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni temsilen davacı taraf olarak Birmingham Şebbenderi George Richmond Collis, bu kalpazanların takibi, tutuklanması ve yargılanma süreçlerinin düzgün bir şekilde yürütülmesi için ciddi bir çalışma içine girmiştir. Tüm dava sürecini görevlendirdiği adamlarıyla takip ederek, bu kalpazanların ceza almalarını sağlamıştır. Bütün dava sürecine ilişkin tutturduğu kayıtlardan oluşturduğu ayrıntılı bir raporu Hariciye Nezareti yoluyla İstanbul'a göndermiştir. Bu çalışmanın ana kaynağını bu ayrıntılı rapor oluşturmuştur. Yargılama sürecinde ortaya çıkan ayrıntılar yukarıda kalpazanlığa ilişkin çizilen çerçeveyi destekler nitelikte önemli bilgiler içermektedir. Bu bilgiler sayesinde ele alınan bu dava ekseninde dönem içinde artarak yoğunlaşan kalpazanlık faaliyetlerine ilişkin birçok unsuru tekrar değerlendirme imkânı ortaya çıkmıştır. Dava bize; kalpazanların kimliği, mesleği, çalışma tarzı, uluslararası boyutlu yapısı, süreçleri yönetme kabiliyeti, yabancıların kalpazanlığa meyletmesini besleyen nedenler, elçilik ve şebbenderliklerin önemli rolü gibi birçok konuyu değerlendirme imkânı vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İngiltere, Şebbenderlik, Kalpazanlık Davası

Abstract

For the Ottoman Empire, the 19th century has been a period in which many economic, financial and judicial problems have been deepened. In this sense, counterfeiting, which is frequently encountered in the markets in this period, has become a more important problem for the state administration. Administrative, economic, financial and social effects of counterfeiting have been inevitable with the problems raised in money markets. For this reason, the fight against counterfeiting during the period has become much more important.

There were two sources of the counterfeiting, both domestic and foreign. The local counterfeiters were mostly from non-Muslim Ottoman citizens. Other counterfeiters were usually foreigners. Domestic or foreign the counterfeiters were mostly from among the tradesmen, traders and sarrafs. Some of the counterfeiters used these professions as a means of hiding themselves and facilitating counterfeiting.

In this century, where the counterfeiting became widespread, the permanent embassies and consulates in various countries took on a vital role in protecting the outside law of the state. These embassies and consulates carried out the fight against foreign counterfeiters on behalf of the state. These state agencies have played a very important role in the processes of tracking, apprehension and prosecution of counterfeiters who choose various countries as production sites. The counterfeiters found a place outside the Ottoman country more secure and profitable to produce counterfeit money. For these counterfeiters, the police and judicial units of the countries in which they operate did not pose a serious problem in terms of deterrence. Because it was a foreign country’s money. The fact that this country was Ottoman state made the work of counterfeiters even easier. These states do not have a deterrent attitude towards counterfeiters. On the contrary, it seems that they are in an approach that ignores the problem and protects the counterfeiters. Under these circumstances, the Ottoman embassies and consulates were the most effective deterrent authority to counterfeiters and counterfeit money in many countries and cities.

The subject of this study is a counterfeiting case in Birmingham, England in March 1858. The trialed counterfeiters were Anthony Calvocaressi and Thomas Moss. It was the task of the consulates to follow all court procedures and inform their foreign affairs about the occasion. Thus, the Birmingham consul George Richmond Collis was been worked hard to ensure that these counterfeiters has followed up, arrested and prosecuted properly. He pursued the entire proceedings with the officers he had appointed and ensured that these counterfeiters were punished. He sent a detailed report from the records he made during the whole trial to Istanbul. The subject and source of the study is this report. The details of the trial proceeding contain important information that supports the framework drawn above in relation to counterfeiting. Thanks to this information, it is possible to reevaluate many elements related to the problem of counterfeiting. The case of Calvocaressi and Moss contains important information about the counterfeiting problem. This information gives us the opportunity to illuminate many issues such as the identity of counterfeiters, profession, working style, the ability to manage the processes, the reasons of foreigners’ interest in counterfeiting, the important role of embassies and consulates in the process.

Key Words: Ottoman Empire, England, Consulate, Counterfeiting Case

Giriş

Bu çalışmada değerlendirilen davanın konusu, Osmanlı meskûkâtından olan bakır kuruluşların uluslararası bir kalpazanlık çetesi tarafından İngiltere’de darp edilmesi girişiminin açığa çıkarılması, davanın mahkemeye taşınması ve zanlıların yargılanmasıyla ilgilidir. Bu süreci başarılı bir şekilde yöneten İngiltere Birmingham’da Osmanlı konsolosu olarak görev yapan George Richmond Collis’tir. Bu kalpazanlık girişimi Konsolos Collis’in kişisel gayreti, disiplini ve ilişkileri sayesinde ortaya çıkarılmıştır. Bay Collis Osmanlı Devletini temsilen bütün mahkeme sürecini takip ederek, temsil ettiği devletin hukukunu görev yaptığı ülke ve bölgede en iyi şekilde koruma adına elinden geleni yaparak, kalpazanların ceza almalarını

sağlamıştır. İngiltere Birmingham’da Osmanlı parası üzerinden işlenen bir suçla ilişkin gerçekleştirilen bu yargılama, Osmanlı meskûkâtının itibarı ve istikrarı için önemliydi. Ancak bunun da ötesinde, kalpazanların muhtemel benzer girişimlerine karşı caydırıcı niteliği olması umulan bir dava olmuştur.

Bu dava bizim için, Osmanlı meskûkâtı ve kâğıt parası üzerinden dışarıda işlenen suçlara ilişkin iyi bir örnek vaka olma vasfına sahiptir. Bu örneklik, Osmanlı Devleti’nin 19.yüzyılda Avrupa devletleri ile iktisadi, ticari ve siyasi ilişkilerini daha iyi anlamak bakımından önemli ipuçlarını da içinde barındırmaktadır. Bu manada olayın gelişimi ve ayrıntıları tahlil edildiğinde bu dava; özelde uluslararası nitelikli kalpazanlık sorunuyla ilgili, genelde ise Osmanlı Devleti’ne bakan yönüyle bu dönemin iktisadi ve siyasi bakımdan kurulan uluslararası ilişkilerinin niteliğine ilişkin belli ölçülerde çıkarımlar yapma imkânı vermektedir. Davanın önemi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Çalışma için kullanılan ana kaynak, Birmingham konsolosu Bay Collis’in bütün dava sürecini takip ettirerek elde ettiği kayıtları derlemek suretiyle nihai olarak oluşturduğu ve Hariciye Nezaretine dolayısıyla devlet merkezine ulaştırdığı ayrıntılı rapordur. 1859 yılında gönderilen bu geniş 75 sayfalık rapor İngilizce olup, el yazısıyla yazılmıştır¹.

1. Kalpazanlık Teşebbüsünün Tespiti Ve Mahkemeye İntikali

İngiltere’nin Birmingham şehrinde sahte Türk paraları basıldığına ilişkin istihbarat, 1858 yılının Mart ayında Osmanlı Devleti’nin burada görevli Konsolosu George Richmond Collis’e ulaşmıştır. Bu bilgiyi alan Bay Collis hemen Londra’daki Türk sefaretini bu önemli olaydan haberdar etmiştir. Bu olayda başı çeken Antonio Calvocaressi Türk Hükümetinin kendisine verdiği yetkiyle hareket ettiği iddiasındaydı. Bu nedenle Birmingham Konsolosluğu (Şehbenderliği) ve Londra Elçiliği (Sefareti) İstanbul’u konuyla ilgili bilgilendirmekten öte bir girişimde bulunmamıştır. Hariciye Nezareti’nden gelen cevapta böyle bir yetkinin ilgili şahsa verilmediği ve olayın acil bir şekilde soruşturulması gerektiği istenince bu girişim son derece ciddi bir hal almıştır.

Dışişlerinden gelen bu cevap üzerine, Osmanlı Devleti’nin Birmingham konsolosu Collis hemen harekete geçmiştir. Konsolosun girişimiyle Birmingham Emniyet Amiri Glossop soruşturma başlatmıştır. Soruşturma ve dava sürecinde elde edilen bilgilere göre bu kalpazanlık girişiminin başını çeken kişilerin Antonio Calvocaressi ve Thomas Moss olduğu anlaşılmıştır. Anthony Calvocaressi Manchester borsasına kayıtlı, uluslararası nakliyat işi yapan, Yunanistan vatandaşı bir tüccardır. Thomas Moss ise Manchester’da Otto/Arho Hamson And Co. Şirketi’nde başkâtip olarak çalışan bir İngiliz’dir. Ancak piyasada kendisini bu şirketin temsilcisi olarak tanıtmıştır. Bu iki şahsın amacı kalp kuruluşları Birmingham’da bastırabilmek için bu şekilde piyasada itibar kazanarak ihtiyaç duydukları ilişkileri kurabilmenin yolunu açmaktır. Konsolosa göre bu kişiler gerçekte bu son olay öncesinde de Türk hükümetini dolandırmaktaydı. Bay Collis’in ifadesine göre, kalpazanların hedefi 100

¹ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) *HR.ŞFR* (3), 39/2, 1858 06 24. Bay Collis 1838 yılında Birmingham şehbenderi olarak görevlendirilmiştir.

tondan fazla kuruş basmak ve bu kalp kuruşları 1 kaç ay içinde deniz yoluyla Osmanlı ve Mısır’ın çeşitli limanları yoluyla ülkenin bütün piyasalarına sokarak tedavüle sürmektir. Yine Collis’e göre, çok iyi planlanmış uluslararası bir organizasyon olan bu muteber tüccar maskesiyle bağlantılar kurup kendilerini pazarlayan kalpazanlar, bu iş için yeterli mali kaynağa da sahiplerdi. Sahip oldukları bu sermayeyi bu çeşit işlerden elde etmiş olmaları da pek muhtemeldi. Ayrıntıları mahkeme sürecinde ifşa olan, kalpazanların girişimleri neticesinde gerekli kalıpların yapımı için ilgili bağlantılar kurulmuş ve ilk birkaç parti kuruşların imali gerçekleştirilmiştir. Calvocaressi ve Moss bu imalat için, Birmingham’da bir bakır firmasına 25 ton gibi külliyetli bir miktarda bakır siparişi vermiştir. Bu sipariş dolayısıyla Manchester ve Birmingham’da bazı muteber şirketlerin de adı bu davaya karışmıştır. Bu durum davanın Manchester ve Birmingham çevresinde kamuoyu nezdinde daha da önemli hale gelmesinde etkili olmuştur.

Soruşturmada elde edilen ayrıntılı bilgilere göre, Calvocaressi Mart ayında Birmingham’a gelmiş, Bath Sokağında Bay George Heaton’ı ziyaret etmiştir. Birmingham’da en önemli para basma matbaalarından biri olan Heaton and Sons adlı şirketin ortaklarından olan Heaton’a Türk kuruşları basabileceği bir para basma makinası yapmasını teklif etmiş ve akabinde büyük miktarda Türk parası siparişinde bulunacağını belirtmiştir.² Ancak Bay Heaton böyle bir fiilin kanuna aykırı olduğunu ifade ederek bu teklife sıcak bakmamıştır. Calvocaressi daha sonra Great Hampton Row’da kalıp ustası ve pirinç dökümcüsü Bay Dipple’in kapısını çalmış ve ona da benzer bir teklif götürmüştür. Bay Dipple makınayı yapmayı ve sahte para basmayı kabul etmiştir. Bay Dipple’in aldığı ilk sipariş 144 adet Türk kuruşu ve iki kalp para basma makinasıdır. Bu sipariş tamamlandıktan sonra kendisine, her biri 4600 kadar kalp para içeren 14 partilik bir sipariş daha verilmiştir. Bu kalp paralar boy ve ağırlık açısından yaklaşık olarak İngiliz Penny’sine eşdeğerdir. Bundan sonra altı, yedi partilik bir sipariş daha verilmiştir. Her bir sipariş çok kısa aralıklarla art arda verilmiştir. Tonlarca bakırın temininde Bay Moss kâtip olarak çalıştığı şirketin itibarını kanunsuz bir şekilde kullanmıştır. Şirket sahibinin adına hazırladığı bir sipariş mektubuyla yüksek miktardaki bakırı temin etmiştir. Calvocaressi ve Moss’u ilişki kuracakları kişi ve firmalara The Mess’ Hood And Co. adlı firma takdim etmiştir. Collis’in değerlendirmesiyle, para hırsına yenik düşen bu firma ve bazı tüccar kimliğiyle piyasada iş yapan kişiler adlarının lekelenmesine ve itibarlarını kaybetmelerine neden olan bu olaya karışma riskini alabilmişlerdir.

Neticede Bay Collis, Calvocaressi’yi ve Moss’u gözaltına alması için emniyet amiri Bay Glossop İle iletişime geçmiştir. Calvocaressi Manchester’da Lloyd sokağındaki işyerinde tutuklanmıştır. Calvocaressi, kısa boylu, iyi giyimli, kapkara sakallı ve bııklı bir adam eşkâlindeydi. Üstünde 5 Pound, Türkçe ve Yunanca birkaç mektup, bir de jilet bulunmuştur. İkinci sanık Thomas Moss’un, Birmingham’a

² Bay George Heaton’un kardeşi ve şirketin ortağı Bay Ralph Heaton, bu olaydan yıllar sonra 1880 tarihinde, yeni para bastırılacağını haber almıştır. Bunun üzerine Türk hükümetine hitaben bu görevin kendisine verilmesi için para basma konusunda yetkinliğini ifade eden bir mektup göndermiştir. *HR.ŞFR* (3), 251/80

geldiği bilgisi alınınca, bir günlük aramanın ardından Moor Street'teki Wool Pack Inn'de akşam yemeği esnasında yakalanmıştır. Moss, aranan kişinin kendisi olmadığını iddia etse de burada tutuklanmıştır. Moss 66 yaşında olup Manchester'da bahsi geçen şirkette çalışmakla birlikte geniş kapsamlı ticari faaliyetler yürüten bir kişi olarak tanınmaktadır. Sahte sikke makinalarını imal eden Dipple ise Great Hampton Row'daki evinde gözaltına alınmıştır. Bay Dipple, zorluk çıkarmadan kalp para basmak için imal ettiği makinaları, bir miktar kalp parayı ve yazışmaları polislere teslim etmiştir. Bay Collis, bu süreçte kalpazanların takibatını garanti altına almak amacıyla Dipple'in ceza takibatına dâhil edilmemesi gerektiğine ve Calvocaressi'ye karşı kanıt olarak kabul edilmesine karar vermiştir. 30 Eylül'de Calvocaressi'nin mahkemeye çıkarılmasıyla yargılama başlamıştır. Yargılama sürecinde başka birçok kişi suça iştirak etmek suçlamasıyla veya tanık olmak üzere davaya dâhil edilmiştir.

Konsolos Bay Collis'in görevlendirdiği kâtipler dava sürecinde ortaya çıkan bütün ayrıntıları kaydetmiştir. Bay Collis, bu notlardan oluşturduğu uzun ve ayrıntılı bir raporla sefaretî dolayısıyla hariciye nezaretini bilgilendirmiştir. Şehbender zanlıların tutuklanma ve hüküm giyme sürecinde çok büyük sorunlarla karşılaştığını ifade etmektedir. Savunma için zanlılar ve arkadaşları avukatlara çok yüksek miktarlarda para vererek zanlıların ceza almasını engellemek adına her tür çabayı göstermişlerdir. Tanıkların aleyhte konuşmalarını için rüşvet devreye girmiştir. Şehbender bütün bunlara mani olmak için karşı tedbirler aldığını ifade etmektedir. Bay Collis'e göre, bu süreçte karşılaşılan zorluklar, Birmingham'daki en büyük para matbaalarından biri olan ve Moss ve Calvocaressi'nin kendilerine sunduğu cazip teklifi reddeden Mess&Heatons'ın kendisine verdiği bilgiler dolayısıyla yaptığı yardımlar, ayrıca Emniyet Amiri'nin sadakati ve sebatkârlığı sayesinde aşılmıştır.

Bu davanın, benzer girişimlerde bulunması muhtemel kalpazanlar için gelecekte caydırıcılık özelliğine sahip olması ümidi mahkemede özellikle vurgulanmıştır. Para basma matbaalarının olduğu, bu işte uzmanlaşarak kalkınmış olan Birmingham'da bu tip davaların pek yaygın olmadığı ifade edilmiştir. Piyasada saygın (olduğu iddia edilen) kişi ve şirketlerin adının karıştığı bir yargılama olmak bakımından da bu davanın ilk olduğu savunma avukatı tarafından iddia edilmiştir.

Dışarıda Osmanlı meskûkâtına ilişkin bir kalpazanlık girişiminin ortaya çıkması dava edilmesi çok kolay değildi. Çünkü ilgili ülkelerin kanunları nezdinde Osmanlı ülkesine ait meskûkâtın sahtelerinin yapılması kalpazanlık olarak nitelendirilmemektedir³. Daha çok bir kabahat olarak karşılık bulmaktaydı. Zira zanlıların avukatı, Osmanlı parasının taklitlerini basma girişiminin kanunlar nezdinde kalpazanlık olarak görülmediği üzerinde durarak savunmasını yapmıştır. Neticede

³ Oysa Osmanlı Devletinde 1858 Tarihli Ceza Kanununda yabancı para kalpazanlığı da yasaklanarak cezası tespit edilmiştir. İlgili kanunun 143 ve 145. Maddelerine göre; "Her kim Memâlik-i Mahrûsede meskûkât-ı ecnebiyeyi taklit ederek sikke keser veya meskûkât-ı ecnebiyeyi eğe, zımpara ve kezzab kullanarak sahil altın ve gümüş sikkelerden açığa maden çıkarmakla ve bir sikkeyi yaldızlayarak daha değerli bir sikkeye benzetmek suretiyle kıymetini azaltır veya rengini değiştirerek veya bunun gibi kalp ve zayıf meskûkât-ı ecnebiyenin Memâlik-i Mahrûse'de tedavülüne ve hariçten Memalik-i Hazret-i Şahâne'ye girişine yardımcı olur veya bunların sürümüyle meşgul bulunur ise kezalik muvakkaten kürege konulur." Adliye Nezareti, *Ceza Kanunname-i Hümayunu*, 1335

kanunların bu yaklaşımı bu tip suçların ve suçluların bürokrasinin ve kolluk kuvvetlerinin gözünden kaçmasını kolaylaştırmaktaydı. Bu şartlar altında bu suçların ve suçluların ortaya çıkarılması ilgili ülke ve şehirdeki kolluk kuvvetleri ve adli birimlerden çok burada Osmanlı Devleti’nin hak ve hukukunu korumakla vazifeli, görev hassasiyeti ve disiplini yüksek bir elçiye ve konsolosa bağlı olmaktadır. Çoğu zaman bu temsilcilerin ciddiyetinin de tek başına yeterli olmadığı söylenebilir. İlgili alanda başka ciddiyet ve sorumluluk sahibi kurum ve kişilerin de desteği gerekmektedir. Nitekim bu olayda Birmingham emniyet amirinin zanlıların yakalanması noktasında gösterdiği hassasiyetin ve kalpazanlar tarafından ilk olarak para basma teklifi götürülen Heaton and Sons şirketinin ortağı Bay Heaton’un bu şahıslar aleyhine tanık olmasının Konsolos Collis’in işini kolaylaştırdığını belirtmek gerekir.

2. Kalpazanlık Teşebbüsüne ve Davasına İlişkin Öne Çıkan Unsurlar

Olayın ortaya çıkarılmasında en büyük pay sahibi olan kişi Birmingham konsolosluğu görevini yürüten kendisi de madeni para imalatçısı olan George Richmond Collis’tir⁴. Konsolos Collis’in görev yaptığı bölgede olup bitene ilişkin iyi bir istihbarata sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kendi deyimiyle, Calvocaressi’nin Birmingham’a geldiği istihbaratını zamanında alması sürecin başarıyla yönetilmesinde ve olayın ortaya çıkarılmasında çok fazla etkili olmuştur. Dava dosyasına bakıldığında, kalpazanlık yapan Calvocaressi ve Moss’un bulunması, yakalanması ve hüküm giymesinde konsolosun gayretleri ve girişimlerinin önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Collis’e göre, görevini hakkıyla yerine getirmek adına ve bu kanunsuz fiile teşebbüs edenlerin ortaya çıkarılması ve gerektiği şekilde ceza almaları için sarf ettiği gayret, daha önce alışılmış bir durum olmadığından olsa gerek, pek çok kişinin tepkisini çekmiş ve kendisinin çevresinde bulunanlarca kınanmasına neden olmuştur. Davaya Birmingham ve Manchester’da ticaret yapan ve saygın olarak bilinen kişi ve firmaların adının karışması bu tepkinin başlıca nedeni olabilir. Zanlıların, avukatları tarafından yapılan sıkı savunmaya rağmen⁵, yargılanmaları neticesinde ceza almaları da yine konsolosun dava sürecini gayretli ve titiz bir şekilde yönetmesiyle ilgili olduğu görülmektedir. Bu dava bu dönemde çeşitli ülkelerde özellikle Avrupa’da önemli merkezlerde açılan elçilik ve konsoloslukların Osmanlı Devleti’nin hak ve hukukunun buralarda savunulması bakımından ne kadar isabetli bir politika olduğunu göstermiştir⁶ Diğer bir ifadeyle bu dönemde görevini hakkıyla

⁴ HR.ŞFR.(3), 251/34, 1877 08 29

⁵ Calvocaressi’nin avukatının; bu fiilin ağır bir suç olmadığını ancak bir kabahat olduğunu, bunun cezasının ise en fazla 12 ay hapis olduğunu, müvekkilinin Manchester borsasına üyeliği bulunan saygın bir tüccar olduğunu, kefaletle serbest bırakılması halinde bile borsada faaliyette bulunamayacağına ilişkin yaptığı konuşma mahkeme salonunda alkışlanarak desteklenecek kadar cüretkâr bir savunma olmuştur.

⁶ İlk defa III.Selim devrinde (1793) Londra, Paris ve Berlin gibi belli başlı Avrupa şehirlerinde daimi elçilikler (ikamet elçileri) açılmıştır. Bu dönemden sonra meydana gelen iç ve dış bazı olumsuz siyasi gelişmeler bir süre bu görevlendirmelerin askıya alınmasına neden olmuştur. Bu politika tekrar II. Mahmut devrinde 1834’de başlayarak bir daha kesintiye uğramadan devletin sonuna kadar devam etmiştir. Bu dönemde Paris, Londra, Viyana, Berlin, Petersburg ve Tahran şehirlerinde sefaretler açılmıştır. Başlıca Avrupa olmak üzere, birçok şehirde açılan sefaretlerle birlikte devlet için önemli vazifeler üstlenecek, sayıları zamanla artan küçük büyük birçok şehirde ayrıca şebkenderlikler (konsoloslar) açılmıştır. Faik

yerine getiren bu temsilcilikler olmasa bu tip suç ve suçluların, karşısında bir engel bulunmaması nedeniyle, üzerine gidil(e)meyeceği anlaşılmaktadır⁷. Aksi takdirde, bu dönemde uluslararası kaynaklı nicelik ve nitelik bakımından hiç de az olmadığı anlaşılan madeni ve kâğıt Osmanlı parasına yoğunlaşan kalpazanlığın çok daha büyük boyutlara ulaşarak devlet için baş edilemez bir sorun haline gelmesi kaçınılmazdır⁸.

Bu davanın görülmüş olması ve kamuoyuna mal edilmesi konsolosluk nezdinde son derece önemli görülmüştür. Çünkü bundan sonraki benzer teşebbüsler için caydırıcılık misyonuna sahip olacağı ümit edilmiştir. Ancak yargıç ile iddia makamı arasında geçen bir konuşmada, kalpazanlık davalarının bu suçun önünün alınmasında yeterince başarılı olmadığı kanaatinin dile getirildiği de görülür. İddia makamı, para basma konusunda bu toplumun geniş imkânlarla sahip olduğunu, bu suçun işlenmesi konusunda caydırıcı kararlar alınmazsa çok kısa sürede Osmanlı ülkesinin kalp paralarla dolabileceğine ilişkin endişe ve uyarılarını dile getirmiştir. Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devlet İdaresi, ülkede para düzenini sağlamak üzere kâğıt parayı piyasadan kaldırmının mücadelesini de vermekteydi. Bu ortamda itibari değere sahip Osmanlı kuruluşları kalpazanların iştahını kabartmış olmalıdır. Dava sürecinde iddia makamı bu davanın önemini vurgulamak adına özellikle bu hususlar üzerinde durmuştur. Bu dönemde İngiltere’de bu davadan sonra da Osmanlı meskûkâtı üzerinden yürütülen kalpazanlık olaylarına ilişkin davalar görülmeye devam etmiştir⁹. Bu dava bize göstermektedir ki Birmingham ve Manchester’da Osmanlı meskûkâtı üzerinden haksız kazanç elde etmenin hatta külliyetli miktarlarda tonlarca sahte kalp sikkeler basmanın çok da zor olmadığı altyapıya sahip bir piyasa mevcuttur. Kalpazanların kurduğu organizasyona, çalışma yöntemlerine ve irtibat kurdukları kişilere bakıldığında bu durum açıkça görülebilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı parasına yoğunlaşan, yabancıların gerçekleştirdiği kalpazanlık fiili İngiltere piyasasında önemli bir faaliyet alanına sahiptir.

Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK Ankara, 1968, s. 20, Mehmet İpşirli, “Elçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c. 11, 1995, s. 9

⁷ Nitekim kalpazanları yabancı ülkelerdeki bu teşebbüslerinde adeta teşvik eden ve cesaretlendiren örnek davalar söz konudur. Örneğin 1858 yılında İstanbul’dan Sevasti isimli bir kadının verdiği sahte kaime siparişini New York’taki matbaasında basarken, buradaki şebenderlik sayesinde suç aletleri ve bastığı kaimelerle suçüstü yakalanan Harrison isimli şahıs mahkemede “delil yetersizliğinden” beraat etmiştir. *HR.H*, 114/2, 1858 II 17. Yine benzer şekilde 1880-1881(1298) tarihinde İsviçre’de bir kalpazanlık davasında mahkeme, Osmanlı meskûkâtı ile ilgili ele geçirilen taklit paraların İsviçre hükümeti nezdinde kabul edilen paralardan olmadığını gerekçe göstererek cezai bir işleme gerek olmadığına hükmetmiştir. Hasan Ferid, *Osmanlı’da Para ve Finansal Kredi*, Meskukat, (Haz.Mehmet Hakan Sağlam), c. 1, s. 193

⁸ 19.yy’ın bütünü ve 20.yüzyılın ilk çeyreği, Osmanlı sikkeleri ve kâğıt parasının sahtelerinin imal edilip, başta İstanbul olmak üzere bütün memleket sahnında piyasalara yoğun bir şekilde sürüldüğü bir dönem olma özelliğine sahiptir. Özellikle üretilen sahte paraların niceliği bakımından bu kalpazanlıkta yabancıların rolü son derece fazla olmuştur.

⁹ Bu davalardan biri 1858 yılı 25 Kasım ayında görülmeye başlanan davadır. Seyyah olarak bilinen 26 yaşındaki Aimé Antoine Hugon ve tüccar olarak bilinen 46 yaşındaki Hugon Reverd ile birlikte yakalanamayan Henri de Boissaralle bu davada yargılanmıştır. Dava neticesinde beşlik, kuruş ve yirmilik basmak suçundan bahsi geçen sanıklardan ilki 6 ay, ikincisi ise 12 hapis cezasına çarptırılmıştır. Bu dava dosyası Osmanlı arşivinde Calvoaressi ve Moss davası ile aynı dosya içinde yer almaktadır. Bkz. *HR.SFR* (3), 39/2, 1858 6 24

Bu kalpazanlık olayına, bölgede saygın olarak bilinen firma ve sahiplerinin adının karışması bu davayı benzerlerinden farklılaştırmıştır. Bu dava bu yönüyle mahkemede vurgulandığı üzere kanun önüne getirilmiş ilk dava olma vasfına sahiptir. Bu girişimin konsoloslukça ifşa edilip, mahkemeye intikal ettirilmesi bundan sonra kalpazanlık yapacakların artık bu nispette bir pervasızlıkla hareket etmelerini engelleyecektir. En azından gayri hukuki ve ahlaki bir teşebbüs olan kalpazanlığa bulaşmak piyasada itibarını korumak isteyen esnaf ve tüccar için daha tehlikeli bir iş olacaktır. Çünkü tüccar veya imalatçı olarak piyasada faaliyet gösterenler için cezai karşılık olarak olmasa da itibarlarını koruma adına risk öncesine göre artık çok daha fazladır.

Calvocaressi’nin, kalıpların ve kuruşların imalatı için Birmingham’ın en büyük matbaalarından biri olan Heaton and Sons şirketine gidip bu kanunsuz iş için teklifte bulunabilmesi bu tip suçlarda pek de olağan olmayan enteresan bir durumdur. İmalat için ihtiyaç duyulan tonlarca bakırın tedariki için muteber şirketler aracılığıyla faturalı alışveriş yapılmıştır. Yine benzer şekilde Calvocaressi’nin, kendisine polis müfettişinin geldiğini söyleyen kalıp ve sikke ustasına bu durumda bile yeni bir sipariş verecek kadar rahat hareket etmesi de ilginçtir. Neticede, kalpazanların tüccar kimlikleriyle öne çıkan itibar sahibi kişileri ve muteber oldukları iddia edilen firmaları sürece dâhil edebilmeleri, bu kişiler ve firmalar yoluyla külliyetli miktarlarda bakır ve sikke siparişi verebilmeleri ve bu teşebbüsün normal bir ticari girişim havasında yapılması gibi birçok özellik en azından Birmingham ve Manchester’da sahte para basmak için riskin az karın yüksek olduğu uygun bir piyasanın varlığına işaret etmektedir. Wood and Sons şirketi’nin Manchester’da saygın bir tüccar olarak tanınan sahibi Bay Wood, Calvocaressi ile imalatçıları gezip adeta söz konusu kuruluşları yaptırmak için muhataplarına güven veren bir referans olmuştur. Bu kişinin bu olaya bu kadar kolay karışabilmesi ilginçtir. Diğer zanlı çalıştığı yer olan Otto/Arho Hamson And Co. şirketini ve sahibini bu işe bulaştırarak zor durumda bırakmıştır. Piyasada bu şahsın da itibarı zedelenmiştir. Piyasada muteber firmaların ve kişilerin bu kanun dışı fiile karışarak risk alabilmelerinin nedeni acaba bunun gibi işlerin daha önce kolayca halledilmiş olması mıydı? Yoksa kazanacakları paranın miktarının bu riske değecek olması mı? Bu sorulara neden olan dava sürecinde ortaya çıkan bütün bu ilişkiler ağı, dış ülkeler ve yabancılar kaynaklı kalpazanlık sorununun aslında bilinenin aksine Osmanlı para piyasaları için ne kadar ciddi bir sorun olduğunu düşündürmektedir.

Kalpazanların bu kuruluşları basmak için özellikle İngiltere’de Manchester ve Birmingham’ı seçmesinin nedenlerinden biri buranın teknik ve teknolojik alt yapıya sahip olması ile doğrudan ilişkili olmalıdır. Burada ihtiyaç duyulan hammaddeye ulaşmak kolaydır. Birçok matbaanın bulunduğu bir şehirdir burası. Tabii bunlara buradaki kanunlar nezdinde başka bir ülkenin parasının basılmasının kalpazanlık olarak kabul edilmemesi nedeniyle bu suç için hukuki zeminin de müsait olmasını da eklemek gerekir. Ancak kalpazanların özellikle konsolos Collis faktörünü gözden kaçırdıkları anlaşılmaktadır. Eğer bu girişim konsolos Collis’in dikkatinden kaçsaydı 1858 yılında birkaç ay içinde Osmanlı piyasalarının tonlarca kalp kuruşlarla dolması kaçınılmazdı. Böyle bir gelişme, kaimeyle mücadele eden idareyi dolayısıyla piyasayı

çok zor durumda bırakırdı. Bu durum tersten okunduğunda, işini iyi yapan bir konsolosluk veya elçilik faktörünün olmadığı veya bu temsilciliklerin hiç bulunmadığı ülke veya şehirlerde Osmanlı parasının sahtelerinin imali için herhangi bir ciddi engel olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kalpazanların bu gibi yerlerdeki faaliyetlerinin miktarı ve niteliği merak konusu olmaktadır.

Zanlıların dava vekili; “Kalpazanlık yapacak kimseler saygı değer insanlara gitmezler, bu işler genellikle müşterek failler aracılığıyla gizli yapılır. Bir kişinin sahte para basmak üzere birinci sınıf saygıdeğer bir tüccara gitmesi daha önce görülmemiştir” şeklinde savunma yapmıştır. Ayrıca basılan paraların tam olarak Türk kuruluşları değerinde olması nedeniyle sahte olamayacaklarını da iddia etmiştir. Bir mahkemede bu kanıtlarla bir savunmanın yapılabilmesi, sahte Osmanlı sikkeleri basmanın buradaki piyasalarda ne kadar olağan bir iş olduğunu, ayrıca idari ve adli yetkililerce gayri hukukilik bakımından pek de dikkate değer bir durum olmadığını göstermektedir.

Bu dava, devletin dışarıda mali ve parasal itibarının nasıl görüldüğüne ilişkin bazı bilgiler de vermektedir. İddia makamı mahkemede, Manchester konsolosu Abdullah Efendi’ye; “Türk hükümeti bakır parasını iyileştiriyor mu?” diye sorulmasını talep etmiştir. Bu soruya zanlı avukatı cevap vermiştir. Elindeki kalp kuruşu havaya kaldırarak “bu Türk parasının iyileştirilmiş hali” diyerek mahkeme salonunda gülüşmelere neden olmuştur. Bu tablonun mahkemede bulunan Manchester Konsolosu Abdullah Efendi’yi temsil ettiği ülkesi adına ne derece üzerek mahcup etmiş olabileceği tahmin edilebilir.

Davanın bir numaralı zanlısı Calvocaressi savunmasında, bu paraların kendisine de sipariş verildiğini iddia etmiştir. Eğer doğru ise bu dava ile olayın perde arkasında kimlerin olduğunu yeterince aydınlatılmadığı ve asıl fail veya suçluların ortaya çıkarılmadığı anlaşılmaktadır. Aslında Calvocaressi’nin 25 yaşında Yunanlı bir nakliyatçı olup, sahip olduğu sermaye gücüne bakıldığında ve operasyonun Birmingham’da muteber firmaları da işin içine alacak derecede iyi planlanmış bir organizasyon olmak gibi bazı özellikleri bir arada düşünüldüğünde bu işin merkezinde çok daha güçlü sermaye sahibi kişilerin olabileceği de akla gelmektedir. Bu durumda Calvocaressi burada taşeron görevi yapmış olabilir. Her ne olursa olsun davanın yeterince derinleştiril(e)meden yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti açısından olayın ortaya çıkarılıp mahkemede dava edilmesi bile önemli bir aşama iken bu dönem uluslararası ilişkilerinin siyasi ve iktisadi konjonktüründe İngiliz adaletinden daha fazlasını beklemenin anlamsız olduğunu da belirtmek gerekir.

Calvocaressi ve Moss’un ve hatta irtibat kurup sürece dâhil ettikleri birçok firma yetkilisi veya sahibinin buldukları piyasa çevrelerinde bilinen mesleklerinin ticaret olması ve bu ticaret adamı kimliklerinin öne çıkması son derece önemlidir. Bu olaydan önceki ve sonraki yıllarda benzer olaylarda kalpazanlık yaptığı görülen kesimlerin de ticaretle iştigal ediyor oldukları görülür. Bu dönemde tüccar kimliğinin ve uluslararası ticaretin kalpazanların faaliyetlerini hissettirmeden kolaylıkla gerçekleştirmelerinde etkin bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aslında soru

kalpazanların mı ticari kanalı kullandığı yoksa ticaret adamlarının mı kalpazanlık yaptığıdır.

Dava neticesinde Calvocaressi ve Moss suçlu bulunmuştur. Ancak bu kişilerin diğer başka faaliyetleri ve ilişkileri araştırıl(a)mamıştır. Ayrıca bu işte bu şahıslara yardım eden işbirlikçi ve zanlı olarak mahkeme sürecine dâhil edilerek sorgulanan kişilere ceza verilmemiştir. Böylece kalpazanlarla birlikte iş tutanların bir şekilde beraat ettiği anlaşılmaktadır. Davanın bütünü değerlendirildiğinde, mahkeme suçu kabul etmekle birlikte en hafif şekilde bir cezalandırmaya giderek davayı sonlandırmayı tercih etmiştir. Kuşkusuz bu durumun benzer olaylarda kalpazanlara yardım ve yataklık edenler açısından cesaret verici bir anlam taşıdığı söylenebilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin son yüzyılında piyasalarda ele geçirilen sahte paraların en önemli üretim ve çıkış noktası çeşitli yabancı ülkeler ile şehirlerdi. Çalışmaya konu olan bu dava ile Osmanlı meskûkâtı, kâğıt parası ve hatta ziynet altınlarının sahtelerinin dışarıda özellikle bazı ülke ve şehirlerde üretilmesi ve buralardan Osmanlı piyasalarına sürülmesinde öne çıkan nedenleri, Birmingham ve Manchester’daki bu dava örneğinde görmek mümkün olmuştur.

Kalpazanlar bu girişimlerini uluslararası bir organizasyonla ve profesyonel bir planlamayla yapmışlardır. Bu kabiliyeti ortaya koyacak güçte oldukları anlaşılmaktadır. Yüksek miktarlarda üretim yapacak bir planlamayla hareket etmeleri bu güçlerini gösteren en önemli delillerdendir. Bu saygın iş adamı maskeli kalpazanlık çetesi, bu hacimli üretimi gerçekleştirerek hedef piyasalara ulaştıracak altyapıya ve mali imkânlarla sahipti. Kalpazanların tüccar ve saygın bir kimlik ile piyasada kendilerini takdim etmeleri bu işte hayli tecrübe sahibi olduklarının bir göstergesidir. Ayrıca özellikle yüksek miktarda üretim için teknolojik alt yapının ve piyasanın müsait olduğu bir şehri seçtikleri görülür.

Konsolos Collis’in verdiği bilgilere, dava sürecinde savunmanın ve tanıkların ifadelerine bakıldığında Manchester ve Birmingham piyasalarının bu tip tekliflere yabancı olmadığı anlaşılmaktadır. İngiltere’de yabancı paraların basılmasının kanunlar nezdinde kalpazanlık olarak görülmeyip bir kabahat olarak tanımlanması dolayısıyla kanunların caydırıcılık etkisinin olmaması gerçeği, bu piyasalarda bu tip faaliyetlerin görülmesinin yegâne nedenlerindendi. Bu zor şartlar altında, Osmanlı Devleti’nin hukukunun ve para basma hakkının kendi sınırları dışında muhafaza edilmesinde, ilgili ülkenin veya şehrin adli makamları ve kolluk kuvvetlerinden ziyade, burada görevli elçilik ve konsoloslukların son derece önemli olan rolü bu davada açık bir şekilde görülmüştür.

Kaynakça

BOA, *HR.H*, 114/2, 1858 II 17

BOA, *HR.ŞFR* (3), 251/80

BOA, *HR.ŞFR* (3), 39/2, 1858 06 24

BOA, *HR.ŞFR* (3), 251/34, 1877 08 29

Adliye Nezareti, *Ceza Kanunname-i Hümayunu*, 1335

Unat Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK Ankara 1968

Mehmet İpşirli, “Elçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c.11, 1995, s. 9

Hasan Ferid, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi, Meskukat I*, (Haz. Mehmet Hakan Sağlam), T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008

OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ TİCARETİNDE KULLANDIĞI 1816 TARİHLİ GÜMRÜK TARİFE DEFTERİ: FRANSA ÖRNEĞİ

The Customs Tariff Book That was Used in 1816 by Ottoman State to
Make Foreign Trade: An Example of France

MURAT FİDAN*

Özet

Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Niğbolu savaşında esir Fransız askerlerinin serbest bırakılması ile başlayan ilişkiler, 1536 tarihinde Kanuni döneminde İstanbul'da daimi elçi bulundurma ve Osmanlı topraklarında %5 gümrük vergisi ödemek kaydıyla serbestçe ticaret yapma imkânını da içeren siyasi, ticari ve hukuki imtiyazlara dair bir ahitname vermesiyle ticari boyut kazanmıştır. Bu anlaşma ile Venedik ve Cenevizliler gibi Osmanlı limanlarında serbestçe ticaret yapma hakkına kavuşan Fransa, bu hakka sahip olmayan devletlerin kendi bayrağı altında ticaret yapması ile diğer Avrupalı devletlere karşı bir üstünlük kazanmıştır. Fransa'yı kendi yanında tutmaya yönelik Osmanlı Devleti tarafından Fransa'ya II. Selim döneminde 1569 tarihinde ve III. Murad döneminde 1581 tarihinde peş peşe imtiyazlar verilmiştir. Artık Fransa İngiltere'den daha fazla ticari anlamda ayrıcalık sahibi olmuştur.

XVII. yüzyılın başlarına kadar bu şekilde devam eden Osmanlı Fransa ilişkileri, 1604 tarihinde yenilenen imtiyaz antlaşmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Bu çerçevede sonradan Fransa tarafından suiistimal edilecek olan Osmanlı Devletinde yaşanan Katolikler üzerinde himaye hakkı elde etmiştir. 1536 tarihinden itibaren Fransız tüccarların dışındaki yabancı tüccarların Fransa bayrağı altındaki gemilerinin Osmanlı limanlarında ticaret yapma hakkı genişletilmiştir. Bu çerçevede İspanyol, Katalan, Ankonalı, Katalan ve Floransalılar da bu hakkı elde etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti Fransa'nın 1664 tarihinde Cezayir'e saldırması üzerine, 1618 ve 1624 tarihlerinde yenilediği 1604 tarihli ticari imtiyazlar içeren antlaşmayı iptal etmiştir. 1673 tarihinde ise Fransa ile eski ahidnâmelerce verilen hükümleri içeren yeni bir ahidnâme imzalanmıştır. Bu çerçevede %5'e çıkarılan gümrük resmi yeniden %3'e indirilerek imtiyaz tanınmıştır. Ancak 1699 tarihli Karlofça Antlaşması sonrası ortaya çıkan siyasi gelişmeler çerçevesinde İngiltere, Felemenk (Hollanda) ve Rusya Osmanlı Devletinin dış ticaretinde daha fazla görülmeye başlarken, Fransa ise eski siyasi ve ticari etkinliğini kaybetmeye başlamıştır.

II. Viyana kuşatması sonrası Venedikli tüccarların Osmanlı Devletindeki ticari faaliyetlerinin yasaklanması ile birlikte 18. yüzyıl başlarından itibaren Fransa'nın doğu Akdeniz ve Osmanlı Devletindeki ticari faaliyetlerdeki etkinliği artmaya başlamıştır. 18. yüzyıl başlarından itibaren Avusturya, Rusya ve İran ile savaşan

* Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İİBF, İktisat Tarihi, mfidan@kastamonu.edu.tr

Osmanlı Devleti, Avusturya ile 1739 Belgrad Antlaşmasının imzalanması öncesinde ve imzalanmasında Osmanlı lehine önemli rol üslenen Fransa'ya imtiyazlar verilecektir. Bu çerçevede 1740 tarihinde imzalana bu antlaşma, Osmanlı-Fransız ilişkilerinde imzalanan ikinci önemli anlaşma konumundadır. Eski antlaşma hükümlerini de içeren bu antlaşma kapsamında Fransız tüccarlar % 5'den % 3'e düşürülen oranlarda gümrük vergilerini ödeyeceklerdir.

7 yıl savaşları çerçevesinde Avrupa'daki pozisyonu ve İngiltere ile girdiği sömürge savaşları sonrası Fransa'da ortaya çıkan iç karışıklık ve ihtilal süreci sonrasında Fransa, Doğu Akdeniz'de kaybettiği pozisyonunu tekrardan kazanma isteğine girmiştir. Bu arada Osmanlı Devletinin Ruslar karşısında 1774 Küçük Kaynarca yenilgisi sonrası Osmanlı Devletinde ortaya çıkan siyasî, askerî ve iktisadî otorite boşluğu, Doğu Akdeniz'e yönelerek iktisadî kayıplarını telafi etmek isteyen Fransa tarafından da değerlendirilmek istenecektir. Ancak Rusya'nın Osmanlı Devletinden önce 1783 ticaret anlaşmasını alması ve ardından Kırım'ı işgali ile Karadeniz'deki varlığını pekiştirmesi ardından da sıcak denizlere inmesi Fransızların pek işine gelmemiştir. Doğu Akdeniz artık siyasî ve askerî alanda Osmanlı hakimiyetinde iken iktisadî alanda ise Osmanlı ile birlikte Rusya hakimiyeti altındadır. Balkanlar üzerinden Doğu Akdeniz'e inmeye çalışan Fransa, başarılı olamayınca yönünü Mısır'ı işgal ederek Doğu Akdeniz'de pozisyon almaya çevirmiştir. Ancak Osmanlı Devletinin direnci ve İngiltere'nin de yoğun baskıları sonucu Fransa Mısır'ı 1802 tarihinde Paris Antlaşması kapsamında boşaltmak zorunda kalmıştır.

Bu antlaşma kapsamında yer alan ticarî içerikli maddeler arasında imtiyazların yenileneceği, devlet-i sairenin sahip olduğu ayrıcalıkların Fransa devletine de tanınacağı, Karadeniz'e Fransız tüccar gemilerinin çıkabileceği, gümrük resminin taraflarca yenileninceye kadar eskisi üzerinden yani %3 üzerinden devamına karar verilmiştir. 21 Kasım 1816 tarihinde Fransa devletinin görevlendirdiği memurlar ile gümrük oranlarının belirlenmesi ve gümrük tarife defteri hazırlanması için %3 hesabı üzerinden müzakereler yapılmıştır. Bunun sonucunda amediye ve refiye gümrük oranının eskiden olduğu gibi tekrardan %3 olması kararına varılmıştır. Hazırlanan tarife defterinin 14 yıl geçerli olmasına sonrasında ise rayiç vakte göre yenilenmesine karar verilmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti ile Fransa arasında hazırlanan gümrük tarife defterinde yer alan Osmanlı ve Fransa mahsulü emtia çeşitleri ve bunların fiyatlarına göre alınacak gümrük oranları Osmanlı Türkçesinden Latin alfabesine çevirisi ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu çeviriler yapılırken orijinal ifadelerle sadık kalınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Fransa, Gümrük Tarifesi, İthalat, İhracat

Abstract

The relations between the Ottoman Empire and France, which started with the release of the captive French soldiers in the Battle of Niğbolu has gained commercial dimension. With this agreement, France, which gained the right to trade freely in the Ottoman ports such as Venice and the Genoese, gained an advantage over other

European states with the fact that the states that do not have this right have trade under their banner. France by the Ottoman Empire to keep it next to France II. Selim period in 1569 and III. In the period of Murad in 1581, successive concessions were granted. Now France had more commercial privileges than England.

The relations between the Ottoman Empire and France, which started with the release of the captive French soldiers in the Battle of Niğbolu has gained commercial dimension. With this agreement, the right to trade freely in Ottoman ports such as Venice and the Genoese, France has gained an advantage over other European states with the fact that the states that do not have this right have traded under their banner. France by the Ottoman Empire to keep it next to France II. Selim period in 1569 and III. In the period of Murad in 1581, successive concessions were granted. Now France has more commercial privileges than England.

XVII. Ottoman France relations, which continued in this way until the beginning of the 20th century, gained a new dimension with the concession treaty which was renewed in 1604. In this context, he obtained the right of protection over the Catholics living in the Ottoman Empire, which would later be abused by France. As of 1536, the foreign merchants of French merchants, under the flag of France, have been expanded to trade in the Ottoman ports. In this context, the Spanish, Catalan, Ankonese, Catalan and Florentines have obtained this right. However, after the Ottoman Empire attacked Algeria in 1664, it overturned the commercial concessions of 1604 dated 1618 and 1624. In 1673, a new covenant was signed with France, including the provisions given by the old Ahidnames. In this framework, the customs formalities increased to 5% and were reduced to 3% and concessions were granted. However, in the context of the political developments that emerged after the Treaty of Karlofça in 1699, Britain, the Netherlands and Russia started to see more of the foreign trade of the Ottoman Empire, while France began to lose its former political and commercial activity.

II. With the banning of the commercial activities of the Venetian merchants in the Ottoman Empire after the siege of Vienna, the effectiveness of France in the commercial activities of the Eastern Mediterranean and the Ottoman Empire began to increase since the beginning of the 18th century. From the beginning of the 18th century, the Ottoman Empire which fought with Austria, Russia and Iran will be granted privileges to France, which has an important role in favor of the Ottomans before the signing and signing of the 1739 Belgrade Treaty with Austria. In this framework, this treaty signed in 1740 is the second important agreement signed in Ottoman-French relations. Within the scope of this treaty, including the old treaty provisions, French traders will pay customs duties at rates reduced from 5% to 3%.

In the wake of the internal turmoil and revolution in France after his 7-year position in Europe and the colonial wars he enters with Britain, France has made a wish to regain his lost position in the Eastern Mediterranean. In the meantime, the political, military and economic authority gap that emerged in the Ottoman Empire after the defeat of the Ottoman Empire against the Russians in 1774 Küçük Kaynarca will be demanded by France who wants to compensate for its economic losses.

However, the fact that Russia took the 1783 trade agreement before the Ottoman Empire and then the Crimean invasion of the Black Sea, and then landed in the hot seas did not work for the French. The Eastern Mediterranean is now dominated by the Ottoman Empire in the political and military spheres while it is under Russian domination in the economic field. France, which tried to descend to the Eastern Mediterranean through the Balkans, failed to succeed and turned its position to occupy Egypt in the Eastern Mediterranean. However, as a result of the resistance of the Ottoman Empire and the intense pressure of England, France had to unload Egypt in 1802 under the Paris Treaty.

It was decided that the privileges will be renewed among the commercially available substances within the scope of this treaty and that the privileges of the state will be granted to the state of France. French merchant ships may emerge to the Black Sea. On November 21, 1816, negotiations were made with 3% for the determination of customs rates and customs tariff book by civil servants appointed by the French state. As a result, it was decided that the rate of customs and refused customs would be 3% as before. After the validity of the prepared tariff book for 14 years, it was decided to renew it according to the current period.

In this study, Ottoman and French commodity varieties in the customs tariff book prepared by the Ottoman Empire and France and their customs rates will be translated and evaluated from Ottoman Turkish to the Latin alphabet. While making these translations, they remained true to the original expressions.

Keywords: Ottoman Empire, France, Customs Tariff, Import, Export

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Batı'ya doğru yönelmesi ile birlikte Balkanlar'da kendisine zemin oluşturacak yapıyı sağlamaya çalışması¹, Avrupa'yı olduğu kadar Fransa'yı da endişelendirmiştir. Ancak kendi içinde birlikteliğini sağlama ve İngiliz varlığından kurtulma mücadelesi çerçevesinde yüzyıl savaşları olarak adlandırılan savaşlar, Fransa'nın Osmanlıya karşı fiili tepkisini önlemiştir. İstanbul'un fethi öncesinde Bizans'ın Katolik dünyasını Osmanlıya karşı Haçlı ruhuyla kışkırtma isteği, Fransa'da tam anlamıyla karşılık bulmamıştır².

Rumeli'deki hareket alanını genişleten Osmanlı Devleti, Macaristan sınırlarına dayanmıştır. Macaristan'ın yardım çağrısına karşılık veren devletler içinde Fransa'da vardır. Yardım çağrısı üzerine oluşturulan bu ordu, siyasî gelişmeler ışığında askerî bir birliktelik üzerine geliyor gibi görünse de aslında dinî bir anlayışa göre oluşmuştur. Haçlı birliklerinin Osmanlı karşısındaki göreceli başarısı kısa sürmüştür³.

¹ Mehmet İnbacı, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskan Siyaseti", *Türkler*, C. IX, Ankara 2002, s. 155.

² Azmi Süslü, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri", *Belleten*, XLVII/185, Ankara 1983, s.259.

³ Johan Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi IV*, (Ed. Erhan Afyoncu), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 222-223.

Katolik mezhebinin merkezi olan Fransa ile Osmanlı Devleti arasında 1396 tarihinde Niğbolu savaşında⁴ esir alınan Fransız asilzade askerlerin serbest bırakılması ile başlayan ilişkiler⁵, Osmanlı tahtı için yaptığı iktidar mücadelesini kaybeden Cem Sultan'ın Fransa tarafından koruma altına alınması⁶ ile ihtiyatlı bir seyirde ilerlemiştir⁷. Almanya ile yaptıkları savaşta zor durumda kalan Hristiyanlığın hamiliğini isteyen Fransa, 1525 tarihinde Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerin başlamasına neden olacak yardım talebinde bulunmuştur⁸.

1- Osmanlı-Fransa Arasında Ticaret ve Ticarete Dair Antlaşmalar

İki devlet arasındaki ilişkiler 1536 tarihinde Kanuni döneminde İstanbul'da daimî elçi bulundurma ve Osmanlı topraklarında %5 gümrük vergisi ödemek kaydıyla serbestçe ticaret yapma imkânını da içeren siyasi, ticarî ve hukukî imtiyazlara dair bir ahitname⁹ vermesiyle ticarî boyut kazanmıştır¹⁰. Bu anlaşma ile Venedik ve Cenevizliler gibi Osmanlı limanlarında serbestçe ticaret yapma hakkına kavuşan Fransa, bu hakka sahip olmayan devletlerin kendi bayrağı altında ticaret yapması ile diğer Avrupalı devletlere karşı bir üstünlük kazanmıştır¹¹. Siyasi yaklaşımları bağlamında Fransa'yı kendi yanında tutmaya yönelik¹² Osmanlı Devleti tarafından Fransa'ya 1553 tarihinde 1569 tarihinde ve 1581 tarihinde¹³ peş peşe imtiyazlar verilmiştir. Artık Fransa İngiltere'den daha fazla ticarî anlamda ayrıcalık sahibi olmuştur¹⁴.

XVII. yüzyılın başlarına kadar bu şekilde devam eden Osmanlı Fransa ilişkileri, 1604 tarihinde yenilenen imtiyaz antlaşmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır¹⁵. Bu çerçevede özellikle İtalyan ve İspanyol tüccarlarına ait gemilerin Fransız bayrağı altında Osmanlı ülkesinde ticaret yayabilme hakkını elde ederek Avrupalı devletler karşısında iktisadî anlamda itibarlı bir konuma gelmiştir. Ayrıca Fransa, Katolik dünyasının kutsal yerleri ve sonradan suiistimal edilecek olan Osmanlı Devleti'nde

⁴ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, İstanbul 2007, s. 23.

⁵ İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. I, İstanbul 1971, s. 107.

⁶ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara, 1993, s. 71-72.

⁷ Kenan İnan, "II. Bayezid Dönemi", *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s.385.

⁸ İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara 1964, s. 6.

⁹ İsmail H. Uzunçarşılı, (), *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK, Ankara 1988, s. 506-507.

¹⁰ Cahit Doğan, "Kapitülasyonların Siyasi ve İktisadi Sebepleri", *Türk Dünyası*, İstanbul 1980, s.128.

¹¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000, s. 121; Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, C.V, İstanbul 2005, s. 149.

¹² Yasemin Beyazıt, "Yeniçağ'da Osmanlı Fransız İlişkileri", *Türkojoloji ve TTAD*, S. 44, Mart-Nisan 2002, s. 74-75.

¹³ İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, İstanbul 1971, s. 577.

¹⁴ Feridun M. Emecen, "16. Asır Sonlarında Batı Akdeniz'de Siyaset Sahnesi: Osmanlılar-Fransızlar-İspanyollar", *Kanuni'den Günümüze Türk Fransız Münasebetleri Uluslararası Kolokyum*, İstanbul 2012, s. 78.

¹⁵ Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981, s. 68-76.

yaşayan Katolikler üzerinde himaye hakkı elde ederek dinî itibar da kazanmıştır¹⁶. Osmanlı topraklarındaki Hristiyanları Katolik mezhebinde birleştirmek için büyük çaba sarf eden Fransa bunu başaramamış¹⁷ olsa da Osmanlıya karşı Hristiyan halkı kullanmaktan vazgeçmemiştir¹⁸. Ancak Osmanlı Devleti Fransa'nın 1664 tarihinde Cezayir'e saldırması üzerine, 1609, 1618, 1624 ve 1640 tarihlerinde yenilediği¹⁹ 1604 tarihli ticarî imtiyazlar içeren antlaşmayı iptal etmiştir²⁰. 1673 tarihinde ise Fransa ile eski ahidnâmelerce verilen hükümleri içeren yeni bir ahidnâme imzalanmıştır²¹. Bu çerçevede %5'e çıkarılan gümrük resmi yeniden %3'e indirilerek imtiyaz tanınmıştır²². Ancak 1699 tarihli Karlofça Antlaşması sonrası ortaya çıkan siyasi gelişmeler çerçevesinde İngiltere, Felemenk (Hollanda) ve Rusya Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde daha fazla görülmeye başlarken, Fransa ise eski siyasi ve ticarî etkinliğini kaybetmeye başlamıştır²³.

II. Viyana kuşatması sonrası Venedikli tüccarların Osmanlı Devletindeki ticarî faaliyetlerinin yasaklanması ile birlikte XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Fransa'nın doğu Akdeniz ve Osmanlı Devletindeki ticarî faaliyetlerdeki etkinliği artmaya başlamıştır²⁴. Bu yüzyıl başlarından itibaren Avusturya, Rusya ve İran ile savaşan Osmanlı Devleti, Avusturya ile 1739 Belgrad Antlaşmasının imzalanması öncesinde ve imzalanmasında Osmanlı lehine önemli rol üslenen Fransa'ya imtiyazlar verilecektir²⁵. Bu çerçevede 1740 tarihinde imzalanan bu antlaşma, Osmanlı-Fransız ilişkilerinde imzalanan ikinci önemli anlaşma konumundadır. Eski antlaşma hükümlerini de içeren ve sürekli kapitülasyon haklarının içeren bu antlaşma kapsamında Fransız tüccarlar % 5'den % 3'e düşürülen oranlarda gümrük vergilerini ödeyeceklerdir²⁶.

7 Yıl Savaşları çerçevesinde Avrupa'daki pozisyonu ve İngiltere ile girdiği sömürge savaşları sonrasında ortaya çıkan iç karışıklık ve ihtilal sürecinde Fransa, Doğu Akdeniz'de kaybettiği pozisyonunu²⁷ tekrardan kazanma isteğine girmiştir. Bu

¹⁶ Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920*, İstanbul 1934, s. 421-424; Gülnihal Bozkurt, *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara 1989, s. 34.

¹⁷ Faruk Bilici, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk Fransız İlişkileri, Gizli Harpten Objektif İttifaka", *Türkler*, C. I, Ankara 2001, s. 480.

¹⁸ Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", *FÜİFD*, S. 5, Elazığ 2000, s. 136.

¹⁹ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, İstanbul 2013, s. 56-57.

²⁰ Süleyman Kocabaş, *Paris'in Doğu Yolunda Yaptıkları Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990, s. 70.

²¹ Ali Reşad, *Kapitülasyonlar (Tarihi-Menşei-Asılları)*, İstanbul 1330, s. 130-131.

²² Muahedat Mecmuası, *TTK*, C. I, Ankara 2008, s. 4-14.

²³ Kemal Çiçek, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş (1683-1703)", *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s. 758-759.

²⁴ Selim Hilmi Özkan, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransız İlişkileri", *SDÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2009, S. 19, s. 67-70.

²⁵ İsmail Soysal, "Türk-Fransız İlişkileri", *TDVİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 182.

²⁶ Muahedat Mecmuası, *TTK*, C. I, Ankara 2008, s. 14-35; İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, C. IV/ I, Ankara 1988, s. 295-296.

²⁷ Özgür Yılmaz, "Güney Karadeniz'de Yeni Fransız Politikası: Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu (1803-1809)", *Cahiers Balkaniques*, 42/2014, 2014, s. 2.

arada Osmanlı Devleti'nde Ruslar karşısında 1774 Küçük Kaynarca yenilgisi sonrası ortaya çıkan siyasî, askerî ve iktisadî otorite boşluğu, Doğu Akdeniz'e yönelerek iktisadî kayıplarını telafi etmek isteyen Fransa tarafından da değerlendirilmek istenmiştir. Balkanlar üzerinden Doğu Akdeniz'e inmeye çalışan Fransa, başarılı olamayınca yönünü Mısır'ı işgal ederek Doğu Akdeniz'de pozisyon almaya çevirmiştir. Doğu Akdeniz'de daha fazla iktisadî kazanımlar elde etme düşüncesinde olan Fransa, Mısır siyaseti sonucu Osmanlı Devleti'yle karşı karşıya gelmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin direnci, İngiltere'nin yoğun baskıları ve Rusya ile yapılan ittifak²⁸ ile ortaya konulan denge politikası²⁹ sonucu Fransa, Mısır'ı 1802 tarihinde Paris Antlaşması kapsamında boşaltmak zorunda kalmıştır³⁰.

Diğer taraftan Rusya'yı Küçük Kaynarca sonrası dizginlemeye çalışan Osmanlı Devleti, Ruslara 1783 ticaret anlaşması ile Doğu Akdeniz'de ticarî açıdan en ayrıcalıklı devlet hakkını vermiştir³¹. Doğu Akdeniz artık siyasî ve askerî açıdan Osmanlı hakimiyetinde iken iktisadî açıdan ise Osmanlı ile birlikte sıcak denizlere inen Rusya hakimiyeti altındadır. Bu gelişmeler Fransızların pek işine gelmemiştir. Osmanlı Devleti ile yakınlaşma girişimleri hızlanacaktır.

1802 tarihli Paris antlaşması kapsamında yer alan ticarî içerikli maddeler arasında imtiyazların yenileneceği, devlet-i sairenin sahip olduğu ayrıcalıkların Fransa devletine de tanınacağı, Karadeniz'e Fransız tüccar gemilerinin çıkabileceği, gümrük resminin taraflarca yenileninceye kadar eskisi üzerinden yani %3 üzerinden devamına karar verilmiştir³².

İngilizlerin Osmanlı Devleti üzerinde artan nüfuz ve etkisi, Fransa'yı Mısır'ı işgale yönlendirmiştir. Mısır üzerinden Doğu Akdeniz'i kontrol etme stratejisinde başarısız olan Fransa, Cezayir'i işgal etmiş ve Yunan bağımsızlığını desteklemiştir. Ancak Fransa Doğu Akdeniz ve Afrika politikaları için Rus ve İngiliz siyasetine karşı denge oluşturmaya yönelik yeniden Mehmet Ali Paşa'yı desteklemiştir³³. İzlediği politikalar ile iktisadî anlamda Doğu Akdeniz'den hızla uzaklaşan Fransa, İngiltere'nin 16 Ağustos 1838 tarihinde Osmanlı ile imzaladığı ticaret antlaşması üzerine³⁴ Osmanlı Devleti ile yakınlaşmaya başlayacaktır. İngiltere anlaşmasını esas alarak Osmanlı Devleti 25 Kasım 1838 tarihinde Fransa ile ticaret antlaşması imzalamıştır³⁵.

²⁸ Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul. 1947, s. 68-88.

²⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s. 36-37.

³⁰ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, İstanbul 2013, s. 90.

³¹ Murat Fidan, "Osmanlı-Rusya Ticari Rekabetinin İki Devlet Arasında Yapılan Antlaşmalara Yansıması", *JÜEF Tarih Dergisi*, Sayı 44, İstanbul 2006, s. 65-122.

³² Muahedat Mecmuası, *TTK, C. I*, Ankara 2008, s. 35-39.

³³ Yaşar Demir, "XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt 3 Sayı 5 Yaz 2013, s. 144.

³⁴ Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara 1992, s. 94.

³⁵ Muahedat Mecmuası, *TTK, C. I*, Ankara 2008, s. 39-44.

2- 1816 Tarihli Osmanlı Devleti Fransa Arasında İmzalan Gümrük Tarife Defteri

Osmanlı Devletine yabancı tüccarlar tarafından getirilen veya kendi devletlerine götürülen ürünler, şer'î ve örfî hukuka göre vergilendirilmiştir³⁶. Osmanlı Devleti, Selçuklu döneminde uygulanan % 2 ila % 5 oranı³⁷ yerine ithalat için % 2 ila % 9, ihracatta ise % 4 ila % 9 oranında uygulamıştır³⁸. Bu vergiler; ürünün ilk çıkış veya varış yeri olan limanlarda, şehir ve kasaba girişlerinde, geçitlerde çoğu kez düzensiz bir şekilde amediye, reftiye, mürüriye, bâc, ihtisâbiye, kalemiye, ruhsatiye, kantariye gibi çeşitli isimlerle bazı yerlerde yük ve denk, bazı yerlerde ise değer esası üzerinden alınmıştır³⁹. İstanbul'a gelen tüm malların gümrüğü ise geliş noktası olan İstanbul'da alınmıştır⁴⁰.

Avrupalı tüccarlar Osmanlı gümrüklerinde bürokratlar tarafından keyfi olarak fazla gümrük vergisi aldığı yönünde şikayetleri olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı, harici gümrüklerde devlet gelirinin azalması pahasına Ahidnamelerle gümrük vergisi oranı % 3'e düşürmüştür. Ardından da gümrüklerde birlikteliği ve uygulamalarda kolaylığı sağlamaya yönelik gümrük tarifeleri hazırlanmıştır⁴¹. Ancak şikayetlerin devamı üzerine (BOA. Rusya Ahkam Defteri, 84/2: 26/95, 36/126, 36/142, 36/143, 36/144) problem, ticaret yapılan devletler ile imzalan ve Osmanlı gümrüklerine gönderilen gümrük tarife defterleriyle çözmeye yoluna gitmiştir.

Fransa ile Osmanlı arasında 1816 tarihli ticaret antlaşması sonrası daha önce hazırlanan gümrük tarife defteri yenilenmiştir. Tarife defterinin hazırlanma gerekçesi olarak Osmanlı Devleti "*her nev'i emti'a ve eşya üzerine edası lazım gelen gümrük rüsümâtüçün ... ol vaktin rayicine göre tanzim olunmuş olan*" ve "*mu'âhede-i tecdid-i ta'rifeye tarafeyn tâlib*" olmasını göstermiştir. Diğer bir ifade ile tarifenin iki devletin istemesi sonrasında "*taraf-ı devlet-i 'aliyyeden ve Fransa sefâreti canibinden*" görevlilerce kurulan komisyon yeni tarife defterini hazırlamışlardır⁴².

³⁶ Osmanlı Devleti şer'î hukuk gereği Müslüman veya ecnebi tüccarların pazara getirdiği üründen % 10 oranındaki zekat-ı 'âşir uygulamasını % 5 gümrük resmi olarak uygulamıştır. Bu uygulama ile verginin örfî olduğu şeklinde yorumlanmıştır. (Vefik, 1330: 53-54; Tabakoğlu, 1997: 258)

³⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1997, s. 259-260.

³⁸ Şerafettin Turan, "Osmanlı İmparatorluğu İle İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defterleri", *TTK Belgeler Dergisi*, c. IV, S. 2-8, Ankara 1969, s. 80-81.

³⁹ Zafer Toprak, *Türkiye Tarihi*, c. 3, İstanbul 1997, s. 227.

⁴⁰ Abdüllatif Şener, "*Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları*", 150. Yılında Tanzimat, TTK, Ankara 1992, s. 259-275.

⁴¹ Başlangıçta ithal ürünler için yabancı tüccardan %3 amediye ve bu ürün iskeleden başka bir yere nakledilirse %2 artı gümrük resmi ki toplam %5 oranında alınmaktaydı. (Turan, 1969: 81); Mübahat Kütükoğlu gümrük resmi oranının % 3'e düşürülmesinin ilk defa İngilizlere verilen ahidname ile gerçekleştiğini, 1740 Fransız ahitnamesinden sonra ise bütün yabancı devlet tüccarlarının ayna hakka kavuştuğunu belirtmektedir. (Kütükoğlu, 1974: 335); Tanzimat öncesi %3 olarak uygulanan ithalat ve ihracat gümrüğü, Balta Limanı ile beraber ihraç mallarında %9, ithalatta %2 ki, birinci de satıcı, ikinci de alıcı Osmanlı teb'ası olduğu takdirde yine Osmanlı teb'ası tarafından ödeneceğinden yabancıların gümrük payı yine %3 olarak kalmıştır (Şener, 1990: 151).

⁴² BOA, A.DVN.MKL., 3/13, s. 11-12

1 Şubat 1816 tarihinde yenilenen bu tarife defteri, Osmanlı Devleti'nin himayeci gümrük anlayışına geçme çabasını yansıtmıştır⁴³. Zira tarife defterinde yer alan 460 adet Osmanlı mahsulü üründen 65 adedinin, Fransa Devleti mahsulü 85 adet ürünün 36 adedinin rayice bırakılmıştır. Böylelikle ürünlerin gümrük vergisine esas olacak kıymetinin hesaplanmasındaki ihtilaflar giderilmiştir. Ayrıca ürün fiyatında değişik etkilere bağlı oluşabilecek iniş ve çıkışlardan hazinenin zararı azaltılmaya çalışılmıştır. Bu iki sebepten dolayı ürünler rayice bırakılarak güncel değerleri üzerinden gümrük vergisi alınmıştır⁴⁴.

3- 1816 Tarihli Gümrük Tarife Defterinin Muhtevası

Tarife defteri “*Fransa devleti fehimesi*” ifadesi ile başlamaktadır. Bu defterin hazırlanma gerekçesi olarak “*mu’âhede-i tecdîd-i ta’rifeye tarafeyn tâlib bulunduğına binâ’en*” denilerek iki devletin gümrük tarife defterini yenilemek isteği belirtilmiştir. Daha sonra üç ayrı ürün listesi hazırlanmıştır.

Birinci listede Fransa tüccarının satın alacağı “*Memalik-i Mahrûsa-i Şâhâne Mahsûlâtı*” olarak ifadesi ile Osmanlı Devleti mahsulü olan ürünler, kıymetleri ve gümrük vergisi miktarları liste halinde verilmiştir. “*Memalik-i Mahrûsa-i Şâhâne Mahsûlâtı*” ifadesi ile geniş bir coğrafyada bulunan Osmanlı şehirlerindeki ürünlerinin ifade edildiği düşünülmektedir. Bu listede 383 adet ürün yer almıştır. Osmanlı Devleti mahsulü olan 61 adet ürün rayice bırakılmıştır.

İkinci listede “*Asitâne Mahsûlâtı*” olarak ifade edilen İstanbul mahsulü ürünler, kıymetleri ve gümrük vergisi miktarları liste halinde verilmiştir. “*Asitâne Mahsûlâtı*” ifadesi ile İstanbul’da üretilen veya İstanbul’a getirilerek burada satılan ürünlerin ifade edildiği düşünülmektedir. Asitâne Mahsûlâtı olan 77 ürün listede yer almıştır. Bu ürünlerden 4 adeti rayice bırakılmıştır.

Üçüncü listede ise “*Fransa devleti ve İsviçre cumhuri ve ona tabi’ yerlerin mahsûlâtı*” olarak ifade edilen Fransa ve İsviçre mahsulü ürünler, kıymetleri ve gümrük vergisi miktarları liste halinde verilmiştir. Bu listede 227 adet ürün listelenmiştir. Bu ürünlerin 97 adedi Fransa mahsulü, 38 adedi ürün İsviçre mahsulü olarak belirtilmiştir. 92 ürün için ise her hangi bir devletin ismi zikredilmeden yazılmıştır. Devlet ismi yazılmayan ürünlerin bu iki devlet dışındaki devletlere ait olması mümkün gözükmektedir. Bu ürünlerden 99 adedi rayice bırakılmıştır.

Tarife defterinde yukarıda ifade edilen üç başlık altında toplam 687 adet ürün liste halinde verilmiştir. Yine bu listelerde yer alan 164 adet ürün ise rayice bırakılmıştır.

Tarifede yer alan Fransa’ya ihraç edilen ürünler arasında Anadolu ve Rumeli’den çeşitli kalitelere boya hammaddesi olarak kullanılan cehre (Kırmızı renk veren dağ eriği), Ege bölgesi ve adalara ait çekirdekli ve çekirdeksiz üzüm, pamuk (penbe), pamuklu ve ipekl dokumalar (alaca, bağasi, balya, hariri, çorab), iplik (rişte),

⁴³ Emine Kiray, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yay., İstanbul 1995, s. 75-80.

⁴⁴ Rıfat Önsoy, *Türk - Alman İktisadi Münasebetleri (1871 - 1914)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, s. 36; Murat Fidan, “Osmanlı İmparatorluğu İle Almanya Devleti Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defteri (1862)”, *Cilt 10, Sayı 20 (2017): Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 20.Sayı, Ankara 2017, s. 270.

keten ipliği ve keten türevleri, tiktik, yün (yapağı) ve yünlü ürünler ve dokumalar (futa, peştamal, gömlek, don, meles, basma, yastık yüzü, sofrta, aba, bayağı şalvar, kirpası), keçe, halı, kilim, meşe palamudu (deri tabaklamada), kurutulmuş gıdalar, yağlı tohumlar, hububat, farklı türden hayvan derisi (tilki, vaşak, kurt, kunduz, tavşan, sığır, kedi) ve boya hammaddeleri (sahtiyan, meşe palamudu-deri tabaklamada-), bal mumu (şem‘-i asel), mazı (ilaç yapımında), ketre (sakız, kitre ve zamk yapımında), gül yağı, asfur, anason, kimyon, sinemaki, kök boya, koku (nafe), işlenmiş demir (üzengi-rikâb, başlık, dizgin, gem, tüfek namlusu, mih, bıçak, çakı, makas, tüfenk), işlenmiş bakır işleri, işlenmiş ağaç işleri (kaşık, tarak, varil tahtası), çakmak taşı, sabun, zeytin yağı, mahleb dikkat çekmektedir.

Fransa’dan ithal edilen ürünler arasında ise boya malzemeleri (bakkam, kırmızı, zencil), pamuklu, kadife, keten, harir ve yünlü dokumalar, biber, zift, sabun, şeker, işirto, rakı (arak), rom, şampanya, mum, bal mumu, pamuk, un (dakik) işlenmiş demir ürünleri (tüfenk, silah, çivi), tuğla, işlenmiş ağaç işleri (sandalye, tabure, kereste, mobilya), erkek kadın kundurası, petrol, mercan, hasır ürünleri, çatal-bıçak, boş şişe, tabak-kase, baharat çeşitleri, müzük ve duvar kağıtları yer almaktadır. (bkz. Ek 1)

Anlaşma gereği Fransa tüccarının kendi memleketine ait “*Fransa devlet-i fehimesi memâlik-i mahsûlât-ı arzıyye ve harsıyye ve sanâ‘iyyesinden*” olan hububat gibi topraktan elde edilecek ürünleri, yöresel ürünleri ve sanayi ürünlerini Osmanlı devletine getirebilecekleri; Osmanlı devletinin “*ğayr-ı ez memnû‘ât*” ilan etmediği yasaklanmamış “*memâlik-i mahrûsa-i şâhâne mahsûlât-ı arzıyye ve hırsıyye ve sanâ‘iyyesinden*” olan emtia ve eşyayı satınalarak ister kendi memleketlerine isterse de “*diyâr-ı âhara*” yani başka memleketlere yenilenen ticaret anlaşması gereğince % 8 gümrük vergisi ödeyerek götürebilecekleri ifade edilmiştir.

Tüccarların aldıkları ve sattıkları ürünler “*mu‘ahede-i cedide iktizasınca*” iskele kıymetinden olması “*meşrût bulunmuş olduğundan*” yani şarta bağlanmıştır. Osmanlı devletinde kullanılan yüzlük meciydiye altını yüz guruş olarak kabul edilerek ürün “*kıymetlerini iskele kıymetlerine indirmek*” ve ürünün kıymetinden “*yüzde onu tenzil olunduktan sonra*” ürünün “*sâfi kıymetleri üzerinden resm gümrükleri ta‘yin ve ta‘rif*” olması sağlanacak ve gümrük vergisi hesaplanarak alınmış olacaktır.

Osmanlı devleti gümrük tarife defterinde “*ihrâcat için*” % 8 sekiz olarak belirlediği gümrük vergisi oranının bu tarife defterinin “*yalnız birinci senesi*” için geçerli olduğuna; “*ikinci sene ibtidâsında*” yani ikinci sene başında % 8 oranından % 1 lik bir indirimle % 7’ye “*kezâlik*” bir sene sonra % 6’ya indirilerek “*sekizinci senede*” % 1’e “*ininceye değin her sene*” % 1’i “*tenzil idilerek*” yani indirilerek sekizinci sene ve ondan sonraki seneler % 1 oranı ile gümrük vergileri hesaplanarak “*gümrüklerde bu vechle icrâ kılınacaktır*” yani gümrük vergisi alınacaktır.

İhracat ürünlerinden olup tarifede ismi olmayan olsa bile “*behâsi ta‘yin olunmayarak râyice birağulmuş*” o vaktin fiyatı olan “*emti‘a ve eşya râyic ve kıymetine*” göre “*ihrâcatdan ise ... râyic vakt üzere*” kıymetinden % 10’u indirildikten “*tenzil olunduktan*” sonra geriye kalacak “*behâsından*” yukarıda belirlendiği gibi her sene % 1 indirimi ve sekizinci ve sonrasında ise % 1 oranında

gümrük vergisi alınacaktır. “*Fransa ve İsviçre memâliki mahsûlâtından*” yani Fransa ve İsviçre mahsulü olup Osmanlı devletine ithal edilen ürünlerden daima % 8 gümrük vergisi alınacaktır. İsmi tarife defterinde yazılmayan yazılsa bile kıymeti rayice bırakılan Fransa ve İsviçre “*emti‘a ve eşyasından*” ise “*kıymetinden yüzde on tenzil*” olunduktan sonra % 8 oranında gümrük vergisi alınacaktır.

Fransa ve İsviçre tüccarlarının ödemesi gereken gümrük vergisi miktarı, ürünün kuruş değeri üzerinden hesaplanmıştır. Ancak Osmanlı devleti Fransa ve İsviçre tüccarlarından ödemelerini mecdiye altını ile yapmalarını istemiştir. Buna göre tüccarlardan “*işbu idhâlat ve ihrâcatdan alınacak*” gümrük vergisi altın ve gümüş para olarak “*tahsil*” olunacaktır. Osmanlı devleti bu çerçevede Fransa ve İsviçre tüccarlarına bir takım kolaylıklar getirmiştir;

“*Yüzlük mecdiye altını*” ve onun kısmı olan “*altun ve gümüş*” para 100 kuruş; “*Beş aded gümüş mecdiye*” ise “*bir altun mecdiye bedelle*” yine 100 kuruş; Tüccar 1 altın mecdiye 100 kuruş olarak “*bir altun mecdiye bedelle yüz guruş hesabıyla*” mecdiye altını “*darb-hâne fiyatı*” esas alınarak gümrük vergisi “*peşinen*” alınması; Farnsız tüccar 1 altın mecdiye 100 kuruş olmak şartıyla “*borsada*” parasının “*en ziyâde yüksek*” fiyatı üzerinden gümrük vergisini ödeyebilmesi. Bu son durum yalnızca İstanbul gümrüklerinde geçerli olacak diğer gümrüklerde ise “*işbu kaimenin suret-i te‘diyesi me‘elesi şimdilik mevkuף*” yani sonraya bırakılacaktır. Gerekli görülür ise “*Bâb-ı ‘âlî ile devlet-i meşâr-ı ileyhâ*” sefirleri aralarında müzakere yaparak karara bağlayacaklardı.

Taşra gümrüklerinde Fransa ve İsviçre tüccarları yukarıda belirtilen şartlara göre gümrük vergisini ödeyecektir.

Bu tarifenin süresi “*bin ikiyüz otuziki sene-i hicriyyesinde vâki‘ Martın birinci ve bin sekizyüz onaltı sene-i miladiyesi alafranga Martın onüçüncü gününden*” kadar yani 13 Mart 1816 senesinden “*bin ikiyüz ellibeş senesinde vâki‘ olacak Martın birinci ve bin sekizyüz otuzdokuz senesi alafranga Martının onüçüncü gününe*” kadar yani 13 Mart 1839 tarihine kadar geçerli olacaktır. Bu sürenin sona ereceği sene gerek Osmanlı devleti gerekse Fransa, tarifeyi yenileme talabinde bulunmaz ise süresi “*yedi sene dahâ*” devam edecektir.

Tarifenin hazırlanması iki devlet adına kurulan komisyon tarafından hazırlanmıştır. Komisyonunda Fransa adına David Glavany, Osmanlı devleti adına ise İsmail Paşa başkanlık etmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren Fransa ile ilişkiler başlamıştır. Bu ilişkilerde Osmanlı Devleti'nin Avrupa üzerinde uygulamaya çalıştığı denge siyasetinin etkileri görülmüştür. Zaman zaman Avrupalı devletleri birlerine karşı kullanan Osmanlı, Fransa ile olan ilişkilerinde de bu siyasetine göre politikalar geliştirmiştir.

Avrupalı Devletler için ticaret özellikle de Doğu Akdeniz ticareti tarih boyunca her zaman çok önemli ve kıymetli olmuştur. XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar Fransa bu bölgede gerçekleşen ticaretin içinde olmak için yoğun gayret göstermiştir.

İngiliz hakimiyetinden kurtulduktan sonra onunla girdiği rekabet, özellikle de ticarî rekabet Dünya tarihini etkileyen gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti Avrupalı devletlere kendi kontrolünde olan bu bölgelerde ayrıcalıklı ticaret hakkı vererek, Avrupalı devletlerin oluşturabilecekleri tehditler bertaraf edilmeye çalışılmıştır.

Katolik Fransa'nın Hristiyan alemini kendi idaresinde birleştirme düşünceleri, onun Osmanlı Devleti ile olan siyasi ve iktisadî ilişkilerine de yansımıştır. Hristiyan dünyası için kutsal kabul edilen mekanların Osmanlı kontrolünde olması ve geri alınması isteği, iki devletin yaptığı siyasi ve ticarî anlaşmalarda kendini göstermiştir. 1816 ticaret antlaşmasında da bunu görmemiz mümkündür. Bu tarihte yenilenmesi için müzakereleri yapılan ve ardından imzalanan Gümrük Tarife Defteri alışlagelmişin ötesinde İsviçre devleti için de geçerli olacağı ifade edilmiştir.

Bu defterde Fransa mahsulü ürünler arasında çok miktarda pamuklu, ipeklî, keten ve yünlü dokumalarının olması dikkat çekicidir. Anlaşıldığına göre bu tarihlerde Fransa dokuma sektörünün bir hayli gelişmişliğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Afyoncu, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, C.V, İstanbul 2005.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997.

Beyazıt, Yasemin, “Yeniçağ'da Osmanlı Fransız İlişkileri”, *Türkoloji Ve Ttad*, S. 44, Mart-Nisan 2002, s. 65-83.

Bilici, Faruk, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Türk Fransız İlişkileri, Gizli Harpten Objektif İttifaka”, *Türkler*, C. I, Ankara 2001, s. 480-492.

BOA, *A.Dvn.Mkl*, Dosya No: 3, Gömlek No: 13, s. 1-20.

BOA. *Rusya Ahkam Defteri*, 84/2, S. 26/95, 36/126, 36/142, 36/143, 36/144.

Bozkurt, Gülnihal, *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara 1989.

Çiçek, Kemal, “II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş (1683-1703)”, *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s. 758-759.

Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. I, III, İstanbul 1971.

Demir, Yaşar, “XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt 3 Sayı 5 Yaz 2013, s. 130-146.

Doğan, Cahit, “Kapitülasyonların Siyasi ve İktisadi Sebepleri”, *Türk Dünyası*, İstanbul 1980, s.127-166.

Emecen, Feridun M., 16. Asır Sonlarında Batı Akdeniz'de Siyaset Sahnesi: Osmanlılar-Fransızlar-İspanyollar”, *Kanuni'den Günümüze Türk Fransız Münasebetleri Uluslararası Kolokyum*, İstanbul 2012.

Fidan, Murat, “Osmanlı-Rusya Ticari Rekabetinin İki Devlet Arasında Yapılan Antlaşmalara Yansıması”, *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı 44, İstanbul 2006, s. 65-122.

Fidan, Murat, "Osmanlı İmparatorluğu İle Almanya Devleti Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defteri (1862)", Cilt 10, Sayı 20 (2017): *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 20.Sayı, Ankara 2017, s. 265-298.

Finkel, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, İstanbul 2007.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000.

İnan, Kenan, "II. Bayezid Dönemi", *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s.383-392.

İnbaşı, Mehmet, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskan Siyaseti", *Türkler*, C. IX, Ankara 2002, s. 154-164.

Kılıç, Davut, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri", *FÜİFD*, S. 5, Elazığ 2000, s. 135-147.

Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yay., İstanbul 1995.

Kocabaş, Süleyman, *Paris'in Doğu Yolunda Yaptıkları Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990.

Koçu, Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920*, İstanbul 1934.

Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981.

Kütükoğlu, Mübahat, "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 4-5'den ayrı basım, İstanbul 1974, s. 335-393.

Kütükoğlu, Mübahat, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara 1992, s. 94.

Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)*, Cilt:2, İstanbul 1976.

Muahadat Mecmuası, *TTK*, C. I, Ankara 2008.

Önsoy, Rıfat, *Türk - Alman İktisadi Münasebetleri (1871 - 1914)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.

Özkan, Selim Hilmi, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransız İlişkileri", *SDÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2009, S. 19, s. 61-72.

Reşad, Ali, *Kapitülasyonlar (Tarihi-Menşei-Asılları)*, İstanbul 1330.

Sander, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara 1993.

Soysal, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara 1964.

Soysal, İsmail, "Türk-Fransız İlişkileri", *TDVİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 181-184.

Süslü, Azmi, “Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri”, *Bellekten*, XLVII/185, Ankara 1983, s.259-279.

Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yay., İstanbul 1990.

Şener, Abdüllatif, “*Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları*”, *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara 1992, s. 259-275.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1997.

Toprak, Zafer, *Türkiye Tarihi*, c. 3, İstanbul 1997.

Tukin, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947.

Turan, Şerafettin, “Osmanlı İmparatorluğu İle İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defterleri”, *TTK Belgeler Dergisi*, c. IV, S. 2-8, Ankara 1969, s. 79-167.

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, İstanbul 2013.

Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Tarihi*, C. II, IV/ I Ankara 1988.

Vefik, Abdurahman, *Tekalif Kavaidi*, c. I, İstanbul 1330.

Yılmaz, Özgür, “Güney Karadeniz’de Yeni Fransız Politikası: Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu (1803-1809)”, *Cahiers Balkaniques*, 42/2014, 2014, s. 1-41.

Zinkeisen, Johan Wilhem, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1299-1453)*, C. I, (Ed. Erhan Afyoncu), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

EK 1 - Osmanlı Devleti ile Fransa Devleti Arasında İmzalanan 1816 Gümrük Tarife Defteri⁸⁵²

Menâlik-i Mahrûsa-i Şahâne Mahsûlâtı									
Aynı Seretan	Alacern	Mücevherat maa inci ve koyun saati	Sarı Sabur						
Kıyye 1	Gümrük 5	Kıyye 1	Gümrük 2	Beher 100	Gümrük 2	Kıyye 1	Gümrük 6		
İstanbul'un Evra' -i Bütün ve Altınoluk		Rüşte-i Ankara		Post-i Keçi-i Ankara			Ankara Şalısı ve Sof		
Donluk Zira	Gümrük 220	Kıyye 1	Gümrük 21	Beher 1	Gümrük 27	Top 1	Gümrük 200		
5	Anason	Fransa'nın Retmuz, İncune, Gübre ve Revgan-ı Zeyt					Portakal ve Turuç		
Kantar 1	Gümrük 40	Şişe 1	Gümrük 2	Kantar 1	Gümrük 25	Beher 1000	Gümrük 25		
Zamk-i Arabi		Arak-ı Tokat		Basma-ı Sükket-i İstanbul			Asfir		
Kıyye 1	Gümrük 6	Beher 1	Gümrük 3	Top 10	Gümrük 30	Kantar 1	Gümrük 130		
Flortin-i Atlas		Venedik Atlası		Telli Atlas u Sakız		Sade Atlas ve Hatay-ı Sakız			
Zira 1	Gümrük 11	Zira 1	Gümrük 9	Kıyye 1	Gümrük 300	Kıyye 1	Gümrük 150		
Ağ-yı Boya		Mor ve Sarı Bakızan		Kırmızı Bakızan		Revgan-ı Peselenk			
Kantar 1	Gümrük 30	Kantar 1	Gümrük 50	Kantar 1	Gümrük 120	Kıyye 1	Gümrük 54		
Mahi-i Celbin		Sade Kadife ve Kenha-ı Efrenci		Telli Kadife ve Kenha		Kırpaş-ı Patiska-ı Sağır			
Çift 1	Gümrük 3	Zira 1	Gümrük 15	Zira 1	Gümrük 30	Top 1	Gümrük 90		
Pekmez		Kunduz Hâyâşk		Post-i Kunduz		Büre			
Kantar 1	Gümrük 15	Kıyye 1	Gümrük 108	Beher 1	Gümrük 9	Kıyye 1	Gümrük 4,5		
Rusya'nın Muşambalık Kırpaş-ı Kebri		Rusya'nın Muşambalık Sağır Kırpaş-ı		Ustura		Behaz, Elvan ve Bogası Donluk			
Top 1	Gümrük 45	Top 1	Gümrük 33	Deste 1	Gümrük 3	Zira 7	Gümrük 7		
Şimşir		Toplu İğne		Kağıd-ı Hat		Penbe-i Ham			
Kantar 1	Gümrük 9	Beher 1000	Gümrük 3	Üzme 1	Gümrük 18	Kantar 1	Gümrük 100		
Rüşte-i Penbe		Rüşte-i Penbe-i Hindi, Mora ve Janta		Kırmızı ve Elvan Rüşte-i Penbe		Yalancı İnci			
Kıyye 1	Gümrük 9	Kıyye 1	Gümrük 50	Kıyye 1	Gümrük 9	Deste 1	Gümrük 54		
Rüşte-i Penbe-i Sakız ve İzmir		Kırpaş-ı Penbe		Astar		Yamçı-i Çetez			
Kıyye 1	Gümrük 9	Top 1 Zira 20	Gümrük 9	Top 1 Zira 20	Gümrük 9	Beher 1	Gümrük 30		
Bürüncük-i Astane		Bürüncük-i Celre		Teli Bakad		Ham Sıncap			

852 A.DVN.MKL. Dosya No: 3, Gömlek No: 13, s. 1-20

Ürün Cinsi			Fransa Devleti mahsulâtı			Ürün Cinsi			Ürün Cinsi		
Kıymeti	Güm. Miktarı	Kıymeti	Ürün Cinsi	Kıymeti	Güm. Miktarı	Kıymeti	Ürün Cinsi	Kıymeti	Güm. Miktarı	Kıymeti	Ürün Cinsi
Francia mahsulü olarak sedan ve lövy ve elka ve sair misülülü 'iâ çuka		Çuka-i Francia elika ve peska ve İngiliz ve saye ve çifte bank taklidleri	Güm. Miktarı	Francia mahsulü olarak çuka-i maahad ve sair ve taklidi	Güm. Miktarı	Francia mahsulü olarak ikinci lumeriyen çukası					
Rayıcından		Zığ. 1 G 32 P 40	G 2 P 59	Zığ. 1 G 17 P 75	G 1 P 42	Rayıcından					
Eni bir endaze iki rub'dan bir endaze altı rub'a kadar Francia ve İsviçrenin dökmeye çökeltilmiş ve çökeltilmiş ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ esvablık dülbind		Eni bir endaze iki rub'dan bir endaze üç rub'a kadar Francia ve İsviçrenin bir ve iki renkden her kaç renk ziyade olur ise olsun renk beyaz ve elvan has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ esvablık çit		Eni bir endaze iki rub'dan bir endaze üç rub'a kadar Francia ve İsviçrenin bir ve iki renkden her kaç renk ziyade olur ise olsun renk beyaz ve elvan has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ esvablık çit		Eni yedi rub'dan bir endazeye kadar Francia ve İsviçrenin esvablık ve döymelik has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ çit					
Top 1 evne 6-8 G 27 P 0	G 2 P 16	Evne 1 G 2 P 85	G 0 P 22	Evne 1 G 3 P 35	G 0 P 26	Rayıcından					
Bevaz kebe-i Francia		Ağaç marka ta'bir olumur fes		Püsküllü ve püskülsüz her nev' ve ölçüde kebir elimoz fes		Mecidiye ve hars ta'bir olumur sakız ve orta sakız fes					
Rayıcından		Deste 1 Ad 12 G 24 P 10	G 1 P 92	Deste 1 Ad 12 G 200 P 0	G 16 P 0	Deste 1 Ad 12 G 86 P 65					
Francia mahsulü çökeltilmiş ve çökeltilmiş ve sair için bir l-cümle a'ia ve evsat ve ednâ enli ve ensiz çuka-i hazmir		Eni bir endaze iki rub'dan bir endaze üç rub'a kadar Francia ve İsviçrenin has ve kalb evsat ve ednâ döymelik çit		Eni bir endaze iki rub'dan bir endaze üç rub'a kadar Francia ve İsviçrenin Edirne ali ta'bir olunan has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ al çit		Francia ve İsviçrenin taraklı ve çiçekli ve çökeltilmiş ve sair has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ şitan bezi					
Rayıcından		Evne 1 G 3 P 35	G 0 P 26	Evne 1 G 4 P 10	G 0 P 32	Eni beş rub'dan bir endaze kadar Francia ve İsviçrenin has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ al çit					
Francia mahsulü çuka-i zefir kurmeli kurmesiz vedra dokuz ve kapuzi ve sultan ve maahad ve saksoyru taklidi		Francia ve İsviçrenin dülbind basma esvablık has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ enli ve ensiz		Eni bir endaze iki rub'dan bir endaze üç rub'a kadar Francia ve İsviçrenin döymelik has ve kalb a'ia çit		Francia ve İsviçrenin has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ al çit					
Rayıcından		Zığ. 1 G 24 P 65	G 1 P 97	Evne 1 G 5 P 75	G 0 P 46	Eni yedi rub'dan bir endazeye kadar Francia ve İsviçrenin has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ şitan bezi					
Francia ve İsviçrenin enli ve ensiz kasrı ve kasrı çit bezi ve hassa Behar deinde on kuyye tarh ihraç oluna		Eni bir endaze bir rub'dan bir endaze üç rub'a kadar Francia ve İsviçrenin a'ia ve evsat ve ednâ penbeden sohk bez		Eni bir endaze bir rub'dan bir endaze altı rub'a kadar Francia ve İsviçrenin sentaranceli ve sair has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ şitan bezi		Francia ve İsviçrenin 4 endazeye kadar 14 kartodan 24 kartoya kadar yümektir Francia ve İsviçre a'ia ve evsat ve ednâ kameri					
Rayıcından		Zığ. 1 G 16 P 85	G 1 P 34	Rayıcından		Francia ve İsviçrenin has ve kalb a'ia ve evsat ve ednâ al çit					
Eni 1 endazeden 1 endaze 6 rub'a kadar Francia ve İsviçrenin sağır kalemler veneni		Eni 1 endaze 6,5 rub'dan 2 endazeye kadar Francia ve İsviçrenin a'ia ve evsat ve kebir kalemler veneni		Francia ve İsviçrenin köşeleri işlemeli a'ia ve evsat ve ednâ sağır ve kebir Tire kenarlı dülbind kameri mendil		Eni 24 den 26 inceye kadar ya'ni 6 rub'dan 1 endazeye kadar basma pamuk kadife					
Aded 1 G 2 P 20	G 0 P 17	Rayıcından		Rayıcından		Barde 1 G 5 P 40					

Franca ve İsviçrenin tulu 8 emelik olan santarenceli ve dalı, has ve kalb a'la ve evsat ve ednâ bünyûç dölembed Eni 1,5 endazeden 1 endaze 6 rub'a kadar ya'ni 9 dan 10 kartoya kadar	Eni 6,5 rub'dan 7 rub'a kadar endeza hesabıdır Franca ve İsviçrenin çifti ve tarklı ve dalı, ve çiçekli ve santaranceli ve sair has ve kalb a'la ve evsat ve ednâ dime koton	Eni beş rub'dan altı rub'a kadar endeza hesabıdır Franca ve İsviçrenin çibikhi ve dalı ve sair has ve kalb a'la ve evsat ve ednâ çiçekli ve taraklı dime koton	10 kartodan 12 kartoya kadar yani 1 endaze 6 rub'dan 2 endazeye kadar eni olan Franca ve İsviçrenin beher topı 16 emelik a'la ve evsat ve ednâ kameri
Rayıcından	Barde 1 G 1 P 80	Barde 1 G 1 P 5	Rayıcından
Eni 5 rub'dan 7 rub'a kadar Franca ve İsviçrenin penbeden santaranceli elvan has ve kalb a'la ve evsat ve ednâ mendil	Eni 1 endazeden 1 endaze 1 rub'a kadar Franca ve İsviçrenin penbeden elvan santaranceli has ve kalb a'la ve evsat ve ednâ mendil	Franca ve İsviçrenin penbeden işlemeli beyaz ve elvan kalbdanlı ve telifi enli ve ensiz bi'l-cümle dülbend ve yün işlemeli dülbend	Franca ve İsviçrenin penbeden lacor ve mendil sağır a'la ve evsat Eni 22 endezen 30 inceye kadar ya'ni 7 rub'dan 1 endaze 2,5 rub'a kadar
Rayıcından	Rayıcından	Rayıcından	Deste 1 Ad 12 G 16 P 20
Eni 29 inceden 32 inceye kadar 1 endaze 1 rub'dan 1 endaze 2,5 rub'a kadar Franca ve İsviçrenin kenarlı kameri mendil	Eni 32 den 43 inceye kadar 1 endaze 2,5 rub'dan 1,5 endazeye kadar ta'ncib ta'bir olunur savaşbur dülbend. Top 1 Barde 20	Eni 1 endazeden 2 rub'dan 1 endaze 5 rub'a kadar Franca ve İsviçrenin santaranceli penbeden has ve kalb a'la ve evsat ve ednâ mendil	G 1 P 29
Deste 1 Ad 12 G 18 P 0	G 22 P 80	Rayıcından	G 1 P 26
Eni 1 endaze 1,5 rub'dan 2 endazeye kadar 48 den 50 inceye ta'ncib ta'bir olunur savaşbur dülbend	Eni 2 endazeden 2 endaze 1 rub'a kadar ya'ni 12 karto Franca ve İsviçrenin penbeden basma nevezuhur has ve kalb a'la ve evsat ve ednâ saçaklı ve saçaksız baze boğça	Eni 1,5 endazeden 1 endaze 6 rub'a kadar ya'ni 9 ve 10 karto Franca ve İsviçrenin penbeden basma nevezuhur has ve kalb a'la ve evsat ve ednâ saçaklı ve saçaksız baze boğça	Eni 6 rub'dan 1 endazeye kadar Franca ve İsviçre mahsulü olarak düz canfes ve atlas ve levantiye ve serçi
Top 1 Barde 20 G 28 P 50	Rayıcından	Rayıcından	zira' 1 G 15 P 80
Eni 6 rub'dan 1 endazeye kadar Franca ve İsviçrenin ak koraza ta'bir olunur çiçekli canfes	Eni 2 endazeden 2 endaze 2 rub'a kadar Franca ve İsviçrenin penbeden al basma boğça	Eni 1,5 endazeden 1 endaze 6 rub'a kadar Franca ve İsviçrenin penbeden al basma mendil	Eni 6 rub'dan 1 endaze 3 rub'a basma mendil
Ersön 1 G 11 P 85	Rayıcından	Rayıcından	Rayıcından
Eni 34 inceden 43 inceye kadar Franca ve İsviçrenin kameri	Eni 24 inceden 44 inceye kadar elvan baze. Top 1 Barde 24-28	Eni 40 dan 48 inceye kadar beyaz baze. Top 1 Barde 24	Eni 30 dan 42 inceye kadar dülbend çapalı Top 1 Barde 24
Top 1 Barde 12 G 27 P 0	G 46 P 80	G 41 P 90	G 26 P 40
Eni 32 den 44 inceye kadar 5 ve 6 numra sol ta'bir olunur dülbend	Eni 31 ince 1 endaze 2 rub' dimek Tacib ta'bir olunur sırahi dülbend	G 3 P 74	G 2 P 11
		G 3 P 35	Eni 2,5 endaze Franca ve İsviçrenin penbeden al basma boğça

Top 1 Barde 20 G 42 P 0	Top 1 Barde 17 G 15 P 0	G 1 P 20	Top 1 Barde 26 G 15 P 95	G 2 P 15	Rayıcından
Harirden boyunbağı ve espalta ve kurder	Eni 40 dan 42 inceye kadar Penbeden çiçekli tül		Eni 43 ve 44 inceye kadar Sakankor ta bir olunur dülbend		Üç belü ta bir olunan ve Franca mahsuli a'li harir kadife
Rayıcından	Top 1 Barde 1 G 7 P 60	G 0 P 60	Top 1 Barde 10 G 24 P 0	G 1 P 92	zığa' 1 G 47 P 35 G 3 P 78
Perdelik banbuf dülbend	Bi'l-cümle penbeden ma'mul dok		Esavablık pike		Bi'l-cümle harir kurdaliye
Rayıcından	Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından
Harir şabka-i Franca	Harir enli ve ensiz bürmeçik		Harir kaçfete		Harir gorab
Deste 1 ad 12 G 592 P 0	Nime 2 top 1 G 63 P 20	G 5 P 5	Rayıcından		Rayıcından
Eni 1,5 dan 2 endazeye kadar Franca ve İsviçrenin sade caufes ve atlas ve levantıye ve serci	Eni 24 dan 26 inceye kadar ya'ni 6 rub'dan 1 endazeye kadar pamuk kadife		Franca mahsuli 1,5 ve 2 belü ta bir olunur sade harir ve penbe ile pıkkılıp, kadife		Franca mahsuli 1,5 ve 2 belü ta bir olunur bi'l-cümle harirden dış dokunması
zığa' 1 G 21 P 30	Barde 1 G 3 P 95	G 0 P 31	zığa' 1 G 26 P 5	G 2 P 8	Rayıcından
Franca mahsuli sade harir gaz	Franca mahsuli dokuma çiçekli harir gaz		Harirden enli ve ensiz çiçekli gaz		Harirden enli ve ensiz tül
Rayıcından	Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından
Tül ve bürmeçik ve gaz telli ve kalbedanlı ve hariri has kalb boğya	Franca mahsuli harirden tül miendil ve boğya ve gaz ve bürmeçik çiçekli ve telli ve sade has kalb simli		Bi'l-cümle beyaz ve elvan ebru ve ince ve kaba ve sair kakkırtıya müzika kağıtları		Bi'l-cümle a'la ve edna ve yaldızlı ve kadifeli ve sade vesair duvar kakkırtıya
Rayıcından	Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından
Franca mahsuli telli müle	Franca mahsuli atlas		Bi'l-cümle ketan bezi		Franca mahsuli bi'l-cümle ketan dik
Rayıcından	Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından
Franca mahsuli telli kemha ve eskaki ve ustufe	Kalebdan sayak ve şerit çiçekli ve kadifeli şerit		Ednası olub ufak ve yuvarak beyaz şişeler içinde bulunan levande		Anberıye ve şurub ve hasame şişe ve bokal ile gelen
Rayıcından	Rayıcından		Şişe 100 G 127 P 90	G 0 P 64	Rayıcından
Hamir Franca beyaz ve sıyab	Atrak Franca		Franca mahsuli hamir bordo		Yuvarak ufak bokal içinde levande
Keyl 1 G 3 P 15	G 0 P 25	G 0 P 38	Bokal 1 G 8 P 0	G 10 P 23	Rayıcından
Tızb ayu	Keyl 1 G 4 P 75	G 0 P 38	Revgan-ı zac Franca		Hamir şampanya ve taklidi
Rayıcından	kaygı 1 G 5 P 55	G 0 P 44	kaygı 1 G 3 P 30	G 0 P 28	Bokal 1 G 13 P 40 G 1 P 7
Sırke-i frengi	Sırke-i frengi beyaz şişe ile gelen		Franca mahsuli arpa suyu		Kolıya suyu
kakkırtı 1 G 93 P 10	Rayıcından		Deste 1 Ad 12 G 31 P 5	G 2 P 48	Kuru 1 şişe 6 G 33 P 0 G 2 P 64
Tabak ve kakkırtı bi'l-cümle	Bilur evanı		Saat camı Franca mahsuli		Hasırlı şişe mancana tehi
Rayıcından	Rayıcından		Rayıcından		Aded 1 G 15 P 70 G 1 P 25

Francanın cam 20 likden 200 e kadar Ayaklardan noksan ve ziyadesi zühur ider ise günrügü ona göre alına	Pürç ve fasulye ve dakik ve pekşimed ve mercimek ve burun emsali Avrupa mahsulü olan erzak	Francanın tehi bokal beheri 1000 dirhemlik	Francanın tehi bokal beheri 4 kıyyelik ve enfiye için
Sandık 1 G 118 P 40	Rayıcından	Aded 100 G 187 P 80	Aded 100 G 375 P 60
Francanın tehi bokal beheri 200 dirhemden 400 dirhemliğe kadar	Bi'l-cimile penâir	Petat ta bir olur yer elması	Kurt balık baklavı estunfiş
Aded 1 G 93 P 90	Rayıcından	Kantar 1 G 47 P 0	Rayıcından
Sardalya balığı 3 kıyyeden 4 kıyyeye kadar varilce ile	Francanın encube ve kebre ve zeytun ve reşgan-ı zeyt vesair bu misullü	Badem içi	Kurşun külçe
Rayıcından	Rayıcından	Kıyye 1 G 10 P 20	Kantar 1 G 129 P 15
Kurşun saçma	Kurşun tahta ve kernek	Kazıb varak	Francanın sim evâni
Kantar 1 G 148 P 70	Kantar 1 G 160 P 45	Rayıcından	Rayıcından
Nühas tahta ve mismar ve tepşilik ile tavallık vesair için nühas	Sim pul ve tartul ve tel elvan ve beyaz	2 ve 3 yaldızlı sarı ve beyaz ve elvan 'lâ ve ersat yalancı pul ve tartul ve tel	Kahve-i Yememi Misrîdan gelenen başka firengistan tarafından gelen
Kıyye 1 G 18 P 80	Miskal 1 G 6 P 60	Kıyye 1 G 211 P 30	Kıyye 100 G 948 P 35
Adi yalancı pul ve tartul ve tel	Kabara	Tüteb	Kahve-i firengi
Kıyye 1 G 62 P 60	Rayıcından	Kıyye 1 G 3 P 75	Kıyye 100 G 766 P 0
Şeker kelle	Şeker ğabar birime ve dökme ve esmer	Şeker hamve siyah ve sarı müskaaved ta 'bir olur	Bakam al ve portakal fernambuk ta 'bir olur
Kantar 1 G 260 P 50	Kıyye 1 G 209 P 25	Kantar 1 G 165 P 80	Kantar 1 G 421 P 90
Behar cedid	Darçun bayağı	Darçun silâni	Karanfil
Kıyye 1 G 5 P 65	Kıyye 1 G 12 P 45	Kıyye 1 G 15 P 50	Kıyye 1 G 5 P 95
Zencir beyaz ve siyah	Ceviz Hindistandan	Çenkar külçe	Kalem çengar
Kantar 1 G 154 P 0	Kıyye 1 G 45 P 10	Kıyye 1 G 27 P 65	Kıyye 1 G 35 P 50
Sandal ağacı	Fes boyası	Bakam kappaço, müit dimekten	Bakam santamarka
Rayıcından	Rayıcından	Kantar 1 G 34 P 80	Kantar 1 G 130 P 45
Büber	Kırmız	Tenkar	Kabuk
Kıyye 1 G 5 P 65	Kıyye 1 G 59 P 45	Rayıcından	Kıyye 1 G 26 P 85
Çevir hundi sandık ile gelen bankal ta 'bir olur	Çevir hundi sandık ile gelen madras ta 'bir olur	Kal olunmuş gübercile	Kal olunmuş gübercile
Kıyye 1 G 109 P 15	Kıyye 1 G 49 P 40	Kantar 1 G 268 P 45	Rayıcından
Göz taşı	Tartuk hamr	Papas otu	İpe bakvane

Kıyye 1 G 6 P 30	G 0 P 30	Kantar 1 G 300 P 0	G 24 P 0	Rayıcından	Kıyye 1 G 26 P 85	G 2 P 14
Temir bozan		Karınlar tar		Çelape-i Franca	Zac Kıbrıs	
Kantar 1 G 252 P 65	G 20 P 21	Kıyye 1 G 16 P 60	G 1 P 32	Kıyye 1 G 43 P 40	Kantar 1 G 41 P 85	G 3 P 34
Kula ta 'bir olunur nişasta		Aslanbed		Abanos ağacı	Ma'un ağacı	
Kıyye 1 G 4 P 35	G 0 P 34	Kıyye 1 G 29 P 25	G 2 P 34	Kantar 1 G 100 P 90	Kantar 1 G 126 P 75	G 10 P 14
Leğö Sauto ta 'bir olunur Peygamber ağacı		Bi'l-cümle vidal sabıhyan hana derisinden beyaz ve sıyah		Francann hana derisinden revganlı sabıhyan	Envâ' zemne ve çocuk kundurası	
Kantar 1 G 52 P 75	G 4 P 22	Deste 1 Ad 12 G 521 P 50	G 41 P 72	Deste 1 Ad 12 G 441 P 60	Rayıcından	
Francann çizme		Francann karvsele		Francann kundura-i erikak	Francann çizme koncı	
Rayıcından		Kıyye 1 G 21 P 0	G 41 P 72	Rayıcından	Çift 1 G 25 P 25	G 2 P 2
Francann elvan sabıhyan		Çiçekli sabıhyan		Avanbot ta 'bir olunur çizme öni	Francann tıyılı gön	
Deste 1 Ad 12 G 138 P 80	G 35 P 32	Deste 1 Ad 12 G 159 P 80	G 12 P 78	Çift 1 G 13 P 50	Rayıcından	
Francann toplı iğne		Envâ' hırdavaye efrenci ve oyuncak		Boynuz tarak	Fildişi tarak	
Kağıt 1 ad 1000 G 6 P 0	G 0 P 48	Rayıcından		Deste 5 ad 60 G 38 P 20	Kıyye 1 G 344 P 90	G 27 P 39
Francann envâ' kopça ve dliğme		Francann kundura kopçası		Bokal mantarı	Francann kıyuncu fırçası sarı telden	
Rayıcından		Deste 1 ad 12 G 12 P 60	G 1 P 0	Aded 1000 kıyye 2,5 G 56 P 35	Kantar 1 paket 10 ad 30 G 50 P 30	G 4 P 4
Francann kağıt lob		Çatal ve bıçak bağağ		Çatal ve bıçak a'lâ ve ednâ	Francann temir maden kulaklı gözlek	
Deste 1 takım 12 G 16 P 85	G 1 P 34	Deste 1 ad 24 G 20 P 10	G 1 P 60	Rayıcından	Rayıcından	
Francann ednâ gözlek kulaksız		Mimeli tolu iğne		Yapağı marıyonoz	Kayna sa' atı ve asma sa' at vesaire	
Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından	Rayıcından	
Harir ve penbeden ve meşmû' alı sağır ve kebir bi'l-cümle şemsiye		Sandalye ve konsol ve turebe ve ayna ve konsolla sa' at çiçek vesair a'lâ ve evrsat ve ednâ zubirunda		Francann elhavale estenik ta 'bir olunur süzülmiş şem' -i revgan	Harir ve tire ve bağağ ve penbe saçak	
Rayıcından		Rayıcından		Kıyye 1 G 16 P 0	Rayıcından	
Francann kokulu sabun		Francann mehremus		Francann şem' -i asel ma'mul	Francann 'âdi kokusuz sabun	
Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından	Rayıcından	
Francann saç kılı		Francann çukolata		Mantar tahta	Mancana içün mantar tapa	
Rayıcından		Kıyye 1 G 25 P 25	G 2 P 2	Kantar 1 G 92 P 50	Ad 1000 G 117 P 80	G 9 P 42
Revgan-i pesenk		Francann bi'l-cümle esvâb baş fırçası		Cam gebi saf mine	Bulanık mine	

Kıyye 1 G 36 P 20	G 2 P 89	Deste 1 ad 12 G 75 P 75	G 6 P 6	Rayıcından	Rayıcından	Rayıcından	
Mismar karkıçe 1 den 11 numraya		Mismar karkıçe 12 den 60 numraya		Barber bilgi taşı		Francanın hasırdan a'la şapka	
Kıyye 1 G 5 P 10	G 0 P 40	Kıyye 1 G 2 P 55	G 0 P 20	Rayıcından	Rayıcından	Rayıcından	
Hasırdan evsat şapka		Francanın hasırdan çuçok şapkası		Hasırdan kaba marnel şapkası		Francanın tuğla ve kıremit	
Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından	
Tesbihlik a'la dizi mercan		Evsat dizi mercan		Ecnâ mercan		Mercan ham	
Kıyye 1 G 1380 P 0	G 110 P 40	Kıyye 1 G 480 P 0	G 38 P 40	Kıyye 1 G 480 P 0	G 38 P 40	Kıyye 1 G 781 P 20	G 62 P 49
Francanın bi'l-cümle penbe ve keten ve tîre ve yün kalfıça ve çorablari		Beyaz ve elvan penbeden üsküfe		Bi'l-cümle eldiven		Tepsilik sarı teneke	
Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından	
İspirto		Sır tufengi ve peştü ve zifet islahası		Enva' dakik Franca			
Rayıcından		Rayıcından		Rayıcından			

YETO'DAN GÜNÜMÜZE İZMİR'DE İKTİSAT ÖĞRETİMİ (1944-2019)

Economics Teaching In Izmir From YETO To Today (1944-2019)

NASUH OĞUZHAN ALTAY*

Özet

Hukuk, felsefe, teoloji ve tarih öğretimi içinde dikkate alınan iktisat öğretimi, 1754 yılında “Politik İktisat” adı ile ayrı bir ders olarak ilk kez İngiltere’de okutulmaya başlanmıştır. Ülkemizde iktisat öğretiminin kökeni, 1859 yılında Mekteb-İ Mülkiye-i Şahane’de verilen “Ekonomi Politik” dersine uzanır. İktisat yüksek öğretime yönelik 1924 ve 1936’da gerçekleştirilen kurumsal düzenlemeler ve 1944 yılında açılan Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu ile kurumsal yapılanma, İstanbul ve Ankara’dan sonra İzmir’e yayılmıştır. Bu çalışma, 1944-2019 döneminde İzmir’deki iktisat öğretiminin kurumsal gelişimini ortaya koymak ve buradan çıkarılacak dersler ile özelde İzmir, genelde de ülkemiz için, gerek içerik ve programlara, gerekse kurumsal yapıya ilişkin tespitler ve öneriler sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: YETO, iktisat, İzmir.

Abstract

Economics education, which was considered within the education of law, philosophy, theology and history, was first introduced in England in the year of 1754, as a separate course with the name of “Political Economics”. The roots of economics education in our country dates back to “Ekonomi Politik” course, that was given in the year of 1859 in Mekteb-i Mülkiye-i Şahane. Institutional structuring extended to İzmir after İstanbul and Ankara, through the institutional arrangements oriented towards economics higher education in 1924 and 1936 and also with the establishment of Higher School of Economics and Business (YETO) in 1944. This study aims to reveal the institutional development of economics education in İzmir during the period of 1944-2019 and by means of the lessons thereof, to present findings and suggestions regarding both the contents and programs and also the institutional structure, particularly for İzmir and generally for our country.

Key Words: YETO, economics, İzmir.

Çalışmanın Amacı: İktisat öğretiminin dünyada başlangıcından günümüze, ülkemizdeki kurumsal dönüşümlerden hareketle İzmir için kısa bir tarihsel yolculuk denemesi tebliğin amacıdır.

İçerik:

* Giriş

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü Sağlık Kampüsü Bornova-İZMİR.
oguzhan.altay@ege.edu.tr

- * Dünya: Avrupa ve ABD
- * Osmanlı İmparatorluğu (1859-1883)
- * Türkiye –İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi (YİTM), 1924
- * İstanbul Üniversitesi (İÜ) İktisat Fakültesi, 1936
- * Ankara’da Siyasal Bilgiler Okulu, 1936 - SBF 1950
- * İzmir Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu (YİTO=YETO), 1944-1959
- * İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi (İİTİA), 1959-1969
- * İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Özel Yüksek Okulu (İİTİÖYO), 1963-1971
- * Ege Üniversitesi, İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi (EÜ İTBF), 1969-1978
- * Ege Üniversitesi İktisat Fakültesi (EÜ İF), 1978-1982
- * Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (DEÜ İİBF), 1982
- * Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi, 1992
- * Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (EÜ İİBF), 1992
- * İzmir Ekonomi Üniversitesi İİBF 2001-2013, İşletme Fakültesi 2013- (Vakıf Üni)
- * Yaşar Üniversitesi İİBF 2001-2017, İşletme Fakültesi 2017- (Vakıf Üni.)
- * İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İİBF, 2010
- * İzmir Demokrasi Üniversitesi İİBF, 2016
- * Bakırçay Üniversitesi İİBF, 2016
- * İzmir’de İktisat Öğretimi? - Nisan 2019
- * Öneriler ve Son Sözler

Giriş

Üniversite/yüksek okul düzeyinde iktisat öğretimi felsefe, hukuk, teoloji ve tarih gibi dersler içinde yer alırken ayrı bir ders olarak ilk kez 1754 yılında İngiltere’de başlamıştır. Bu bağlamda iktisat öğretimi, “politik iktisat” adı altında ayrı bir ders olarak İngiltere ve ABD’de yüksek öğretim programlarına girmiştir. Akademik boyutta ilk “politik iktisat profesörü” unvanı, 1805 yılında klasik iktisatçı Thomas R. Malthus’a verilmiştir. İktisat öğretiminin ülkemiz yüksek öğretimine yansımaları incelendiğinde, Osmanlı İmparatorluğu’nda iktisat dersi “politik iktisat” adı altında 1859’da verilmeye başlanmıştır.

Ülkemizde iktisat öğretimine yönelik akademik çalışmalar ağırlıklı bir biçimde Türkiye Ekonomi Kurumu (TEK) öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde, bunların tamamına yakınının iktisat öğretiminin içeriğine ve özellikle neo-klasik iktisat yaklaşımının eleştirisine yönelik olduğu görülecektir. Öte yandan, sözü edilen çalışmalar, az sayıda iktisatçı tarafından dikkate alınıp ya TEK toplantılarında bildiri şeklinde sunulmuş, ya da TEK yayınlarında tartışma metni vs. biçiminde yazılmıştır. Doğrudan iktisat öğretimi veren yüksek öğretim

kurumlarının tarihine dönük çalışmalar yok denecek sayıdadır. İlgili fakültelerin internet sayfalarında tarihesine ilişkin temel bilgiler bulunmakla birlikte, onların da ne derece doyurucu olduğu tartışmalıdır. Örneğin, DEÜ İİBF internet sayfasındaki kurum tarihesi çok yetersizdir.

Yukarıdaki tespitlerin yanısıra üniversite sayılarındaki son yirmi yıldır yaşanan aşırı artış dikkatle incelendiğinde, yeni kurulan her kamu veya vakıf üniversitesinde iktisat bölümlerinin olması konunun ayrı bir boyutta da tartışılmasını gerekli kılmaktadır. İktisat öğretiminin içeriğini¹ tartışmak çok önemli ve çok gerekli olmakla birlikte tartışmayı, bir yandan bu kadar çok iktisat bölümüne ihtiyaç var mı ya da genel bir başlık ile sadece iktisat bölümü mü veya her yeni kurulan üniversitede iktisat bölümü gerekli mi, diğer yandan da nasıl bir fakülte bünyesinde, örneğin İktisat Fakültesi mi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi mi kurulmalı yönünden de yapılmalıdır. Başta YÖK olmak üzere, ilgili üniversitelerin üst yönetimleri bölge, ülke ve dünya gerçeklerini dikkate alarak bu kararları vermelidir.

İzmir özelindeki bu çalışma, 1944-2019 döneminde iktisat öğretiminin verildiği yüksek öğretim kurumlarının tarihi gelişimlerini incelemeyi amaçlamakla birlikte, sonuçları itibariyle yukarıdaki soruları da tartışmayı ve bunlardan hareketle çözüm önerileri getirmeyi amaçlamaktadır.

Avrupa ve ABD'nde İktisat Öğretimi

Avrupa'da iktisat öğretimi üniversite/yüksek okul düzeyinde ilk kez İngiltere'de 1754 yılında "Politik İktisat" adlı ders ile başlamıştır². ABD içinde aynı tarih vurgusu yapılmaktadır. Diğer Avrupa ülkeleri incelendiğinde, iktisat dersleri ağırlıklı olarak Hukuk Fakültesi programları içerisinde yer almaktadır. Bu anlamda doğrudan iktisat öğretimi veren bir yüksek öğretim kurumundan söz etmek henüz mümkün değildir. Aşağıda farklı ülkeler ana hatları ile örneklenmiştir³.

*Avusturya: İktisat dersleri Hukuk Fakültesinde okutulmaktadır. Hukukçu olabilmek için iktisadın da bulunduğu bir devlet sınavında başarılı olmak gerekli.

*Fransa: 1877'de çıkarılan bir yasa ile İktisat, Hukuk Fakültesi ikinci sınıfında okutuluyor ve hukuk doktorası dersleri arasında da zorunlu derstir.

*Almanya: Kuzey'de iktisat dersleri Felsefe Fakültesi'ndedir. Kamudaki hukuki ve idari görevlere girebilmek için, Güney'de de hukuk öğrencileri dört yılın sonundaki bitirme sınavlarında iktisat sınavlarından başarılı olmalıdırlar.

*İtalya: Hukuk öğrencileri ikinci sınıfta zorunlu iktisat dersleri almaktadırlar. İktisat derslerinden başarılı olmadan hukuk diploması verilmiyor.

¹ İktisat öğretiminin içeriğine ilişkin Bkz. Fikret Görün, "İktisat Eğitimi Üzerine Birkaç Not", *Ekonomi-tek, Cilt: 4 No: 3*, Eylül 2015, ss. 1-8. ve Yılmaz Aydın, "Post Otistik İktisat: İktisat Eğitimi ve NeoKlasik İktisat Eleştirisi", *SÜ, SBE Dergisi*, sayı 35, Yıl 2016,

² Ercan Uygur ve Oya S. Erdoğan, "Avrupa, ABD ve Türkiye'de İktisat Eğitimi", *TEK Tartışma Metni*, 2012, www.tek.org.tr, s.3

³ Uygur-Erdoğan, agm. s. 8

Yukarıda incelenen ülke örnekleri dışında Alman Tarihçi Okulu'nun 1840-1920 döneminde iktisat öğretimine katkılarından da söz etmek gerekir⁴. Bu bağlamda katkılar iki yönlüdür. Bunlardan birincisi Almanya'daki (1871'e kadar Prusya'daki) üniversitelerde okutulan iktisat öğretimi üzerinde çok etkili olması, diğeri de başta ABD olmak üzere, çok sayıda ülkeden iktisat eğitimi almak isteyen öğrenciyi Alman üniversitelerine çekmesidir. Bu kapsamda, 1870'lerde Almanya, politik iktisat alanında sistemli akademik eğitime başlayan tek ülke olarak görülebilmektedir. 1870 ve 1880'lerde Amerikalı çok sayıda öğrenci, Almanya'daki üniversitelerde eğitim almış ve dönüşlerinde bazıları, ABD'deki üniversitelerde yeni kurulan İktisat Bölümlerinde göreve başlamışlardır.

ABD'nde iktisat öğretiminin 18. yüzyılda hem doğuşu, hem de ilerleyen yıllardaki gelişiminde özellikle Oxford, Cambridge, Edinburgh gibi İngiliz ve İskoç üniversitelerinin etkisi vardır. Öte yandan, ABD'nde İngiltere'ye karşı 18. yüzyıl sonunda verilen bağımsızlık savaşı sonrasında, Fransız ve özellikle Alman Üniversitelerinin etkisi daha fazla olmuştur. Örneğin, Chicago ve Stanford Üniversiteleri bu dönemde Alman eğitim sisteminin etkisi ile kurulmuştur⁵. 20. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle Cambridge Üniversitesi ile London School of Economics'in (LSE) başta olmak üzere İngiliz üniversitelerinin etkisi yeniden artmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisat Öğretimi Veren Yüksek Okullar

İktisat öğretimi Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda İstanbul'daki iki okulda verilmeye başlanmıştır. Bunlar, günümüzde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ile Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin temellerini oluşturan iki yüksek okuldur. Bunlar tarih sırasıyla aşağıda anlatılmaktadır.

1- Mekteb-i Mülkiye-i Şahane-1859 ve sonra **Mekteb-i Mülkiye-1918**: Adı geçen okul 1936 yılında Ankara'ya taşınarak Siyasal Bilgiler Okulu adıyla öğretimine devam etmiştir. Okulun amacı, Cumhuriyetin idari, iktisadi, mali ve hariciye alanlarındaki kadrolarının yetiştirilmesine dönüktür. 1950 yılında bu okul fakülteye dönüştürülmüş ve Siyasal Bilgiler Fakültesi olarak 1947 yılında kurulan Ankara Üniversitesi bünyesine alınmıştır. İktisat öğretimi, halen bu Fakülte'nin iktisat bölümünde sürdürülmektedir⁶.

2- Hamidiye Ticaret Mektebi Alisi-1883: Bu okul Cumhuriyet ile birlikte 1924 yılında Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi adıyla öğretimine devam etmiştir. Türk yüksek eğitimindeki gelişmelere bağlı olarak okulun adı ve kurumsal yapısı yıllar itibarıyla 1959 yılında İTİA, 1969 yılında İstanbul İTİA, 1978-1979 yılında bünyesinde Ekonomi Fakültesi ve diğer fakülteleri ile daha da genişlemiştir. YÖK yasası ve kurumu ile birlikte 1982 yılında yeni kurulan Marmara Üniversitesi adı

⁴ Bkz. Ahmet Uzun, "Yeni İktisat Tarihi Akımı ve İktisat Tarihi Yazımına Katkıları", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1*,

⁵ Uygur-Erdoğan, agm. s. 11

⁶ http://www.politics.ankara.edu.tr/?bil=bil_icerik&icerik_id=284&menu=0&ens_birim=0

altında iktisat öğretimine İİBF ile devam etmiştir. Nihayetinde iktisat öğretimi 2012 yılından bu yana İktisat Fakültesi bünyesinde sürdürülmektedir⁷.

Anlatıldığı üzere Osmanlı İmparatorluğu döneminde iktisat öğretiminin verildiği iki yüksek öğrenim kurumu vardır. Buna karşın iktisat öğretimine ilişkin derslerin gelişimi, hem ilgili fakültelerin tarihçelerinden, hem de Uygur-Erdoğan çalışmasından yararlanılarak aşağıda açıklanmaktadır. İktisat öğretiminin verildiği derslerin iki dönem halinde verilmesinden amaç ya da dönem ayırımına esas olan tarih, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin 1859 yılında kurulmasıdır.

***1859 Öncesi: Mekteb-i Tıbbiyede, serbest dersler içerisinde, bir iktisat dersi okutuluyor ve öncülüğü bir hekim olan emrâz-ı dâhiliye hocası Serandi Arşizen'e aittir. S. Arşizen, Fransızca okuttuğu derslerinde, Luigi Rossi'nin Cours d'Economie Politique'den bazı bölümleri kullanmıştır.

***1859 Mekteb-i Mülkiye: İktisat dersi, "Ekonomi Politik" adı altında Emin Efendi tarafından verilmiştir. Bu okulda 19. yüzyıl sonlarında iktisat dersi verenler arasında Mehmet Şerif Efendi ve Sakızlı Ohannes Efendi de vardır. Mehmet Şerif Efendi'nin verdiği iktisat derslerinin notları "İlm-i Emvali Milliye" başlığını taşıyan, Ohannes Paşa'nın eserinin adı da Mebadi-i İlm-i Servet'dir.

Okulun iktisat hocalarından Sakızlı Ohannes ve Portakal Mikail Paşalar, derslerinde iktisadi liberalizmi savunmuşlardır. Bu düşünce çizgisi, İttihatçılar'ın ünlü Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey tarafından İlm-i İktisat derslerinde sürdürülecektir.

Türkiye'de Üniversiteler ve İktisat Öğretimine Doğru Kısa Bir Yolculuk: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ne (1936) Giden Süreç

Ülkemizde 1933 yılındaki Üniversite Reformu ile İstanbul Üniversitesi kurulmuş, bunu sırasıyla kırkılı yıllarda İstanbul Teknik Üniversitesi (1944) ve Ankara Üniversitesi (1947) takip etmiştir. Ellili yıllarda Hacettepe Üniversitesi (1954), KTÜ ve Ege Üniversitesi (1955), ODTÜ (1956) ve Atatürk Üniversitesi (1957) kurulmuştur. Altmışlı yıllarda Özel Yüksek Okullar kuruluyor ve daha sonra bunlar kamulaştırılmıştır. Sözü edilen özel yüksek okullar devletleştirme politikaları kapsamında 1971'de ilgili kentlerde var olan İTİA'lara bağlanılıyor. Yetmişli yıllarda da örneğin, Erciyes (1971), Selçuk Üniversitesi (1974) ve Boğaziçi (1976) gibi üniversiteler kurulmuştur⁸.

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nden sonra 1982 yılında YÖK çıkarılıp, yüksek öğretim kurumu olarak da YÖK oluşturulduktan sonra ülkemizde çok sayıda Üniversite kurulmuştur. Yeni dönem ve süreçle birlikte iktisat öğretimine yönelik kurumsal yapılanmada iki fakülte isim alarak kendi kimliğini korumuştur. Bunlar;

- İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi ile
- Ankara Üniversitesi SBF'dir.

⁷ <https://ikf.marmara.edu.tr/fakulte/tarihce/>

⁸ Bu konuda 1933-2005 dönemi için bkz., Sevil Sargın, "Türkiye'deki Üniversitelerin Gelişim Süreci ve Bölgesel Dağılımı", *SDÜ SBE Dergisi*, 2007, Yıl 3, Sayı 5, s. 133-150

Yukarıdaki iki fakültede de bölüm yapılanması yeni döneme ve sürece uygun biçimde gerçekleştirilmiştir. Adı geçen iki fakülte hariç olmak üzere tüm üniversitelerde İİBF'leri kurularak iktisat bölümleri oluşturulmuştur. Konumuzla ilgili olduğu ve aşağıda da anlatılacağı için belirtmekte yarar vardır. İzmir'de iktisat öğretimi sunan EÜ İktisat Fakültesi kapatılarak, 1982 yılında yeni kurulan DEÜ İİBF bu mirası devralmıştır. Örneğin bu satırların yazarı, EÜ İktisat Fakültesi öğrencisi iken 1982/1983 öğretim yılında DEÜ İİBF son sınıf öğrencisi olmuştur. Daha da ilginç kazandığı burs nedeniyle yurt dışında doktora çalışmalarına giderken 1994 yılı Mart ayında asistanlığını yaptığı Fakültesi'nden diplomasını aldığı DEÜ İşletme Bölümü mezunu olduğunu hayretle ve şaşkınlıkla görüyor ve öğreniyor. Örneğin 1982 yılında çok sayıda fakülteye ve hatta Ekonomi Fakültesi'ne sahip olan Ankara İTİA kapatılarak tüm fakülte ve yüksek okulları ile birlikte 1982 yılında yeni kurulan Gazi Üniversitesi'ne devrediliyor. Artık iktisat öğretimi GÜ İİBF bünyesine alınmıştır. İlginçtir, aynı Fakülte yıllar sonra 2017 yılında kurulan Hacı Bayram Veli Üniversitesi'ne bağlanmıştır.

Ara not olması açısından, ülkemizdeki Vakıf Üniversiteleri'nin kuruluş öykülerinin de 20 Ekim 1984 tarihinde Ankara'da kurulan Bilkent Üniversitesi ile birlikte başladığını belirtelim.

Ülkemizde üniversitelerin kuruluşundan seksenli yılların ortalarına kadar yaşanan kısa tarihsel yolculuğundan sonra iktisat öğretimine giden süreci açıklayalım. Bundan amaç, çalışmamızın özünü oluşturan İzmir'deki iktisat öğretiminin hem kurumsal kimliğinin hem de tarihsel sürecinin daha net anlaşılır kılınmasıdır.

Tüm bu açıklamalarla birlikte, ülkemizdeki iktisat öğretimini açısından yukarıda daha önce açıklanan İstanbul'daki iki yüksek okulun dışında doğrudan ve özgün bir üçüncü kurumun, 1933 yılında kurulan İstanbul Üniversitesi içerisinde ortaya çıkması ve gerçekleştirilmesi söz konusudur⁹. Bunun temelinde de Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesiyle birlikte çok sayıda Yahudi Alman vatandaşının ülkesini terk etmesi ve onlardan ülkemize gelen bilim insanlarının katkısı bulunmaktadır. Örneğin bu kapsamda Almanya'dan göçen ve yaşam öyküleri derlenebilen 221 Alman iktisatçıdan 131'i ABD'ye, 35'i İngiltere'ye, 8'i İsrail'e, 7'si Türkiye'ye ve 7'si de Latin Amerika ülkelerine gitmişlerdir¹⁰.

Sözü edilen otuzlu yıllarda İktisat Dersleri, Almanya'dan kaçan Wilhelm Ropke, Fritz Neumark, Alexander Rustow, Gerhard Kessler, Alfred Isaac ve daha sonra Joseph Dobretsberger ile Umberto Ricci gibi hocalarla İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde okutulur. Ayrıca, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi bünyesinde kurulan **İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü**'nde yapılan derslere iktisat ve maliye dersleri de eklenir. Alman hocaların yanında, Türk iktisat hocalarını da anmadan geçmeyelim. Örneğin; İbrahim Fazıl Pelin, Hüseyin Şükrü Baban, Ömer Celal Sarc ve Muhlis Ete vardır.

⁹ <http://iktisat.istanbul.edu.tr/tr/content/bolumler/tarihce>,

¹⁰ Uygur-Erdoğan, agm. s. 18

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Meclisi, **iktisat eğitiminde gerekli kurumsal yapılanma için**, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Fritz Neumark'ı bir rapor hazırlaması amacıyla görevlendirir. Neumark, Raporunu Temmuz 1936'da İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne sunmuş ve hazırladığı raporda **İktisat Fakültesi'nin** kurulması gerekliliğini özetle şöyle açıklamıştır¹¹:

"...Yeni Türkiye'de de son zamanlarda bu gibi elemanlara (yüksek tahsil görmüş iktisatçılara) karşı aynı ihtiyaç kendini hissettirdi. Türk iktisadının asrileştirilmesi, bilhassa devlet tarafından teşvik edilen sanayileşme hareketi, işte bütün bunlar burada da iktisadın iyi bir terbiye görmüş ilim adamlarının yetişmesini zaruri kılmaktadır. Memlekette, bugüne kadarki tahsil metodları ile bu zarureti hakıyla karşılamak ise mümkün değildir..... bu ihtiyaç, sanayileşme ve etatizm ile muvazi olarak gittikçe fazlalaşacağına göre, yabancı memleketlerde tahsil görmüş üç beş kişi ile karşılamak tamamiyle imkânsızdır."

Rapor ile birlikte aslında hem Alman Üniversite Kültürü hem de iktisat öğretiminde Alman Üniversitelerinin kurumsal yansımından söz edilebilir. İktisat Öğretimi için İktisat Fakültesi ve içinde de İktisat Kürsüleri Prof. Neumark tarafından önerilecektir.

Prof. Neumark Raporunda, Hukuk ve Edebiyat Fakültelerindeki iktisat dersleri veren öğretim üyelerinin kurulacak İktisat Fakültesi'ne aktarılmasını, böylece yeni kurulacak Fakülte'nin öğretim kadrosunda da bir sıkıntının yaşanmayacağını belirtir. Temel iktisat öğretimine esas olmak üzere diğer kürsü önerilerinin dışında;

* üç iktisat kürsüsü; (başkanları: Hüseyin Şükrü Baban, Fritz Neumark, Wilhelm Ropke) ile

* bir iktisat tarihi ve iktisadı coğrafya kürsüsü (kürsü başkanı: Alexander Rustow) kurulmasını teklif etmiştir.

* Ayrıca bir de işletme iktisadı kürsüsü kurulmasını önermiştir.

İÜ İktisat Fakültesi'nin Kuruluşu ve İktisat Dersleri?

MEB, İktisat Fakültesi'nin kurucu dekanlığına Prof. Ömer Celâl Sarc'ı tayin etmiş ve Fakülte ders programını belirlemiştir. 14.12.1936'da açılan İktisat Fakültesi ders programına göre, ilk yıl okutulacak iktisat dersleri, İktisat Teorisi, İktisadi Coğrafya, Türkiye İktisadının Bünyesi ile Ekonomik ve Sosyal Tarih olarak belirlenmiştir¹².

Bu program içerisinde okutulacak hukuk derslerinin oranı %60'a yakındır. Çünkü Hukuk, hala iktisat öğretiminde ana kütleyi temsil etmektedir. Öte yandan, bu program ilerleyen yıllarda kurulacak YETO'lar için de bir referans kaynağı olacaktır.

Kuruluş süreci açıklanan İÜ İktisat Fakültesi'ne 1936-1937 ders yılında 118 öğrencinin kaydı yapılmıştır.

¹¹ <http://iktisat.istanbul.edu.tr/tr/content/bolumler/tarihce>,

¹² <http://iktisat.istanbul.edu.tr/tr/content/bolumler/tarihce>

Ellili Yıllara Kadar Türkiye’de İktisat Öğretimi

Ülkemizde iktisat öğretimi veren iki yüksek okul bir fakülteye 1944 yılında İzmir’de kurulan ve bu çalışmanın temelini oluşturan Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu (YİTO) eklenmiştir. Bunlar sırasıyla

1- 1859 yılında İstanbul’da kurulup 1936 yılında Ankara’ya taşınan Siyasal Bilgiler Okulu (1936),

2- 1883 yılında İstanbul’da kurulmuş ve 1924 yılındaki düzenlemelerle yeniden yapılandırılan Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu (YİTO-1924) ve

3-İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi (1936),

4-İzmir’de Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu (YİTO¹³-1944)

Ellili Yıllarda bu sürece;

1-Ankara Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu (YETO-1955) ile

2-Eskişehir Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu (YETO-1958) katılır.

İzmir, Ankara ve Eskişehir’de kurulan YETO’lar ve onların hem isim, hem de program içerikleri ile kurumsal yapılarının temelleri, Kıta Avrupası’nın ticaret yüksek okullarına dayanmaktadır¹⁴. Güvemli, bu okulların Fransa ve Almanya örneklerini de aşağıda ayrıca belirtmektedir.

***Fransız, Ecole des Hautes Etudes Commerciales ile

***Alman, Handelshochschule ve Wirtschaftshochschule’lerdir.

Bilindiği üzere bazı ülkelerde Akademi, Kolej, Yüksek Okul, Enstitü ve Politeknik adları ile Üniversite dışı farklı yüksek öğretim kurumları vardır. Kısaca, ülkemiz yüksek öğretimindeki Avrupa’dan etkilenme süreci, bu kez YETO’lar için devam etmektedir.

İzmir’de İktisat Öğretiminin Başlangıcı ve İlk Aşama (1944-1959): Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu (YETO)

Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu, ülkenin, özellikle de İzmir ile Ege Bölgesi’nin ihtiyaç duyduğu girişimci ve kamu sektörünün eleman ihtiyacını karşılamak ve yetiştirmek amacı ile kurulmuştur¹⁵. YETO’da, Bankacılık, Maliye ve Dış Ticaret olmak üzere üç bölüm vardır. 1944 yılında kurulan Okul’un öğretim yılının açılışı, İzmir’in Yunan işgalinden kurtuluş günü olan 9 Eylül’de, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından yapılır. İlk yıl 392 öğrenci ile öğretime başlanan okulun öğrenim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı müfettişlerinden Hamdi Karaçivi, YETO Kurucu Müdürü olarak atanır ve 1944-1951 yılları arasında görev yapar. Yüksek okulun müdürlüğünü daha sonra Prof. Saffet İrtenk üstlenir ve İktisadi ve İdari İlimler Akademisi kuruluncaya kadar sürdürür (1951-1959).

¹³ YİTO kısaltması, bundan sonraki açıklamalarda İzmir 1947 yılı mezunlarından duyup öğrendiğim biçimi ile Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu (YETO) olarak adlandırılacaktır.

¹⁴ Oktay Güvemli, “İktisadi ve Ticari İlimler Akademileri Tarihi”, ISBN 975-8323-016, İstanbul 2003

¹⁵ <https://iibf.deu.edu.tr/fakulte-hakkinda/fakulte-tarihcesi/>

YETO da iktisat öğretimi, üç bölüme yayılmış temel iktisat dersleri olarak verilmiştir. Aşağıda bu dersler ile dersleri veren hocalar gösterilmiştir.

* Ekonomi (genel).....	Cemal Yılcıoğlu
* Maliye.....	Saffet İrtenk
* Para, Kredi, Banka.....	Dr. Şakir Kahyaoğlu
* Bütçe Nazariyatı ve Tatbikatı.....	Dr. A. Ulvi Taşlıyık
* Sigortacılık, Nakliyat ve Tarifeler...	Dr. Hüseyin Timur
* Ekonomik Coğrafya.....	Dr. Selçuk Trak
* Kooperatifçilik.....	Muhittin Alam
* İşletme Ekonomisi.....	Şükrü Fuat Erlačın

Sayılan bu derslerin dışında öğrencilere, Ticaret Bilgileri ve Muhasebe, Hukuk, Matematik, Tarih ve Yabancı Dil gruplarından dersler verilmektedir¹⁶.

İzmir YETO'da ilk mezunlar ve akademik kadronun görünümü özetle şöyledir:

* 1944'de 392 öğrenci ile öğretime başlayan YETO'dan 1947'de 193 öğrenci mezun olur.

* 1959 yılı itibarıyla YETO'nun öğretimine son verildiğinde;

* öğretim kadrosunun biri Doç. Dr., geriye kalan hocaların tamamı Prof.,

* Prof. ünvanlı hocalardan da, sadece Hüseyin Timur ve H. Şakir Kahyaoğlu, Prof. Dr. unvanlarına sahiptir.

* İki asistan vardır. İktisat Bölümü'nde M. Ali Göktaş, Maliye Bölümü'nde Nezihe Sönmez. (1982'de DEÜ ve İİBF kurulduğunda, Nezihe Sönmez Hoca Rektör Yardımcısı, M. Ali Göktaş Hoca da İİBF Dekanı olacaktır.)

Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulları'ndan, İktisadi ve Ticari İlimler Akademileri'ne -İTİA- dönüşüm ile genelde ülkemiz, özelde de İzmir'deki iktisat öğretimi yeni bir sürece evrilecektir. Ülkemiz yüksek öğretimindeki yeni gelişmeler ışığında 1959 yılında çıkarılan 7334 sayılı İktisadi ve Ticari İlimler Akademileri Kanunu ile İTİA'lar kurulur. Bu kapsamda mevcut YETO'ları artık İTİA'ne dönüşecektir. Aslında bu süreç, YETO'larda da olduğu gibi Alman Üniversiteleri Sistemi ve Kültürü'nün devamı niteliğindedir.

İlerleyen dönemlerde, akademiler içerisinde farklı fakülteler ve yüksek okullar kurulacak, daha sonraki yıllarda da ya akademiler fakültelere (Örneğin İzmir örneğinde olduğu gibi İTİA, İTBF olacak ve EÜ'ne bağlanılacak), ya da akademiler yeni kurulacak üniversitelere temel olacaktır (Ankara İTİA- Gazi Üniversitesi veya Eskişehir İTİA -Anadolu Üniversitesi örnekleri gibi).

İktisat Öğretiminde İkinci Aşama ve İzmir İTİA Dönemi (1959-1969)

Akademilerin kurulmasıyla birlikte 1959-1960 öğretim yılında iktisat öğretiminin ikinci aşaması başlar. İzmir YETO, artık İzmir İTİA olarak eğitim-öğretim faaliyetine devam edecektir. Yüksek okul müdürü bu kez, akademi reisi olacaktır. Prof. Saffet İrtenk bu göreve müdürlüğünü bırakarak devam eder.

¹⁶ Güvemli, agk. ss.173-184. Çalışmanın bu kısmında Oktay Güvemli Hocanın adı geçen eserinden yararlanılmıştır.

31 öğretim elemanı ve yaklaşık 2500 öğrenci dört yıllık bir eğitim için İzmir İTİA'dadır. Üç bölümlü yüksek okul yerine artık, yeni kurulan Akademi'de yedi bölüm vardır. Aşağıdaki listede bölümler sayılmakla birlikte, sadece iktisat bölümlerinin öğretim elemanı unvanları ve sayıları verilmiştir.

1- Ekonomi.....	1 Prof. ve 4 asistan
2- Sosyal Ekonomi ve İş Hukuku	1+1= 2 Prof.
3- Maliye.....	1 Doç. Dr. ve 1 asistan
4- İşletme	
5- Muhasebe	
6- Matematik	
7- Hukuk	

İzmir İTİA'nın dersleri incelendiğinde ilk iki dönem bütün bölümlerin dersleri ortak aldığı, ancak 2, 3 ve 4. sınıflarda bölüm derslerine ayrıldığı görülmektedir. Aşağıda ilk yıl alınan tüm dersler, ilerleyen yıllar için de sadece Ekonomi Bölümü'ndeki iktisat dersleri verilmiştir.

1. Dönem

***Genel Ekonomi

***Genel Matematik

***Genel muhasebe,

***Toplum Psikolojisi

***Temel Hukuk

2. Dönem

***Makro Ekonomi

***Türkiye Ekonomisi

***İstatistik

***Genel ve Tatbiki Matematik

***Muhasebe

***Ticari İşletme Hukuku

Ekonomi Bölümü 2, 3 ve 4. sınıflarda okutulan Ekonomi Dersleri

3.yy

***Yüksek Seviyede Fiyat Teorisi,

***İşletme Ekonomisi,

***Turizm Ekonomisi

4.yy

***Kamu Finansı,

***Mukayeseli Ekonomi Sistemleri,

***İşletme Ekonomisi

5.yy

***Planlama Metot ve Teknikleri,

***Para ve Banka

6. yy

***Milletlerarası Ekonomi

***Ekonomik Kalkınma
***Kamu Finansı ve Para Politikası

7. yy

***Ekonomi ve Kamu Politikası
***Sosyal Ekonomi
***Ekonomide Araştırma Raporları
***Yatırım ve Yatırım Politikası

Öğrenci, sekizinci yarıyılıda proje hazırlayarak dönemini ve dolayısıyla akademi öğrenimini tamamlamaktadır.

İktisat Öğretiminde Üçüncü Aşama ve Özel Yüksek Okullar Dönemi: İzmir İTİÖYO Örneği (1963-1971)

27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrasında kabul edilen 1961 Anayasası, yüksek okulların devlet eliyle açılabilceğini ve özel okulların da ilgili kanun çıkarılması ile gerçekleştirebileceğini hüküm altına almıştır. Ancak, ülkemizde 1962'de, İzmir'de de 1963 yılında ilk özel yüksek okul açılmakla birlikte, "Özel Öğretim Kurumları Kanunu" 8.6.1965'te çıkarılmıştır. Kanun öncesinde açılan özel yüksek okullar, kapatılmalarına kadar bu kanun kapsamında faaliyetlerine devam etmiştir. Örneğin, özel yüksek okul sayısı 1969'da 44'e yükselmiştir. 9.7.1971 tarihinde Özel Yüksek Okullar kapatılmış ve devlet üniversitelerine devredilmişlerdir.

Aşağıda, Özel Yüksek Okullar ile İktisadi ve Ticari İlimler Özel Yüksek Okulları (İTİÖYO) dağılımı 1968 yılı itibariyle gösterilmektedir. Tablo, Cumhuriyet Senatosu Özel Yüksek Okullar Komisyonu Raporu'ndan yararlanılarak hazırlanmıştır¹⁷.

Özel Yüksek Okullar	İTİÖYO	
* İstanbul.....	15...	4
* Ankara	10.....	2
* İzmir.....	8.....	2
* Eskişehir.....	2.....	X
* Adana.....	2.....	X
Toplam	37.....	8

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere toplam 37 yüksek okuldan 8'i İTİÖYO olup, bunlar İstanbul (4), Ankara (2) ve İzmir (2) illerine dağılmıştır. İzmir'deki iki özel yüksek okul;

1-İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Özel Yüksek Okulu ve

2-Yakınoğlu İktisadi ve Ticari İlimler Özel Yüksek Okulu olup, bunlardan ilki iktisat öğretimine örnek özel yüksek okul olarak anlatılacaktır.

İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Özel Yüksek Okulu (İİTİÖYO)¹⁸

Okulun tanıtım broşüründe yer alan bilgilere göre okul süresi 4 yıl olup, dersler 1 ve 2. sınıfta ortak verilmektedir. 3 ve 4. sınıfta ise bazı dersler ortak, bazıları da

¹⁷ <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/CumhuriyetSenatosu/10-13,14.pdf>

¹⁸ Adı geçen özel yüksek okula ilişkin bilgiler için bkz. İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Özel Yüksek Okulu Tanıtım Kılavuzu, s.1-18

bölüm dersleri biçiminde kurgulanmıştır. Okul, 3 Bölümden oluşmuş, bunlar da İktisadi İşletmecilik, Muhasebe ve Maliye ile Dış Ticaret ve Turizm bölümleridir. Yüksek okulda hem gündüz hem de akşam öğretimi bulunmaktadır. 1963 yılında İzmir İTİA Muhasebe Hocası Prof. Haydar Erişkin ile Eşi ve bir İşadamı ortaklığında kurulan okulun gerek öğretim yapısı, gerekse kurumsal yapısı YETO ve İTİA karışımı bir görünüm sergilemektedir.

“Okulun Mahiyeti; İTİA’lar vasıf ve seviyesinde yüksek öğretim yapıp, öğrencilerini İktisadi, Ticari ve Mali sahalarda İlmi ve Pratik usullerle ihtisas sahibi kılacak, iş ve vazife hayatının başlıca faaliyetlerine hazırlayacaktır” şeklinde tanımlanmıştır. Yüksek okula kabul için merkezi üniversite giriş sınavına girme koşulu olmamakla birlikte, ticaret veya devlet lisesi mezunu olma zorunluluğu bulunmaktadır.

İktisat Dersleri (tamamı 3 bölümün ortak dersleridir);

1. sınıf

İktisat Prof. Dr. Feridun Ergin İktisat Prof. Dr. Feridun Ergin
İkt. Tarihi-Dr. Ergun Göksanİkt. Coğr.-Prof. Dr. Selçuk Trak
İkt. Coğ. Prof. Dr. Selçuk Trak İşl. İkt.-Prof. Dr. Şükrü Erilaçin
İşl. İktisadı-Prof. Dr. Şükrü Erilaçin

2. sınıf

3.sınıf

Para ve Kredi-Prof. Dr. Feridun Ergin

4. sınıf

İkt. Doktrinler-Prof. Dr.

Feridun Ergin

Tic.San.ve Ulş. Pol.-Doç. Dr.Hasan Olalı

Dış Tic. Teorileri-Dr. S. Sırrı

Şahin

Dış Ticaret ve Turizm Bölümü’nde Turizm Eko. Dersi 1 ve 2- Doç. Dr. Hasan Olalı

İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Özel Yüksek Okulu’nda ilk mezunlar, 1966/1967 öğretim yılında verilmiştir. Günümü vakıf üniversiteleri ile kıyaslanması açısından aşağıda bazı bilgiler, okulun tanıtım broşürü yanında ilave kaynaklardan derlenerek okuyucuya sunulmuştur.

Okul ücretleri;

1 ve 2. sınıflar 2500 TL+200 TL= 2700 TL

3 ve 4. sınıflar 2750 TL+200 TL= 2950 TL

Öğrenci sayısı ve farklı kentlerden gelip ders veren akademisyenlerin ders ücretleri günümüz ile mukayese edilebilmesi amacı ile ayrıca aşağıda okuyucuya sunulmuştur¹⁹ (4.10.1968 yılı Cumhuriyet Senatosu Özel Yüksek Okullar Araştırma Komisyonu Raporu):

***Öğrenci Kapasitesi, 500 olan İzmir İTİÖYO’nda öğrenim gören toplam 1011 (=gündüz 825+gece 186) öğrenci bulunmaktadır.

***Adı soyadı-----Resmî görevi--Ders saati---Ücreti-----YO ders. ve ücreti

-Prof. M. Alam-----İzmir İTİA-----12-----2700TL-----6-----2400TL

-Prof. Dr. T. Z.Tunaya---İst Hukuk F.-----7-----2700TL- ----4-----2400TL

¹⁹ <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/CumhuriyetSenatosu/10-13,14.pdf> s. 7

-Prof. Dr. Y. Ülken-----İst. İkt. F.-----6-----2700TL-----3-----2400TL

-Prof. M. Koçer-----Ank.İTİA-----16-----2700TL-----3-----2400TL

İktisat Öğretiminde Dördüncü Aşama: İzmir İTİA'dan Ege Üniversitesi İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi'ne- EÜ İTBF- (Mayıs 1969-30 Nisan 1978)

Akademi'de sürdürülen mevcut program ve akademik kadro olduğu gibi korunarak, 1955 yılında kurulan EÜ bünyesinde yeni oluşturulan İTBF'ne aktarılmış ve hem farklı bölümlerde yüksek öğretim hem de iktisat öğretimi bu doğrultuda sürdürülmüştür²⁰. Akademi Reisi olan Prof. Dr. Şükrü Fuat Erilaçın, yeni dönemde Fakülte Dekanı olarak atanmıştır.

1944 yılında YETO ile başlayıp İTİA adı altında sürdürülen programlar, mezunlar ve akademisyenlerde de kendini göstermektedir. Meslek edindirme amaçlı ve yönlü yüksek öğretim devam ettirilmiştir. İzmir iş piyasası incelendiğinde, gerek iş insanları ve serbest meslek sahipleri, gerekse özel sektörde çalışan ve meslek örgütlerinde görev yapan çok sayıda kişi bu süreçlerin parçası olmuştur. Örneğin, uzun yıllar İzmir BŞBB yapan Aziz Kocaoğlu ile İzmir Ticaret Odası başkanlığı yapan Ekrem Demirtaş EÜ İTBF mezunudur. Geçmiş dönemler örneklenirse, Yaşar Holding sahibi Selçuk Yaşar, eski bakanlardan İsmet Sezgin, Ege Bölgesi Sanayi Odası eski başkanlarından Şinasi Ertan YETO mezunlarıdır.

Öte yandan, akademik kadrolarda, akademi doçenti ile üniversite doçenti arasındaki farklar, beraberinde akademi içi tartışmaların da yaşanmasına neden olmuştur. Çünkü Ege Üniversitesi ve buna bağlı kurulan İTBF ile birlikte, akademik kariyer için akademi doçenti unvanı yeterli olmayacak, aksine sınavla, üniversite doçentlik unvanının alınması gerekli olacaktır. Örneğin, Prof. Dr. İlter Akat gibi hocalar hem akademi hem de üniversite doçenti unvanına birlikte sahip olacaklardır.

İktisat Öğretiminde Beşinci Aşama: Ege Üniversitesi İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi'nden, Ege Üniversitesi İktisat Fakültesine (1 Mart 1978-20 Temmuz 1982))

İTBF ikiye bölünmüş ve iki ayrı fakülte olarak yüksek öğrenimdeki faaliyetlerini ve rolünü yeni kurumsal kimliği ile sürdürmüştür. Konumuzun odağındaki kurumlardan İktisat Fakültesi sekiz bölümlü bir Fakülte, diğer taraftan aynı tarihte İTBF'nin daha büyük bir parçası olarak da yine sekiz bölümden oluşan İşletme Fakültesi kurulur. Dolayısıyla İzmir'deki iktisat öğretimi için kurumsal yapı bir fakülte ile ortaya çıkmıştır.

İktisat Fakültesi'nin sekiz bölümü aşağıda sırasıyla verilmiştir.

- 1- Kantitatif İktisat
- 2- Uluslararası İktisat
- 3- Kalkınma ve Planlama
- 4- Para İktisadi ve Bankacılık
- 5- Maliye
- 6- Sosyal Politika

²⁰ Güvemli, agk. Ss 185-196 ve <https://iibf.deu.edu.tr/fakulte-hakkinda/fakulte-tarihcesi/>

7- Kooperatifçilik
8- Kamu Yönetimi

EÜ İktisat Fakültesi'nde Dersler ve 1982 Yılı Baharında YÖK kuruluyor...

Yeni kurumsal dönüşümle birlikte İktisat Fakültesinde artık iktisat öğretimi hem çok daha detaylı, hem de daha sistematik ve tek bir kurum çatısı altına indirgenmiştir. Öte yandan iktisat öğretimi, farklı dersler altında kuramsal, matematiksel ve pratik boyutları ile öğrencilere anlatılırken; dersler, sekiz bölüm için ilk iki yıl ortak alınmaktadır. Üçüncü yıl bölümler, hem diğer bazı bölümlerle ortak derslere, hem de kendi bölüm derslerine sahiptir. Öğrencilere son sınıfta tamamen bölüm dersleri anlatılırken, mezuniyet “İktisat Bölümü” olarak değil, ilgili bölüm, örneğin Kooperatifçilik Bölümü, biçiminde tanımlanmaktadır.

Bu doğrultuda sürdürülen iktisat öğretimi, akademik düzeyde derinliğine sunulurken, akademik kadrolar da iktisat doktoralı ve üniversite doçenti unvanlarına sahip, yetkin akademiklerdir. Dekan, Prof. Dr. Fikret Sönmez ve Fakülte Binası İzmir İTİA'dan devredilen ve günümüzde halen DEÜ Rektörlüğü olarak kullanılan Alsancak'taki binadır.

Ancak, İzmir'de iktisat öğretimi için kurumsal yapıdaki dönüşüm süreci durmuyor, maalesef bir kez daha ortaya çıkıyor. 1982 de YÖK ile birlikte;

-yeni bir Üniversite, Dokuz Eylül Üniversitesi (DEÜ),

-ve yeni bir Fakülte, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) kuruluyor.

İktisat Öğretiminde Altıncı Aşama: İzmir'de İktisat Öğretimi EÜ'den DEÜ İİBF bünyesine geçiyor (Temmuz 1982'den itibaren ve halen devam)

20 Temmuz 1982 Tarihli Yüksek Öğretim Kurumları Teşkilatı Hakkında 41 sayılı Kararname, madde 18 ile EÜ İktisat Fakültesi ve İşletme Fakültesi, yeni kurulmuş olan DEÜ'ne devrediliyor ve her iki fakülte İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) adı altında birleştiriliyor.

Bu kapsamda Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu (MİYO), Aydın Turizm İşletmecilik Yüksek Okulu (TİYO) ve Manisa Maliye Meslek Yüksek Okulu (MMYO), DEÜ İİBF'ne bağlanıyor. Adı geçen yüksek okullar, 1.1.1993'den itibaren Manisa, Aydın ve Muğla'da kurulan Üniversitelerin temellerini oluştururken, kendileri de İİBF'lere dönüştürülüyor.

İktisat öğretimi yeniden bir bölüme indirgeniyor. Ancak, İktisat Fakültesi'ndeki ilk dört bölüm (Kantitatif İktisat, Uluslararası İktisat, Kalkınma ve Planlama ile Para İktisadi ve Bankacılık Bölümleri) İİBF içinde yeni oluşturulan İktisat Bölümü içinde eritiliyor. Maliye, Sosyal Politika ve Kamu Yönetimi bölümleri, İİBF'de yeni bölümler, Kooperatifçilik Bölümü de İşletme Fakültesindeki sekiz bölüm ile birleştirilerek İşletme Bölümü adı altında eritiliyor.

Akademik kadrolar, bölüm öğretim elemanı olmakla birlikte farklı anabilim dallarına geçirilmiştir. Bu bağlamda, iktisat öğretimi iktisat bölümü altında, İktisat Teorisi ve Tarihi, İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat ile İktisat Politikası olmak üzere üç ana bilim dalına dağıtılmış öğretim üyelerince günümüzde de sürdürülmektedir.

İktisat Fakültesi bünyesinde yer alan bölümlere dağıtılmış çok sayıda iktisat dersi ya bazı dersler altında toplanıyor ya da tasfiye ediliyor. İktisat öğretimi artık, iktisat bölümü ve diğer bölümlerdeki servis dersleri şeklinde tanımlanan iktisat bölümü bünyesindeki farklı derslerle sürdürülmektedir.

1966/67 öğretim yılında İzmir İTİA altında eğitim/öğretimin başlatıldığı Fakülte Binası da aşamalı olarak Alsancak'tan, Buca Dokuz Çeşmeler Kampüsündeki yeni binalarına taşınıyor. Binalar, altmışlı yıllarda kurulup eğitim-öğretim faaliyetinde bulunan Özel Mimarlık ve Mühendislik Yüksek Okulu'na ait olup, 1971'de kapatılmaları ile kamuya devredilen yapılardır. Günümüzde DEÜ İİBF, on iki bine yaklaşan öğrenci sayısı ve yedi bölümü ile faaliyetlerini sürdürürken, İktisat Bölümü genç ve dinamik öğretim üyesi kadrosuyla ağırlıklı biçimde kamu sektörüne eleman kazandırma öncelikli hedefi ile öğrencilerine iktisat öğretimi vermeye devam etmektedir.

İktisat Öğretiminde Yedinci Aşama: Ege Üniversitesi, İİBF ile Yeniden İktisat Öğretimine Geçerken İzmir'de Devam Eden Diğer Aşamalar (1992-2019)

İzmir'de iktisat öğretimi süreci, 1992 yılında Ege Üniversitesi bünyesinde en az yüzde otuz İngilizce ders programı ile kurulan İİBF ile yeni bir kurumsal yapıya kavuşmuştur²¹. İktisat Bölümü ile birlikte İşletme ve Uluslararası İlişkiler Bölümlerine sahiptir. EÜ İİBF, bir anlamda İzmir'deki iktisat öğretimi için rekabetçi piyasa ortamına yeni bir paydaş olarak katılmıştır. İktisatçı yetiştirme hedefi ile günümüze kadar iktisat öğretimini sürdüren, EÜ İİBF İktisat Bölümünde örgün ve ikinci öğretimdeki lisans programı yanında iki tezli, bir tezsiz, bir de uzaktan öğretimden oluşan dört yüksek lisans ile iki doktora programı bulunmaktadır.

Ancak aynı tarihte DEÜ içinde yüzde yüz İngilizce öğretim yapmak üzere ve iktisat bölümünü de içeren İşletme Fakültesi'nin kurulması ile süreç yepyeni gelişmeleri ortaya çıkarmıştır. Her iki Fakülte bünyesindeki iktisat bölümleri için ortak payda ana bilim dallarındaki benzerliktir. İlerleyen sayfalarda da anlatılacağı gibi dört ana bilim dalında öğretim elemanları kadroları ile iktisat öğretimini sürdürmektedir.

İzmir için iktisat öğretimine yönelik kurumsal yapı doksanlı yılların sonu itibarıyla EÜ İİBF, DEÜ İİBF ve İşl. F. iktisat bölümleri birlikte değerlendirildiğinde, ana bilim dalları açısından en zayıf halka, İktisat Tarihi anabilim dalında olmuştur. Ancak EÜ, 2019 yılı başında İktisat Tarihi Doktora Programını açma iznini YÖK'ten alarak, iktisat öğretiminin İzmir'deki bu zayıf halkasını güçlendirmek yönünde çok önemli bir adım atmıştır.

Yukarıda açıklanan iktisat öğretimine dönük kurumsal gelişmelerden sonra ortaya çıkan ve günümüzde de devam eden diğer yapılanmalar sırasıyla şöyle olmuştur.

* 2001 yılında bir Vakıf Üniversitesi olarak İzmir Ekonomi Üniversitesi (İEÜ) ve bu kapsamda İİBF içinde İktisat Bölümü vardır²². Ancak, İİBF, 2013'de İşletme

²¹ <https://iibf.ege.edu.tr/tr-2342/tarihce.html>

²² <https://www.ieu.edu.tr/tr/tarihce>

Fakültesi'ne dönüştürülmüş, ancak İktisat Bölümü varlığını günümüzde de sürdürmektedir.

* Aynı yıl Yaşar Üniversitesi bir vakıf üniversitesi olarak kurulmuştur²³. İEÜ'ndeki benzer süreç burada da kendini göstermiş ve İİBF, 2017 yılında İşletme Fakültesi'ne dönüştürülmüştür. İktisat Bölümü faaliyetlerine fakültesinde devam etmektedir.

İzmir'deki iktisat öğretimi, farklı üniversitelerdeki İktisat Bölümlerinde aşağıdaki gibi sürdürülmektedir.

* 2008'de açılıp 2016'da darbe girişimi sonrası kapatılan bir vakıf üniversitesi olan Gediz Üniversitesi İİBF'de İktisat Bölümü,

* 2010 yılında kurulan İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi ve İİBF İktisat Bölümü²⁴,

* 2016 yılında kurulan İzmir Demokrasi Üniversitesi ve İİBF İktisat Bölümü²⁵,

* 2016 yılında kurulan Bakırçay Üniversitesi ve İİBF²⁶. İktisat Bölümü henüz öğretime başlamamıştır.

Aşağıdaki tabloda İzmir'deki İktisat Öğretimini veren kamu ve vakıf üniversitelerindeki fakülteler ve iktisat bölümlerine ilişkin Nisan 2019 tarihi itibarıyla bilgiler okuyucuya toplulaştırılmış biçimde sunulmuştur²⁷.

İZMİR'de İktisat Öğretimi: KAMU VE VAKIF Üniversiteleri (4+2=6) Fakülteler ve Bölümleri (2019 Nisan)				
Üniversite	Fakülte	Bölüm ve Dili	Fakültenin Kuruluş Tarihi	Akademik Başlangıcı
Ege Üniversitesi	İİBF	İktisat (Tr+İng.)	1992	1994
Dokuz Eylül Ünl.	İİBF	İktisat (Tr.)	1982	1982
Dokuz Eylül Ünl.	İşletme Fakültesi	İktisat (İng.)	1992	1992
İzmir Eko. Ünl.	İİBF (adı değişti) İşletme Fakültesi	İktisat (İng.)	2001	2001 2013
Yaşar Ünl.	İİBF (adı değişti) İşletme Fakültesi	İktisat (İng.)	2001	2002 2017
İKÇÜ	İİBF	İktisat (Tr. 2018 de İng.)	2010	2012
İzmir Demokrasi Üniversitesi	İİBF	İktisat (Tr.)	2016	2016
Bakırçay Üniversitesi	İİBF	İktisat	2016	Henüz Öğretime Başlamadı

²³ <https://www.yasar.edu.tr/universitemiz/tarihce/>

²⁴ <http://www.ikc.edu.tr/S/15432/ikcu-tarihi>

²⁵ http://www.idu.edu.tr/?page_id=21

²⁶ <http://bakircay.edu.tr/tr/tarihce/>

²⁷ Bu kısımdaki tablo ve iktisat anabilim dalları ile programlara ilişkin açıklamalardaki bilgiler ilgili üniversitelerin İktisat Bölümü ve SBE internet sayfalarından derlenerek oluşturulmuştur.

İzmir'deki Üniversitelerin Bölümler, Ana Bilim Dalları ve Yüksek Lisans ile Doktora Programları (Nisan 2019)

Ege Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü

- * ***İktisat Teorisi
- * ***İktisat Politikası
- * ***İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat
- * ***İktisat Tarihi

Dokuz Eylül Üniversitesi

1- İİBF İktisat Bölümü

- * ***İktisat Teorisi
- * ***İktisat Politikası
- * ***İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat
- * ***İktisat Tarihi

2- İşletme Fakültesi İktisat Bölümü

- * ***İktisat Teorisi
- * ***İktisat Politikası
- * ***İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat
- * ***İktisat Tarihi

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü

- * ***İktisat Teorisi
- * ***İktisat Politikası
- * ***İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat

İzmir Demokrasi Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü ile Bakarçay Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü anabilim dalları hakkında açıklayıcı bilgi bulunamamıştır. Öte yandan İzmir'deki iki vakıf üniversitesi olan **İzmir Ekonomi Üniversitesi ve Yaşar Üniversitesi** İktisat Bölümlerinde ana bilim dalı uygulaması yoktur.

İzmir'deki İktisat Öğretimine Yönelik Tespitler 1: Alanlarda Yoğunlaşmalar ve Hedefler

1-EÜ, İİBF İktisat Bölümü:

***Akademik Alanlar ve Yoğunlaşma: Bölgesel İktisat ve Finansal İktisat ile yeni alan olarak Yenilik İktisadı ve Teknoloji. Gelişme dinamiği olacak bir alan İktisat Tarihi'dir.

***Hedefler: Akademik İktisatçı, Kamu ve Özel Sektör İçin Mezun,

***Bu bağlamda, Yüksek Okul ve Akademi geleneğindeki meslek insanı yetiştirmekten ziyade bilimsel temelli bir program hedefine sahiptir.

***Akademik kadroları da ağırlıklı olarak genç bir kadro olarak bu süreci destekleyecek ve geliştirecek bir potansiyele sahiptir.

2-DEÜ, İİBF İktisat Bölümü ile

3-DEÜ, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü için yazılı tespitten kaçınılmıştır.

4-Vakıf Üniversiteleri: İEÜ ve YÜ ilgili fakültelerini İİBF'den İşletme Fakültesine dönüştürerek tercihlerini işletme ağırlıklı ve özel sektöre dönük mezunlar yönünde belirlemiştir.

5-İKÇÜ İİBF, yaklaşık yedi yıllık bir İktisat Öğretimi geçmişi olsa da henüz tespitler için erkendir.

İktisat YL ve Doktora Programları (2019 Nisan)				
Üni-Fak-Bölüm	Tezli YL	Tezsiz YL	UÖ (e-YL)	Dokt.
EÜ-İİBF-İktisat	1-İktisat 2-Bölgesel İktisat	1-Para Banka	1-İktisat 1-Fin. İkt. v. Yön.	1 İktisat 1 İktisat Tarihi
DEÜ-İİBF-İktisat	1-İktisat 2-Finansal İktisat ve Bankacılık	1-İktisat 2-Ekonomi, Toplum ve Politika	*****	1 İktisat
DEÜ -İşletme F. - İktisat	1-İktisat (İng.)	1-Finansal İktisat (İng.)	*****	1-İktisat (İng.)
İEÜ- İşletme F. -İktisat	1-İktisat 2-Finans Ekonomisi	1-Finans Ekonomisi	*****	1 İktisat
Yasar Ünl. -İİBF - İktisat	1-İktisat (İng.)	*****	*****	*****
İKÇÜ -İİBF-İktisat	1-Finansal Ekon. 2-İktisat	1-Finansal Ekon. 2-Yönetim Ekon.	*****	*****
İzmir Demokrasi Üniversitesi	1-İktisat	*****	*****	1 İktisat (öğrenci alınmadı)
Bakırçay Üniversitesi	*****	*****	*****	*****

6-İzmir Demokrasi Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü ve Bakırçay Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü için, kadrolarına dahil edeceği akademisyenler ile

- * hem hangi alanlarda yoğunlaşacağını,
- * hem de hangi hedeflere yöneleceğini gösterecek tespitler yapmak bugünden olanaksızdır.
- * Çünkü her iki üniversitede akademik kadrolaşma henüz oluşturulmamıştır.
- * Öte yandan, İDÜ, bir yıl önce İktisat Öğretimine başlamış, buna karşın BÜ henüz öğretime başlamamıştır.

Yarımlar için ne yapmalı? Öneriler ve Düşünceler

Özelde İzmir için;

1-Kamu üniversiteleri olarak EÜ ve DEÜ İktisat Bölümlerinde gerek alanlar, gerekse hedefler konusunda yol haritaları bellidir ve gelişimleri bu kapsamda devam etmektedir.

2-İEÜ ve YÜ, vakıf üniversiteleri olarak tercihlerini İşletme Fakültesi içinde İktisat Bölümü ve İktisat Öğretimi noktasına getirmişlerdir. Muhtemelen zaman içinde bu bölüm çok daha küçülecektir.

3-İKÇÜ birkaç adım önde olsa da Temmuz 2016 sonrası yaşadıkları nedeniyle yol haritasını güncellemiş ve hatta güncellemeye devam eder bir görünüm sergilemektedir.

4-İDÜ ve BÜ, tercihlerini zaman içerisinde İktisat Bölümü kadrolarına alınacak akademisyenler ile belirleyecektir. Belli alanlarda yoğunlaşmaları, örneğin Tarım Ekonomisi, Uluslararası İktisat (ve Dış Ticaret), İktisat Tarihi, Radikal İktisat, Otistik İktisat²⁸, Endüstri İktisadı ile Ulaştırma Ekonomisi gibi alanlar yanında bilimsel yöntem ve analizi ile bilimsel düşünceyi esas alan ve de öncelikleyen bir yapı oluşturmaları önerilebilir.

Genelde Ülkemizdeki İktisat Öğretimi İçin;

1-YÖK ve ÜAK üzerinden fakültelerdeki bölüm ve anabilim dalı tanımlamaları ile doçentlik temel alanlarının uyumlaştırılması veya yakınlaştırılması tartışılmalı ve somut adımlar atılmalı,

2-İİBF, İktisat Fakültesi ve İşletme Fakültesi ya da Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültelerindeki İktisat ya da Ekonomi Bölümü mezunları nasıl tanımlanmalı?

3- İktisatçı veya Ekonomist kimdir?

4- esleki bir tanımı var mıdır? Ne yapmalı?

5-İİBF'lerin mevcut yapılanmaları içerisinde İktisat öğretimi ne kadar etkin ve başarılıdır?

6- Acaba, İİBF İşletme Bölümlerinin son yıllarda yaptığı İşletme Fakültesi kurma girişimleri İktisat Bölümleri için İktisat Fakültesi biçiminde mi yürütülmeli ya da devam ettirilmelidir?

***Örneğin, İzmir'deki iki vakıf üniversitesi kuruluşlarında İİBF ile yola koyuldular, bugün gelinen noktada her ikisi de İşletme Fakültesi'ne dönüşmüş durumdadır.

Sonsözler

Fransız ve Alman yüksek okullarından esinlenilerek kırklı ve ellili yılların başlarında Türk Yüksek Öğretimine kazandırılan **YETO'lar**;

1-1959'dan itibaren ve özellikle Altmışlı yıllarda **İTİA'lara**,

²⁸ Detaylı bilgi için bkz.Yılmaz Aydın, "Post Otistik İktisat: İktisat Eğitimi ve NeoKlasik İktisat Eleştirisi", SÜ, SBE Dergisi, sayı 35, Yıl 2016,

2-Yetmişli yıllarda **İTBF**'lere ve/veya **İktisat Fakültesi**'ne dönüştürülmüş (bunlar da o dönem ilgili kentlerde kurulu ve/veya yeni kurulan üniversitelere bağlanmıştır),

3-Seksenli yılların başında oluşturulan YÖK ile birlikte bu kez **İTBF**'ler ya da İktisat Fakülteleri (İÜ İkt. Fak. ve AÜ SBF hariç olmak üzere) **İİBF** adı ile yeniden yapılandırılmıştır (!).

4-Bu sürece vakıf üniversiteleri de **İİBF**'ler ile katılmışlar, ancak çoğunluğu iktisat öğretimi hedefi yerine, yardımcı bir ders alanı yoluna yönelmişlerdir.

Yukarıda açıklanan süreçlerle birlikte gelinen noktada;

1-iktisat öğretiminin içeriği, Neo-Liberal İktisat Öğretisi,

2-kurumsal yapılanmalar da Anglo-Sakson yüksek öğretimine göre şekillendirilmiştir.

Bunların tartışılması ve ülkemiz için iktisat öğretimindeki yol haritalarının, içerik ve kurumsal yapılanmalarla zenginleştirilmesi günümüzde çok daha fazla önem kazanmaktadır. Tabii ki amaçlar;

1-gerçek bir iktisat öğretimi vermek ve

2-kadrolaşmaya dayalı bir kurumsal yapılanma oluşturmak değilse...

Kaynakça

Ahmet Uzun, “Yeni İktisat Tarihi Akımı ve İktisat Tarihi Yazımına Katkısı”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1.*

Ercan Uygur ve Oya S. Erdoğan, “Avrupa, ABD ve Türkiye’de İktisat Eğitimi”, *TEK Tartışma Metni, 2012, www.tek.org.tr, s.3.*

Fikret Görün, “İktisat Eğitimi Üzerine Birkaç Not”, *Ekonomi-tek, Cilt: 4 No: 3, Eylül 2015, ss. 1-8.* Ve Yılmaz Aydın, “Post Otistik iktisat: İktisat Eğitimi ve NeoKlasik İktisat Eleştirisi”, *SÜ, SBE Dergisi, S. 35, Yıl 2016*

Oktaay Güvemli, “*İktisadi ve Ticari İlimler Akademileri Tarihi*”, ISBN 975-8323-016, İstanbul 2003

Sevil Sargın, “Türkiye’deki Üniversitelerin Gelişim Süreci ve Bölgesel Dağılımı”, *SDÜ SBE Dergisi, 2007, Yıl 3, Sayı 5, s.133-150*

Yılmaz Aydın, “Post Otistik iktisat: İktisat Eğitimi ve NeoKlasik İktisat Eleştirisi”, *SÜ, SBE Dergisi, S. 35, Yıl 2016*

<http://bakircay.edu.tr/tr/tarihce/>

http://www.idu.edu.tr/?page_id=21

<https://www.ieu.edu.tr/tr/tarihce>

<https://iibf.deu.edu.tr/fakulte-hakkinda/fakulte-tarihcesi/>

<https://iibf.deu.edu.tr/fakulte-hakkinda/fakulte-tarihcesi/>

<https://iibf.ege.edu.tr/tr-2342/tarihce.html>

<http://www.ikc.edu.tr/S/15432/ikcu-tarihi>

<http://iktisat.istanbul.edu.tr/tr/content/bolumler/tarihce>,

<http://iktisat.istanbul.edu.tr/tr/content/bolumler/tarihce>,

<http://iktisat.istanbul.edu.tr/tr/content/bolumler/tarihce>

<https://ikf.marmara.edu.tr/fakulte/tarihce/>

http://www.politics.ankara.edu.tr/?bil=bil_icerik&icerik_id=284&menu=0&ens_birim=0

<https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/CumhuriyetSenatosu/10-13,14.pdf>

<https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/CumhuriyetSenatosu/10-13,14.pdf> s.7

<https://www.yasar.edu.tr/universitemiz/tarihce/>

17. ve 18. YÜZYILDA OSMANLI AVARIZ VERGİSİNİ DEĞERLENDİRME DENEMESİ

An Attempt to Evaluate the Ottoman “Avarız” Tax for 17th and 18th Centuries

NİL TEKGÜL*

Özet

Avarız akçasının en önemli özelliği, yükümlülerden bireysel olarak değil, kolektif olarak toplanmasıdır. Bunu gerçekleştirmek için cemaat, *avarızhanelere* ayrılmıştır. Bir *avarızhane*, birden fazla gerçek hanenin, yani vergi yükümlüsünün bir araya getirilmesi ile oluşmuş, itibari bir hanedir. Bir itibari haneye düşen vergi tutarı bilinirken, gerçek haneler üzerindeki vergi yükünün tespiti halen tarihçilerin zihnini meşgul eden en önemli soru olma özelliğini korumaktadır. Bu makale 17 ve 18. yüzyıllara ait Halep, Akara, İstanbul ve Konya’ya ait şeriye sicillerinden derlenen belgeler üzerinden vergi yükümlülüğünün gerçek haneler arasında nasıl bölüşüldüğüne dair bir değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır. Makalede, Osmanlı toplumunda bireyin, hem cemaat içindeki diğer bireylerle, hem de üyesi bulunduğu cemaat ile kurduğu ilişkinin niteliğinin, belgelerde sıklıkla geçen “*rıza ve şükran*” kavramı ile tanımlandığı ve bu terimin ilişkilerin bir de duygusal tabanının olduğuna işaret ettiği ileri sürülmektedir. Aynı mahalle sakinlerinin birbirlerinden razı olmaları bir ortak mutabakatı ifade ederken, birbirlerine karşı duydukları şükran da duygusal bağların bir ifadesi olarak kabul edilmelidir. Belgeler, mahallenin sosyal, idari ve ekonomik bir birim ve yapı olmasının yanında, cemaatinin de “*rıza ve şükran*” terimi ile karşılık bulan bir duygusal komünite olduğunu, mahallenin ekonomik sıkıntılarının, birbirlerinden razı ve şakir olan gerçek hanelerle dayanışma içinde yüklenildiğini, bunun her zaman eşit bölüşüm/dağılıma işaret etmeyeceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, vergi, kadı sicili, olağanüstü hal.

Abstract

The most important feature of “*avarız*” tax was that it was levied collectively on taxpaying subjects in which the sub-communities (*taife/cemaat*) were divided into *avarızhanes*. One *avarızhane* refers to a fictional household made up of real households, the number of which varies across the Ottoman lands. While we know the tax levied on one fictional household, the question of tax burden of real households still remains open. This article attempts to evaluate the apportionment of tax payments within the real households for the 17th and 18th centuries by utilizing judicial court records of Halep, Ankara, İstanbul and Konya. It is argued that the sources highlight the term “having consent and feeling gratitude” (*rıza ve şükran*) as the main

* Dr., Bilkent İhsan Doğramacı Üniversitesi, Tarih Bölümü, e-posta: niltekgul@yahoo.com

determinant of the relations established between individuals and the sub-communities that they had belonged. While “having consent” (*rıza*) indicates a common accord, expression of their “feeling of gratitude” (*şükran*) indicates the emotional basis of residential solidarity. Sources show that, neighborhoods were not only social, administrative and economic units but also emotional communities. It’s further argued that sources indicate a solidarity among neighborhood residents against any financial distress of individual taxpayers for whom members have consent and feel gratitude. Several court cases show that taxes levied on sub-communities were not necessarily equally apportioned among real households.

Key Words: Ottoman, tax, court record, state of emergency.

Giriş

Osmanlı idaresinde, mutlaka bir hizmetin karşılığı olarak tahsil edilen vergiler *gayri-ez-avarız* (olağan) ve *avarız* (olağanüstü durumlarda alınan) olarak ikiye ayrılmakta idi¹. Olağan vergiler, nasıl ve ne tutarda alınacağı şeriatle belirlenmiş *öşr* ve *cizye* gibi şer’i vergiler ile *raiyyet rüsumu*, *niyabet rüsumu* gibi *örfi* vergilerden oluşmakta idi. Olağanüstü durumlarda alınan ve genel olarak *avarız* vergileri olarak tanımlanan vergi de özünde şer’i, yani şeriat hükümlerince, gerektiği zaman hazineye imdad olmak üzere hükümdara talepte bulunma hakkını veren tür vergilerdi. *Divan-ı Hümayun* tarafından talep edilen *avarız-ı divaniyye* ve taşradaki örf görevlilerince talep edilebilen *tekalif-i şakka* olmak üzere iki ayrı *avarız* vergisi bulunmakta idi. Sözlükte “sonradan meydana gelen, asli ve sabit olanın zıddı” gibi manaları bulunan *avarızın*,² genellikle savaş zamanlarında ihtiyaç duyulduğu takdirde toplanan bir vergi olmasına rağmen, 17. yüzyıl ile birlikte, uzun süren savaşlar sebebiyle devletin artan harcamalarını finanse edebilmek amacıyla, olağan ve düzenli hale geldiği bilinmektedir. *Avarız* yükümlülüğü sadece gayri menkul sahibi olan teb’adan talep edilmiş, vergi yükümlülükleri tarafından bedel olarak ödenebileceği gibi, aynı veya bir hizmet karşılığı olarak da ödenmiş, ancak zaman içinde tamamı bedele dönüşürülmüştür.

Avarız akçasının en önemli özelliği, yükümlülerden bireysel olarak değil, kolektif olarak toplanmasıdır. Bunu gerçekleştirmek için cemaat, *avarızhanelere* ayrılmıştır. *Avarızhane*, birden fazla gerçek hanenin, yani vergi yükümlüsünün bir araya getirilmesi ile oluşmuş, itibari bir hanedir. *Avarız* türü vergiler, mahalle ya da köyde ortaklaşa karşılanması gereken masraflar gibi olağan vergilerin üzerine eklenen

¹ Osmanlı idaresi tarafından tahsil edilen vergilerin detayları hakkında bkncz: L. Fekete, “Türk Vergi Tahrirleri.” *Beleten* 11/42 (1947), s. 299-328; N. Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler.” *AÜDTCFD* 5 (1947), s. 483-511; Halil Inalcık, “Adaletnameler” *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul 2005), s. 75-191. Vergiler tarihçiler tarafından farklı tasniflere de tabi tutulmuşlardır. Kimi zaman vergiler şer’i ve örfi olarak ikiye ayrılırken, kimi tarihçiler, vergileri ziraat ve hayvancılıkla ilgili, gümrük ve pazar vergileri olmak üzere vergi kaynaklarının niteliğine göre tasnif etmişler, kimileri ise vergi gelirinin ait olduğu zümrelere göre sınıflandırmışlardır. Örneğin Darling, eserinde havass-ı hümayun’e ait olan ve doğrudan merkeze intikal edilen vergileri incelemiştir. L. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* (Leiden 1996).

² Halil Sahillioğlu, DİA., “avarız” maddesi, s. 108-109

bir yük olarak düşünöldüğü için, toplanması böyle bir usule dayandırılmış olmalıdır. Nitekim, tımar sistemi içine yerleştirilen hizmetlerin dışında kalan hizmetleri karşılamak için devlet tarafından talep edilmiş bir vergidir. Devlet bu yolla, yani bir *avarızhanesinin* içinde yer alan gerçek hanelerin vergiyi bölüşüm usullerine karışmayarak, *avarız* vergilerinin ödenmesinde devletle bireysel vergi yükömlöleri arasında doğabilecek gerilimin önemli bir kısmını, bireyin ait olduğu cemaate yüklemiştir. Halbuki verginin gerçek haneler üzerindeki yükünün tespiti tarihçilerin zihnini meşgul eden en önemli soru olma özelliğini korumaktadır.

Gerçek hanelerin bir araya gelerek oluşturduğu itibari "*avarızhane*"ler üzerinden tahsili öngörölen *avarız* vergilerinin, mali ve iktisadi esasları, kimlerden ve hangi usullerle tahsil edildiğine ilişkin bugüne kadar değerli araştırmalar yapılmıştır.³ Örneğin, bir itibari hanenin içinde yer alan gerçek hane sayılarının, devletin ihtiyaçları, idari pratikler, vergi yükömlölerinin tahmini finansal durumlarına göre 3 ila 15 arasında değişebildiği tespit edilmiştir.⁴ Her ne kadar tarihçiler tarafından ait olduğu dönem ve mekânın demografik özellikleri, özellikle de nüfus tahminleri için kullanılmaya çalışmış olsa da, ne yazık ki kaynaklar buna pek de imkan vermemiştir.

Osmanlı tarihçileri açısından gerçek hanelerin vergi yükömlölüğünün mahiyeti halen bilinmezliğini korumaktadır. Örneğin, bir kazaya düşen toplam *avarız* vergisinin *avarızhanelere* bölüşümü bilinirken, bir *avarızhanesine* düşen miktarın gerçek haneler arasındaki dağılımı ve bu yükömlölüğün bölüşümü hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır. Kendi *avarızhanelerine* düşen vergi payını, o *avarızhanesinin* gerçek yükömlölerinin nasıl ödedikleri konusunda belgeler çok açık bilgi vermemektedir. Oysa, *avarız* vergisinin yükömlöler üzerindeki etkisini anlayabilmek, ancak gerçek hanelerin bu bölüşümü nasıl gerçekteştirdiklerini anlamakla mümkün olabilir.

Ben bu bildiriye 1660, 1663, 1677 ve 1751 tarihli, yani 17 ve 18. yüzyıllara ait Halep, Akara, İstanbul ve Konya'ya ait şeriyye sicillerinden derlediğim belgeler üzerinden vergi yükömlölüğünün nasıl bölüşöldüğüne dair bir değerlendirme yapmak,

³ Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", *OTAM*, 8 (1990), s. 249-293; Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avarız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten*, LI/199 (1987), ss. 9-73; Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, İstanbul 1991, s. 108-109; Mehmet İpşirli, "Avarız Vakfı", *DİA*, İstanbul 1991, s. 109; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (cilt 1 1300-1600)*, İstanbul 2000; Linda Darling, "Avarız Tahriri: Seventeenth and Eighteenth Century Survey Registers", *Turkish Studies Association Bulletin*, 10 (1986), ss. 23-26; Feridun Emecen, "Kayacık Kazasının Avarız Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981), ss.159-170; Süleyman Demirci, "Demography and History: The Value of the Avarızhane Registers for Demographic Research A Case Study of the Ottoman Sub-Provinces of Konya, Kayseri and Niğe, c. 1620s-1700," *Turcica* 38 (2006), ss. 181-211; Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered," *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), ss. 183-205; Charles Wilkins, *Forging Urban Solidarities Ottoman Aleppo 1640-1700*, Leiden 2010; Jülide Akyüz Orat, "Avarız Vergisi Üzerine Bir Çalışma: 18. Yüzyıl Başlarında Ankara Uygulamaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/22 (2012), s. 219-23

⁴ Süleyman Demirci, "Demography and History: The Value of the Avarızhane Registers for Demographic Research A Case Study of the Ottoman Sub-Provinces of Konya, Kayseri and Niğe, c. 1620s-1700," *Turcica* 38 (2006), s. 186

bu belgeleri nasıl anlamlandırabileceğimizi tartışmak ve bu bağlamda duygusal bir tabanın da olup olmadığını irdelemek istiyorum.

Önce bu belgelerin içeriklerini paylaşacağım.

Ele alacağım ilk belge İstanbul Şeriyeye Sicillerinden 7 Şubat 1677 tarihli bir belgedir.⁵ Buna göre, hepsi gayri-müslim olan taşçı taifesinin kethüdası Duka ve taifenin seçkinleri mahkemeye gelerek Bayezid Ağa mahallesi *avarız akçası vakfi* mütevellisi olan Mahmud Çelebi ile birlikte mahallenin imamı ve mahalle sakinlerinden birkaç kişinin huzurunda, Bayezid Ağa mahallesinin 9 hane olan *avarız* yükümlülüğünün bir haneye tekabül eden kısmını adı geçen mahalleye yardım olarak kendi rızaları ile ödemekte iken, bundan sonra her yıl dokuz hanenin üç hanesine tekabül edecek *avarızını* yine kendi gelirlerinden ve kendi rızaları ile yardım olarak ödeyeceklerini taahhüd etmişlerdir.

Bir diğer belge 1663 yılına ait Halep kadı sicillerine kayıtlıdır⁶. Buna göre, aynı mahallede oturan 15 Müslüman ve 11 Hıristiyan, mahallelerini temsilen mahkemeye gelmiş ve şu açıklamada bulunmuşlardır: “Daha önce Hamza Ağa’dan mahallemiz yükümlülüklerini yerine getirmek için müşterek olarak 520 kuruş borç almıştık. Şimdi kendisi geri ödeme yapmamızı beklemektedir. Ayrıca beş haneye tekabül eden güncel vergi yükümüz de bulunmakta olup, bunun bir kısmı yükümlülerden tahsil edilememiştir.” Bu ifadeden sonra mahallelerini temsilen mahkemeye gelen şahıslar, hem Hamza Ağa’nın vadesini gelen borcunu ödeyebilmek hem de vergi yükümlülüklerini yerine getiremeyen hanelerin vergi ödemelerini yapabilmek için, kadıdan, finansal durumu iyi olan mahalle sakinlerinden borç alabilme izni talep etmişlerdir. Muhtemelen, Hamza Ağa veya tek kalemde kendilerine borç verecek olan şahısla hesaplaşabilmek ve ödeme sırasında kendi aralarındaki anlaşma veya anlaşmazlıklara dayanak teşkil etmek üzere kadıya rücu edilmiş olmalıdır.

Üçüncü belge ise Temmuz 1660 tarihli olup, Konya Kadı sicillerinde yer almaktadır⁷. Bu belgeye göre Konya’da Gallecerb Mahallesi sakinlerinden olan

⁵İSAM, İstanbul BAB JCR 03 v17: 667,

<http://www.kadısicilleri.org/goster.php?blm=bab03&bsm=667esa667yt54>

“Mahmiye-i İstanbul’da vaki taşçı taifesinin kethüdarları Duka v. Dumo ve ihtiyarlarından Papa Yorgi v. Serafi ve Kiro v. Duka ve Konstantin ve İstefanos ve Liko v. Minho ve Pando v. Duka ve Koka v. Kirov e Fentari v. Dimitri ve Duka v. Dino ve Biço v. Fanka nam zimmiler meclis-i şer’-i serif-i lazimü’t-teşrifde mahmiye-i mezbure husnu evbabından Topkapı dahilinde Bayezid Ağa mahallesi avarızına mevkufe nukudun bi’l-ful mütevellisi olan Mahmud Çelebi b. Muharrem ve mahalle-i mezbure imamı Mustafa Efendi b. Ramazan ve ahali-i mahalle-i mezbureden Ahmed Çelebi b. Mustafa ve Hüseyin Çelebi b. Ahmed ve İbrahim Çelebi b. Mustafa ve Ali Bey b. Mehmed nam kimesneler mahzarında her biri takrir-i kelim ve ta’bir-i ani’l-meran idüp mahalle-i mezburenin dokuz hane avarızı olup mukaddema biz rızamız ile bir hanesinin mahalle-i mezbure ahalisine malimizden imdad edegelmışdik bade’l yevm beher sene zikr olunan dokuz hanenin üç hanesini rızamız ile kendi malımızdan ahali-i mahalle-i mezkureye imdad eylemek üzere taahhüd eyledik dediklerinde ma hüve’l-vaki bi’t-taleb ketb olundu. Fi’l-yevmi’-sani aşer min Şabani’l-muazzam li sene seb’a ve seb’in ve elf”.

⁶ Bkz. Charles Wilkins, *Forging Urban Solidarities Ottoman Aleppo 1640-1700*, Leiden 2010, s. 104

⁷ İzzek Sak (haz.), Konya Kadı Sicili (1070-1071/ 1659-1661), Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, 2014, ss. 171-172, Konya Şeriyeye Sicili No:10, 98-1: “Mahmiye-i Konya’da Gallecerb Mahallesi sükkanından Arzman ve Bayram ve Bogoz ve Bolat ve Sanan nam zimmiler meclis-i şer’-i hatir-i lazimü’t-tevkerde mahalle-i merkume ahalisinden ashab-ı haze’l-kitab Mustafa bin Ali ve Mehmed bin Mehmed ve

Arzman ve Bayram ve Bogoz ve Bolat ve Sanan adlı gayri müslimler mahkemeye gelerek, yine aynı mahalle sakinlerinden Mustafa, Mehmed, imam Abdülkerim Hoca, Hasan ve Mehmed isimli kimselerden davacı olmuşlar ve padişah fermanı ile ödenmesi buyurulan *avarız* vergisinin, mahallede *avarızhane vakfına* vakfedilen akçelerin getirileri ile ödendiğini ancak kendilerine herhangi bir hisse verilmediğini beyan ederek şikâyette bulunmuşlardır. Bunun üzerine davacılar, atalarının mahalle *avarız akçası fonuna* vakfettikleri birkaç akçenin getirisinin adı geçen mahallede sakin sadece Müslümanların *avarız* vergisi ödemesinde kullanılabileceği şartını içerdiğini ve gayrimüslimlerin buna dahil olamayacağını beyan etmişler ve müftüden alınan fetvayı mahkemeye ibraz etmişlerdir. Okunan fetva içeriği de değerlendirilerek, gayrimüslimlerin *avarız akçası fonu* ve getirisinden pay talep edemeyeceklerine dair hüküm verilmiştir. Nitekim defterin daha önceki kayıtlarında bu konuda verilen fetva kaydı da bulunmaktadır.⁸

Bir diğer belge ise, 11 Kasım 1751 tarihli olup, Şeriiye sicillerinden alınmıştır.⁹ Buna göre, Ankara'nın Koyunpazarı mahallesinin “*avarız akçesi vakfı mütevellisi*” Mehmed, mahallenin ileri gelenleri ile birlikte mahkemede Alemdar Ebubekir Beşe huzurunda şunları söylemişlerdir: “adı geçen Ebubekir bizim her türlü işimizi gören seçkinimizdir (*muhtarımız*). 6 yıldan beri mahallemize gelen her türlü avarız vergisini

Abdülkerim Hoca el-imam ve Hasan bin Ebri ve Mehmed bin el-Hac İsmail nam kimesneler ve sair mahzarlarında üzerlerine dava ve takrir-i kelim idüb mahalle-i merkumede vaki avarız vakf olunan akçanın mürabahasından mahalle-i merkume üzerine ba-ferman-ı ali edası lazım gelen avarızların virüb bize hisse virmezler sual olunsun didiklerinde gibbe's-sual mezburun kimesneler cevaplarında bizim ecdadımız mahalle-i merkume avarızına birkaç akçe vakf eylemekle mürabahasını mahalle-i merkumede sakin müslimin için avarızlarına virüb eda ideriz zimmiler dahil olmadıklarına şeyhü'l-islam ve müftüyyü'l-enam hazretlerinden yedimizde fetva-yı şerife vardır deyu fetva-yı münife ibraz idüb bi'l-muvacehe feth ve kıraat olunduklarında mazmunu takrir-i meşruhalarına mutabık gelmeğin ber mucib-i fetva-yı şerife mahalle-i merkumede sakin zimmi taifesi vakıf akçanın hisse talebinden men' bir le mavaka'a bi't-taleb ketb olundu hurrirre fi evail-zi'l-kadeti 'ş-şerife li-sene seb'in ve elf.”,

⁸ İzzek Sak (haz.), Konya Kadı Sicili (1070-1071/ 1659-1661), Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, 2014, s. 551, Konya Şeriiye Sicili No.10, 277-3: “Bir mahallede sakin müsliminin avarızına mevkufe olan nü kudun içinden ol mahallede sakin olub avarızına bağı olan zimmi taifesi mücerred biz dahi bu mahallede sakiniz deyu avarızları için hisse talep idüb almağa kadir olurlar mı? el-cevab: Allahu alem olmazlar.”,

⁹ Ankara Şeriiye Sicili No:135, 96-19: “Medine-i Ankara mahallatından Bazar-ı Ganem mahallesi mütevellisi Mehmed bin Ahmed ve Es-Seyyid Mehmed Halife ibn El-Hac Osman ve İsmail Beşe ibn Yusuf Es-seyyid Salih Halife bin İbrahim ve Mehmed bin Mustafa ve Mehmed Beşe ibn Abdullah ve Mustafa Beşe ibn İbrahim ve Es-Seyyid Ali Çelebi ibn Es-Seyyid Fethullah ve Ali Beşe ibn Mehmed ve Es-Seyyid Ahmed Çelebi ibn Şerif Çelebi ve Mehmed bin Himmet ve Dede bin Mehmed nam kimesneler ve sairleri meclis-i şer'-i şerif-i enverde baısü hazi'l-kitab Alemdar Ebubekir Beşe ibn İbrahim nam kimesne mahzarında her birileri ikrar-ı tam ve takrir-i kelim idüb mezbur Ebubekir Beşe muhtarımız olmağa altı seneden beru ahali-i mahalemiz üzerine vârid ve nâzil olan tekalif-i örfiyye ve şakkayı beynimizde tevzi' ve taksim eyledikde hal ve mallerimize göre tadil ve tesviye üzere tevzi' ve taksim idüb ve umurumuzu dahi iffet ve istikamet üzere ru'yet itmeğle hilaf-ı şer'-i şerif bir kimesneye teaddi ve gadr-i fahişi yoğiken ahali-i mahalleden sahibü'l-ağraz bazı kimesne mezbur Ebubekir Beşe hakkında husus-ı mezkura müteallika ifk ve iftirayı müştemil kelimat-ı naseza isnadıyla tekdiri bî-asl olub her halde mezburun evza' ve etvarından hoşnud ve razı ve tarih-i mezburdan bu ana gelinceye değin mezbur zimmetinde gerek salyane akçesi ve gerek cihet-i saireden bir akçe ve bir habbe alacağımız yoktur didiklerinde gibbe't-tasdik-i şeri'i mavakıa bi't-taleb ketb ve tahrir olundu. fi'l-ıyevmi's-sani ve'l-ışriyn min zilhicce-i 'ş-şerife sene erba' ve sittin ve mie ve elf.”

“*hal ve mallerimize göre*”, “*ta’ dil ve tesviye üzere*” “*tevzi ve taksim idüb*”, işlerimizi “*ıffet ve istikamet üzere*” görmüştür. Böyle olmakla birlikte bazı kötü niyetli kişiler onun hakkında söylentiler çıkararak görevini layıkıyla yapmadığına ilişkin asılsız suçlamalarda bulunmuşlar ve görevden alınmasını istemişlerdir. Oysa biz, kendisinin “*evza ve etvarından*” (tutum ve davranışlarından) “*rıza ve hoşnud üzereyiz*”. Üzerinde mahallemize ait salyane akçesinden ve diğer ortak harcamalardan herhangi bir alacağımız yoktur.” Anlaşıyor ki, şikâyet üzerine mütevellilikten alınmış olan Alemdar Ebubekir Beşe, yeni mütevellî olan Mehmed ve mahalle ileri gelenlerinden kendisi hakkında açıklamada bulunmalarını istemiş ve sözlerini mahkemede belgelemiştir.

Yukarıda detaylarını verdiğim belgelerin hepsi öncelikle vergi yükümlülerinin devletin talep ettiği vergiyi ödemek için geliştirdiği bazı stratejilere veya yöntemlere ilişkin bilgi içermektedir.

Bu belgelerin diline biraz daha yakından bakacak olursak, içeriklerinde bize ipucu olabilecek terimlerin olduğunu tespit edebiliriz.

I. No’lu belgede Taşçı taifesinin Bayezid mahallesi *avarızına* katkısının hangi saikle yapıldığını, motivasyonlarının ne olduğunu bilmiyoruz, ancak bir tahminde bulunabiliriz. Taşçı esnafının bulunduğu mekânın Bayezid Ağa mahallesine çok yakın veya içinde yer alması sebebiyle, bu fiziki yakınlığın, taşçı taifesi üyeleri ile Bayezid Ağa mahallesi cemaatini bir araya getirmiş olabileceğidir. Farklı taifelerin üyeleri olmalarına ve farklı dini aidiyetleri bulunmasına rağmen, üyeler, finansal bir zorlukla baş edebilme stratejisi doğrultusunda birbirleri ile dayanışma içine girmişlerdir ve vergi ödeme yükümlülüklerini rahatlatmışlardır. Burada belirleyici ifade, kendi “*rıza*”ları ile katılmalarıdır.

II. No’lu belge ise Halep’de bir mahallenin *avarız* vergisine ilişkindir. Ödemenin yükümlülere ağır geldiği anlaşılmaktadır, nitekim bazı hanelerin ödeme gücü bulunmadığını açıkça göstermektedir. Bu gibi durumlarda, mahallenin daha varlıklı bir üyesinden borç alınmak suretiyle ödemelerin gerçekleştirilmesi, uygulanabilen bir diğer stratejiye işaret etmektedir. Ancak burada daha önemli olan mahalle cemaatinin Hamza Ağa’ya olan 520 kuruşluk borcuna ilaveten yeni üstleneceği borcun, vergisini ödeme güçlüğü çeken mükelleflerin yükünü, ödeme gücü olanlara ekleyecek olmasıdır. Yani ödeme güçlüğü olan komşularının borcunu, finansal açıdan nisbi olarak daha iyi olanların üstlenmiş olmasıdır. Wilkins, bu tür yardımlaşmaların Halep örneğinde hiç de nadir olmadığından söz etmektedir¹⁰. Mahkemeye gelenlerin 15 Müslüman ve 11 hıristiyan olması, mahalle sakinlerinin dini aidiyetleri farklı olsa da aynı mahalleli olma aidiyeti çerçevesinde hareket ettiklerine de işaret etmektedir. İlk belgede olduğu gibi yine bir dayanışma ve zorlu hallerde birbirlerine yardım söz konusudur.

III. No’lu belge Konya’nın Gallecerb mahallesinin Müslüman ve gayri-müslim sakinlerine ilişkindir. Bu belgede de gayri-müslim sakinler mahkemeye gelerek, aynı mahallede sakin olmaları sebebiyle, ileride doğabilecek vergi yükümlülükleri veya

¹⁰ Charles Wilkins, *Forging Urban Solidarities Ottoman Aleppo 1640-1700*, Leiden 2010, s. 110

genel giderlerin karşılanması için oluşturulmuş fonun getirisinden pay talebinde bulunmuş ancak talep reddedilmiştir. Burada, mahalle *avarız* akçası fonu/vakfından kısaca bahsetmemiz gerekir. Bir köy veya mahalle halkının ödemekte güçlük çektikleri *avarız*, kürekçi bedeli ve diğer ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere kurulmuş olan akar ve para vakfı olarak tanımlanan *avarız* vakfı¹¹, mahallenin en önemli kurumlarından biri olma özelliğini taşımaktadır. Ergenç, bu kurumun mahalle ahalisinin ortaklaşa karşılaması gereken masrafların görülmesi için tesis edilmiş bir fon olduğunu, biriken paradan ihtiyaç sahiplerine borç verilmesi sebebiyle de bunun bir ölçüde sosyal yardım fonu olarak değerlendirilebileceğini belirtir¹². Mahallenin ortaklaşa karşıladığı masrafları da mahalle camii, mescid, ve diğer gayri müslim ibadethaneleri, sıbyan mektebi, çeşme gibi yapıların tamiri, ihtiyaçlarının temini, imam müezzin, muallim gibi görevlilerin ücretleri ve *tekalif-i örfiyye* ve *avarız-ı divaniyye* olarak adlandırılan vergilerin ödenmesi olarak belirtmektedir.¹³ Hayır olsun diye veya icap ettiği zaman kendisinden ve evlatlarından *avarız* akçası talep edilmemek şartıyla bazı kimseler nakit veya gayrimenkullerini bu fona vakfederlerdi¹⁴. Bu fon zamanla vakfa dönüşmüş ve bir mütevellinin yönetiminde mahallenin sandığı haline gelmiştir¹⁵. İpşirli, kaynak göstererek İA. *Avarız* fonu maddesinde “Müslim ve gayri müslimlerin karışık olarak oturdukları mahalle veya köylerde *avarız* vakfı her iki zümrenin de ihtiyaçlarına sarf edilir, vakfı yapanın Müslüman veya gayri müslim olması buna tesir etmezdi (Ö Hilmi Efendi, md. 181)¹⁶ diye belirtmektedir. Ancak bu belgede şikâyeti destekleyici olarak müftüden temin edilen fetva, açık olarak zimmilerin fonun getirisinden yararlanamayacağını belirtmektedir. Bu durum şöyle açıklanmalıdır: Bu belgede sözü edilen ortak fonun asıl adı “*mahalle avarız akçası*”dır. Bu ortak fon, *avarız* yükümlüsü mahalle sakinlerinin katılımları ile oluşmuştur. Ancak zamanla, mahalle sakinlerinden kimileri ya kendilerinden ya da kendilerinden sonra varislerinden herhangi bir talepte bulunulmamasını şart koşarak, bu ortak fona nakit vakfında bulunmuşlar ve vakfettikleri paranın getirisinin mevcut ortak paraya eklenmesini istemişlerdir. Bu çeşit para vakıfları zamanla çoğaldığı için, bu ortak fon “*mahalle avarız akçası vakfı*” diye anılmaya başlamış ve zamanla çoğaldığı için daha sonra gelen vergiler ve diğer ortak harcamalar için mahalle sakinlerinden herhangi bir talepte bulunmadan, vakıf akçasından ödemeler yapılmıştır. Muhtemelen aynı mahallede oturan zimmilerden, fona para vakfetme olmamış, buna karşılık Müslümanlardan para vakfedenler de şartları arasına zimmilerin de vakfettikleri paranın gelirinden yararlanabilecekleri

¹¹ Mehmet İpşirli, “Avarız Vakfı”, *DİA*, İstanbul 1991, s. 109

¹² Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İkinci Baskı, İstanbul 2012, s. 205

¹³ Ergenç, *a.g.e.* s. 205

¹⁴ Örnekler için bkz: Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İkinci Baskı, İstanbul 2012, s. 206. Ergenç tarafından kullanılan belgede Hacı Hasan b. Abdullah adlı bir Ankaralı Ankara’daki birçok mahallenin her birine üç biner akça vakfetmiştir. 29 Mayıs 1605 tarihli bir diğer belgede Hasan Çelebi b. Şaban mülk evini tekalif-i örfiyye ve *avarız-ı divaniyyesi* ve sair teklifi için 3.000 akça vakfetmiş ve ölümden sonra çocuklarından bu hususta hiçbir şey talep edilmemesini şart koşmuştur.

¹⁵ Ergenç, *a.g.e.* s. 205

¹⁶ Mehmet İpşirli, “Avârız Vakfı”, *DİA*, İstanbul 1991, s. 109

şartı koymamışlardır. Vakıf şartları arasında bulunmadığından dolayı zimmiler vakıf paradan yararlandırılmamışlardır ama vakıf olmayan diğer kısımdan onların da yararlanma hakları bulunmaktadır. Nitekim, konunun sadece Müslümanların vakfettikleri paralar ile ilgili olduğu müftüden alınmış fetvadın anlaşılmaktadır. Bazı vakıf şartları daha özel olabilmektedir. Örneğin, nakit vakfedenlerin içinde bazen sadece kendisinden sonra gelecek olan varislerinin, işletilecek paranın gelirinden yararlanmaları şart koşulmuştur. Bu şarta uyularak o kişinin vakfettiği paranın geliri sadece onlara ayrılmıştır. Diğer Müslümanlar da yararlandırılmamıştır. Yani örnekte gayrimüslimlere ilişkin bir ayrımcılığın söz konusu olmadığı belirtilmelidir.

IV. No’lu belge Ankara’nın Bazer-ı Ganem mahallesi sakinlerine ait olup, belgenin içeriğinde bize ipucu olabilecek pek çok terim ve kavram bulunmaktadır. İlki, “*muhtar*” sözcüğü ile açıklanmak istenen husustur. Mehmed, *avarız* vergisini ödemek için kurulan mahalle *avarız* akçası fonunun mütevellisidir ve Ebu Bekir Beşe’den “*muhtarımız olmağla*” diye söz etmektedir. Buradaki muhtar sözcüğü daha sonraki dönemlerde karşımıza çıkacak resmi görevli anlamında değil, tutum ve davranışlarıyla mahalle ahalisi arasında saygınlık kazanmış, bu saygınlıkla ortak sorumlulukların yerine getirilmesinde önderlik niteliğini taşıyan ve bu özelliği kabullenilmiş kişiye atıfta bulunmaktadır. Bu özellikleri taşıdığından dolayı Ebubekir Beşe’den mahalle ahalisi, bir duygunun ifade biçimi olarak “*hoşnud*” olduklarını söylemektedirler. Mahallelinin *hoşnudluğu*, onun hem işlerini “*iffet ve istikamet üzere*” yani namuslu ve doğruluk ilkelerine bağlı olarak yapması hem de mahalleye gelen *avarız* vergilerinin toplanması ve devlete teslimi sırasındaki tutumuna dayanmaktadır.

Mahalleli ayrıca vakfın eski mütevellisi, Ebubekir Beşe’nin vergiyi herkesin “*hal ve mallerine göre*” “*tevzi ve taksim*” ettiğini belirtmektedir. Yani, *avarız* hanesini oluşturan kişiler arasında herkesin maddi imkanları doğrultusunda bölüştürmektedir. *Tevzi* ve *taksim* sözcükleri dağıtım ve bölüşümü anlatmaktadır. Eğer, ödenmesi gereken vergi *avarızhanesini* oluşturan bireyler arasında sayısal bir taksim şeklinde yapılmış olsaydı, bu iki sözcük verginin nasıl ödendiğini göstermek için yeterli olacaktı. Fakat, bu dağıtım ve bölüşümün basit bir bölüşüm olmadığını da bu işlemin “*tadil ve tesviye üzere*” yapıldığı ilave edilerek anlatılmaktadır. *Tadil* sözcüğü adalet ile ilgilidir ve en uygunu bulmak anlamını içermektedir. Örnek vermek gerekirse, *avarız* hanesini oluşturan bireyler içinde, o an ödeme iktidarında olmayan birisinin, bir sonraki ödemede dikkate alınmak üzere muaf tutulabileceği, en uygun bölüşüm olması sebebiyle bu yolun tercih edilebileceğine işaret etmektedir. Bir diğer deyişle, yükümlüler, ödeme gücü nispetinde yükümlülüğe katılabilmektedir. *Tesviye* de *ta’dil*’i destekleyen, ödemenin en uygun biçimde yerine getirildiğini gösteren bir diğer sözcüktür. Ebubekir Beşe, bu işlemi hakkıyla yaptığından dolayı mahallenin takdirini kazanmış olmalıdır. Dolayısıyla, bir itibari haneyi oluşturan gerçek haneler arasındaki bölüşümün, eşit olmaktan ziyade, ortak bir mutabakata dayanan ve herkesin kendi ödeme gücüne göre farklı belirlenen bir bölüşümü ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Belgedeki bir diğer önemli kavram ise “*rıza ve hoşnud*”dur. Mahalleli Ebu Bekir’in hal ve tutumundan yani *evza ve etvarından*” “*rıza ve hoşnud üzere*”

olduklarını belirtmişlerdir. *Rıza ve hoşnud*, veya *rıza ve şükran* kavramları sicillerde sıklıkla rastladığımız bir terimdir. Kimi zaman “*maiyyet üzere olmak*” terimi ile ifade edilmektedir.

Benzerlerine sıklıkla rastlayabileceğimiz ve yukarıda örnekleri verilen belgelerin tümü, vergi yükümlüleri olarak aynı mahallenin sakinlerinin, devletin talep ettiği vergiyi ödemek için geliştirdiği bir strateji olarak tanımlanabilecek “dayanışma”ya işaret etmektedir. Benzer şekilde, esnaf teşkilatı ve mahallelerde dayanışmayı inceleyen Wilkins, sakinleri için mahallenin aktif bir sadakat ve bağlılık odağı olduğunu, sürdürülebilir ve tahmin edilebilir işbirliğinin aracı olduğunu ileri sürer ve devletin müdahalelerine karşı, özellikle de 17. yüzyılda varlığını hissettiren olağanüstü vergi rejimine karşı oluşturulmuş bir defans mekanizması olduğunu belirtir¹⁷. Bu dayanışma tarihçiler tarafından farklı şekillerde izah edilmiştir.

Bireyin, her zaman ait olduğu taife veya cemaatin bir üyesi olarak konumlandırıldığı Osmanlı toplumunda mahallelerin, fiziki yapısı, birbirini tanıyan, birbirine kefil olan insanları ile şehrin en temel sosyal ve idari birimi olduğuna ilişkin değerli çalışmalar yapılmıştır¹⁸. Masrafların ortaklaşa karşılandığı, özellikle de düzenli hale gelen ve mahalle üyeleri için önemli bir finansal yük teşkil eden *avarız* vergilerinin de ortak masraf olarak telakki edilmesiyle mahallelerin temel vergi birimi haline geldiğini de ilave edebiliriz. Mahalleleri sosyal bir yapı olarak inceleyen çalışmalar, cemaatlerinin dayanışmalarını, aynı fiziki mekanı paylaşmaları ve yine belgelerden anlaşıldığı üzere herkesin birbirinden haberdar olabilmesine imkan veren yan yana veya içiçe geçmiş mekanlarda hayat sürmelerinin doğal bir sonucu olarak açıklamış, yani sosyal bir yapının gerekliliği olarak bağlılık ve tanışıklığın dayanışmayı da beraber getirdiği ileri sürülmüştür. Mahalleleri aynı zamanda ekonomik bir yapı olarak tanımlayan çalışmalar da, aynı mahallede yerleşik bireylerin maddi ve kişisel çıkarları doğrultusunda rasyonel düşünen aktörler olarak, yine bu yapıların gerekliliklerini yerine getirdiklerini ileri sürmüşlerdir. Dayanışma içindeki bireylerin, dini aidiyetlerinin birbirinden farklı olabilmesini de, ya devletin zimmi hukukunu ya da Müslüman sakinlerin İslamın hoşgörüsü prensibini başarıyla uygulayabilmesine dayandırmışlardır. Açıklamaların tümünde yapısalcılık göze çarpmaktadır. Oysa daha önemli bir soru, mahalle sakinlerinin, farklı aidiyetlerine rağmen, kendi içlerinde bu dayanışmayı nasıl sağlayabildikleri ve devam ettirebildikleridir.

Yapısalcı olarak tanımladığım, ve bireylerin davranış biçimlerini yapıların gerekliliklerini yerine getirme olarak izah eden yaklaşımların bir ortak özelliği de duyguları gözardı etmiş olmalarıdır. Oysa Osmanlı toplumunda bireyin hem cemaat içindeki diğer bireylerle hem de üyesi bulunduğu cemaat ile kurduğu ilişkinin niteliği,

¹⁷ Charles Wilkins, *Forging Urban Solidarities Ottoman Aleppo 1640-1700*, Leiden 2010, s. 111

¹⁸ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İkinci Baskı, İstanbul 2012, s. 207; İlber Ortaylı, “Osmanlı Toplumunda Ailenin Yeri”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Ankara 1991, s. 74-81; İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2002; Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)* Bursa 1998; Alada Adalet Bayramoğlu 2008. *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, İstanbul 2008; Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul*, Albany 2003

belgelerde sıklıkla geçen “*rıza ve şükran*” kavramı ile tanımlanmaktadır ve bu terim ilişkilerin bir de duygusal tabanının olduğuna işaret etmektedir. Belgelerde, kendisinden *razı* olunan ve kendisine *şükran* duyulan birey ancak bu topluluğun bir üyesi kabul edilmektedir. İyilik bilme, gönül borcu veya minnetdarlık olarak sözlükte karşılık bulan şükran, bir duygunun linguistik olarak ifadesidir. Kendisinden hoşnud olduklarını beyan ettikleri kişiler için belgelerde genellikle şu şekilde bir ifadeye rastlamaktayız: “*keşfiyet-i hali sual olundukda her biri mezbur için kendi halinde olub ve kimesneye zararı olmayub her vechle halinden şakir ve razularız deyu hüsn-i hal virdiklerinde....*”. Tam tersi durumlarda, hoşnudsuzluklarının ifade biçimleri de belgelerde “*mezbûr....., yaramaz ve ehl-i fesâd kimesne olub dâ'imâ bu makûle fesâddan hâlî olmayub her hâl ile evzâ' ve ef'âlinden rızâ ve şükran üzere değîlleriz*” şeklinde kendini göstermektedir.

Aynı mahalle sakinlerinin birbirlerinden *razı* olmaları bir ortak mutabakatı ifade ederken, birbirlerine karşı duydukları şükran da duygusal bağların bir ifadesi olarak kabul edilmelidir. 1980’lerden itibaren tarih ve sosyoloji gibi insani bilim dallarında yapılan araştırmalar duyguların zaman ve mekânda değiştiğini, biyolojik sınırlamaları olmakla birlikte toplumsal olarak inşa edildiğini göstermiştir. Bugün, duyguların biyo-kültürel olduğu bilim insanları arasında genel kabul görmektedir¹⁹. Nitekim, duyguların tarihi alanının önde gelen tarihçilerinden Rosenwein, “*duygu komüniteleri*”ni aileler, mahalleler, parlamentolar, manastırlar, belli bir kilisenin üyeleri, esnaf grupları gibi, ancak aynı veya benzer duygulara değer atfeden, yücelten veya sakıncalı ve zararlı bulan sosyal komüniteler olarak tanımlamıştır²⁰. Tarihçilere, geçmişte yaşayan bu sosyal komünitelerin değer biçtiği bu duygu sistemlerini, onayladıkları ve tasvip ettikleri bireyler ile olan duygu bağlarının niteliğini, bekledikleri, yöreklendirdikleri, tolere ettikleri veya rahatsız oldukları duygu ifade biçimlerini analiz etmelerini önermektedir.²¹ Tanımlamasında duygu topluluğu ortak çıkar, amaç ve değerleri olan sosyal topluluktur. Benzer şekilde, mahalleler de özellikle de iktisadi bir birim olarak, ortak çıkar, değer ve amaçları olan, yaşamları ortak bir mutabakata dayanan, onayladıkları ve tasvip ettikleri bireylerle kurdukları duygu bağının “*rıza ve şükran*” terimi ile ifade edildiği birbirinden farklı birer duygu komüniteleri olarak değerlendirilebilir.

¹⁹ Geniş literatürden bazı örnekler için bkz.; Rob Boddice, *A History of Feelings*, London 2019; Rob Boddice, *The History of Emotions*, Manchester 2018; Barbara H. Rosenwein and Riccardo Cristiani, *What is the History of Emotions?*, Cambridge 2018; Jan Plamper, *The History of Emotions An Introduction*, Oxford 2015; William Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge 2001; Peters N., and Carol Z. Stearns, “Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards,” *American Historical Review*, 90/4 (1985), ss. 813-36; Barbara Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, Ithaca 2006; William Reddy, *The Making of Romantic Love: Longing and Sexuality in Europe, South Asia and Japan, 900-1200 CE*, Chicago 2012; Lilliequist, Jonas (ed.), *A History of Emotions, 1200-1800*, London 2012; Barbara Rosenwein, “Problems and Methods in the History of Emotions: Passions in Context,” *Journal of the History and Philosophy of the Emotions*, 1 (2010), 1-32; Rosenwein, Barbara, “Worrying About Emotions,” *American Historical Review*, 107 (2002), p. 821-45

²⁰ Barbara Rosenwein, “Worrying About Emotions,” *American Historical Review* 107 (2002), s. 842

²¹ a.g.e., s.842.

Sonuç

Sonuç olarak şunu söyleyebilirim. *Avarız* vergisinin *taksim* ve *tahsili* gibi çok teknik bir meseleyi sadece rasyonel bir olgu olarak anlamamız kolay olmamaktadır. Çünkü yukarıda da açıkladığım gibi, bir cemaatin kaç *avarızhanesinden* oluştuğunu, bazen tahmini de olsa, bir *avarızhanesinin* kaç gerçek vergi yükümlüsünü bir araya getirdiğini saptayabiliyoruz. Cemaate yüklenen verginin en önemli ünitesi olan, bir *avarızhanesi* içinde nasıl toplandığı ve bölüşümün nasıl sağlandığı ise “*tadil*” ve “*tesviye*” kavramlarının ardında gizlidir. Belgeler, mahallenin sosyal, idari ve ekonomik bir birim ve yapı olmasının yanında, mahalle cemaatinin de ilişkilerde “rıza ve şükran” terimi ile karşılık bulan bir duygusal komünite olduğunu, mahallenin ekonomik sıkıntılarının, birbirlerinden razı ve şakir olan gerçek hanelerle dayanışma içinde yüklenildiğini, bunun her zaman eşit bölüşüm/dağılıma işaret etmeyeceğini ve herkesin gücüne göre belirlenen bir bölüşüm uygulaması olduğunu göstermektedir.

CENOVA ELÇİLİK MEKTUPLARINA GÖRE CENEVİZLİLERİN ERKEN DÖNEM OSMANLI EKONOMİSİNE KATKILARI HAKKINDA BAZI NOTLAR (1555-1566)

Some Notes on the Contributions of Genoese to the Early Period
Ottoman Economy According to Genoese Consular Letters (1555-
1566)

SELİM PARLAZ*

Özet

Osmanlı tarihi araştırmalarında Avrupa devletlerinin arşivlerinin önemi oldukça büyüktür. Bunlardan biri olan Cenova Devlet Arşivi'nde (Archivio di Stato di Genova) Osmanlı Devleti ile bilgi veren belge sayısı azımsanmayacak kadar fazladır. Bu belgelerin vermiş oldukları bilgilerin içeriğine baktığımızda Osmanlı limanlarına ticarî ve siyasi ilişkiler bağlamında gelen Avrupalı Devletlerden biri olarak Cenevizlilerin de varlığına işaret edilmektedir. Özellikle erken dönemden itibaren hem Osmanlı hem de Cenevizliler için yapılan işbirliği sayesinde her iki taraf da fırsatları eşit olarak kullanmaktadır. Osmanlılar yeni kurulan bir beyliği büyütmeye ve sınırlarını genişletmeye gayretinde iken bunu hem siyasi hem de ekonomik olarak yapmaya çalışmaktadır. Bu konuda özellikle tüccarlarının sermayesi ve uzmanlıklarıyla katkıda bulunan Cenevizliler önemli katkılar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Cenevizliler, ticari ve siyasi ilişki.

Abstract

The importance of the European archives is enormous in the studies of Ottoman History. One of these archives, namely Genoese State Archives (Archivio do Stato di Genova) has a considerable amount of documents giving information related to the Ottoman Empire. A close look at the content of information that these documents points out the existence of Genoese as one of the European states which arrived to the Ottoman ports in the context of commercial and political relations. Especially, from the beginning of early periods both Ottomans and Genoese, thanks to the collaboration, both parties took advantage of the opportunities equally. As the Ottomans were trying to expand their newly founded principality and its borders, they were attempting to do this both economically and politically. In this regard, Genoese were making important contributions through the capital and expertise of its merchants.

Key Words: Ottoman, Genoese, commercial and political relations.

* Dr. Öğr. Üy., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli, sparlaz@pau.edu.tr

Giriş

XIV. yüzyılın ikinci yarısında gerekli kapitülasyonları elde etmeleri ile başlayan Osmanlı-Ceneviz ilişkileri daha sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir. Özellikle İzmir, Foça, Sakız adası, Bursa, Edirne ve İstanbul Galata üzerinden yürüyen ticaret son derece önemlidir. İlişkiler sonraki dönemde siyasi ve askeri bağlamda devam etse de ekonomik ilişkiler daha belirleyici olmuştur. Ancak, XVI. yüzyılın ilk yarısında özellikle Sultan Süleyman dönemi ile bu ilişkilerin dostluktan ziyade ayrılık şeklinde tezahür etmeye başladığı görülmektedir. Bu nedenle, 1558 yılında yapılan antlaşmaya yakın ilişkilerin tekrar canlandırılma düşüncesi hâkim olmuştur. Bu amaçla Osmanlılar ile iyi ilişkiler kurmuş olan Sakız Cenevizlilerinden Francesco de Franchi Tortorino, zengin hediyelerle İstanbul'a gönderilmiştir. Osmanlı Ceneviz ticarî, ekonomik ve diplomatik ilişkilerini eskiden olduğu gibi tekrar canlandırmak hiç de kolay bir durum değildi. Nitekim bu durum tafsilatlı bir şekilde XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da görev yapan Giovanni De Franchi, Ambrogio Giudice, Aurelio Santa Croce, Gio Agostino Gilli, Agostino Pierano ve Battista Ferraro vd. Ceneviz elçilerinin ve temsilcilerinin mektuplarına yansımıştır. Örneğin 1565 Malta seferi öncesi yapılan hazırlıklar, kuşatmanın seyri ve sonuçları ile 1566 yılında Sakız adasının ele geçirilme süreci ile ilgili askerî, diplomatik ve siyasi gelişmelerin yanısıra ticarî ilişkiler ile ilgili gelişmelerin de bu kayıtlarda kendisine yer edindiği görülmektedir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezleri arasında bulunan İstanbul, Bursa ve İzmir ile Cenevizlilerin Doğu Akdeniz'deki Osmanlılar ile irtibatını sağlayan Sakız Adası ve dönemin diğer İtalyan devletleri arasında şekillenen ticarî ilişkilerden kesitler sunulmaktadır. Ayrıca mektuplarda ikili ilişkilerle ilgili ticarete konu olan ipek kumaş, yün kumaş, deri, buğday, iplik vd. emtia hakkında da bilgiler yer almaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin ihraç ettiği mallar ya da Osmanlı limanlarına ithal edilen emtia hakkında sunulan bilgiler oldukça önemlidir. 1 Aralık 1556 tarihinde İzmir ve Urla üzerinden bir Ceneviz tüccarının Sakız'a ipek ve yün kumaş götürmesi

¹, 20 Eylül 1564 tarihli Battista Ferrari'nin yazdığı mektuba göre İstanbul'a 460 balya yazı kağıdı gönderilmesi² benzeri örnekler ekonomik ve ticari konular hakkında ortaya konulan bilgilerdir. Bu gibi hususların sayısını arttırabilecek olsak da resmin bütünü aydınlatan bazı örnekler üzerinden bir değerlendirme ortaya konulacaktır. Bu çalışmada Cenevizlilerin erken dönem Osmanlı ekonomisine katkıları başta olmak üzere ticari ve ekonomik gelişmeler üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Çalışmamızın temel kaynağını Cenova Devlet Arşiv'ine (Archivio di Stato di Genova) ait elçilik mektupları, raporlar, senato kararları ile noter ve gümrük kayıtları teşkil edecektir.

Ticaret Merkezleri Ve Ticarete Konu Olan Mallar

Erken dönemden itibaren başlayan Osmanlı Ceneviz ilişkileri başta ekonomi olmak üzere askerî, diplomatik ve siyasi alanlarda şekillenmiştir. Ekonomi ağırlıklı

¹ Archivio di Stato di Genova, *Archivio Segreto*, Mazzo 2169, 1 Aralık 1556

² ASG, *Archivio Segreto*, Mazzo 2169, 20 Eylül 1564

gelişmeler her iki devlet için de belirleyici bir ilişkiler ağının oluşmasına vesile olmuştur. Özellikle İzmir, Foça, Sakız adası, Bursa, Edirne ve İstanbul Galata üzerinden yürüyen ekonomik ilişkilerin örnekleri oldukça fazladır. Bu merkezler içerisinde XVI. yüzyılın ikinci yarısında Cenevizlilerin elinde kalan son toprak parçası olarak Doğu Akdeniz'deki varlıklarını sürdürmelerini sağlayan Sakız adası Osmanlı topraklarına yakınlığı bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Mezkur ada üzerinden İzmir ve İstanbul başta olmak üzere Osmanlı limanları ile sürdürülen ticaret farklı mallara ev sahipliği yapmaktadır. Emtianın içeriğine baktığımızda Sakız adası ile özdeşleşen bazı malların ağırlıkta olduğu gözlemlenmektedir. Adanın sakızı, altın ve ipek kumaşlar başta olmak üzere farklı kumaş türleri, yazı kâğıtları, sabun ve kadife gibi ürünler Osmanlı topraklarına taşınan önemli mallar arasındadır.

Cenevizlilerin erken dönem Osmanlı ekonomisine önemli katkıları olmuştur. Değerli bazı malların kumaşların ve maden kaynaklarının aktarılmasında önemli görevler ifâ etmişlerdir. Osmanlı limanlarına gelerek değerli malları Sakız adasına ve oradan da Avrupa ülkelerine taşıma konusunda son derece başarılı oldukları gözlemlenmiştir. Nitekim, 8 Aralık 1563 tarihinde İstanbul'dan Cenova'ya Gio Agostino Gilli'nin gönderdiği mektuba göre Sakız adasından tüccar Geronimo'nun Urla'ya gelerek 7 balya deriyi 9,5 dukaya alarak Sakız'a döndüğü ve Sakız adasından bir griperia (ağribar)³ ile broccato (altın ve ipekli kumaş) getirdiği belirtilmiştir⁴. Benzer şekilde 27 Kasım 1565 tarihli Battista Ferraro'nun İstanbul'dan gönderdiği mektuba göre Ceneviz tüccarlarından biri İstanbul'dan Ancona'ya bir Palermo barçasıyla 50 balya keçe ve 2 adet deri taşımıştır⁵.

Sakız adası, aynı zamanda Doğu halılarının ilk yayılma bölgesi ve transit merkezi konumundaydı. Bu nedenle XVI. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya ulaşan Doğu halılarının büyük çoğunluğu Ceneviz ve Venedik gibi İtalyan limanları kanalıyla ya Anadolu'dan ya da bilhassa Mısır ve Suriye gibi diğer Osmanlı topraklarından ithal edilmekteydi. Nitekim, Battista Ferraro'nun 20 Temmuz 1565 tarihli bir mektubuna göre her biri 4 dukadan 6 balya halı İstanbul'dan Sakız adasına Cenevizliler tarafından taşınmaktaydı⁶.

Sakız adasından Osmanlı topraklarına başta farklı kumaş türleri olmak üzere çok değerli malların taşındığı görülmektedir. Nitekim, Ceneviz tüccarlarından Giovanni Agostino 17 Eylül 1564'te İstanbul'a gelerek elindeki 100 tane Sakız kumaşını değiştirmektedir⁷. Benzer şekilde adanan Osmanlı limanlarına ihraç edilen mallar

³ Osmanlılarda ticaret amacıyla kullanılan küçük yelkenli gemi çeşitlerinden biri olan ağribar, bir harp gemisi olmaktan çok nakliye gemisiydi. Ancak, XV. yüzyılda bir ağribarda bulunan toplar onun en azından o dönemde bir harp gemisi olarak kullanıldığını göstermektedir. 1488'de bir ağribarda 3 şayka topu, 6 baş topu, 4 büyük darben ve 16 prangı olmak üzere 45 top bulunuyordu. XVI. yüzyılda ise tüccar ağribarları, karamürseller gibi zahire ve yük taşıyorlardı. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992, s. 96

⁴ ASG, Archivo Segreto, Mazzo 2169, 8 Aralık 1563

⁵ ASG, Archivo Segreto, Mazzo 2169, 27 Kasım 1565

⁶ ASG, Archivo Segreto, Mazzo 2169, 20 Temmuz 1565

⁷ ASG, Archivo Segreto, Mazzo 2169, 17 Eylül 1564

arasında farklı renklerdeki elbiselerden sof (camlet)⁸ adı verilen kumaşlar da yer almaktadır. Örneğin, Battista Ferraro'nun 20 Ekim 1564 tarihli mektubunda adadan büyük bir barça⁹ aracılığıyla İstanbul'a camletler getirilmektedir¹⁰.

Sakız adası Cenevizliler ile Osmanlılar arasındaki ticaretin önemli bir merkezi konumundaydı. Özellikle Cenevizlilerin elinde kalan ve Osmanlı topraklarına oldukça yakın olan bu ada üzerinden Doğu Akdeniz ile bağlantılarını sürdürüyorlardı. Adada yetişen bazı ticari malların Osmanlı topraklarına taşınması son derece önemliydi. Ceneviz tüccarları bu sayede Osmanlı limanlarındaki ticari hareketliliğe de katkı sağlıyorlardı. Adanın en önemli ürünlerinden olan hem çiğnenen hem de parfümün temel maddesi ve hastaların iyileşmesi için kullanılan sakızın (mastika)¹¹ Osmanlı topraklarına devamlı olarak ihraç edildiği görülmekteydi. Mastika adanın özellikle güneyinde yetişiyordu ve Cenevizliler getirdikleri bu malın karşılığında ham ipek, yün ve pamuk gibi bazı hammaddeleri alarak geri dönüyorlardı. Örneğin, 15 Ocak 1564 tarihli mektuba göre Sakız'dan Ceneviz tüccarlarından biri İstanbul'a 400 Duka değerinde 4 kasa mastika göndermiştir¹².

Sakız adası aynı zamanda Avrupa'dan gelen bazı değerli maden kaynaklarının Osmanlı limanlarına aktarılmasında da önemli bir görev yapıyordu. Sakız'daki Ceneviz kolonisi Osmanlılar için önemli bir fonksiyona sahip idi. Osmanlı askeriyesi için malzeme bağlamında önemli bir hammadde olan kalay (stagno), İngiltere'den Sakız'daki Ceneviz kolonisinin aracılığıyla elde edilmekteydi. 1566 yılındaki fethin ardından Osmanlıların tedarikinde dışa bağımlı oldukları tek askeri hammadde olan kalayı bulmakta zorlandıkları ve 1580'lerde İngilizlerin Doğu Akdeniz Kumpanyasının sahneye çıkmasına dek bu durumun devam ettiği belirtilmektedir¹³. Bu malzemenin Osmanlı topraklarına girişini gösteren birkaç örnek vermek gerekirse Sakız Beylerine gönderilen 11 Ocak 1560 (12 Rebî'u'l-âhir 967) tarihli hükümdede Vezir Rüstem Paşa'ya borcuna karşılık Galata tüccarlarından vefat eden Zorzo'nun

⁸ Kafadar, sofün karşılığı olarak farklı dillerde *camlet*, *ciambellotto* veya *camelot* sözcüklerinin kullanıldığını, muhtemelen Arapça *hamla* kelimesinden türediğini ve deve ya da keçi kılından yapılma her türlü iyi kalite yünlü için kullanıldığını belirtmiştir. Cemal Kafadar, "Venedik'te Bir Ölüm (1575): Serenissima'da Ticaret Yapan Anadolu Müslüman Tüccarlar", *Kim var imiş biz burada yoğ iken*, İstanbul 2009, s. 98

⁹ Osmanlı Devleti'nde kullanılan yelkenli gemi türlerinden biri de barçalardı. Barça, kalyon türünden altları düz, iki ve üç direkli nakliye ve harp gemilerinden idi. İ. Bostan, *a.g.e.*, s.96, İ. Bostan, "Gemi Yapımcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler", *Türk Denizcilik Tarihi I*, (ed. İdris Bostan, Salih Özbaran), İstanbul 2009, s. 336

¹⁰ ASG, Archivo Segreto, Mazzo 2169, 20 Ekim 1564

¹¹ Sakız hakkında daha tafsilatlı bilgi için bkz. Feridun Emecen, "Sakız Adasının Sakızları: Küçük Bir Osmanlı Tarım İşletmesi", *Osmanlı Araştırmaları*, S.37, 2011, s. 1-16

¹² ASG, Archivo Segreto, Mazzo 2169, 15 Ocak 1564

¹³ Emrah Safa Gürkan, "Osmanlı-Habsburg Rekabeti Çerçevesinde Osmanlılar'ın XVI. Yüzyıl'daki Akdeniz Siyaseti", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, (ed. Haydar Çoruh, M. Yaşar Ertaş, M. Ziya Köse), İstanbul 2011, s. 21

164 İstanbul kantarı (9257 kg) bakkamını¹⁴ 32 sandık kalayla beraber İstanbul'a gönderilmesi emrediliyordu¹⁵.

Sakız adası aynı zamanda Osmanlı topraklarından gelen hayvan derilerinin toplandığı ve Avrupa'ya taşındığı önemli bir merkez konumundaydı. Özellikle, İstanbul, İzmir ve Urla üzerinden adaya akışı sağlanmaktaydı. Nitekim, Alessandro Borgia'nun 10 Mayıs 1564 tarihli mektubuna göre bu durum teyit edilmekteydi¹⁶. Grigorio Bezasa İstanbul'dan aldığı 3000 parça deriyi Sakız Adasına aktarmaktaydı. Yine Stefano Varda adlı başka bir tüccar da 10 balya deriyi taşımaktaydı. Benzer şekilde 25 Haziran 1564 tarihli bir diğer mektubunda ise İstanbul'dan alınan 22 balya deri ve 22 balya koyun derisi önce adaya sonra da Ancona'ya taşınarak Avrupa ülkelerine aktarılmaktaydı. Bu transfer işlemi Grigorio de Ancona'nın gemisi balya başına 2 dukaya Gio Maria Renso ve de Nolito için yapmaktaydı¹⁷.

Cenevizlilerin ticari malları aldıkları yerlerden biri de Doğu Akdeniz, Karadeniz ve Adriyatik deniz ticaretine hizmet eden önemli bir merkez konumundaki Selanik'ti. Özellikle Cenevizli tüccarların çok sık ziyaret ettiği bölge buğday, yün ve kumaş gibi birçok ticari malın taşınmasına da ev sahipliği yapmaktaydı. Selanik, Osmanlı Devleti Akdeniz'inde yün, kumaş ve sof imalatında önde gelen bir merkez olarak dikkat çekmekteydi. Özellikle Cenevizliler açısından değerlendirildiğinde dokuma sanayileri için önemli bir ithalat merkeziydi. Nitekim, İstanbul'dan Simon Massa'nın 28 Ekim 1564 tarihli mektubuna göre Selanik'ten hareket eden bir Ceneviz konvoyu 4 adet yüksek kalite Ankara sof kumaşını ve her biri 8 pichi¹⁸ uzunluğunda yüksek kalite 3 adet halıyı Ragusa'ya götürmekteydi¹⁹.

Cenevizlilerin Osmanlı ekonomisine önemli katkılarından biri de gemilerini Osmanlı tacirlerine kiralamalarında görülmüştür. Örneğin, Osmanlı tüccarlarından Abdi, Ceneviz tüccarlarından Gioffre Spinola'nın gemilerini kiralamıştır²⁰. Yine benzer şekilde Osmanlı yönetimi de bazı malların taşınması sırasında Sakız Cenevizlilerine ait gemileri kullanmışlardır. Örneğin, Sakız beylerine gönderilen 1 Temmuz 1560 (7 Şevval 967) tarihli hükümde Selanik'ten Silifke'ye kurşun götürmek üzere iki gemi istenmişti²¹.

Sonuç

Erken dönemde iki devlet arasında düşmanca bir politika izlenmemesi hem Osmanlılara hem de Cenevizlilere önemli katkılar sağlamıştır. İş birliği, her iki taraf

¹⁴ Bakkam, odunundan kırmızı boya çıkarılan bir cins ağaç olmakla beraber bakkam ağacından elde edilen boya anlamında da kullanılır. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul 2012, s. 81

¹⁵ MD, Nr. 3, h.675

¹⁶ ASG, Archivo Segreto, Mazzo 2169, 10 Mayıs 1564

¹⁷ ASG, Archivo Segreto, Mazzo 2169, 25 Haziran 1564

¹⁸ Pichi ya da picho yaklaşık olarak bir metrenin üçte ikisi uzunluğundadır ve buna göre de her bir halı yaklaşık 5 metreye tekabül etmektedir. James Tracy, "Syria's Arab Traders as Seen by Andrea Berengo, 1555-1556", *Oriens*, Vol. 37, 2009, s. 169

¹⁹ ASG, Archivo Segreto, Mazzo 2169, 28 Ekim 1564

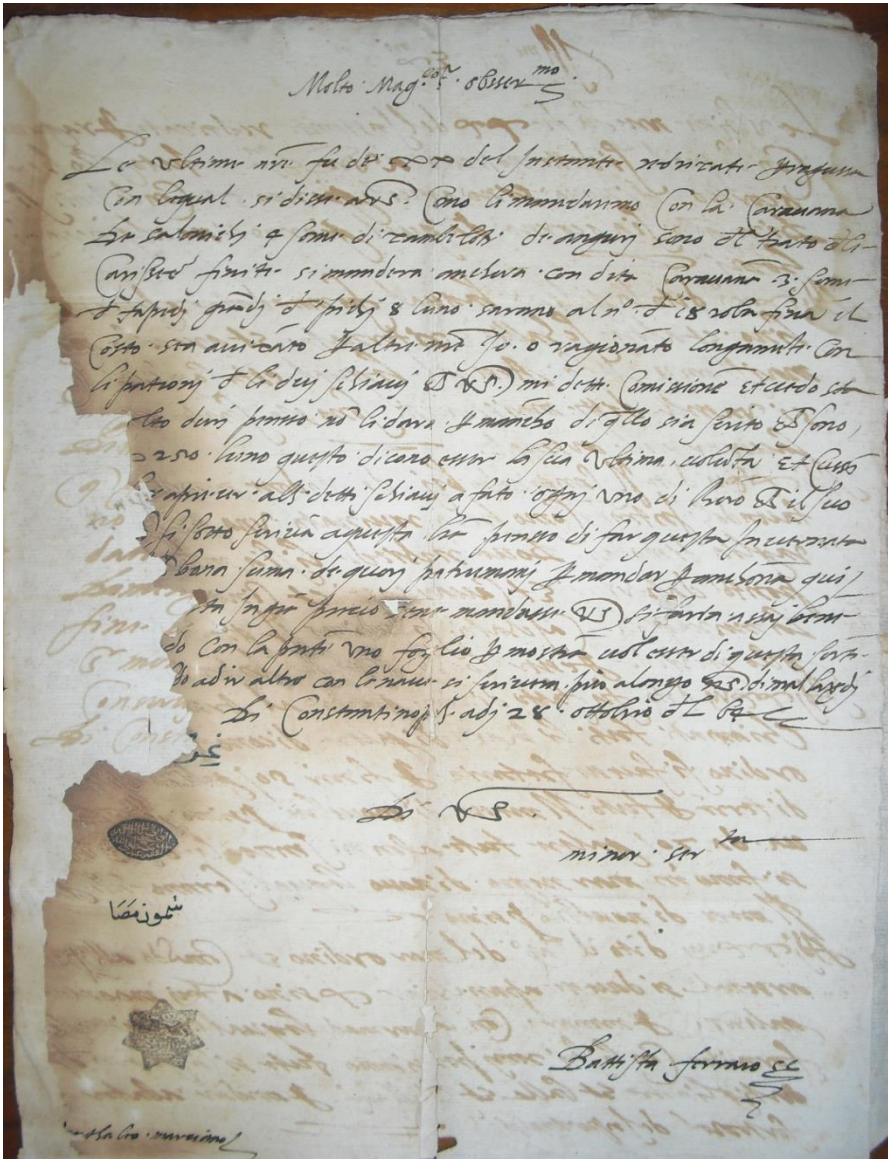
²⁰ Gian Giacomo Musso, "Nuovi documenti dell'Archivio di Stato di Genova sui genovesi e il Levante nel secondo Quattrocento", *Rassegna degli Archivi di Stato*, S. XXVII, 1967, s. 466

²¹ MD, Nr. 3, h.1320

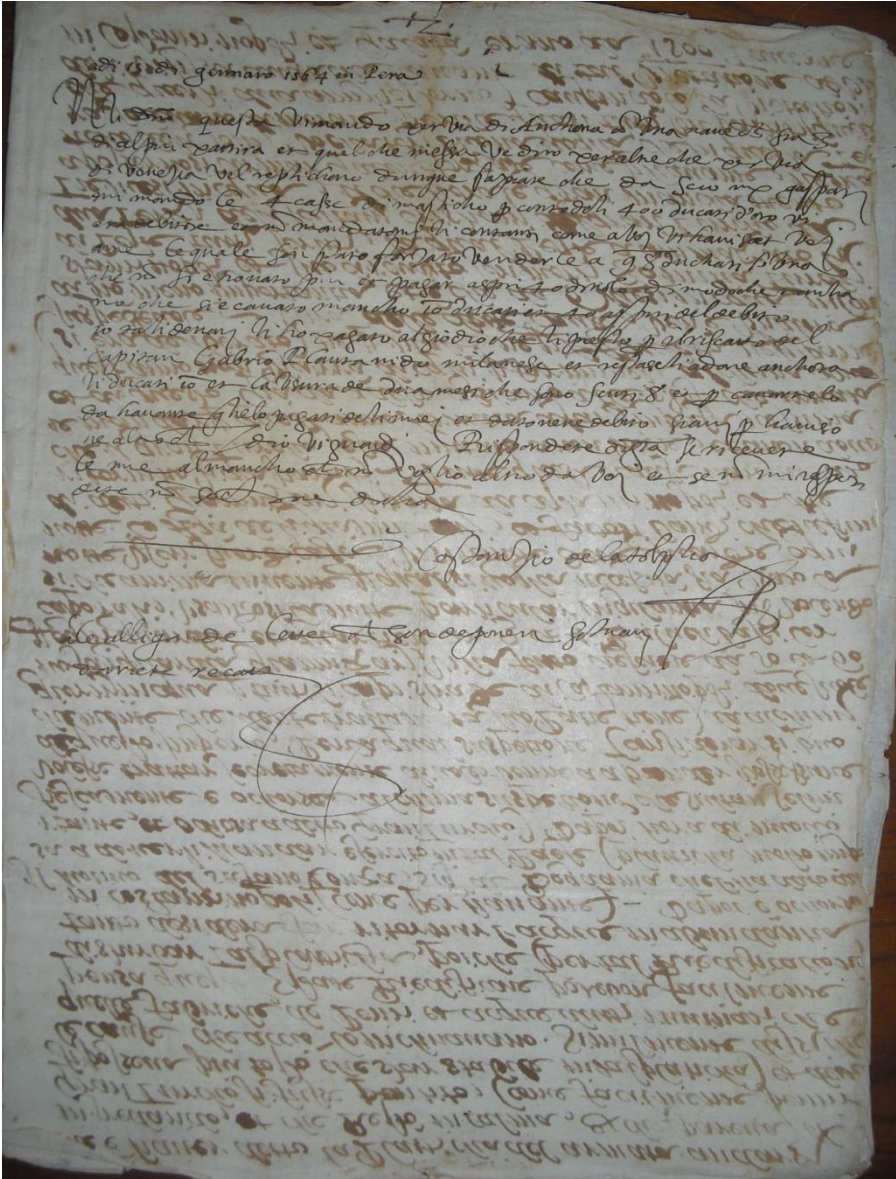
için de sunduğu eşit fırsatlarla belirleyici olmuştur. Yeni kurulan Osmanlıların Anadolu'da kendilerinden önce var olan Cenevizlilerle dostluklarını sürdürmeleri büyümelerinde onlara önemli bir avantaj sağlamıştır. Osmanlı, büyümesini yalnız siyasi sınırlarla değil ekonomik anlamda da göstermiştir. Ekonomik bağlamda Cenevizli tüccarların da bu büyümeye katkıları olumlu olmuştur. Ceneviz tüccarlarının sermayesi ve uzmanlığıyla Osmanlı topraklarından ve limanlarından alınan mallar Avrupa ülkelerine aktarılmıştır.

Yukarıda verilen örneklerin de gösterdiği üzere Osmanlı Devleti için stratejik önemde olan mallar da Avrupa'dan Cenevizliler sayesinde merkeze taşınmıştır. Başta maden kaynaklarının getirilmesi olmak üzere Cenevizliler böylece önemli bir görevde aracılık etmişlerdir. Erken dönem Osmanlı ekonomisi üzerine ciddi katkılar sağlamışlardır.

EK 1- İstanbul'dan Simon Massa'nın Mektubu, 28 Ekim 1564

EK 2- İstanbul'dan Gio Agostino Gillo'nun Mektubu, 15 Ocak 1564

XVI. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ, FRANSA VE VENEDİK ARASINDA AKDENİZ'DE GERÇEKLEŞEN İTTİFAKIN EKONOMİK BOYUTLARI

Economic Dimensions of the Alliance Between the Ottoman Empire, France and Venice

SERAP MUMCU*

Özet

Osmanlı Devleti ve Fransa, ortak düşmanları olan İspanya'ya karşı kurdukları dostluk ilişkilerini korumaya özen gösterip Akdeniz'de bu düşman devlete karşı ittifak içerisine girmişlerdi. Fransa'nın yeni seçilmiş olan kralı II. Henry, kendisinden önceki kral François'in (ö. 1547) politikasını devam ettirmeye özen göstermiş ve İmparator V. Şarlken ile yaşadığı büyük sınır problemlerinden dolayı sıklıkla Sultan Süleyman'a yönünü çevirip kendisinden askeri ve ekonomik yardım taleplerinde bulunmuştu. Bu dönemde hem Fransızlarla kurulan ittifaklar hem de bazı Alman prenslikleri ile sağlanan dostluk ilişkileri İspanyollara ciddi zorluklar çıkartmaya başlamıştı. Venedik Cumhuriyeti de bu rekabette Osmanlı-Fransız ittifakından yana bir tavır içerisindeydi. Bu ittifakların neticesi olarak İspanya'ya karşı birleşmiş olan devletlerin Batı Akdeniz'de düşmanlarına karşı faaliyete geçtiklerini, kıyılarına ve tüccar gemilerine saldırdıklarını ve özellikle Kuzey Afrika'da toprak elde ettiklerini gözlemlemekteyiz. Trablus'un fethinden itibaren her yaz Osmanlı filosunun Fransız filosu ile birleştiğini söyleyebiliriz. Bu makalede Akdeniz'de XVI. yüzyılda gerçekleşen ittifaklar, bu ittifakların rekabetleri ve ülke ekonomilerine yansımalarının örneklerini ayrıntılı olarak ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Fransa, Venedik, Akdeniz.

Abstract

The Ottoman Empire and France always tried to maintain good relations because both were enemies of Spain. The new king of France, Henry II followed these politics of his predecessor Francis I (m. 1547) and while France had big problems on the borders with the emporor Charles V, he often addressed to Suleiman also advancing requests for military or economic help. At that time the Franco-Ottoman alliance and the good relations existing with some German Protestant princes, created many difficulties for Spain. The Republic of Venice was also in favor of the Ottoman-French alliance in this competition. The actions put in place by this alliance were made more concrete in the western Mediterranean area, and were aimed at striking the rival by attacking its shores, its merchant fleets and trying to wrest it from territories, especially in North Africa. We will elaborate on

* Dr., e-mail: mumcuserap@hotmail.com

the Alliances and rivalries both with their reflections on national economies in the 16th century mediterranean world.

Key Words: Ottoman, France, Venice, Mediterranean.

Osmanlı Devleti ve Fransa Arasındaki İttifaklar

XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti ile Fransa, ortak düşmanları olan İspanya'ya karşı her zaman birbirleriyle iyi ilişkiler kurmak ve bu ilişkileri mümkün mertebe en sağlıklı şekilde sürdürmek için gayret göstermişlerdi¹. 1547'de I. François'in (d. 1494, Francesco I) vefatının ardından Fransa kralı olan II. Henry (d. 1519 – ö. 1559, Enrico II di Valois), mümkün olduğunca selefının izlediği politikayı sürdürmeyi uygun buluyordu. V. Şarlken'in (d. 1500 – ö. 1558, Carlo V) sınırlarda uyguladığı baskı politikalarının ve sulh yoluyla çözülmesi bir hayli zor olan problemlerin üstesinden gelmeye çalışan II. Henry, sıklıkla Osmanlı Devleti'nin onuncu padişahı olan Kanuni Sultan Süleyman'dan (d. 1520 - ö.1566) askeri ve ekonomik yardım taleplerinde bulunuyordu.

Esasında Osmanlı Devleti'nin bu dönemde uyguladığı en belirgin dış politika, hem Doğuda hem de Batıda devam eden seferlerden galip ayrılan taraf olabilmek için, her iki cephede birden aynı anda savaş açmamak ve buna mahal vermemek adına da barış antlaşmaları yapıp rakipleri ile dostluklar kurmaktı. Bunun en kolay yolu devletlerarası diplomatik ilişkileri sağlamak ve bilhassa denizlerde dostluk bağıyla bağlı devletlerin gemilerine saldırıp devletlerarası krize neden olan denizcileri dizginleyebilmek için onların üzerine saray adabıyla yetişmiş bir kapudan-ı derya tayin etmektir².

Bu dönemde kurulan Osmanlı-Fransız ittifakı, Venedik Cumhuriyeti'nin haberleşme ve bilgi aktarımını mümkün kılan örgütlü yapılanması ile de destekleniyor ve Osmanlıların bazı Protestan Alman prenslikleri ile sürdürdüğü iyi ilişkiler, İspanya'nın Avrupa'daki ilerlemesinde zorluklar çıkarıyordu. Bu ittifakın yürüttüğü düzenli eylemler, Batı Akdeniz bölgesinde daha somut hale gelmiş ve İspanyol kıyılarıyla ticaret filoları, Osmanlı-Fransız donanma kuvvetleri tarafından bombardimana uğratılmıştı. Ayrıca Kuzey Afrika'daki İspanyolların ellerinde olan toprakların da fethi amaçlanmaktaydı. Trablus'un 15 Ağustos 1551'deki fethinden itibaren Osmanlı ve Fransız donanmalarının Akdeniz'de her yıl ittifak halinde olduklarını görüyoruz³.

¹ Osmanlı Devleti'nin Denizcilik Tarihi hakkındaki başlıca kaynağı için bkn. Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l...; Barbaros Hayreddin Paşa'nın Osmanlı Devleti hizmetine girmesiyle Akdeniz'de gerçekleştirdiği seferler ve o dönemde Fransa ile sürdürülen ittifaklar için bkn. Gazavât-ı Hayreddin Paşa..., İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı..., İ. Bostan, Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği..., İ. Bostan, Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII Yüzyılda Tersâne-i Âmiri..., Bernardo Navagero, *Relazione dell'Impero Ottomano; 81*, s. 114, 159*

² S. Mumcu, *Parentele, amicizie e carriere: la distribuzione del potere al centro dell'Impero Ottomano...*

³ Trablus'un fethi için yola çıkan Osmanlı donanması, Malta şövalyelerinin şehrin savunması için Trablus'a gittiğini haber alınca adaya çıkartma yapmışlardı. Bu sırada Fransızlar, Osmanlı donanmasına

1556 yılında Fransa'nın İspanya ile yapmış olduğu ateşkes antlaşması sonucu bahar aylarında gerçekleşmiş olan bir Osmanlı-Fransız ittifakından söz edemiyoruz⁴. O yıl Osmanlı donanması Akdeniz'e, sadece Cezayir beylerbeyi Salih Bey'e (d. 1488?-ö. 1556)⁵ yardım amaçlı olarak denize açılmıştı. Fakat bu barış antlaşmasından sadece bir yıl sonra II. Henry yeniden büyükelçilerini Osmanlı sultanının huzuruna gönderip malum düşmana karşı yardım ve birlik talebinde bulunmuştu.

1556 yılına kadar bu ittifakların sonucunda birleşen iki donanma Turgut Reis (d. 1485-ö. 1565) önderliğinde Akdeniz'de faaliyetler göstermişti⁶. Bu faaliyetler neticesinde elde ettiği başarılar, Turgut Reis'in o dönemde alternatifsiz bir amiral olduğunu kanıtlanmasına imkân sağlamıştı. Hatta bütün engellemelere rağmen o, bu sürecin ardından Trablus beylerbeyi olarak atanmayı başarmış ve ömrünün sonuna kadar da bu görevini sürdürmüştü. Rakipleri genellikle kendilerini bu amiralin faaliyetlerine karşı koruyamıyorlardı; ama Venedik bayloslarının⁷ Senato'ya yönelik olarak yazmış olduğu mektuplar (*dispacci degli ambasciatori veneti*)⁸ bu amiralin anlaşmanın esaslarına çok da sadık kalmadığını ve sıklıkla Osmanlı-Fransız ittifakının üçüncü ayağı olan Venedik'in hatta Fransızların dahi gemilerine saldırdığını dile getiriyorlardı. Turgut Reis'in bu yönde gerçekleştirmiş olduğu faaliyetleri ve ittifak devletlerini uğrattığı ekonomik kayıplar, Osmanlı'nın merkezine bildiriliyor; ancak bununla ilgili yeterince önlem almak ya da bu faaliyetlerin önüne geçmek mümkün olmuyordu.

1557'den 1559'un sonuna kadar donanmanın komuta işi Kapudan-ı Derya Piyale Paşa'ya (ö. 1578) verildi. Paşa bu süre içerisinde denizde bulunmuş ve sürekli askeri başarılar elde ederken, aynı zamanda denizcilik alanında önemli bir

yardım maksatlı olarak Malta'ya varmak üzere kırk gemilik bir donanma ve yetmiş beş bin kantarlık bisküvi (gemiciler için ekmeği) göndermişlerdi. ASVe, *Secreta, Archivio Proprio Costantinopoli*, reg. 5, (B. Navagero), c. 207v. 7 Şubat 1551. Malta kuşatması sırasında Kapudan-ı Derya Sinan Paşa ve Amiral Turgut Reis arasında yaşanan anlaşmazlık ve bir türlü ortak bir kararın alınamamasından dolayı kuşatma son bulmuş ve donanma Trablus'a doğru ilerlemeye devam kararı almıştı. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 364

⁴ «Per avisi di Franza et dalla corte dell'imperator, et del Re di Spagna suo figliolo se ha inteso, che la tregua fu sotto scritta, et confirmata dalle Maestà preditte et esta publicata nelli stadi et paesi soi.», ASVe, *Secreta, Deliberazioni, Costantinopoli*, (1556-1559), reg. 1. 8v. 10 Nisan 1556

⁵ Salih Reis'in doğum ve ölüm tarihleri hakkında kaynaklar bir kesinlik sunmamaktadır. Salih Reis biyografilerinde genellikle 1488 tarihinde doğduğu ve 1568 yılında vefat ettiği belirtilmektedir. Oysa Venedik kaynakları Reis'in 1556 yılında Cezayir'de isyanı bastırmak için Beylerbeyliği görevindeyken vefat ettiğini belirtmektedirler. Antonio Erizzo, *Sommario della Relazione 1557*, s. 142.

⁶ Bostan, İ. "Turgut Reis", *DİA*, Vol. 41, TDV: İstanbul, 1988-2013, s. 417

⁷ Venedik'in Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da bulunan daimi elçilerine verilen ünvan. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, s. 56; S. Battaglia, *Grande Dizionario della Lingua Italiana*, s. 948

⁸ Baylosların görevleri sırasında ayda en az üç kere olmak üzere yazdıkları "dispaccio" denilen ve kısa bilgiler ihtiva eden belgeler hazırlamak da vardı. Bu belgeler İstanbul'da ve imparatorluğun başka bölgelerinde meydana gelen siyasi ve askeri gelişmeleri bütün bilinmeyen taraflarıyla hatta özel hayatı da gözler önüne serecek şekilde bilgiler ihtiva etmekteydi. Bunun haricinde bu belgelerde depremler, aynı zamanda bazı baylosların ölümlüne de sebebiyet veren salgın hastalıklar, yangınlar, imar hareketleri, fiyat dalgalanmaları hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. ASV., *Dispacci degli ambasciatori al Senato*, filze 1-243

deneyim elde etmişti. Bundan dolayı da donanma teşkilatının en yüksek makamı olan Cezayir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyliği makamına getirilmişti.

Osmanlı dış politikasından sorumlu olan ve Fransızların her yıl tekrarlanan yardım taleplerine olumlu ya da olumsuz şekilde karar verme yetkisine sahip olan kişi Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı ve sadrazam olan Rüstem Paşa (d. 1500? - ö. 1561) idi. Mesela 1546'da Osmanlı başkentine gönderilen Fransa krallığının büyükelçileri Guglielmo I d'Orange ve Michel de Codignac⁹ o dönemde kendilerine karşı ittifak halinde olan V. Şarlken ve İngiltere kralına karşı mücadele edebilmek için bir milyon altınlık bir yardım talebinde bulunmuşlardı. Bu talepten oldukça rahatsız olan Rüstem Paşa: «*Bu kral böyle bir talepte bulunduğu için hiç utanmıyor mu? Neticede devletin parası sadece halkı, askeri ve aynı zamanda kendisine düşmanlık edenlerle savaşmak içindir. Bir daha böyle bir taleple sakin gelmeyiniz*»¹⁰ diyerek elçiyi huzurundan kovuyordu. Fransızların onlara İspanyollarla girdikleri mücadeleye destek olması amacıyla talep ettikleri donanmanın yanı sıra, ittifak halinde olduğu devletlerden mali destek talebinde de bulunduğu ve o sırada müttefiklerinin bu talepleri karşılayacak bir maddi güce sahip olmadıklarını, bu nedenle de buna benzer taleplerin diplomatik yollarla savuşturulmaya çalışıldığını görmekteyiz.

Bununla ilgili olarak Fransızların 17 Mart 1558 tarihinde, Büyükelçi Monsignor Jean Cavenac de la Vigne vasıtasıyla, o sırada İngiltere kıyılarında yeni bir donanma inşa ettiren İspanya krallığına karşı Cales ve civarındaki bölgeler için gerçekleştirdiği ataklara destek olarak, Osmanlı Devleti'nden her yıl olduğu üzere gönderdiği donanmanın yanı sıra, 500.000 duka altını talebinde bulunduğunu da görmekteyiz. Fransa krallığı içinde bulunduğu ekonomik krizden çıkabilmek için Osmanlı sultanına rica etme yoluna gidiyordu; oysa bütün bu bitmek bilmeyen talepler hem sultanın damadı hem de sadrazam olan Rüstem Paşa'yı fazlasıyla rahatsız ediyordu. Bunu da yüksek sesle şu şekilde dile getiriyordu: “Bu gavurlar ne kötü huylular böyle. Daha önce aldıkları borçları ödemeyi bilmedikleri gibi bir de üstüne hala sultanın hazinesinden yüklüce para istiyorlar”¹¹. Fransa kralı ülkesinin içinde bulunduğu ekonomik krizden çıkabilmek ve rakipleriyle mücadele edebilecek duruma gelebilmek için acilen parasal desteğe ihtiyaç duyuyordu. Eğer talebinin Osmanlılar tarafından yerine getirilmesi mümkün değilse, en azından aynı talebin Venedik Cumhuriyeti'ne iletilmesi için büyükelçileri aracılığıyla, sadrazamın bunu sağlamasını talep ediyordu. Buna göre Osmanlı Devleti'nin atamış olduğu iki çavuş, Fransa kralının yardım talebini Osmanlı Devleti aracılığıyla

⁹ Nihayetinde 1546 yılında ramon beyi olan Büyükelçi Gabriel de Luels Michel de Codignac, François de la Caussade ve baron de Fumel, tüccar kimliğiyle Jean-Jacques de Cambay ve Pierre Gilles d'Alby, Guillaume Postel ve Pierre Belon du Mans gibi bazı araştırmacılar eşliğinde İstanbul'a gelmişti. Bunlar arasında Guglielmo I d'Orange (belgede Guglielmo dagli Orologi) ismine rastlanmamaktadır. Bacqué-Grammond J.-L., S. Küneralp, F. Hitzel, *Représentant permanents de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991)*, s. 8-9

¹⁰ ASVe, *Secreta, Archivio Proprio Costantinopoli*, reg. 4. (A. Contarini), c. 75r. 24 Haziran 1546

¹¹ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 2 (Copia) Costantinopoli. (A. Barbarigo), cc. 11-13. 20 Mart 1558

Venedik Cumhuriyeti'nin düküne iletmek üzere yola çıkmış olacaktı¹². Sadrazam Rüstem Paşa, Fransızların bu talebini öncelikle Venedik'in İstanbul'da bulunan baylosu Antonio Barbarigo'ya iletmış ve onların bu ittifak için üzerine düşen sorumluluğu alıp Fransa'ya gerekli olan ekonomik desteği vermelerini tembihlemişti. Bu talebe karşın hükümeti adına baylos Barbarigo'nun cevabı, Venedik'in ne Fransa ne de Osmanlı Devleti kadar geniş topraklara sahip olmadığı, aksine sınırları oldukça küçük bir devlet oldukları ve bundan dolayı da gelir kaynaklarının bu iki devletinkilere göre oldukça sınırlı ve ekonomik girdilerinin çok daha düşük düzeyde olduğunu bildirmek olmuştu. Baylosun savunmasından tatmin olmayan Rüstem Paşa, Osmanlı Devleti adına bu ittifaka destek vermek için ellerinden geleni yapıp, oldukça büyük bir donanmayı Fransızlara yardıma gönderdiklerini ve Venedik'in beylerinin de bu aşamada üzerine düşeni yerine getirmeleri gerektiğini dile getiriyordu¹³.

Bundan sonraki aşamalarda Venedik Cumhuriyeti'nin temsilcileri ve müttetikleri arasında büyük bir diplomatik mücadelenin yaşandığını ve Fransızların talebi üzerine Venedik'e gönderilmek üzere seçilen çavuşların görevlendirmesinin iptali için ellerinden geleni yaptıklarını ve bunu defaatle Venedik Senatosuna yazdıkları mektuplarda üstlerine ilettiklerini görmekteyiz¹⁴. Venedik Cumhuriyeti'nin beyleri Osmanlı topraklarından gelen bu tarz taleplerle doğrudan muhatap olmamak adına İstanbul'da bulunan temsilcilerinin süreci takip etmelerini ve çavuşların gönderilmemeleri için ellerinden ne geliyorsa onu yapmalarını salık veriyorlardı¹⁵.

Ekonomik talepleri türlü manevralarla geri çevirmekte usta olan Venedikliler müttetiklerini mutlu edebilmek için devletin en yüksek rütbeli devlet görevlilerine Batı Akdeniz'de yaşanan gelişmeler hakkında İstanbul'daki bayloslar aracılığıyla sıklıkla malumat veriyorlardı. Ayrıca 1540 yılında Osmanlı Devleti ile Venedik Cumhuriyeti arasında gerçekleşen barış antlaşmasının şartları gereği Venedikliler, rakip devletler hakkında edindikleri tüm bilgileri Osmanlılara iletmekle yükümlülerdi. Bu nedenle Rüstem Paşa sıklıkla baylosları huzuruna çağırır ve Venedik lagününden gelen her haberi can kulağıyla dinler, ona göre önlemini alırdı. Bu görüşmeler sırasında bayloslar da Osmanlı yönetim merkezinin en üst noktasında alınan kararları, ilk ağızdan ya da onun çevresindekilerden duyduklarını düzenli olarak Venedik Senatosu'na yazarlardı.

XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin hem Doğuda hem de Batıda olmak üzere iki sınır bölgesinde birden sürekli sefer halinde olduğunu, devletin ordusu ve donanmasını ayakta tutacak ekonomik bir girdiye ihtiyaç duyduğunu ve bunun yanı sıra harcamaları azaltmak için mümkün olan en pratik ekonomik çözümlerin bizzat

¹² ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 2 (Copia) Costantinopoli. (A. Barbarigo), cc. 15-16. 30 Mart 1558

¹³ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 2 (Copia) Costantinopoli. (A. Barbarigo), cc. 18-23. 31 Mart 1558

¹⁴ ASVe, *Secreta, Deliberazioni, Costantinopoli*, (1556-1559), reg. 1. c. 25v. 9 Ocak 1556 (M. V. 1557)

¹⁵ ASVe, *Secreta, Deliberazioni, Costantinopoli*, (1556-1559), reg. 1. c. 64v. 2 Mayıs 1558

Sultan Süleyman'ın hükümleri ile hayata geçirildiğini görmekteyiz. Venedik baylosları devletin bu yönde almış olduğu kararları yakından takip edip devletlerine düzenli olarak rapor etmişlerdi. Bu raporlardan 1555 yılına ait olan bir tanesinde, sefere çıkacak olan donanmanın reislerinden ergenlik yaşında çocuğu olanlarla yaşları epey ilerlemiş kaptanların çıkarılması kararı alındığı ve böylece donanmanın devlete yaratmış olduğu ekonomik yükün biraz olsun hafifletilmesinin amaçlandığı belirtiliyordu¹⁶.

Öte yandan halk da sürekli olarak devam eden savaşlar için gerekli olan temel kaynak olarak görülmekte ve sıklıkla yeni vergilendirmelere tabi tutulmaktaydı. Elbette bu durum halk arasında büyük bir hoşnutsuzluğa yol açmaktaydı. Oysa o dönemde Osmanlı yönetimi başkentini ekmeğini dahi karşılayabileceğinin garantisini verebilecek durumda değildi¹⁷. Bununla birlikte ordunun sefere çıkacak olan donanmaya destek vermek zorunda kalması, denizcilikten anlamayan kara askerlerinin daha büyük kayıplara neden olması ve karşısında oldukça güçlü bir donanmaya ve tecrübeli denizcilere sahip düşmanları olması Osmanlıların sahip oldukları sorunları daha da arttıran başka bir etmen oluyordu¹⁸.

Osmanlı yönetimi 1552 yılında Fransızlarla yeniden bir ittifak anlaşması yapmıştı. Bu anlaşma, Fransa krallığının İspanya krallığı ile gerçekleştirmiş olduğu gizli ittifakın ortaya çıkması üzerine 1559 yılında bozulmuştu. 3 Nisan 1559'da Fransa Kralı II. Henry ve 1556 yılında V. Şarlken'in yerine İspanya kralı olarak tahta çıkan II. Philip, 1598 yılına kadar geçerli olacak olan Cateau-Cambrésis adlı barış anlaşmasını imzalamışlardı¹⁹. II. Henry'nin bu barış antlaşmasının hemen ardından vefatıyla on beş yaşındaki II. Francesco (1559-1560) tahta çıkmıştı. Tahta çıktığının birinci yılı onun da vefat etmesinin ardından yerine kardeşi IX. Şarlken (1560-1574) geçmişti. Hükümdarlığının ilk üç yılında genç krala annesi Caterina de Medici refakat etmişti. Bütün bu değişiklikler Osmanlılar ve Fransızların uzun süredir gerçekleştirmiş oldukları ittifakın sonuna gelinmesine neden olmuştu²⁰.

Amiral Turgut Reis'in Akdeniz'deki Faaliyetlerinin Ekonomik Yansımaları

1552-1553: Turgut Reis Calabria ve Sicilya'da

1552'de Fransa kralı II. Henry, V. Şarlken'e savaş aşmış ve yardım talebinde bulunmak üzere hemen küçük bir donanmayı Osmanlı'nın başkentine doğru yola çıkartmıştı. Kanuni Sultan Süleyman, Fransızların yardım çağrısını karşılıksız bırakmamış ve Kapudan-ı Derya Sinan Paşa (ö. 1554) ile Amiral Turgut Reis'i Batı Akdeniz'e doğru yola çıkacak bir donanma inşası için görevlendirmişti.

¹⁶ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli, (A. Erizzo), cc. 173-74. 1 Mart 1555

¹⁷ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), cc. 123-124. 8 Mayıs 1555

¹⁸ ASVe, *Secreta, Archivio Proprio Costantinopoli*, reg. 5, (B. Navagero), c. 43v. 5 Şubat 1551 (1550 M.V.)

¹⁹ J. J. Norwich, *La Storia di Venezia. Dal 1400 alla caduta della Repubblica*, s. 242

²⁰ Antonio Erizzo, *Sommario della Relazione 1557*, s. 140

Esasında Osmanlı sultanı bu dönemde Safeviler üzerine Doğu Seferini gerçekleştireyordu. Bu nedenle devlet ekonomisi iki seferin birden yükünü taşımakta zorlandığı için, Fransa kralının talebi olan elli gemilik donanmayı göndermesinin mümkün olmadığını belirtiyordu. Bununla birlikte Alman Prenslıklarına yönelik mektuplar da gönderen padişah, onların V. Şarlken'e olan nefretlerini besleyecek yönde söylemlerini mektubuna ekliyordu²¹.

Çok değil bu tarihten altı yıl önce 6 Ocak 1546 tarihinde Venedik baylosu olan Alessandro Contarini, Venedik Senatosu'na sunmuş olduğu raporda Veziriazam Rüstem Paşa'nın Pera'da bulunan tersaneyi²² "geleneklerin dışında" olmak üzere iki kere ziyaret ettiğini ve ayrıca iki kere de Barbaros Hayrettin Paşa'yı divana çağırıp kaç tane geminin denize çıkarılabilir durumda olduğu ile ilgili ayrıntılı bir rapor istediğini bildirmişti. O dönemde sağlık problemleri baş gösteren Barbaros, baş kalfası Hacı Mansut'u bütün hesap defterleriyle birlikte divana göndermişti. Venedik baylosu daha önce tersanenin durumu hakkında bilgi aldığı için Venedik Senatosu'na divanda paylaşılan bu bilgileri net olarak gönderebilmişti. Buna göre tersanede "118 kadirga, 52 başarda, ayrıca 7 küçük kadirga ve 2 tane de ağır silah (toplar) ve atların taşınması için kiralanan Venedik gemileri bulunuyordu. Ayrıca 52 başardanın 12 tanesi ve 118 kadirganın 28'i denize indirilecek durumda bulunmuyordu. Ormanda, toplamda 20 tane gemi için kereste kesimi devam ediyordu. Ancak henüz verimli bir çalışma yapılıyor denemezdi. Baylos bundan daha da net bir bilgi edindiği zaman hemen Venedik Cumhuriyeti'nin Senatosu'nun üyeleri ile paylaşacağını bildiriyordu²³." Bu rapor esasında devletin içinde bulunduğu şartların altı yıl içerisinde bile ne kadar değiştiğini görmemiz açısından oldukça önemlidir.

Fransa krallığının büyükelçisi olan Gabriel de Lues d'Aramon ile İstanbul'a gelen Fransız donanması üç Osmanlı gemisi ile güçlendirilmiş, ardından Reggio Calabria bölgesine doğru yola çıkmış ve burayı fetih hareketine girişmişti. Aynı dönemde yola çıkan Turgut Reis donanmasıyla Sicilya kıyılarına atakta bulunması için emir almıştı. Donanmanın başında Turgut Reis'le birlikte Kapudan-ı Derya Sinan Paşa da bulunuyordu. D'Aramon idaresindeki donanma İtalyan kıyılarını geçerek, önceden sözleşildiği üzere Baron de la Garde ve Salerno Prensiği askerleriyle buluşmak üzere Napoli'ye ulaşmış; ancak adı geçen müttefikler henüz Napoli'ye ulaşmamışlardı. Turgut Reis'in yapmış olduğu hesaplara göre çok kısa bir süre sonra müttefik güçlerin bölgeye ulaşması gerekiyordu. Turgut Reis'in gerçekleştirdiği Napoli kuşatması esnasında Andrea Doria'nın donanmasının bölgeye gelmek üzere olduğu haberi ulaşmıştı. Bu nedenle Reis, Ponza kıyılarında

²¹ Bernardo Navagero, *Relazione dell'Impero Ottomano* 1553, s. 82

²² Venedik baylosu Bernardo Navagero, Pera'daki tersane için şu ifadeleri kullanmaktadır: «Büyük sultanın tersanesi Pera'nın İstanbul ile karşı karşıya olduğu noktada bulunmaktadır. Tersane konum gereği oldukça elverişli bir bölgededir. Büyük kanalın geniş ve derin bir alanını kapladığı için kara ve deniz hâkimiyeti oldukça iyidir.», Bernardo Navagero, *Relazione dell'Impero Ottomano*, in E. Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, vol. I, Tipografia all'insegna di Clío, Firenze 1840, s. 33-110; s. 66

²³ ASVe, *Secreta, Archivio proprio Costantinopoli*, reg. 4. c. 31. 6 Ocak 1545

pusu kurmaya karar vermişti. 5 Ağustos 1552'de karşılaştıkları Genova donanması kırk gemiden meydana geliyordu. Turgut Reis'in donanması mücadeleyi kazanıp düşmanın yedi gemisini de ele geçirmiş; fakat buna rağmen Doria savaş alanından kaçıp Sardanya adasına geçmeyi başarmıştı. Bu mücadeleden beş gün sonra Osmanlı donanması Napoli Körfezinden ayrılmıştı. Üzerinden iki aylık bir süre geçmesine rağmen Fransız donanması hala bölgeye ulaşmamıştı. Bu nedenle Sinan Paşa kuşatmanın son bulması emrini verip donanmanın rotasını İstanbul'a doğru çevirmişti. Baron de la Garde komutasındaki Fransız donanması ancak Osmanlı donanmasının bölgeden ayrılmasından bir hafta sonra yirmi beş gemiyle bölgeye ulaşabilmişti²⁴.

Fransa Krallığı büyükelçisi Gabriel de Lues d'Aramon İstanbul'a vardığında, sefer sırasında olan biten ne varsa anlatabilmek için, Rüstem Paşa ile bir araya gelmişti. Venedik baylosu, bu iki devlet adamının karşılaşmasını Venedik Senatosu'na şu şekilde aktarmıştı: «*Büyükelçi, sadrazamın erkek kardeşi olan donanma kaptanı ve Kapudan-ı deryanın Marsilya'dan yola çıkan Fransa kralının gemilerini beklemek istemediği için yola çıktığını, oysa Fransız donanmasının kaptanının gecikmeyle ilgili bir suçu bulunmadığını ve yaşanan olaydan ötürü büyük üzüntü duyduğunu ifade etmişti*»²⁵. Bunun üzerine Rüstem Paşa kardeşi Sinan Paşa'nın sadece sultanın emirlerini yerine getirdiğini ve asla bunun dışına çıkamayacağını, tek başına geri dönüş kararı almasının da mümkün olmadığını dile getirmişti. Baylosun Senatoya bildirdiğine göre esasında durum Rüstem Paşa'nın büyükelçiye aktardığı şekilde gerçekleşmemişti; çünkü Sinan Paşa, Salerno Prenslığının ve Fransa büyükelçisinin bulunduğu bölgede, Fransa donanmasını bekleme emri almıştı. Onu ayrıca Salih Reis'in de otuz gemilik donanmasıyla izlemesi gerekiyordu²⁶.

Osmanlı donanması yaklaşan kışı beklemek ve aynı zamanda gelecek sene ilkbaharda gerçekleşecek olan yeni sefere hazırlanmak üzere Baron de la Garde'nin donanmasının da demirlediği Sakız Adası'nda demirmek üzere yola çıkarılmıştı. Venedik baylosu Domenico Trevisan Venedik Senatosu'na, Salerno Prenslığının, gelecek kış Osmanlı divan üyeleri ile pazarlığa oturabileceğini ve Osmanlı donanmasının yeniden Fransızlara destek amaçlı olarak yola çıkabileceğinin haberini veriyordu²⁷. Domenico Trevisan, bu konu ile ilgili İstanbul'daki görev süresinin bitiminden hemen önce Senato'ya yazmış olduğu son mektupta, bu ittifakın gerçekleşmesi için tarafların anlaşacağını ve Turgut Reis'in baharda donanmanın başında denize açılması emrini aldığını haber veriyordu²⁸.

1 Şubat 1553'te Rüstem Paşa ile Fransa büyükelçisi Gabriel de Lues d'Aramon arasında bir ittifak anlaşması karara bağlanmıştı. Osmanlı donanmasının Amiral Turgut Reis kaptanlığında yola çıkıp Batı Akdeniz kıyılarında faaliyet

²⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 365

²⁵ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (D. Trevisan), c.1. 6 Ekim 1552

²⁶ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (D. Trevisan), c.2. 6 Ekim 1552

²⁷ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (D. Trevisan), cc.3-4. 6 Ekim 1552

²⁸ Domenico Trevisan, *Relazione dell'Impero Ottomano 1554*, s. 142.

halinde olan İspanya Krallığının donanmasına karşı açılacak büyük savaşta Fransız donanmasının yanında yer almasının karşılığı Fransa Krallığına 300.000 duka altına mâl olacaktı.

Osmanlı donanmasının 1 Mayıs'ta yola çıkmak üzere hazır olması gerekiyordu. Kırk beş gemilik bu donanmanın başındaki Turgut Reis'in Fransızlardan oldukça farklı bir sefer planı vardı. Daha önce İspanya kralı V. Şarlken'in Osmanlılardan aldığı Tunus'u ne yapıp edip yeniden almak istiyordu. Oysa Fransızlar, İtalya'nın Tiren sahillerine karşı atağa geçmek için ısrar ediyorlardı. 1553 yılının Temmuz ayında Fransız donanmasının kaptanı Baron de la Garde ile Turgut Reis'in donanması birleşmişti. İttifak kuvvetleri önce Kalabriya'yı ardından da Sicilya'yı ve en sonunda Korsika'yı işgal etmişlerdi. 29 Temmuz'da Turgut Reis beraberindeki Fransız donanması ile Sardanya Adası'nın doğusundaki Terranova Limanını (Bugün ki Olbia Limanı) yağmalamaya başlamışlardı²⁹. 3 Ağustos'ta Sardanya kralının yardımcısı, Capo Carbonara bölgesinde Türk-Fransız birleşik donanmasını gördüğüne dair haberi İspanya'ya gönderip bölge savunması için acil yardım talebinde bulunmuştu³⁰. Sadece birkaç ay içerisinde Turgut Reis, savunması güçlendirilmiş Calvi şehri haricinde Korsika Adasının büyük bir bölümünü işgal etmeyi başarmıştı. Türk-Fransız donanmasının Korsika Adasını işgal etmesi, bölgenin Kuzey Sardunya'ya oldukça yakın olmasından dolayı İspanya hükümetini alarma geçirmişti. Cenova şehri binlerce askerini, ada savunmasında Osmanlı-Fransız işgaline karşı mücadele eden İspanyolların yardımına göndermişti³¹.

Bu sırada Eylül ayında Korsika Adası'nda Bastia şehri de düşmüştü. Ardından da Bonifacio Kalesi, Osmanlı-Fransız donanmasına, İspanyollara karşı savaşa destek vermek amacıyla bazı önemli limanların kontrolünü bırakıyordu.

Osmanlı-Fransız ittifakı Aralık 1553'te misyonunu tamamlayıp İstanbul'a doğru dönüş yoluna geçmişti. Turgut Reis sefer sırasında işgal ettiği şehirlerden kurtardığı Müslüman esirleri Avlonya Limanında serbest bırakmış ve daha sonra İstanbul'a dönmüş, Osmanlı sultanına 7133 dirhem gümüş akçeyi de savaş ganimeti olarak takdim etmişti³².

1554: Turgut Reis Adriyatik'te

1554 yılında Fransa Büyükelçisi Michel de Codignac, V. Şarlken'in donanmasına karşı yola çıkmak üzere yeniden bir donanma hazırlanması için Sultan Süleyman'dan ricada bulunmuştu. O sırada Doğu Seferi için Urfa ile Halep arasındaki Karahamit bölgesinde bulunan Sultan Süleyman Fransızların bu talebini uygun bulmuş ve Turgut Reis'i bir kez daha donanmanın amirali olarak atamıştı. Fransızlarla bir türlü yıldızı barışmayan ve daha önce bu yönde verilen emirleri dikkate almayan Turgut Reis, bu ittifakın neredeyse rakipsiz komutanı olduğu için

²⁹ G. Serreli, "Sardinya Krallığının Savunma Sistemleri ve Terranova'nın Yağmalanması" s. 180

³⁰ G. Serreli, "«... fabricar en su continente torres y bostiones...», I problemi dell'organizzazione difensiva nel Regno di Sardegna nella prima metà del XVI secolo" s. 216

³¹ S. Bono, *Schiavi, Una Storia mediterranea (XVI-XIX secolo)*, s. 81

³² İ. Bostan, "Turgut Reis".

vazgeçilmez olduğu gerçeğiyle hareket ediyordu. Sultan Süleyman tam da bu nedenle müttefikleriyle daha uyumlu olması için kendisine telkinde bulunmuştu³³.

Esasında sultanın bu kararı sadece Turgut Reis'i değil, o dönemde oldukça ağır bir hastalıkla mücadele eden Kapudan-ı Derya Sinan Paşa'yı da oldukça şaşırtmıştı. Turgut Reis'in resmi olarak aldığı hükümde Osmanlıların Doğu Akdeniz'de sahip oldukları kıyıları koruma ve İspanya ve onların müttefiklerinin olası saldırılarına karşı önlem alma görevinin kendisine verildiği bildiriliyordu. Venedik baylosuna göre sultanın Batıya doğru planları değişmişti ve amacı da I. Ferdinand'ın Macaristan'daki askeri faaliyetlerini ve ilerleyişini durdurup kardeşi V. Şarlken'e yardım etmesine engel olmak olmuştu.

I. Ferdinand'ın yardımı olmadan V. Şarlken sadece sahip oldukları topraklara yönelik savunma amaçlı bir politika izleyebilirdi. Oysa bir sene önce Korsika'da ele geçirdiği yerleri ve Elba Adasını da savunması gerekiyordu. Öte yandan Osmanlı tarafında Turgut Reis'in donanması Salih Reis'in beş gemisi ile birleştiriyor ve İspanyollara karşı daha güçlü bir saldırı planı gerçekleştirmek için atağa geçiyorlardı. Deve Hoca ise otuz gemilik donanmasıyla geride onlara destek vermek için hazır bekliyordu³⁴.

Kapudan-ı Derya Sinan Paşa 1554'ün ilkbaharında iyice hastalandığı için İstanbul dışına çıkması mümkün değildi; bu nedenle bütün görevlerini ve donanmasının idaresini, aynı zamanda en büyük rakibi olan Turgut Reis yönetiyordu³⁵. İki devlet adamı arasındaki rekabet buna rağmen son bulmamıştı. Turgut Reis, Sinan Paşa'dan duyduğu rahatsızlık hakkında, ondan habersiz olarak Sultan Süleyman'a sıklıkla mektuplar gönderiyordu. Mektupların varlığından bir şekilde haberdar olan Sinan Paşa, bu deneyimli denizciye iyiden iyiye cephe alıyordu³⁶.

Sultanın hükmünün eline geçmesinden sonra Turgut Reis altmış gemilik donanmanın hazırlanmasıyla ilgilenmek üzere düzenli olarak tersaneye gitmeye başlamıştı. Gemilerden beş tanesi Karadeniz'e gönderilmek üzere hazırlanıyordu. O sırada Sultan Süleyman Kapudan-ı Derya Sinan Paşa'ya hitaben yazmış olduğu başka bir hükümde donanmanın Turgut Reis ile yola çıkmasının hemen ardından yeni bir donanma inşasına başlanmasını ve bunun da o sırada İstanbul'un idaresini elinde bulunduran Hadım Süleyman Paşa tarafından denetlenmesini buyuruyordu³⁷. Osmanlıların hem karada hem denizde hem Doğuda hem de Batıda mücadelesini sürdürdüğü bu dönemde bir donanmanın yola çıkmasının ardından hemen başka bir

³³ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli, (A. Erizzo), c. 8-9. 14 Mayıs 1554; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l Kibar*, s. 101

³⁴ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli, (A. Erizzo), cc. 8-9. 14 Mayıs 1554

³⁵ ASVe, *Senato Dispacci Costantinopoli*, f. 1-A. (A. Erizzo), c. 18r. 14 Mayıs 1554

³⁶ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli, (A. Erizzo), cc. 12-13. 14 Mayıs 1554

³⁷ Sinan Paşa'nın hastalığı tam da bu dönemde ağırlaşıyor ve İstanbul'un idaresinden sorumlu olan Hadım İbrahim Paşa tersaneke işlerin takibi sorumluluğunu da üstleniyordu.

donanma inşasına izin vermesi, devlet ekonomisinin o dönemde bütün bu faaliyetleri kaldırabildiğini net bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Esasında bu dönemde Turgut Reis için böylesine önemli bir seferi idare etme görevini almak o kadar da zor olmamıştı; çünkü yükselmesindeki en büyük engel olan ve bir türlü yıldızının barışmadığı Rüstem Paşa, Şehzade Mustafa'nın idamının ardından sadrazamlık görevinden alınmış ve makamın mührü kendisinin en büyük rakibi ve düşmanı olan Kara Ahmet Paşa'ya verilmişti. Rüstem Paşa sadece makamını kaybetmekle kalmamış; aynı zamanda Doğu seferinin idaresindeki görevlerinden de alınmış ve can güvenliği de olmadığı gerekçesiyle Osmanlı başkentine gönderilmişti. Turgut Reis bu hizipleşmelerin içerisinde Ahmet Paşa'nın yanında bir tavır almayı tercih etmişti. Esasında Osmanlıların kapıkulları ile leventlerinin çok iyi anlaşamadıkları ve birbirileri arasında sıklıkla iktidar mücadelesine girdikleri bilinen bir gerçektir; ancak onlar da rakip ve de düşmanlarına karşı güç elde edebilmenin yolunu onların düşmanları ile dostluk kurmakta buluyorlardı. Kara Ahmet Paşa görevde olduğu süre boyunca Turgut Reis'i kollayacaktı ve Sinan Paşa'nın hastalığı bu planın harekete geçirilmesi için oldukça kolaylık sağlıyordu.

1 Haziran 1554'te Turgut Reis son hazırlıkları tamamlamak için tersaneye gitmişti. 7 Haziran'da elli gemiden oluşan Osmanlı donanması Beşiktaş'ta bulunan denizler kaptanı Barbaros Hayrettin Paşa'nın mezarının önünden saygıyla geçmişti ve Batı Akdeniz'e doğru yol almışlardı. Bu önemli uğurlama töreni için İstanbul'un muhafazasından sorumlu olan Hadım İbrahim Paşa ve Sultan Süleyman'ın damadı sıfatıyla Rüstem Paşa da hazır bulunmuşlardı³⁸. Turgut Reis'in bu seferde yapması gereken şey düşmanlara karşı ataklar geliştirmek değil, Osmanlıların müttefikleri olan Fransızlara yardım etmek ve Osmanlı sahillerini düşman saldırılarından korumaktı³⁹.

Esasında Venedik baylosu, Turgut Reis'e verilmiş olan bu önemli görev için oldukça endişeleniyordu. Çünkü büyük kaptan, denize açıldığı zaman Osmanlı'nın sınırları ahidnamelerle çizilmiş dostluk bağlarını dikkate almayıp tıpkı bir korsan gibi hareket edebiliyordu. Bundan dolayı baylos sıklıkla, o sırada İstanbul'da devleti temsilen en yüksek mevkide bulunan Hadım İbrahim Paşa'nın kapısını çalıyor ve Venedik tarafında yoğun olarak hissedilen huzursuzluğu paşaya aktarıyordu. Venedik'in ticaret maksatlı Adriyatik'ten Levante bölgesine gidip gelmekte olan gemilerine herhangi bir şekilde korsanlık faaliyeti gerçekleştirilmesi sadece Venedik Cumhuriyeti ile devam etmekte olan dostluğa zarar vermiyor; aynı zamanda Venedikli tüccarların ciddi anlamda ekonomik kayıplar yaşamasına neden oluyordu⁴⁰.

Her ne kadar Osmanlı Devleti yöneticilerinden söz olsa da baylos bununla yetinmemiş ve Turgut Reis'in yola çıkışının ardından bütün Adriyatik boyunca

³⁸ ASVe, *Senato Dispacci Costantinopoli*, f. 1-A. c. 33. 7 Haziran 1554

³⁹ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), cc. 20-21. 30 Mayıs 1554

⁴⁰ ASVe, *Senato Dispacci Costantinopoli*, f. 1-A. (A. Erizzo), c. 28v. 30 Mayıs 1554

görev alan Venedikli yöneticilere temkinli olmaları için acilen mektuplar göndermiş ve onları durumdan haberdar etmişti. Baylos Domenico Trevisan'ın endişesi Turgut Reis'in bu seferdeki en yüksek yetkilerle donatılmış tek komutan olması ve İstanbul'dan yola çıkar çıkmaz görev sorumluluğunu bir tarafa bırakıp Venediklilere yönelik saldırı ve yağma emri vermesiydi. Neticede Sultan Süleyman, Doğu seferinde olduğu için o sırada başkentten oldukça uzakta bulunuyordu. Turgut Reis pek ala durumdan istifade edebilirdi.

Venedikliler bir yandan dostları olan Osmanlılara karşı tedbiri elden bırakmazken bir yandan da konumlarını korumalarına yardımcı olan haberci rolünde oldukça başarılı işler çıkartıyorlardı. Baylos Trevisan'ın damat Rüstem Paşa'ya aktardığına göre İspanyollar da tıpkı Fransızlar gibi ekonomilerinin büyük bir bölümünü donanmalarını genişletmek için kullanıyorlardı. Rüstem Paşa bu bilgiden pek de etkilenmiş görünmemek adına aynı zamanda düşmanlarına da bilgi vermede usta olan Venediklilerle konuşurken oldukça temkinli davranıyor ve Osmanlı donanmasının İspanya'ya yönelik bir saldırı planı olmadığını ifade ediyordu. Turgut Reis sadece Korsika'ya doğru gidecek ve Marsilya'dan gelmekte olan elli-altmış gemilik Fransız donanması ile birleşecekti. Venedikli habercilerin aktardığına göre İspanyollar harekete geçmek için Fransa donanmasının görünmesini bekleyeceklerdi⁴¹.

Donanmanın yola çıkmasından yaklaşık 15 gün sonra, Osmanlı sultanının hükmüne aykırı olarak Adriyatik Denizi'ne girildiğine dair ilk haberler Venedik kanalıyla başkente ulaşmaya başlamıştı bile. Bunun üzerine süratle Sadrazam Rüstem Paşa'nın evinde huzuruna çıkan Venedik'in resmi tercümanı Giannettino Salvalo olan biteni kendisine aktarmıştı.

Orada bulunan yetkililer arasında, I. Ferdinando'ya zarar vermek için, Segna, Buccari ve Fiume arasındaki sahillere gizlenen ve dışarı çıkan korsanların üslerine saldırmaya niyetli olduğu düşünülüyordu⁴². Bu eylemlerden sonra Türk filosu Marche kıyılarında baskınlar yapmak üzere İtalya yarımadasına (Ancona ve Recanati) doğru yöneldi⁴³.

Sinan'ın hastalığı birkaç ay daha sürmüş ve o yılın Sonbahar'ın sonunda Kapudan-ı derya vefat etmişti⁴⁴. İstanbul'dan acil olarak iki tane ulak sultana haberi ulaştırmak üzere yola çıkarlar. Sultan Süleyman Sinan Paşa'nın ölümünü aldığı sıralarda İran sınırında bulunmaktaydı⁴⁵. Rüstem Paşa, kendisi için kariyer planı yapmış olduğu tek kardeşinin beklenmedik bir şekilde ölmesinden ve aynı zamanda da çok önemli bir destekçisini kaybetmiş olduğundan dolayı çok üzgündü. Onun

⁴¹ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), cc. 37-38. 6 Temmuz 1554

⁴² *Da Venezia a Cattaro. Le località costiere dell'Adriatico Orientale*, (a cura di -) P. Ambrosini e R. Rossini, pp. 183, 199, 210

⁴³ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), cc. 51-52. 19 Haziran 1554

⁴⁴ Ahmet Nazif İstanbulî, "Sefinetü'l-Vüzerâ," 3b; Kâtip Çelebi, s. 99; M. Süreyya Bey, *Sicill-I Osmanî*, s. 1515

⁴⁵ G. İnan, *Rüstem Paşa Târîhi*, 278b-280b

için çok zor bir zamandı; artık Sadrazam değildi ve iktidara geri dönmenin bir yolunu bulmak zorundaydı. Her şeyden önce, iş birliği yapmasının mümkün olduğu ve kendisiyle bağlantısı olan yeni bir kapudan-ı deryaya ihtiyacı vardı. Ancak bu emellerini gerçekleştirmek için önünde oldukça büyük bir engel vardı, o da denizciler arasında ve hatta sultanın gözünde üstün kaptanlık yeteneğinin kabul gördüğü Turgut Reis'in varlığı idi. Bu nedenle ilk olarak onun kapudan-ı derya olarak atanmasını engellemek gerekmekteydi.

Turgut Reis 6 Şubat'ta, donanma komutanı sıfatıyla hareket ederek başkente vardı⁴⁶. Erizzo'nun gönderiminde (dispacci), o zamanlar baylosluk tercümanı olan Giannettino Salvalo tarafından Amasya'dan yazılmış bir de mektup bulunuyordu. Bu mektup Fransız büyükelçisinin Turgut Reis'e yönelik olarak yaptığı suçlamaları içeriyordu. 1555 Nisan'ında Amasya'ya gelen Michel de Codignac, Amiral Turgut Reis'in denizde yapmış olduğu eylemlerini ve sıklıkla kendilerine karşı kabul edilmez derecede yanlış tavırlar içerisinde bulunduğunu padişaha bildirmiş ve amiral ve donanmasındaki denizciler hakkında bir teftiş gerçekleştirmesi için talepte bulunmuşlardı. Çünkü iddia ettikleri üzere Turgut Reis, Osmanlı padişahının hükmünde belirttiği üzere izlemesi gereken sefer planını gerçekleştirmemiş ve Fransız gemilerini desteklemek için Siena'ya gitmediği için çok sayıda Fransız denizcinin hayatını kaybetmesine neden olmuştu⁴⁷.

O sıralarda yeni göreve başlayan baylos Antonio Erizzo'nun gönderilerini dikkatli olarak okuduğumuzda, Fransız elçisinin sultanın huzuruna kadar çıkıp bu şikâyeti yapmasının arkasındaki kişinin Rüstem Paşa olduğu net olarak anlaşılmaktadır. Erizzo'nun aktardığına göre paşa öncelikle büyükelçileri, sultanın huzuruna çıkmaları ve Turgut Reis'in önceki yaz neden olduğu sorunlarla ilgili sultanı bilgilendirmeleri ve reis hakkında bir teftiş gerçekleştirmesi talebinde bulunmaları yönünde ikna etmişti. Bununla da yetinmeyen Rüstem Paşa, Venedik temsilcileri olan baylos Erizzo ve dragoman Giannettino Salvalo'dan da aynı şekilde Turgut Reis'in gerçekleştirmiş olduğu ataklardan dolayı uğradıkları ekonomik kayıpları sultana Venedik adına sundukları bir raporla bildirmelerini istemişti. Son olarak kendi hizbinden olan Halil Ağa'yı sultana göndermiş ve Turgut Reis'in 1554 yılında denizlerde gerçekleştirmiş olduğu bütün faaliyetleri ve müttelikleri nasıl bir ekonomik kayba uğrattığı konusunda sultanı bilgilendirmesini istemişti⁴⁸. Öte yandan o sıralarda Turgut Reis, her ne kadar Venediklilerin gözünde küstah bir korsandan başka bir şey değilken Osmanlılar için gerçekten de çok şey ifade ediyordu. Bu nedenle Venediklilerin, Rüstem Paşa'dan aldıkları destekle açmak istedikleri davaları müftiler tarafından redd-ı dava ile sonuçlanacak ve

⁴⁶ ASVe, *Senato Dispacci Costantinopoli*, f. 1-A. (D. Trevisan), c. 73. 7 Şubat 1554 (MV. 1555)

⁴⁷ ASVe, *Senato Dispacci Costantinopoli*, f. 1-A. (D. Trevisan), cc. 79-80 19 Şubat 1554 (MV. 1555)

⁴⁸ ASVe, *Senato Dispacci Costantinopoli*, f. 1-A (A. Erizzo), cc. 91-91v, ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. cc. 86-91. 19 Mart 1555

Venedikliler bu konu ile ilgili boşa çaba harcamaktan başka bir şey yapmamış olacaktı⁴⁹.

Esasında Turgut Reis'in büyüklüğünün farkında olan Rüstem Paşa'nın amacının onu donanma faaliyetlerinin dışında bırakmak olduğunu söylemek de tam olarak doğru değildir. Rüstem Paşa kontrol edemediği bir durumla karşılaşmak istemediği için Turgut Reis'in tek yetkili kaptan olarak seferin idaresini eline almak istemiyor ve Sultan Süleyman'a da bunun mümkün olmadığını göstermeye çalışıyordu. Onun bu faaliyetleri neticesinde Sinan Paşa'nın vefatının ardından tıpkı onun gibi saraydan yetişme bir genç olan Piyale Paşa kapudan-ı derya olarak atanmıştı⁵⁰.

1555: Turgut Reis mi Piyale Paşa mı?

Mart 1555 tarihinde Sultan Süleyman Kapudan-ı Derya Piyale Paşa'ya yeniden sefer görev emri vermişti⁵¹. Piyale Paşa'nın Turgut Reis ile çıktığı 1555 seferinde 60 gemilik bir donanma hazırlanma yetkisi verilmiş ve hazırlıklar son sürat başlamıştı. Piyale Paşa hem sefer hazırlıkları hem de sefer sırasında Turgut Reis ile ters düşmemek için azami özen göstermişti. O sırada Doğu seferinde bulunan Kanuni Sultan Süleyman adına İstanbul'da yönetimin başında bulunan Hadım İbrahim Paşa ve defterdar, tersanede devam eden hazırlıklara gereken desteği vermekteydiler. Donanmadaki gemici eksikliği yeniçerilerden ve Kocaeli ile Midilli'den de gerekli asker desteği sağlanacaktı. Bütün hazırlıklar bittiğinde Orta Akdeniz'e doğru yola çıkan donanma, onu bekleyen Fransız donanması ile birleşecekti. Turgut Reis'in bu sahadaki deneyimi Osmanlılar için çok büyük bir anlam ifade ediyordu. Her gemide alatçı ve Galata azaplarından en az 120 tane bulunması gerekiyordu. Donanma yola çıktıktan sonra 10 tane gemi tersanenin güvenliği için geride bırakılmıştı. 16 Mayıs 1555 tarihinde donanmanın tamamlanması için tamı tamına 6.574.152 gümüş akçe hazineден ayrılmıştı⁵².

Donanma 15 Mayıs 1555'de Barbaros Hayreddin Paşa'nın Beşiktaş'taki mezarını selamlayıp yola koyulmuştu. Donanmanın izleyeceği rota ilan edilmemişti; tek bilinen şey Osmanlı donanmasının, Akdeniz'de Fransız kralı II. Henry'nin donanmasıyla birleşeceği gerçeğiydi⁵³. Kapudan-ı derya Piyale Paşa'nın gemisindeki denizcilerin büyük çoğunluğunu Kandiye'den getirilen Hristiyan gemiciler oluşturuyordu. Venedik baylosu, Osmanlı donanmasının yola çıkışının ardından vakit kaybetmeden Venedik'in yerel yöneticileri olan Korfu, Zakintos, Kefalonya, Girit ve Venedik Deniz Kuvvetleri Komutanına haber göndermişti⁵⁴.

⁴⁹ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), cc. 119-121. 7 Mayıs 1555

⁵⁰ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), c. 98. 6 Nisan 1555

⁵¹ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), c. 73. 1 Mart 1555

⁵² İ. Bostan, "Piyale Paşa".

⁵³ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), cc. 124-126. 17 Mayıs 1555

⁵⁴ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), cc. 126-127. 18 Mayıs 1555

Sefer süresince farklı kaynaklardan İstanbul'a çok çeşitli haberler gelmiş ve Venedik baylosu bütün süreçleri her seferinde bütün ayrıntılarıyla Senato'ya bildirmişti. Burada biz sadece sefer hakkında son olarak yazmış olduğu ve önceki yazdıklarının genel bir özetini içeren mektubu üzerinde duracağız. Osmanlı donanması 26 Haziran'da Puglia'ya varmış ve bölgeye asker çıkartıp yağma yaptırmış ve sonra Messina'ya doğru yola çıkmış, Reggio Calabria Kalesini fethetmiş ve yine burada da askerlerini şehre gönderip yağma yaptırmıştı. Böylece Messina sahillerinin büyük bir bölümü Osmanlı askerlerinin yağmasına maruz kalmıştı. Daha sonra Sicilya'ya gidip Stromboli Adasına çıkartma yapmışlar ve ada halkından yaklaşık 800 kişiyi esir almışlardı. Osmanlı donanmasının bu faaliyeti Fransız büyükelçisini çok kızdırmış ve bu nedenle Piyale Paşa ile ciddi bir tartışma yaşamıştı. Fransız büyükelçisi iki devletin yapmış oldukları ittifakın düşmanları olan İspanya'ya karşı atağa geçmek olduğunu, korsanlar gibi yöre halkına saldırmak olmadığını dile getirmişti. Oysa Piyale Paşa, kendi donanmasını da bir şekilde tatmin edecek bir faaliyeti yapmak zorunda olduğunu dile getiriyordu. Netice itibarıyla müttefik donanmalar hala birleşmemişti. Piyale Paşa ve Turgut Reis Piombino'ya doğru yola çıkmaya karar vermişlerdi; ancak bu bölgede karşılaştıkları ciddi direniş Osmanlı donanmasına büyük kayıplar verdirmişti. Aynı şekilde Elba Adası'ndaki faaliyetlerinden istediği sonucu alamayan donanma yönünü Korsika Adası'na çevirmişti. Kâtip Çelebi'ye göre o sırada Napoli sahillerinde beklemekte olan Andrea Doria düşman donanmanın gelmekte olduğu haberini alınca donanmasının yönünü Tunus'ta bulunan Oran sahiline doğru çevirmişti⁵⁵. Korsika'da birleşen Osmanlı-Fransız donanması Kalvi'ye doğru yola çıkmışlardı. Fransız kaptan Polino o bölgede otuz bin kadar askerleri ve cephaneleri olduğunu ileri sürmüşlerdi; ancak gerçekte üç bin kadar bir askeri birliğin bulunduğu bölgede Osmanlı-Fransız donanması ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardı.

Fransızlara karşı oldukça kinlenen Piyale Paşa, kaptan Polino'dan bu sonucun hesabını sormuştu. Polino'ya göre bunun sorumlusu büyükelçi Codignac'tı; çünkü oldukça kuvvetli bir donanmaya sahip olan Osmanlı donanması ile bölgeyi kolayca ele geçirebileceklerine dair II. Henry'ye yanlış malumat vermiş ve bu nedenle Fransız donanması önlemini gerektiği şekilde almamıştı. Codignac ise kaptanın bu suçlamalarını reddetmişti.

Kalvi'deki büyük kaybın ardından Osmanlı-Fransız donanması yönünü fethi oldukça kolay görünen Bastia'ya çevirmişti. Burada da müttefik komutanlar arasında büyük bir tartışma çıkmıştı. Birincisi Piyale Paşa sultandan bu bölgeye yönelik bir saldırı emri almadığını, ayrıca karaya ayak basmaktan çekinen Fransızlar yerine kendi askerlerini öne sürmeyi reddettiğini bildirmişti. Çünkü onların yapması gereken Fransızlar yerine savaşa girmek değil, savaşmakta olan Fransızları arkadan takip ederek korumaya almaktı. Osmanlı donanmasından beklediği yardımı alamayacağını anlayan Fransız donanması da karaya ayak basmayı reddetmişti. Üçüncü günün sonunda bölgede daha fazla beklemenin bir

⁵⁵ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l Kibar*, s. 102

anlam teşkil etmediğini ayrıca kış mevsiminin de yaklaşmakta olduğunu ifade eden Piyale Paşa Fransızlara, donanmasına geri dönüş emri vereceğini bildirmişti. Bunun üzerine Fransa donanması da bölgeyi Osmanlıların ardından terk etmişti. İki müttefik arasında bütün bu olaylar yaşanırken çok ciddi mücadeleler de yaşanmış; ve müttefikliğe zarar verecek bir sürece girilmesine neden olmuştu⁵⁶.

Osmanlılar Akdeniz’de o yıl yaşanan bütün bu gelişmelerden dolayı müttefiklerine karşı inançlarını kaybetmişlerdi. Fransızlar ise kabahati bütün deneyimsizliğine rağmen donanmanın başında Kaptan-ı Derya olarak görev getirilen Piyale Paşa’da buluyorlar ve Turgut Reis’in emir komutanın en üstünde yer almamasından kaynaklanan yanlış kararların başarısızlığa neden olduğunu bildirmişlerdi. Fransızların bildirdiğine göre Piyale Paşa cesarettten uzak ve kararsız tavrıyla donanmanın da güvenini yıkmıştı. Venedik baylosu bu sefere çıkan donanmanın zavallı, yıpranmış, yorgun ve moralsiz olarak İstanbul’a döndüğünü bildirmişti⁵⁷. Sadrazam Rüstem Paşa ise seferin başarısızlığının sorumlusu olarak Fransızları görüyor ve onlar yüzünden bir bölgeden başka bir bölgeye keyfi olarak geçen donanmanın bir şey elde edemeden geri döndüğünü bildiriyordu⁵⁸.

Fransa’nın yeni bir donanmaya ihtiyaç duymadığını ve gelecek yıl için yeni bir müttefik donanma kurulmasının gerekmediği haberi Fransa büyükelçisi tarafından Osmanlı Devleti’nin yöneticilerine bildirilmişti. Ülkesi adına teşekkür edip sultanın elini öptükten sonra ülkesine dönmek üzere yola koyulacaktı. Büyükelçiye yolculuğu için 1000 akçe ve hediyeler takdim edilmiş ve karşılıklı memnuniyetler dile getirilmişti. Kanuni Sultan Süleyman tarafından büyükelçiye takdim edilen mektupta Osmanlı donanmasının devletin her zaman dostlarının hizmetine hazır olduğu ve aynı şekilde dostları olan devletlere karşı olarak asla donanma çıkartmayacaklarının garanti edildiği ve büyükelçiye yolculuğu sırasında Osmanlı sancak beylerinin gerekli korumayı sağlayacakları da vurgulanmıştı.

Büyükelçi son olarak Rüstem Paşa ile görüşmüştü. Sadrazamın ifade ettiği üzere: Osmanlı sultanı, Fransa’nın İspanya ile imzaladığı üç aylık ateşkes kararından dolayı memnundu. İspanya’nın verdiği sözleri tutması ümit ediliyor ve Tunus kralına ya da diğer düşman devletlere, Osmanlılara karşı destek vermemesi temenni ediliyordu. Öte yandan Avusturya kralının da barış şartlarının gereğini yerine getirmesi ve Erdel ile Macaristan’a yönelik ataklar geliştirmemesi gerekiyordu⁵⁹.

Kaynakça

ASVe, *Secreta, Deliberazioni, Costantinopoli*, (1556-1559), reg. 1

ASVe, *Secreta, Archivio Proprio Costantinopoli*, reg. 4

ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 2 (Copia) Costantinopoli.

⁵⁶ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), c. 188. 30 Ekim 1555

⁵⁷ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), cc. 189-193. 31 Ekim 1555

⁵⁸ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), c. 194. 12 Kasım 1555.

⁵⁹ ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli. (A. Erizzo), c. 213. 3 Aralık 1555.

ASVe, *Secreta, Deliberazioni, Costantinopoli*, (1556-1559), reg. 1

ASVe, *Senato Dispacci Ambasciatori*, 1 (Copia) Costantinopoli.

ASVe, *Secreta, Archivio Proprio Costantinopoli*, reg. 5, (B. Navagero)

ASVe, *Senato Dispacci Costantinopoli*, f. 1-A

Antonio Erizzo, *Sommario della Relazione 1557*, E. Albèri (haz.), *Le Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, s. III, Vol. III, Società Editrice Fiorentina, Firenze, 1855. s. 123-144

Bernardo Navagero, *Relazione dell'Impero Ottomano*, E. Albèri (haz.), *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, Vol. I, Tipografia all'insegna di Clio, Firenze 1840, s. 33-110

Domenico Trevisan, *Relazione dell'Impero Ottomano 1554*, E. Albèri (haz.), *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, s. III, Vol. I, Tipografia all'insegna di Clio, Firenze 1840, s. 111-192

Ahmet Nazif İstanbulî, *Sefinetü'l-Vüzerâ*, (SK Hafid Efendi 245, s. d.)

Gazavât-ı Hayreddin Paşa, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 1995.

İnan, G. *Rüstem Paşa Târîhi (H.699-968 / M.1299-1561)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2011

Kâtip Çelebi, Tuhfetü'l Kibar fi Esfari'l Bihar (Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan), (haz.) İ. Bostan, Ankara, T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, 2008

Süreyya, M. Sicill-i Osmani I, (haz.) N. Akbayır, (çev.) S. A. Kahraman, TVYY 30, İstanbul, 1996

Bono, S. *Schiavi, Una Storia mediterranea (XVI-XIX secolo)*, il Mulino, Bologna 2016

Boerio, G. *Dizionario del dialetto veneziano*, Premiata Tipografia di Giovanni Cecchini Edit., Venezia 1856

Battaglia, S. *Grande Dizionario della Lingua Italiana*, I, Unione tipografico-editrice torinese, Torino 1970

Battaglia, S. *Grande Dizionario della Lingua Italiana*, XVII, Unione tipografico-editrice torinese, Torino 1994

J.-L. Bacqué-Grammond, S. Kunalp, F. Hitzel, *Representants permanents de la France en Turquie (1536-1991) et de la Turquie en France (1797-1991)*, İstanbul, Paris, Isis 1991

J. J. Norwich, *La Storia di Venezia. Dal 1400 alla caduta della Repubblica*, Mursia, Milano 1982

Bostan, İ. *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Bostan, İ. *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992

Bostan, İ. “Turgut Reis”, *DİA*, Vol. 41, TDV: İstanbul, 1988-2013, s. 417

Bostan, İ. “Piyâle Paşa”, *DİA*, Vol. 34, TDV: İstanbul, 1988-2013, s. 296-297

Mumcu, S. *Parentele, amicizie e carriere: la distribuzione del potere al centro dell'Impero Ottomano*, Yayınlanmamış Doktora Tezi) Padova Üniversitesi, Mart 2018

Serrelı, G. “Sardinya Krallığının Savunma Sistemleri ve Terranova'nın Yağmalanması” *Türkler ve Deniz*, (ed Ö. Kumrular), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007 s. 175-186.

Serrelı, G. “«... fabricar en su continente torres y bostiones...» I problemi dell'organizzazione difensiva nel Regno di Sardegna nella prima metà del XVI secolo” *Convegno Internazionale di Studi* (Villasimius-Baunei, 20-24 Eylül 2005) (haz.) B. Anatra, M.G. Mele, G. Murgia e G. Serrelı, s. 209-218

Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988

Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Tarihi II*, TTK, Ankara, 1988.

Kısaltmalar:

ASVe	Archivio di Stato di Venezia (Venedik Devlet Arşivi)
ed.	editör
c.	carta (fasikül)
cc	carte (fasiküller)
d.	doğumu
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
doc.	Documento (Belge)
M.V. (More Veneto)	Veneto Takvimi 1 Mart yıl başı olarak kabul edilmektedir.
Reg.	Registro (Defter)
s.	sayfa
ss.	sayfalar
TTK	Türk Tarih Kurumu
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
ö.	ölümü
v.	verso (sayfanın arka yüzü)

XIX. YÜZYIL OSMANLI TOPRAK SİSTEMİNDE KARŞILAŞILAN BİR KAVRAM “DERBÜ’L-MENAZİL” VE BUNA BİR ÖRNEK: BAĞDAT-VEZİRİYE MUKATAASI

“Derbü’l-Menazil” As a Concept Encountered in the Ottoman Soil
System in the 19th Century and its Sample: Baghdad-Veziriye Land

SEVİM ERDEM*

Özet

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda askeriyenin at ve beygir ihtiyacının karşılanması amacıyla ordu merkezlerine yakın yerlerde Hara-yı Hümayunlar kurmuştur. Bunlardan birini de Altıncı Ordu’ya bağlı olarak Bağdat şehrinin Horasan yolu güzergâhında yer alan ve emlak-ı seniyye arazisi olan Veziriye mukataası üzerinde tesis etmiştir. Veziriye mukataası, Samerra şehrinin kuzeyinde, 2150 metre kuzey-güney ve 940 metre genişliğinde elmas görünümlü bir arazidir. Arazi, Diyale nehrinden ayrılıp bir kol oluşturan Halis nehrinin taşkınlıkları sonucu oluşan ve peyder pey büyüyen bir arazidir. Bu büyüme “Mine’l-kadim” (olmayan) ve “Derb’ül-Menazil” denilen tartışmalı bir kavramın ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Veziriye arazisi; Derb’ül-menazil denilen ve İmam-ı Azam Efendimiz’in vakıf arazisi hudutlarında bulunan Horgark arazisinden ayrılan ve Veziriye adı ile bilinen kanalın da adıdır. Derb’ül-menazil arazisi üzerinde İmam-ı Azam Vakfı, Kadiriye Vakfı, evkaf-ı mazbute, evkaf-ı mülhaka vakıflarının hisseleri bulunmaktadır. Bu arazinin, Arazi kanunnamesi sonrası tapu ile satılmış olan kısımları da bulunur. Buna ek olarak 1893 yılında da boş ve hali olan kısmının Altıncı Ordu’ya tahsisi gündeme gelmiştir.

Bağdat Defteri Hakani ve Evkaf İdaresi kayıtlarına göre; Veziriye arazisinin bir kısmı boş/hali durumda ve devletin mukataalı arazisidir. Bir kısmı vakıflar tarafından ilgili vakfa gelir sağlamak amacıyla kiraya verilmiştir. Bir kısmı da sarf-ı vakıf denilen ve sadece ilgili vakfın temel ihtiyaçlarını karşılama amacıyla kiralandığı tespit edilmiştir. Ayrıca kayıtlarda Derb’ül-menazil denilen arazinin çeşitli yönlerinde (kuzey-güney, doğu-batı) zirai faaliyet yapılmakta bilhassa yaz aylarında sebze, yeşillik ve bostanlık alan olarak kullanılmakta ve arazi iltizama verildiği gibi emanet yoluyla da işletilmektedir.

Defter-i Hakani ve Evkaf İdaresi; Veziriye arazisinin mevcut vaziyetinden, emlak ve akarının bilinen hududu ve söylenen yerlerinin tarif ve sınıflandırmadan uzak olmasından dolayı Veziriye arazisinin satışının veya devrinin doğru ve güvenilir olamayacağını belirtmiştir.

* Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bitlis.
sevimerdem23@hotmail.com

Arazinin mevcut karmaşık vaziyeti üzerine Dâhiliye Nezareti bir öneride bulunmuştur. Nezarete göre; ileride vakıf sahipleri, tapulu mülk sahipleri ve ordu arasında Veziriye arazisinin taksimi/hududu hususunda herhangi bir tartışmaya, dedikoduya mahal vermemek ve gereksiz arazi davaları meselesinin ortaya çıkmaması, husumetlerin oluşmaması için bir Takrir Komisyonu kurulmasını teklif etmiştir. Komisyonda vaktiyle tapu ile satılmış yerler, Evkaf-ı mazbute-mülhaka yerleri, İmam-ı Azam Vakfı, Kadiriye Vakfı ve diğerlerinin kesin hudutlarının konuşulması beklenmektedir. Komisyon üyeleri olarak; Vakıf Muhasebesinden Vasıf Bey Efendi, Vilayet İdare Meclisi üyesi Şakir, Defter-i hakani Müdürü Emin, Vakıf üyesi Çadırcı-zade Rıf'at Efendi ve Askeriye'den tayin olunacak bir zat yer alacaktır.

Bu çalışmada; Irak coğrafyasında “Mine'l-Kadim” (olmayan) olduğu iddia edilen bir arazinin 19. yüzyılda Bağdat Vilayeti Vakıf yöneticileri ve tebaası tarafından “Derb-ül-Menazil” olarak değerlendirilip ekip biçilmesi, bağ ve bostancılık yapılması, kiraya verilmesi ve buradan bir gelir elde edip bu gelirden devlete herhangi bir pay vermemeyi makul gördükleri Veziriye mukataasının hukuki durumu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bağdat, Samerra, Veziriye, Vakıf, Derb'ül-Menazil.

Abstract

The Ottoman State founded stud farms near military centres in order to meet the need of military in horse and hack in the 19th century. One of them was established as a part of the Sixth Army on the land of Waziriyya which was located on the way of Horasan in Bagdat and was the land belonging to the state. It was a land in shape of a diamond the north of Samerra city covering across 2150 metres north-south and 940-metres width. It was formed as a result of the flooding of Halis River which was a bayou separated from Diyale River, and it expanded gradually. This expansion brought about the controversial concept called “Mine'l-kadim”, referring to the land which never existed but emerged later, and “Derb'ul-Menazil”.

The state land also referred to the channel called Derb'ul menazil and separated from Horgak land in the boundaries of al-Shari al-A'zam's foundation land and known as Waziriyya. On the land of Derb'ul-menazil existed al-Shari al-A'zam Foundation, Abdulkadir Geylani Foundation, the foundation under the control of the state, shares of the foundation which was governed by a board of trustees under the state control. This land also included some parts sold with deeds after the Land Code. In addition to it, its blank parts were allocated to the Sixth Army in 1893.

According to the records of Bagdat Financial Office and the Foundation Administration, a part of Veziriye land was blank and the agricultural land of the state. Its some parts were hired by the foundations to supply income for the related foundation. It was determined that its other parts were to meet the fundamental needs of the foundation, and they were hired to meet the needs of the related foundation. Moreover, according to the records, agricultural activity was done in some parts (north-south, east-west) of the land called Derb'ul-menazil, especially in summer months, and they were used as green and vegetable areas, and it was also determined that the land was both farmed for tax and operated for safekeeping.

The Financial Office and the Foundation Administration stated that it was inappropriate and unsafe to sell or hand over Waziriyya land because it was difficult to define and categorise the boundaries and revenue of the estate due to the existent situation of Waziriyya land.

The Ministry of Interior offered a suggestion due to the complicated condition of the land. The ministry proposed establishing a Research-Examinational Commission to avoid any disputes or gossiping about the distribution/boundary of Waziriyya land among the future foundation owners, title owners and the army, emerging unnecessary land cases and any enmities. The topics to discuss in this commission involved the precise boundaries of the once-sold lands with the title, the foundation under the control of the state and the foundation which was governed by a board of trustees under the state control, al-Shari al-A'zam Foundation, Abdulkadir Geylani Foundation and the others. As commission members, Mr. Sir Vasıf from the Foundation Accounting, the City Administrator Şakir, Emin, who was the manager of the Financial Office, Çadircı-zade Sir Rıf'at, who was a member of the foundation, and a person appointed from the Military.

The study will examine the legal situation of Waziriyya land which was claimed to be non-existing in İraqi geography and evaluated as "Derbu'l-Menazil" by the foundation administrators and citizens in Bağdat in the 19th century, who considered that it was appropriate to cultivate the land, to use it a yard and vegetable garden, to hire it out, to make some profit from it and not to supply anything from this profit for the state.

Key Words: Bağdad, Samerra, al-Waziriyya, Derb'ul-Menazil

Giriş

Samerra, 19. yüzyılda Bağdat vilayeti ve sancağına bağlı ve Bağdat'ın 107 km kuzeybatısında olarak Dicle'nin sol kenarında ve Nehrevan¹'dan çıkan kanallarla sulanan bir kaza merkeziydi. Bir ovada kurulu olan kaza merkezi küçük bir kasaba olup, vaktiyle pek büyük, mamur ve müzeyyen bir şehirdi.² Beni Haşim halifelerinin ikinci başşehriydi. Bu şehirde sekiz halife ikame etmiştir. Bunlardan Mu'tasım, Samerra'yı ilk kuran ve inşa edendi.³ Sonra sırasıyla Vasık, Mütevekkil, Muntasır, Mustain, Ahmed, Mu'tez, Mühtedi ve Mu'temid dönemlerinde inşa faaliyetleri devam etmiştir.

Mu'tasım (833-842) kan davası ve kin güden grupları ayırmak için Türklerle birlikte Bağdat'tan ayrılıp babası Harun er-Reşid gibi "el-Asker (Ordu Şehir)"

¹ "Nehrevan: Bağdat ile Vasıt arasında büyük bir nahiyedir. Hz. Ali'nin Haraciye karşı kazanmış olduğu bir büyük başarının merkezidir. Dicle'den ayrılmış bir büyük kanalın suyu ile ihya olunmuş arazi bir büyük köy olup en mamur yerleri: Cercaraya, İskadf ve Safiye'dir. Yakuti Hemavi; bu nahiyenin vaktiyle mamur olduğunu Selçuklular zamanında bozulmuş harap olup mamur yerleri tepeler ve duvarları suretinde harap bir halde kaldığını "*Kanalın İmarına Teşebbüs Eden Yaşamaz*" gibi bir inançtan dolayı kimse imara cesaret edememiştir. Ala, Evsat ve Eysel olarak üç kısma ayrılır. Şemseddin Sami; *Kamus'ul-Alam*, Cilt 6, s.4625.

² Şemseddin Sami; *Kamus'ul-Alam*, Cilt 4, s.2509.

³ Ya'kubi; *Ülkeler Kitabı*, Çeviren: Murat Ağarı, İstanbul-2002, s.38.

kurmaya karar vermiştir. Türklerin, Abbasi Devleti'ndeki varlığı Mu'tasım döneminde bir anda ortaya çıkan bir gelişme değildi. Emevi Devleti'nden itibaren orduda yer alan Türkler, Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte özellikle Me'mun döneminde artış göstermiştir. Me'mun'un Emin ile mücadelesi ve halife olduğu dönem içinde karşılaştığı isyanlar, onu orduda yeni bir unsur arayışına itmiştir.⁴ Mu'tasım'ın, kendisi de halife olduğu dönemde Türk askeri sayısını artırmış ve Bağdat'ta insanların elinde bulunan Türk köleleri satın almıştır. Satın aldıkları arasında Eşnas, İtah, Vasıf ve Dimaşki vardı. Bunlar Arapça bilmeyen Türklerdir.⁵ Halife Mu'tasım tarafından 836'da Bağdat'ın yaklaşık 100 km kuzeyinde⁶ ve Dicle nehrinin sol kıyısında kurulmuş olan Samerra, Bağdat'la Tikrit arasındaki yolun tam ortasında bir yerleşim yeridir.⁷ 836-892 yılları arasında başşehir olarak kullanılmıştır. Abbasi devletinin Bağdat'tan sonra ikinci büyük başkentidir. Mu'tasım'ın Samerra'yı tercih etmesinde farklı rivayetler vardır. Ahmed b. Ebi Yakubi'ye göre; Mu'tasım'ın seçtiği ilk yer Semmasiyye'dir. Ancak Bağdat'a yakınlığı ve arazinin darlığından dolayı bu terchinden vazgeçerek Berdan'a yönelmiştir. Kısa bir süre sonra buradan da vazgeçip Bahemşa'ya yönelmiş, burayı beğenmiş olmasına rağmen su bulunmamasından dolayı Metir ve daha sonra da Katul'u tercih etmiştir. Katul'un arazisinin dar, çakıllı ve dayanıksız olmasından dolayı altıncı tercihinin Samerra'dan yana kullanmıştır. Şehirde başlangıçta sadece Hristiyan manastırı⁸ ile Sasanilerden kalma harabeler yer almaktadır.⁹ Yakubi; Samerra'nın bulunduğu yerin eskiden Tayrhan arazisinde herhangi bir bina bulunmayan çöl arazisi olduğunu belirtmiştir.¹⁰

Samerra alabildiğine geniş, havası temiz ve sağlam bir yerdir. Şehir, ırmaklar tarafından hemen hemen bütün yönlerden kuşatılmış bir vaziyettedir. Bu durum sağlam bir savunma hattı sağlamaktadır. Konumunun yüksek olması ve Dicle'nin taşma ihtimaline karşı güven altına alınmış olması tercih sebebidir. Bunlarla beraber Irak'ın diğer önemli şehirlerine yapılacak ticaret yolu güzergâhında yer alması, malların Dicle nehri yoluyla taşınabilir olması ve şehrin bir ada görünümünde bulunması seçilme sebepleridir. Dicle ve ona bağlı suların kıyıları yeteri derece de bu kısımda yüksektir.¹¹ Son olarak da Bağdat'ta bir isyan çıkarsa denizden ve karadan

⁴ Hatice Kübra Topuz; "Abbasi Başşehir Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra Dönemi", *İSTEM*, 9/18, 2011, s.83-112. G.Le Strange; *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, Oxford University Press, London, s.168. Salih Mert; *a.g.e.*, s. 205.

⁵ Ya'kubi; *Ülkeler Kitabı*, s.40.

⁶ İhsan Fethi, B. Arch., M.A.; *Urban Conservation In Iraq*, Kasım 1977, s.97; Bahaddin Kök; "Samerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Sayı 19, Erzurum-2013, s.2; Topuz; "Abbasi Başşehir Samerra", s.91.

⁷ Kök; "Samerra'nın Kuruluşu", s.2.

⁸ "Mu'tasım, manastır bölgesini; Muhammed b. Abdülmelik Zeyyat, İbn Ebi Duad, Ömer b. Ferec ve Ebi'l-Vezir lakaplı Ahmed b. Halid'i göndererek satın almıştır. Ya'kubi; *Ülkeler Kitabı*, s.40

⁹ Mustafa Demirci; "Samerra", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, s.70. Topuz; "Abbasi Başşehir Samerra", s.92.

¹⁰ Ya'kubi; *Ülkeler Kitabı*, s.38.

¹¹ Kök; "Samerra'nın Kuruluşu", s.34.

müdahale edilebilmesi ve stratejik konumu Samerra'da karar kılınmasında etkili olmuştur.¹²

Mu'tasım şehri Türk kumandanlarından Eşnas başkanlığındaki bir heyetle birlikte tespit etmiştir. Yer seçiminde tereddüdü kalmayan Mu'tasım mühendisler getirmiştir. Şehrin en güzel yerleri tespit edilip, devletin önemli şahsiyetleri için saraylar yaptırmıştır. Halk ile askerin karışmasını önlemek amacıyla Türk askerlerinin ihtiyaç duyabileceği her sanat erbabına uygun planlar titizlikle uygulanmış, imar faaliyetlerinin yanı sıra ağaçlandırma konusunda da dikkatli bir çalışma yürütülmüş ve şehir planında üç unsura dikkat edilmiştir:

- Şehir; kale ve surlarla koruma altına alınmamış,
- Ordugâh planı dikkate alınmış (amaç halk ile askerin karışmaması),
- Şehri kalkındırmak için zirai ve mesleki açıdan yatırımlar yapılmıştır.

Mutasım, şehrin imarı sırasında; Hakan Urtuc b. Ebi'l-Feth b. Hakan'a "Cevseku'l-Hakani" binasını, Amr b. Ferec'e "Gumari" diye bilinen köşkü, Ebi'l-Vezire "Veziri" diye bilinen binayı inşa ettirmiştir. Sonra merkezde ulucami, etrafında çeşitli mesleklere ait çarşılar yer almıştır. Mahallerin düzenlenmesinde ise kabileci bir anlayıştan ziyade Türk kumandanları ve onların birlikleri esas alınmıştır. Mahalleleri, geniş caddeleri ve boş alanlarıyla birbirinden ayırmıştır. Her semtin kendi içinde camisi, hamamı, çarşısı ve pazar yerleri oluşturulmuştur. Bu bölgelere daha sonra Veziriye, İstablat, Belküvara, Müşerrefe ve Mütevekkili'ye semtleri de eklenince şehir sekiz ana bölümden oluşur hale gelmiştir.

Şehrin nüfusu, Mu'tasım döneminde artış göstermiş, Türk askerlerinden oluşan dörtbin özel askeri birliğin sayısı altıbin atlının da katılmasıyla on bine ulaşmıştır. Bu sayı daha da artmıştır.¹³ Mu'tasım, Samerra'yı "Türk Askeri Ocağı" haline getirmiş ve Türk Hassa Birlikleri kurmuştur.¹⁴ Şehrin kurulumu, Mu'tasım, Vasık ve Mütevekkil dönemindeki çalışmalarla tamamlanmıştır.¹⁵

Tablo 1: 750-847 Tarihlerinde Samerra Şehri ve Başlıca Mahalleleri (Mu'tasım, Vasık, Mütevekkil)
Şehrin Başlangıcında Kurulan Mahalleler

Matire Köyü (Cübeyriye-Afşin)	Kerh Cıvarı (Sasani Harabeleri) (Eşnas)	Samerra kuzeyindeki çöl kısımları (Hakan Urtuc)		
Zamanla Eklenen Mahalleler				
Veziriye ¹⁶	İstablat	Belküvara	Müşerrefe	Mütevekkiliye (Caferiye)

¹² Topuz; "Abbasi Başşehri Samerra", s.93.

¹³ Kök; "Samerra'nın Kuruluşu", s.24; Oktay Aslanapa; "Samerra", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*,

¹⁴ Salim Koca; "İslam Medeniyeti Çerçevesinde Türk İmajı", *Gazi Türkiyat*, Sayı:6, Bahar 2010, s.119-153; "... Mutasım bu özel birliğe çok önem veriyordu. Onlar gibi giyiniyordu. Kendisi de bu yeni askerler gibi güçlü kuvvetli bir halife idi. Onlar için özel eğitmeni hocalar tuttu. Bu getirilen Türklere, ilim, ibadet, Kur'an, öğretildi. Halifeden çok kendi komutanlarına bağlı bu askerlerin her bölüğünün başına bir komutan tayin edildi..." Mehmet Azimli; "Abbasi Döneminde Türklere Kurulan Ordu (Hassa Ordusu)", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/2, 2002, s.29-47.

¹⁵ Murat Akkuş; "Abbasi Halifelerinin Ölüm Sebepleri", *İSTEM*, 1/21, 2013, s.195-227.

¹⁶ Osmanlı ordusunun Harbi Umumi sırasında İngilizlere karşı savaştığı cephelerden birisi olan Irak'ta iki önemli Türk Şehitliği bulunmaktadır. Şehitliklerden biri Bağdat'ta Türk Büyükelçiliğinin bulunduğu

A. Abbasi Devleti ve Veziriye Türk Askeri Karargâhı

Samerra'yı Bağdat'tan ayıran en önemli özelliği burasının aynı zamanda bir ordu kenti olmasıydı. Başta Türk askerleri olmak üzere ordunun her unsuru için ayrı ayrı mahalleler ve kışlalar kurulmuştur.¹⁷ Mu'tasım Türklere iktalar vermiş ve onların iktalarını diğer insanların iktalarından tümüyle ayrı tutmuştur. Eşnas ve adamlarına Kerh denen yer ikta olarak verilmiştir. Hakan Urtuc ve arkadaşlarına Cevsak-ı hakaniyi takip eden yerler ikta olarak tahsis edilmiştir. Vasıf ve adamlarına Hayr denen yerden sonraki kesim ikta olarak verilmiştir. Bütün Türklerin ve Arapça bilmeyen Ferganalıların iktaları, çarşılardan ve kalabalıktan uzakta geniş caddelerle ve uzun mahallelerle ayrılmış haldedir.¹⁸

Mu'tasım zamanında Samerra'da Türklere tahsis edilen iktalar "Türk Hassa Birliği Karargâh" alanları olmuştur. Bu karargâhlardan biri Hakan Urtuc'un önderliğindeki El-Cevsak diğeri ise Komutan Afşin'in de mülkünün bulunduğu El-Veziriye'dir. (Bakınız Topografya I-II)

El-Cevsak (Hakan Urtuc Karargâhı); Hilafet Sarayının kuzey yönündedir. Karargâh bir vadi boşluğunda olup 2380 metre doğu-batı yönünde ve 1328 metre kuzey-güney¹⁹ olmak üzere 270 hektarlık alanı kaplamaktadır.

El-Veziriye Karargâhı ise; Hakan Urtuc Karargâhı'nın uzantısı konumunda ve Samerra şehrinin kuzeyinde ve geometrik olarak bir elmas görünümündedir (Bakınız Topografya II). Taşkın yatağının kenarında kurulu olup kuzey-güney 2150 metre uzunluğunda ve 940 metre genişliğindeki bir alandır. Karargâh alanının doğu tarafı bir hendek ile çevrelenmiştir. Burası kısmen bir doğal vadi yatağı kısmen de kanal/hark açılmıştır. Güneydeki hendek ise şehre su getiren çift ve çaprazlı yer altı suyoludur. Taşan suları bu yer altı su kanalı bir yandan toplarken diğer yandan da taşkın sularını yüzeyden tahliye etmektedir. Bu noktada bir su kemeri mevcuttur.

Herzfeld'e göre El-Veziriye Karargâhı, adını Halife Mu'tasım'ın vezirlerinden Abu el-Vezir'den²⁰ almıştır. Mu'tasım, Samerra şehrini kurarken pek çok devlet adamının ve devlet ileri gelenlerinin buraya köşkler, kasırlar ve saraylar inşa etmesi için teşvik etmiştir. Saray inşa edenlerden biri de Vezir, Abu el-Vezir'dir. Bu saray El-Ömeri, Urtuc Kağan'ın sarayları ile aynı zamanda yapılmıştır. Abu el-Vezir sadece bir sarayı ifade ederken El-Veziriye ise kompleks bir yapıyı ifade etmektedir. Abbasi Halifesi Mütevekkil Samerra'yı terk ettiği zaman Veziriye kompleks yapısı içinde

Veziriye semti diğeri ise Kut Vilayetinde Kut-Basra yolu üzerindeki El-Amara'dır. Veziriye Şehitliğinde 1630'da Bağdat'ın Fethi sırasında Şehit olan Sancaktar Genç Osman'ın na'sı hariç 204 simgesel mezar taşı bulunmaktadır. Cengiz Dönmez; "I.Dünya Savaşıyla İlgili Yurtdışındaki Türk Şehitlikleri", *Gazi Akademik Bakış*, 7/14, 2014 Yaz, s.137-162. Veziriye Mahallesi, Abbasi Halifesi Mu'tasım zamanında oluşturulmuş mahallelerden biridir. Bugünkü Modern adı: Hawi al Busat'tır. Alastair Northedge; *The Historical Topography of Samerra*, Paris-2007, p.146.

¹⁷ Alastair Northedge; *The Historical*, p.146.

¹⁸ Ya'kubi; *Ülkeler Kitabı*, s.41.

¹⁹ Alastair Northedge; *The Historical*, p.146.

²⁰ Yakubi'nin eserinde bu isim; Ebi'l-Vezir lakaplı Ahmed b. Halid olarak geçmektedir. Ya'kubi; *Ülkeler Kitabı*, s.40.

6000 köle ve 8000 Türk Hassa askeri bulunmaktadır.²¹ 892 yılında, devletin merkezinin Samerra'dan tekrar Bağdat'a taşınması, "Türk Askerî Ocağı"nın sönmesine yol açıtsya da bir süre sora Türkler yeniden devlet idaresinde etkili olmuştur.²²

Abbasi halifeleri; Vasık, Mütevekkil, Muntasır, Müste'in, Muhtedi ve Mu'temed zamanlarında Samerra başkent olup herbir halife şehri bir kat daha güzelleştirmiştir. Halife Mu'tasid Billah Bağdat'a geri dönerek Samerra Umera-yı Etrak'ın fesad ve kargaşalığına düşerek günden güne harap olmuş ve hatta enkazı bile Bağdat'a nakil edilmiştir. Bir rivayete göre "Ser men ra yerine Sa'i men ra denilmekle Samerra bundan çıkmıştır. Farsça 'da "Samın Tarıkı" manasıyla tesmiye edilmiştir. Şimdiki halde bir karyedir.²³ Bugün Samerra harabeleri Dicle nehri boyunca 30 km uzanmaktadır. 892'de yönetimin Bağdat'a taşınması, Dicle nehrinin su yatağını değiştirmesi sonucunda şehri su basmıştır. Moğolların istilasından sonra Samerra'da yaşayan çok az insan kalmıştır. Şehrin görkemi sona ermiştir.

Çalışmaya konu olan Veziriye ise zamanla ıssızlaşp, çölleşip 40.296 hektarlık çusuz bucaksız bir mukataalık araziye dönüşmüştür.

B. Osmanlı Devleti'nde Orduya Hayvan Yetiştirme Çalışmaları

Osmanlı Devleti kurulduğu tarihten 1826'ya kadar hayvan ıslah ve sayısının artırılması ile "Hayvanat Ocakları" adı verilen teşkilatı meşgul olmuş ve ilgilenmiştir. Devletin kontrolü altındaki has, zeamet, tımar sistemi bu teşkilatın işleyişine yardımcı olmuştur. Hayvanat Ocakları teşkilatı 15. ve 16. yüzyıllarda devlet açısından oldukça önemlidir. Defter-i hakani kayıtlarına göre Edirne, Dimetoka, Filibe, Selanik, Eskişehir ve bunların civarında 19 kıt'a Hayvanat Ocağı kurulmuştur. Her bir hayvanat ocağı, Ocak Ağasının idaresi altında yer almıştır²⁴. Bu ocakların idari binaları haricinde mera, çayır, orman, koru ve ziraata uygun arazisi bulunurdu. Hayvanat Ocaklarının temel vazifesi devlete; at, beygir, eseb, deve, ester yetiştirme ve sayılarını artırmaktır. Ocaklar ihtiyaca uygun olarak Arap, Acem, Rus, Boğdan atlarıyla tesalüb usulü yoluyla ıslah ve çoğaltma yapmıştır. Osmanlı ordusunun temel askeri gücü süvari birlikleridir. Süvari birlikleri içinde esas olan at ve beygirdir. Eğer orduya 500 bin hayvan gerekli ise bunun 1/10 hesabıyla ülke genelinde 5.000.000 hayvanın mevcut olduğu anlamına gelmekteydi.²⁵

Osmanlı Devleti'nin temel kurumlarındaki gerileme (1739-1769) ve sürekli savaş halleri hayvan yetiştirme usul ve kaidesinde bozulmalara yol açmıştır. Hayvanat Ocakları işlemez olmuş ve bozulmuştur. Has, zeamet ve tımar sahipleri temel özelliklerini kaybetmiştir. Devlet 1769 yılında Hayvanat Ocaklarından hayvan temin edememiş ve ahaliden hayvan tedariki yoluna gitmiştir. Hayvan sayısı ve kalitesindeki düşüşten dolayı devlet çözüm yolları arayışına girmiştir. Sultan II. Mahmud, hayvan

²¹ Alastair Northedge; *The Historical*

²² Salim Koca; "İslam Medeniyeti", s.131.

²³ Şemseddin Sami; *Kamus'ul-Alam*, Cilt 4, s.2509.

²⁴ Halime Doğru; *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müselleme-Taycı Teşkilatı*, İstanbul-1990, s.1-3.

²⁵ Ferruh Dinçer; "Türkiye'de Askeri Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerinde Araştırmalar", II.Bölüm, s.246-272; Mahmud Şemsi Seyyidi; *Atlarımızın Islah ve Teksiri*, İstanbul-Hamid Matbaası, 1927, s.7

ocaklarını yeniden hara adı altında canlandırmıştır. Sultan II. Mahmud ilk harayı Eskişehir’de Çifteler Çiftliği’nde²⁶ kurmuştur. 1854-1855 Sivastopol Muharebesi’ne kadar Osmanlı Devleti kendi ülkesi dâhilinde birçok güçlüğü rağmen hayvanını tedarik edebilmiştir. Fakat sonraları bu da yeterli gelmemeye başlar ve devlet 1854 sonrası hayvan ithal etmeye mecbur olur.²⁷ 1854 Kırım Harbine kadar güçlüklerle de olsa ordunun hayvan ihtiyacı sağlanırken 1854 sonrası hayvanların ne sayısı nede teşkilatı ordunun gereksinimini karşılayamamış ve devlet bu kez ordu için dışardan at satın almak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti siyasi ve ekonomik bakımdan küçüldükçe bu küçülme at sayısı, at kültürü ve kalitesinde de görülmüştür.

C. Sultan II. Abdülhamid ve Askeri Çiftlik

Sultan Abdülhamid süvari bölüklerine at ve beygir yetiştirilmesi konusundaki çalışmaları önemseyerek tahta geçmesinden kısa bir süre sonra 1879’larda çalışmaları başlatmıştır.²⁸ Sultan, ülke genelinde at ve beygir cinsinin önemini idrak etmiş olmasından dolayı uygun gördüğü mahallerde Hara-yı Hümayunlar tesis ettirmiştir. Kurulan bu haralarda hem at ve beygir cinsi hem de diğer hayvan türlerinin ıslahı ve sayısının artırılması konusunda çalışmalar yapılmıştır.²⁹ İlk hara numune olarak Der-saadette kurulmuştur. Der-saadet’teki numune hara için vilayetlere yazı gönderilerek vilayetlerdeki 1.50 cm irtifada bulunan aygır ve kısraklarını numune haraya göndermeleri istenmiştir. Vilayetlerin bazılarından gelen cevapta örneğin; Kosova, Adana, Ankara, Cezire-i Bahr-i Sefid, İškodra, Tırhala, Manastır, Selanik ve Konya’dan gelen cevapta istenilen irtifada bargir bulunmadığı ifade edilmiştir. Sultan Abdülhamid ısrarlı çalışmaları sonrası Çifteler, Çukurova, Sultansuyu, Veziriye, Botan ve Hamra’da askeri amaçlı çiftlikler kurmayı başarmıştır.

1. Veziriye Askeri Çiftliği&Harası (1893-1909)

Bağdat Vilayetinde, zirai servetin önemli bir kaynağını mukataalı araziler ve hayvan yetiştiriciliği oluşturmaktadır. Vilayetin her tarafında önemli ve hektarı oldukça büyük araziler bulunmaktadır. (Bakınız Tablo 2).³⁰ Vilayet aynı zamanda deve, at, ester, merkebe, inek, manda, koyun, keçi gibi mevaşi ve hayvanat-ı ehliye yetiştirmeye de müsaittir. Deve, seyyar aşiretlerin temel nakliye vasıtası olduğundan yoğunlukla beslenir. Ticari nakliyatta da yeri önemlidir. At ve kısrakın en iyi cinsi Irak hattındadır. Araplar bu hayvanın asalet ve nesillerini muhafaza etmişlerdir. Irak’ın her tarafında vücutken mütenasip güzel ve fiilen devamlı ve metanetli at ve

²⁶ İhsan Abidin; *Osmanlı Atları*, Der-saadet-1917, s.9. II. Ordu Menzil Başbaytarı Binbaşı Muallim İhsan Abidin; Bu eseri Harbiye Nezaretinin 1917’de sağlamış olduğu nakit destek ve Harbiye Nazırı Ferik Enver Paşa’nın manevi desteğiyle eserini ortaya çıkarmış olup şükranlarını dile getirmiştir. Bazı yerlerde sayfa numaraları Arabi harflerle verilmiştir; Mahmud Şemsi Seyyidi; *Atlarımızın Islah*, s.1-4.

²⁷ Graf fon Lehendorf (Gradiç), *Usul-u Teksiri Feres yahud Hayvan Yetiştirenlere Malumat*, Çeviren: Süvari Muallimi Kaymayakamı Erzurumlu Mehmed Ali, Dersaadet-1309, Matbaa-ı Osmaniye, s.1. Gülgün Üçel Aybet; *Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, s.19.

²⁸ BOA.Y.PRK.KOM. 00002/00060, 25 Nisan 1296/7 Mayıs 1880.

²⁹ Fransa Ser-Baytarı Reléy; *Hara/Beygir Yetiştirmek*, s.1.

³⁰ Ali Shaker Ali; “1876-1909 Sultan II. Abdülhamid Devri Bağdat Vilayeti Arazi-i Seniyesi”, *İslam Medeniyetinde Bağdat-Medinetü’s-Selam Uluslararası Sempozyumu*, 7-9 Kasım 2008, İstanbul, s.107 (101-122)

kısrak bulunursa da bu konuda en iyileri bedevi ve seyyar olan Şammar ve Aneze aşiretidir. Bu iki aşiretin beslediği at ve kısrak asil ve cins hayvanlardır.³¹

Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti Bağdat'ta Altıncı Ordu'yu kurmuş daha sonra da bu ordunun at ve beygir ihtiyacını karşılamak amacıyla tıpkı Abbasiler'in yaptığı gibi orduya yönelik tesisler kurmuştur. Bu tesislerden biri de ordunun at ve beygir ihtiyacını karşılamaya yönelik olan Veziriye Askeri Çiftliği/Harası'dır. Kurulmuş olan askeri hara&çiftlik, Abbasiler devrinde IX. yüzyılda Samerra'nın bir mahallesi ve aynı zamanda ordugâh alanı iken başkent Bağdat'a taşınması ile önemini kaybetmiştir. XIX. yüzyılda ise Veziriye arazisi Bağdat Vilayeti'nin Bağdat Sancağı'na bağlı ve Horasan yolu güzergâhında yer alan ve bostan ekiminin yapıldığı 40.296³² hektarlık miri mukataalı bir arazi olarak Hazine-i Hassa kayıtlarında yer almıştır.

Tablo 2: 1294/1877 Tarihlerinde Bağdat Vilayeti'nin Batı Yönündeki Arazi-i Seniyye Kapsamında Yer Alan Başlıca Mukataalık Alanlar

Sayı	Mukataa İsmi	Alan/Hektar
1	Ebu Garib	76850
2	Tas/Das	17296
3	Mahmudiye-İskenderiye	67344
4	Bağile ve Şadi	48980
5	Dilteva	12659
6	Düceyl	48962
7	Nil ve Ebu Gark	16872
8	Cerbua	40792
9	Şafia	25760
10	Ceare	37904
11	Hanak	53342
12	Mesib	26385
13	Mahrut	33028
14	Veziriye	40296

Sultan Abdülhamid Bağdat'ın arazi yapısının hara kurulumuna uygun olmasından dolayı kurulacak haralardan birinin Altıncı ordu müşirliğine bağlı olarak Bağdat'ta kurmuştur. Altıncı ordu müşirliğine ilk olarak Tarımya mukataasını (Emlak-ı Mahsusa Arazisidir) tahsis etmiştir. Burada bir Haranın kurulması çalışmalarına izin vermiştir.³³ 1892'lerde bu arazi üzerinde ordunun herhangi bir çalışma yapmadığı tespit edilmiştir. Sultan Abdülhamid, at ve beygirin ordunun süvari gücü üzerindeki etkisini bildiğinden Altıncı ordu müşirliğine 1893'te yine Hazine-i Hassa Nezareti kapsamında yer alan Veziriye mukataasını tahsis etmiştir.

2. Veziriye Mukataası'nın Altıncı Orduya Tahsisi

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda askeriye için at ve beygir ihtiyacının karşılanması amacıyla yeni bir uygulamayı yürürlüğe koymaya başlamıştır. Ülkenin çeşitli

³¹ Bağdat Vilayeti Salnamesi, 1323/1907-1908, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, s.196.

³² Ali Shaker Ali; "1876-1909 Sultan II. Abdülhamid Devri", s.107.

³³ BOA. HH.THR.00480/00022, 3 Ağustos 304/5 Ağustos 1888.

yerlerinde bilhassa ordu merkezlerine yakın yerlerde Çiftlikat-ı Hümayun Nezaretine bağlı hayvan çiftlikleri kurulmasına başlamıştır. Bu çiftliklerden biri de Altıncı Orduya bağlı olarak kurulmuştur. Bağdat civarına yakın olan göçebe aşiretler her yıl kışlık ihtiyaçlarını karşılamak üzere kış mevsimi gelmeden Eylül ayının başlarında Bağdat ve civarına gelmektedir. Gelen bu bedevi aşiretler Bağdat Vilayeti dâhilinde konuşlandığı sıralarda Altıncı ordu ihtiyacı olan tayları bu aşiretlerden temin etmektedir³⁴. Askeriye tarafından satın alınacak tayların beslenmesi için Bağdat'ın Poyraz güzergâhında yer alan (Bakınız Harita I³⁵)ve miri mukataalı arazi statüsünde olan Veziriye arazisinin tapu ile satılmış kısmı haricinde kalan miri mukataalı arazinin Altıncı Ordu'ya ihale edilmesi hususunda Sultan II.Abdülhamid'in 19 Mart 1309/31 Mart 1893 tarihli irade buyurmuştur. Sultan II.Abdülhamid'in iradesi, ilgili birimlere³⁶ gönderilerek Veziriye'de bir askeri çiftlik kurulumu çalışmalarına başlanılmıştır.

Sultan II.Abdülhamid'in 19 Mart 1309/31 Mart 1893'teki iradesiyle Veziriye arazisinin miri ve tapulandırılmamış olan kısmının Altıncı Ordu'ya tahsisine karar verilmiş olmakla birlikte bu karar beraberinde birtakım tartışmaları getirmiştir. Nezaretler arasında bazı konuların netleştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. İlk soru Defter-i Hakani Nezareti'nin Bağdat'taki idari biriminden gelmiştir. Altıncı Ordu'ya tahsis edilecek arazinin bedelen mi yoksa ücretsiz mi tahsis edileceği konusunda bir açıklık getirilmesini istemiştir. Zira kendilerine ulaşan 13 Nisan 1309/25 Nisan 1893 tarihli belgede bu konuda bir açıklık olmadığından 17 Temmuz 1309/29 Temmuz 1893'te tekrar yazı yazılmıştır. Defter-i Hakani Nezareti ve Ser-Askeriye ile yapılan görüşmeler sonrasında ve Süvari Dairesinden alınan görüşte “*Veziriye arazisinin diğer emsalleri gibi³⁷ bedelsiz olarak orduya tahsisi*” yapılacağı belirtilmiştir.³⁸ İkinci soru ise Dâhiliye Nezareti'nden gelmiştir. Dâhiliye Nezareti 6 Mayıs 1893 tarihli yazısında Bağdat Vilayetinde Veziriye adıyla çok evvelden eskiden kalan “minel kadim” bir arazinin olmadığını belirtmiştir.³⁹

Veziriye arazisi, Derb'ü-l Menazil denilen ve İmam Azam Efendimiz Hazretlerinin vakıf arazisi hudutlarında bulunan Horgark/Hor arazisinden ayrılan ve Veziriye adı ile bilinen Veziriye nehri akarıdır. Bu arazi etrafında İmam-ı Azam Vakfı ile diğer bazı vakıfların (evkaf-ı mazbute ve evkaf-ı mülhaka) ve Kadiriye Vakfı'nın vakıf hisseleri mevcuttur. Arazi etrafında ve üzerinde bu kadar çok ortağın olmasındaki sebep bir bakıma arazinin mevcut konumundan ve jeolojik olarak nehir ve kanal taşkınlıkları sonrası arazi büyümesinden kaynaklanmaktadır. Arazinin bu

³⁴ BOA. BEO. 260/19445, 3 Ağustos 309/15 Ağustos 1893; BOA. BEO.448/33571, 13 Temmuz 1310/25 Temmuz 1894. BOA BEO.464/34794,9 Ağustos 1310/21 Ağustos 1894.

³⁵ Goltz Paşadaki Haritayı ekleyelim.

³⁶ BOA. BEO. 188/14060,13 Nisan 1309/25 Nisan 1893 tarihli yazışma. BOA. BEO. 260/19445, 3 Ağustos 309/15 Ağustos 1893. BOA. BEO. 370/27747, 23 Şubat 1309/7 Mart 1894.

³⁷ Çifteler Çiftliği-III.Ordu, Sultansuyu-IV.Ordu, Hamra-V. Ordu ve Veziriye-VI.Orduya tahsis edilmiştir.

³⁸ BOA. BEO. 260/19445, 3 Ağustos 309/15 Ağustos 1893.

³⁹ Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasi Halifesi Mutasımın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.212. Kök; “Samerra'nın Kuruluşu”, s.34-35.

karmaşık mülkiyet statüsü hakkındaki bilgi Bağdat Vilayeti Evkaf Komisyonu tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir.⁴⁰

Arazinin mevcut karmaşık vaziyeti üzerine Dahiliye Nezareti bir öneride bulunmuştur. Buna göre; ileride vakıf sahipleri, tapulu mülk sahipleri ve ordu arasında Veziriye arazisinin taksimi/hududu hususunda herhangi bir tartışmaya, dedikoduya mahal vermemek ve gereksiz arazi davaları meselesinin ortaya çıkmaması, husumetlerin oluşmaması için bir Takrir Komisyonu kurulmasını teklif etmiştir. Komisyon vaktiyle tapu ile satılmış yerler, Evkaf-ı mazbute-mülhaka yerleri, Kadiriye Vakfı ve diğerlerinin kesin hudutlarının konuşulması beklenmektedir. Komisyon üyeleri olarak; Vakıf Muhasebesinden Vasıf Bey Efendi, Vilayet İdare Meclisi üyesi Şakir, Defter-i Hakani Müdürü Emin, Vakıf üyesi Çadırıcı-zade Rıf'at Efendi ve Askeriyeden tayin olunacak bir zatın yer alması planlanmıştır.

D. Veziriye Mukatası ve Derb'ül-Menazil

Veziriye arazisi; Samerra şehrinin kuzeyinde yer almaktadır ve 2150 metre kuzey-güney ve 940 metre genişliğinde bir elmas görünümündedir (Bakınız Şekil a⁴¹). Arazinin doğu tarafı kısmen doğal bir vadi yatağı görünümünde ve bir çukur ile ayırt edilmektedir. Bu çukurun oluşumu 9. yüzyıla dayanmaktadır. Arazi, Diyale nehrinden ayrılan ve bir kol oluşturan Halis nehrinin taşkınlıkları sonucu oluşmuştur. Bu durum ileride arazi davalarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Zira arazi zaman içinde hektar olarak peyder pey büyümektedir.

Bu arazi 1893 tarihine kadar herhangi bir tartışma konusu olmamıştır. Ancak şimdi Altıncı Orduya tahsisi buranın vaziyetinin netleştirilmesini zorunlu kılmıştır. Zira arazinin orduya tahsisi birtakım husumetlere sebep olacaktı. Şimdilik herhangi bir dava vs olmamakla beraber ordunun ileride başının ağrıması için arazinin sınırlarının belirlenmesi faydalı olacaktı. Eğer ileride hak iddia eden olursa taraflardan biri müracaat mercii olarak Nizamiye Mahkemesine müracaat edecekti. Vilayet İdare Meclisi tarafından bu konu ile ilgili vilayet tarafından keşif yapılması istenecek fakat hukuki olarak bu keşif raporuna göre kararı dayandırmak mümkün değildi. Zira Usul-u Muhakeme Kanununun 4. maddesinde ifade edildiği üzere⁴² Vilayet İdare Meclisi, daireleri, mahkemesi aracılığıyla bir komisyon oluşturulmadan hukuki dava hakkında herhangi bir hüküm verilmişse alınan karar muteber olamaz ve hükümsüz kalırdı. Ortada herhangi bir arızalı durum yokken devlet olarak ileride neticesi ordu açısından oldukça önemli olan bir teşebbüsün akim kalmaması, başarısızlıkla sonuçlanmaması için konunun açıklığa kavuşturulması faydalı olacaktı.

⁴⁰ BOA.ŞD.02167/00017, 10 Nisan 311/22 Nisan 1895 tarihli yazışma; BOA. BEO. 370/27747, 23 Şubat 1309/7 Mart 1894.

⁴¹ *The Historical Topography of Samerra* s.146-147.

⁴² "...Usul-u Muhakeme Kanununun 4. maddesinde muharrer olduğu vechle umur-u mülkiyeye memur olan mecalis ve devairden ve mehâkim marifetiyle teşekkül etmemiş olan komisyonlardan davayı hukukiyye hakkında verilen hükm ve kararların muteber olamayacağına dermiyan ile hükümsüz bırakacağı ve meydanda bir muarız yoğiken neticesi azim olan icraata cihet-i askeriye teşebbüs edemeyeceği gibi meclise hükmüne tevfiikan bila sebka dava hükümlerinin hükmüne intizaren bir tahkim ihtiyarı dahi akd edemeyeceğine mebni Mülga Akar Komisyonundan verilüb nazar-ı kanunda muteber olan mazabat dairesinde..." BOA.ŞD.02167/00017, 10 Nisan 311/22 Nisan 1895 tarihli yazışma.

Osmanlı Devleti'nin *19. yüzyıla ait kayıtlarında "Veziriye arazisinin bu zamana kadar geçmiş bir şöhreti ve bir güne namı yoktur"*⁴³ ifadesi yer almakla birlikte Abbasi Halifeliği zamanında Samerra'da kurulan Türk Hassa Birlikleri için oluşturulan mahallerden biri de Veziriye Mahallesi idi. Abbasi Halifesi Mu'tasid Billah zamanında başkentin Bağdat'a yeniden taşınması ile Samerra şehri ve Türkler için kurulan pek çok mahalleler, inşa edilen saray, köşk, kasır vs. kısa zamanda harap hale gelmiştir. Buna bir de 1256'larda Moğol Hükümdarı Hülagu Han'ın⁴⁴ başta Bağdat olmak üzere Abbasilerin şehirlerinin yağmalanması eklenince İslam şehirleri bir daha eski görkemli hallerine gelememiştir.

Osmanlı Devleti zamanında ise Bağdat, Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1534'te ele geçirilmiş, yönetim kadrosu değiştirilmiş ve Bağdat, Diyarbakır'dan ayrılarak ayrı bir eyalet kurumuştur. Yeni düzen yapısı yerli (Musul, Tikrit, Bağdat) kanunnamelerinin hazırlanmasını gerektirmiştir. Bütün kanunnamelerde Osmanlı Devleti'ne has adalet ve halk sevgisi prensipleri yer almıştır.

14 Şubat 1537 tarihli Bağdat Kanunnamesi ile artık kimsenin kanun ve şeriat kurallarını ihlal ederek şehir ve köy halkına kötü davranamayacağı belirtilmiştir. Bağdat Kadısı ve Beylerbeyi de bu haberi herkese ulaştırmakla vazifelendirilmiştir. Bu amaçla Sultan söz konusu kanunnamenin bütün şehirlerde, köylerde ve meydanlarda baştan sona okutulmasını emretmiştir. Aynı zamanda vergilendirme ve toprakların işletilmesi ile ilgili ayarlar da yapılmıştır. Devlet, taşınmaz malların durumlarını da tespit etmiş ve bütün mülk ve iktaların ayrıntılı tasvir edildiği defterler oluşturmuştur.⁴⁵

Osmanlı Devleti kendi ve yerel toprak sistemine uygun olarak buradaki arazilerin bir kısmını mukataalı arazi olarak doğrudan devletin hazinesine gelir sağlayacak nitelikte iltizam sistemi ile işletmeye vermiş ve hatta bu çiftlik alanlarında ekin ekmek veya tay yetiştirmek isteyenleri de desteklemiştir⁴⁶. Çiftliklerin bazıları bataklıklar kurutularak ve istihale kanalları açılarak yapıldığından Bağdat bölgesinde çok sayıda kanal vardır. Bu kanalların açılma nedeni toprağın ihyasını artırmaktır.

Veziriye arazisinin de bu nitelikte bir arazi olduğu yapılan arşiv çalışmasında açıkça görülmüştür. Arazinin ihtiyaç duyduğu su kanalı, Gözlüklü Reşid Paşa'nın Bağdat Valiliği sırasında yaptırdığı Müşiriye kanalı aracılığıyla sağlanmıştır. Müşiriye kanalının açılma nedeni Horasan mukataasına bağlı yerlerden biri olan ve kadimden beri var olan Halis mukataasının su ihtiyacının temelde karşılanması için açılmıştır. Ancak zamanla Müşiriye Kanalının sularının fazlalığının boşa gittiğinin

⁴³ "...mekzur Veziriye arazisinin zaten şöhret-i sabıkası ve birgüne namı olmadığı halde muhtaç olduğu nehir..." BOA.ŞD.02167/00017, 10 Nisan 311/22 Nisan 1895 tarihli yazışma.

⁴⁴ "...Hitta-ı Irakıyyede Hülagu zamanında tahrib edilen Nehrevan demekle maruf bulunan nehrin cihetinde ziraattan terk ve tatil olan ve Bağdat Vilayeti mülhakatından Horasan Kazası dahilinde Halis Nahiyesinde bulunan arazinin imar edilmek şartıyla meccanen kendisine tefviz edilmesine müstedi..." BOA.ŞD.02547/00033-001-001, 7 Ağustos 1305/19 Ağustos 1889.

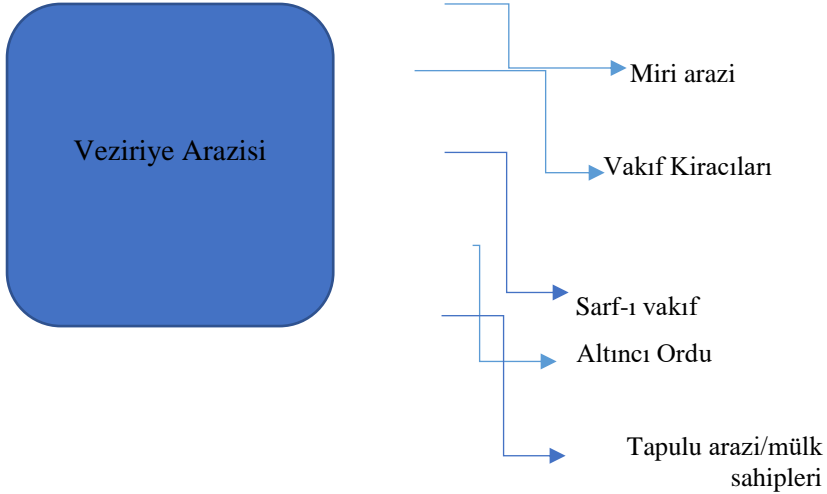
⁴⁵ Nikolay İvanov; a.g.e., s.69.

⁴⁶ Mustafa Öztürk; "Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları", *Akademik Bakış Dergisi*, 9/8, Ankara 2016, s.1-15.

far edilmesi üzerine yeni bir kanalın yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu kanal Veziriye kanalıdır.

Veziriye nehri/kanalı sulayacağı araziye istinaden bu ismi almıştır. Nehir/Kanal, Bağdat Valisi Takiyüddin Paşa tarafından 1283/1867-1868 tarihinde yapılan büyük hafriyat çalışmaları sonrası başarılı bir şekilde açılmış olacaktır. Veziriye arazisine kısmen su aktırılması sağlanmış olmasından dolayı açılan kanala da Veziriye adı verilmiştir.

Defteri hakani İdaresinin kayıtlarında; Veziriye arazisinin bir kısmı boş/hali durumda ve devletin mukataalı arazisidir. Bir kısmı vakıflar tarafından ilgili vakfa gelir sağlamak amacıyla kiraya verilmektedir. Bir kısmı da sarf-ı vakıf denilen ve sadece ilgili vakfin temel ihtiyaçlarını karşılama amacıyla kiralandığı tespit edilmiştir. Ayrıca Arazi kanunnamesi sonrası tapu ile satılmış olan kısımları bulunmaktadır. Buna ek olarak 1893 yılında da bu arazinin Altıncı Orduya tahsisi gündeme gelmiştir.

Defter-i Hakani idaresi; Veziriye arazisinin mevcut vaziyetinden dolayı ve emlak ve akarın bilinen hududu ve söylenen yerlerinin tarif ve sınıflandırmadan uzak olmasından dolayı açıkçası bu şekilde Veziriye arazisinin satışının veya devrinin doğru ve güvenilir olmayacağını belirtmiştir. “Nasl-ı Kanun” a kanun açıklığa muhalif ve usulsüz muamelede bulunmamak Sultan Abdülhamid’in iradesinin yerine getirilmesi ve Altıncı ordu için gerekli icraatın başlayabilmesi ve hukuki senedinin verilebilmesi için Veziriye arazisinin hududunun belirlenmesi hususunda bir araya gelinmesi gerekmiştir. Bu konuda Vilayet İdaresi, Defter-i hakani, Vakıf Dairesi aynı görüşteydi.

Veziriyeye arazisi ile ilgili tahkikatı kendi alanında uzman (erbab-ı vukuf) kimseler tarafından yapılmalı. Herkesçe kadimden beri bilinen sınır her nereden ibaret ise bu sınırın belirlenmesi işi askeriye tarafından değil doğrudan Hükümet tarafından yapılmalıdır. Askeriyenin kendisine tahsis edilen araziye kendisinin belirlemesi doğru olmayacaktır.

Takrir Komisyonu oluşturulmaya çalışılmakla birlikte Altıncı ordunun halen bir memur belirlememesi üzerine Müşirliğe 2 Nisan 1310/14 Nisan 1894'te yazı yazılmış, hatta konu Ser-Askeriye tarafından da üstelenmesine rağmen tarihler 10 Nisan 1311/22 Nisan 1895'i göstermesine rağmen henüz Altıncı Ordu tarafından bir adım atılmamıştır.⁴⁷

Altıncı ordu müşirliğinin buna benzer tutumu daha öncede görülmektedir. Nitekim Sultan Abdülhamid, Altıncı Ordu Müşirliğine ilk olarak Tarmıya mukataasını tahsis etmiştir. Burada bir Haranın kurulması çalışmalarına izin vermiştir.⁴⁸ Aradan geçen zaman içerisinde Altıncı Ordu Müşirliğinin Tarmıya mukataasında hara kurulumu ile ilgili herhangi bir çalışma yapmadığı anlaşılmış, hatta ellerinde bulunan at ve beygiri mevsimine göre şuraya buraya gönderdikleri tespit edilmiştir.

1. İmam-ı Azam Vakfı⁴⁹'nın Derb'ü-l Menazil Arazisi⁵⁰ ve Hasılatı

10 Mayıs 1310/22 Mayıs 1894 tarihli emre göre İmam-ı Azam Vakfının derb'ü-l menazil arazisi ile ilgili oluşturduğu heyet 1894 kışlık sebze ve ürünlerine yönelik hasılatı tespit ettirmiştir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere mukayeseli bir çalışma yapılarak Veziriyeye Nahiye Meclisinin de onaylaması ile detaylı defteri Azamiye Nahiye Müdürü Hüseyin Hüsnü tarafından 17 Temmuz 1310/29 Temmuz 1894'te sunulmuştur.

İmam-ı Azam Vakfının mülküne ait hudut ile çevrili olan ve herkesçe tarif edilen derb'ül menazil adıyla meşhur arazide İmam-ı Azam vakfının vakıf hissesi bulunmaktadır. Burada sadece İmam-ı Azam Vakfının değil, Kadiriye Vakfı, evkaf-ı mazbute, evkaf-ı mülhaka ve diğer bazı vakıflarında hisseleri bulunmaktadır. İmam-ı Azam vakfı, derb'ül menazildeki vakıf hissesine ait araziye iltizam yoluyla işletmektedir. İltizama verilecek bir talibi ortaya çıkmadığı zaman emanet usulü ile işletmektedir. Vakıf hissesi için 1310/1894-1895 yılında kışlık ve yazlık yapılacak sebze-zerzevat ve bostan üretimi ile ilgili bir talip olmayınca emanet usulü ile idaresi zaruri olmuştur.

Geçen yılki uygulamaya benzer şekilde vakfa ait hissenin işletilmesi ve vakfin buradan gelecek gelire ihtiyacının olmasından dolayı derb'ü-l menazil hududu dâhilindeki ziraatın fiiliyata geçirilmesi amacıyla tahmini bir bedel belirlemek için

⁴⁷ BOA.ŞD.02167/00017, 10 Nisan 1311/22 Nisan 1895 tarihli yazışma.

⁴⁸ BOA. HH.THR.00480/00022, 3 Ağustos 1304/5 Ağustos 1888.

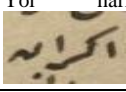
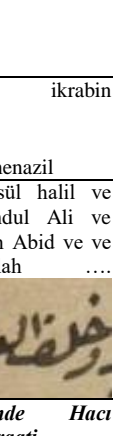
⁴⁹ İmam-ı Azam ve Hemam-ı Akdem Efendimiz Hazretlerinin mezarı, camisi ve medresesini içeren yapı Bağdat'ın merkez nahiyesi olan Azamiye kasabasında bulunmaktadır. Nahiye Bağdat'a araba ile yarım saat mesafededir. *Bağdat Salnamesi*, 1323, s.233.

⁵⁰ Ihsan Fethi, B.Arch., M.A.; *Urban Conservation In Iraq*s.340,344-345, 349.

geçen yılki uygulamaya uygun olarak tahmini bedeli kararlaştırmak amacıyla bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon üyeleri arasında Azamiye Nahiye Müdür, Vakıf memuru, mühemmin, ehl-i hayrardan oluşacaktır. Bu yılki bedelin miktarı tahmini olarak belirlenip Azamiye Nahiye Meclisinde tutulan deftere kayıt edilecektir.

Buna göre; derb'ül menazil denilen arazide hali/boş olan işletilmeyen ve herkesçe bilinen 6 nehir arazisi ile birkaç parça bağ-bostan ve bahçecilikle uğraşanların arazilerinin önündeki vakıf hisseli arazilerden ele geçen toplam miktar 1965 guruştur.

Tablo3 : İmam-I Azam Vakfının Derb'ül Menazil Arazisi Hududu ve Hasılat Defteri

Meblag	Buğday	Arpa	Buğday	Arpa		
	Kıyye	Kıyye	Kıyye	Kıyye		
“	“	2000	“	50000	Har arazisine muttasıl har arazisinin Har ziraati	Kıyasül Ali Oğulları Abbas ve Kazım Mahallelerinde
“	2500	“	62500	“	Yol haricinde ikrabin zirai menazil	
“	160	“	4000	“	Şattul başede Kıyasül halil ve Havas ve ve Hamdul Ali ve Dervişül Hüseyin bin Abid ve ve Haleful Abdullah 	
“	200	0800	5000	20000	<i>Farhazad nehrinde Hacı Muhammedül Ali Ziraati</i>	VEZİRİYE ARAZİSİ DÂHİLİNDE
“	800	2400	20000	60000	<i>Mendil bin Salih</i>	
“	3660	5200	91500	120000		
“	800	2400	20000	60000	<i>Beni Zeyd nehrinde Süleyman el-Mansur</i>	
“	400	1600	10000	40000	<i>Şaluc Nehrinde Abdullatif Efendi</i>	
“	600	1600	15000	40000	<i>Avid ve Nakibiye Nehrinde Hüseyin Asud ve refikası</i>	
“	3200	8000	80000	200000	<i>Hamidiye nehrinde ziraat eden Carullah Elveysi/veys</i>	
“	8660	18800	216500	470000		
“	“	“	“	“	Asaf Nehri	

“	“	“	“	“	Muhyidi Nehri/Mehidi nehri	ZİRAATTEN HALİ
“	“	“	“	“	Ümmil bekir Nehri	
“	“	“	“	“	Sariye nehri	
“	“	“	“	“	Aliyül bender nehri	
“	“	“	“	“	Hüseyin elnecim nehri	
“	8660	18800	216500	470000		
“	“	“	“	“	Hudud dahilinde ziraat edilen bircümle ve yevmi Askeriye tarafından tahmin edilerek ve miktarı meçhul bulunduğundan bunun dahi Askeriyeden arabilmesi	
					Tabakçalı kerdinde karpuz ziraat eden Abdülcelil bostanı	
					Süfyan efendi kerdinde ziraat eden hasunun karpuz bostanı	
					Ulvan bin Süleyman El-Ömerin Karpuz Bostanı	
1965	“	“	“	“	Hudud dahilinde maktu bağan bedeli	
1965	8660	18800	216500	470000		Yekün

Tablo 3'e göre Derb'ül-Menazil arazisi:

Doğu yönünde Akkapıdan Taşlıca tepeye, Behrez'in eski yoluyla Hatab Tepesine kadar,

Güneyde Katun'dan Beni Said Han'ı kapısıyla Fergazed/Rufasete'ye kadar uzanır,

Batı'da Şattul Başe (Başe nehrinin) batı yönünde uzanan Revfaki Muhammed Sükran Türbesi yakınından Nebkece yolunda son bulur.

Kuzey'de meşhur derb'ü-l menzil yoluna kadar.

Pusulada görüldüğü üzere İmam-ı Azam ve Radiyallahu Teali Efendimiz Hazretlerinin Vakfından olup Bağdat'ın batı yönünde bulunan derb'ül-menazil arazisinin yukarıda pusulada gösterilen hudut gereğince 1310/1894'te hesaba geçirilen ziraat edilmiş olan mahallelerin hesap vaziyeti ve devletin payı aşağıdadır:

470.000 bin kıyye arpa 1/25 kira bedeli: 1.8800

216.500 bin kıyye buğday 1/25 kira bedeli:8660

1965 guruş bağ-bahçelik bağan bedeli

İmam-ı Azam Vakfına ait olan derb'ül-menazil arazisinin kışlık hasılatını gösterir cetvel karşılaştırmalı olarak Vakıf Memuru Seyyid Reşid hazırlamıştır. Yapılan çalışma meclis'ten bir üye ile Ehl-i hayırdan bir kişi, mühemmin oldukları kişiler⁵¹ vasıtasıyla keşif ve mukayese ettirilmiştir. Kışlık gelirin ne gibi şeylerden ve

⁵¹ “Azamiye Nahiye Müdürlüğü Hüseyin Hüsnü, Mühemmin: Ali, Mühemmin: Mehmed Salih, Mühemmin: Abdurrezzak, Evkaf Memuru Esseyid Mehmed Rüşdü, Ehl-i Hayr ..., Ehl-i hayr Hacı Derviş, Ehl-i hayr Mehmed Said, Ehl-i Hayra Aşireti Kerradesi Muhtar-ı evveli, Aza-yı Meclis-i İdare-i nahiye Adnan Avni” BOA.ŞD.02167/00017, 16 Temmuz 1310/28 Temmuz 1894 tarihli yazışma.

ne miktardan ibaret olduğu ve kimlere ait olup Vakıf hissesinin ne kadar olduğu detaylı defterde anlaşılmaktadır. Tablo 3'te Derbül menazil arazisi kapsamında yer alan ve Veziriye namıyla bilinen nehir ve arazisi tahmini hasılat miktarı tabloda kalın ve italik olarak gösterilmiştir.

Derbül-menazil dahilinde yer alan Veziriye Nehri ve Arazisi Arpa buğday tahmini hasılat miktarı:

465.000 kıyye Arpa

216.500 kıyye Buğday'dır.

Tabloda tahmini ürün miktarının tamamı 1310/1894-1895 tarihinde Askeriye tarafından Veziriye arazisi hasılatı olarak topyekün bir şekilde kaldırılmıştır. Tabakçalı, Süfyan Efendi, Ulvan bin Süleyman El-Ömer tarafından ziraat olan 3 parça bostan hasılatı da dahil tamamı Altıncı Ordu kendisine tahsis edilen Veziriye arazisi ürünleri olarak görüp kaldırmıştır. Ancak bilindiği üzere derbül menazil arazisi; İmam-ı Azam Vakfına ait olup bu arazide edilecek zirai faaliyetten alınacak vakıf hissesi İmam-ı Azam Cami-i Şeriflerinin hizmetli ücreti, cami ile ilgili alet, edevat, levazımat vesaireye karşılık bulunmaktadır. Yukarıda belirtilen hasılatın idesi ve Veziriye arazisi nehrindeki tahmin olunan tahmin olunan hasılatın teamülü kadime uygun olarak vakfa aittir. Vakıf hissesi zaman kaybedilmeksizin Evkaf Sandığına teslim ettirilmesi hususunda Müşirliğe yazı yazılmıştır⁵².

2. Arazi karışıklığı öşür meselesi

Muhammed Sah Humus, Muhammed Emin Aziz, Abdurrezzak Humus 9 Temmuz 1310/21 Temmuz 1894'te Vilayete Altıncı Ordu ile ilgili olarak şikâyete bulunmuşlardır. Şikâyete göre; Diyale nehri üzerinde bulunan Nasiriye, Gazaliye ve Kerud arazisi Şer-i Mahkemece verilen tescilli hüccetler doğrultusunda birçok bekâr, dul kadın, dul erkek, aile ve çocukların işlerini karşılamaktadır. Ancak her nasılsa 1310/1894'te bu arazilere askeriye tarafından el konularak, askeriye ait olduğu ifade edilerek bizim tasarrufumuza idaremize engel olunmuştur.

Altıncı orduya tahsis edilen arazi Hor arazisi değildir. Bunun için birkaç gün evvel Altıncı ordu müşirliğine bu konu ile ilgili arzuhalde bulundum. Ayrıca askeriyeden bir kişinin de şahit olmasını istedim. Topçu Kumandanı vekili Suphi Bey efendiye gönderilmiş. Ancak henüz bir cevap alınamamış ve neticesiz kalmıştır. Askeriye tarafından ektiğimiz ürünün hasılatından kendi miri paylarını almak istemelerinin yanında Vilayet Muhasebe Dairesinin'de kendilerine ait öşrü talep etmesi biz kullarınızı hayretler içerisinde bırakmıştır. Şaka gibi bir vaziyettir. Eğer bu arazinin miri hissesi askeriye ihale edilmişse Bağdat Vilayeti Muhasebe Dairesinden alınan öşrünün iptaline ve Nizamîyenin geçmiş zamandan beri muhasebe dairesine uygulanan kaide ve usul çerçevesinde öşürden istifade etmeleri tam aksine/bilakis öşür almak Muhasebe Dairesine ait ise askeriyenin tecavüzden el çektilmesi hususunu biz kullarınız istirham ederiz.

⁵² BOA.ŞD.02167/00017, 22 teşrin-i evvel 1310/3 Kasım 1894 tarihli yazışma

Bahsedilen Nasiriye, Gazaliye ve Kerud/Gerud arazisinin miri öşrünün muhasebeye ait kayıtlarda kesin olarak anlaşılmaktadır. Orduya tahsis edildiği belirtilen Hor arazisinin vaziyetini anlaşılması, hududu ve gelirinin nereye tahsis edildiğinin öğrenilmesi için Bağdat Defter-i Hakani İdaresinden bu konuda görüş almakta fayda vardır⁵³.

Defter-i hakani İdaresinin 18 Temmuz 1310/30 Temmuz 1894'deki resmi kayıtlarına göre: Veziriye arazisi toplamda 13 parçadan oluşur ve toplam arazi miktarı 572 feddan⁵⁴ yani 2402 dönümlük bir arazidir. Bu 2402 dönümlük arazi Sultan Abdülhamid'in 19 Mart 1309/31 Mart 1893 tarihli iradesi ile Altıncı Ordunun hayvan ve beygir ihtiyacının karşılanması, süvari bölüğü için beslenen tayların ve hayvanların beslenmelerinin yapılması, soylarının ıslahı vs amacıyla tahsis edilmiştir. Ancak arazinin hududu konusunda birtakım tartışmaların ortaya çıkması, hudut konusunun henüz açıklığa kavuşturulmamasından dolayı senedi hakanisi düzenlenip teslim edilmemiştir. Sultan II. Abdülhamid'in Hor arazisinin Altıncı Ordu'ya terki ile ilgili kesin bir açıklık bulunmamasıyla birlikte Hor arazisi elde mevcut kayıt bilgi pusulası eklenerek muhasebeye gönderilmiştir.

Nasiriye ve Gazaliye arazisi mülk statüsünde olup bu arazilerin miri öşr hissesi Defter-i hakani idaresine aittir⁵⁵.

3. İmam-ı Azam Vakfı'nın Derb'ül-Menazil Arazisini İltizam Yoluyla İşletmesi

Bağdat-Azamiye'de İmam-ı Azam Vakfı'na ait mülkleri ile çevrili olan ve derb'ül-menazil adı verilen arazi Derb'ül-menazil arazisi İmam-ı Azam Vakfı'nın hududu ile çevrili olup şimdiye kadar bahçe, bostan sahipleri tarafından bağları önlerine zirai faaliyet olarak burada ziraai faaliyet yapmakta olup birer miktar makul meblağ alınmaktadır. Ayrıca bazen derb'ül-menazil denilen arazinin şu bu taraflarından da zirai faaliyet yapılmakta bilhassa yaz aylarında buraya sebze, yeşillik ve bostanlık alan olarak kullanılmaktadır. Bu alan iltizama verildiği gibi emanet yoluyla da işletilmektedir.

Müzayede yoluyla sahibi çıkarsa iltizama verilir, çıkmaması halinde emanet yoluyla vakıf hissesi alınmak suretiyle işleyiş yapılmaktadır. Geçen yılda iltizama verilecek kimsenin bulunmayışından dolayı eski uygulamaya devam edilmiştir.

Derb'ül menazil çerçevesinde yapılan ziraatın tahmini miktarını belirlemek için Azamiye Nahiye İdaresi tarafından tayin olunan heyet marifetiyle bir ön çalışma yapılmaktadır. Heyetin bu ön çalışmasına göre müzayedeye gidilmektedir. Ancak geçen yılın kış ve bu yılın yaz hasılatı burası Veziriye arazisi alanındadır denilerek derb'ül menazil arazisinin zirai ürünleri, hasılatı Altıncı Ordu tarafından kaldırılmıştır. Bunun üzerine sahipleri tarafından Altıncı Orduya müracaatta bulunarak buranın vakfa ait olduğu ve kendi ellerinde bulunan şartnamede bu şekilde

⁵³ BOA.ŞD.02167/00017, 13 Temmuz 1310/25 Temmuz1894 tarihli yazışma

⁵⁴ Feddan: Bir çift öküzün bir günde sürebileceği arazidir. Mısır'da 4200 metrekaareye tekabül ediyor. Ferit Develioğlu; *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Ankara 2000, s. 324.

⁵⁵ BOA.ŞD.02167/00017, 23 Temmuz 1310/4 Ağustos1894 tarihli yazışma

kayıtlı olduğunu belirtmişlerdir. Altıncı Ordu ürünlerini kaldırdıkları arazinin vakfa ait olduğu ile ilgili şartnameyi sunmalarını istemiştir. Ancak bu işlemler sırasında bir yandan da ziraat mevsimi geçmektedir.

İltizam yada emanet yoluyla işletilen vakıf arazileri için Bağdat Evkaf Muhasebesi tarafından zirai faaliyette bulunacaklar için bir resmi evrak düzenlemektedir⁵⁶.

Bağdat'ın üç aylık yaz hasılatı ve yıllık mukataası içinde yer alan Gazaliye, Nasiriye (Diyale Nehri üzerinde), Zagfariye ve Gurabiye arazisinin hasılatı yönünden iltizam bedeli hesaplanmaya çalışılmıştır. Bağdat Mülazımlarından Seyyid Hüseyin kulunuz olarak iltizam bedelinin 3 aylık yaz hasılatı üzerinden yapılmayıp yıllık iltizam bedelinden yapılması için 19 Eylül 1310/1 Ekim 1894'te bu konu ile ilgili olarak arzuhalimi Bağdat Vilayetine takdim ettim.

Seyyid Hüseyi'nin Arzuhali

4 Kanun-u evvel 1310/16 Aralık 1894 tarihli arzuhalinde Zagfariye, Gurabiye, Nasiriye ve Gazaliye arazilerinin elindeki şartname gereğince kendisine iltizam edildiğini ve Veziriye arazisi kapsamındadır diye Altıncı Ordu Müşirliği tarafından bu arazilerin ürünlerinin toplatılmıştır. Bu durum elindeki iltizam şartnamesine aykırı olup hatanın düzeltilmesi yolunda Bağdat Vilayeti İdaresine arzuhal vermiştir. Mahsulü kaldırılan araziler Bağdat merkez kazasına tabi mukataadan olup öteden beri cihat-ı selase yani Bağdat'ın üç tarafı doğu-kuzey-batı yönünde yer alan mukataa alanıdır. Bu alan iltizama verilerek işletilmekte ve aşar geliri devletin hazinesine gitmektedir.

Bu cihat-ı selase mukataa alanına giren arazinin Altıncı Ordu'ya tahsis edilmiş olan Veziriye arazisi ile hiçbir bağı olmayıp herhangi bir aılığı sözkonusu olmayıp ancak buraya ait hasılatın Ordu tarafından kaldırılmış olması hazinenin zararına olmaktadır. Ordunun topladığı ve vergisini aldığı hasılatı Mültezim Seyyid Hüseyin'e teslimi hususunda gerekli emrin verilmesi ve bu bilgi 6 Kanun-u evvel 1310/18 Aralık 1894 Müşirliğe yazılmıştır. Bağdat Vilayeti Muhasebesi kayıtlarında Bağdat'ın cihat-ı selasesi kapsamında olduğunu belirttiği 3 arazi Gazaliye, Zagfariye ve Nasiriye arazileri bu şekilde Defter-i Hakani İdaresi kayıtlarında yer almaktadır. Ancak altıncı Ordu Müşirliği bu arazilerin 19 Mart 1309/31 Mart 1893 tarihli Sultan II. Abdülhamid'in iradesinde burası Ser-Askeriye verildiği konusunda kaydın bulunduğunu belirtmişlerdir. Ser-Askeri bu arazilerin Veziriye arazisi kapsamında olduğu konusunda ısrarcıdır.

Osmanlı devletinde mülki ve askeri memurun istihdamından amaç; devletin ve milletin mülkünün daima refah ve istikbaline hizmet etmektir. Gerek askeri gerekse mülki memurun devlete sadakati ve bedenen hizmeti bir borç olarak bilmektedir. Kanun v enizamlara uygun olarak davranmak, halkın ziraatını, refahını artırmak, onları teşvik etmek ve gerekli desteği sağlamakla yükümlüdürler⁵⁷. Devletin askeri-

⁵⁶ BOA.ŞD.02167/00017, 22 Teşrin-i evvel 1310/3 Kasım 1894.

⁵⁷ "...Arz ve beyandan müstağni olduğu üzere bilcümle memurin-i askeriye ve mülkiyeyi istihdamdan maksadı ali mülk ve milletin idame-i emin ve selameti ve teba-ı matbuanın ezher cihet temin-i refah ve

mülki personeli nehirlerimizin sed ve bendlerinin bakım ve onarımlarını yaparak suyun adaletli bir şekilde dağıtımdan sorumludurlar. Hatta devlet suların adaletli dağıtım-su kanallarının bakım ve onarımı için “kerh ve su memuru” tayin etmektedir. 9 Mart 1311/21 Mart 1895’de Veziriye arazisinin su işlerini takip etmek amacıyla Altıncı ordu Süvari Mülazımlerinden Muhyiddin Efendi görevlendirilmiştir.

Muhyiddin Efendi Dilteva/Dilseva’ya yakın olan Tahavvile üzerinde çadırlar kurup ve maiyyetinde 8-10 nefer nizamiye askeriyle birlikte bu görevi yerine getirmektedirler. Ancak bir süre sonra kendisini bir Derebeyi gibi gören Altıncı ordu Süvari Mülazımlarından Muhyiddin Efendi ve emrindekiler diğer nehirlerin başlangıç noktalarından suları kesmekte ve serkarlarını da geceli gündüzlü sürüler vasıtasıyla caddelere girdikleri ve bağırarak su kırmış bahanesiyle hapis etmektedirler. Dolaştıkları yerleri harap hale getirmekte ve eşkinçiyeye ve akçe almaya ve nehirlerin seddine ve zirai alanlarını telef olmasına cüret etmektedirler. Derebeylik hükümdarı bulunmuşçasına birtakım zulüm ve tecavüzde bulunmaları terk-i diyar etmemize sebep vermektedirler⁵⁸. Bu durum devam ederse çoluk çocuğumuzun telef olmasına yol açacaktır. Bir mülazımın eline düşmemize kim razı olacaktır. Hangi vicdan ve adalet bunu kabul eder.

Tahavvile’den başka “**Adımc**” seddi ile yeteri miktarda suyun sağlanması için sadece 10 günlük selef dağıtımında 2000 nefer 20.000 bin guruşa yakın akçe devlet tarafından tahsis edilmiştir. Fakat Altıncı Ordu tarafından gönderilen Alay Emiri Mustafa Efendi her ne sebeptir bilinmez layıkıyla çalışmadığı yapılan hafriyat çalışmasının yerine getirilmesine ve suyun talebi karşılayacak şekilde artırılması yolunda bir gayrette bulunmadığı, hatta engellemede bulunduğu anlaşılmıştır. Görevlendirilen 2000 nefer ve 20.000 bin guruş akçe Halis Nehrinden getirilen sudan tamamen mahrum etmek ve bütün suyun Veziriye arazisine götürmek gayret ve çabası içinde bulunmuşlardır. Alay emiri Mustafa Efendi ve emrindekiler 5 rasadlık araziye karşı 150 rasadlık araziye heba etmektedirler. Buradaki arazi Halis mukataasıdır. Halis mukataası, Veziriye mukataasının 30 katı büyüklüğündedir. Su verilen yerlere ise cüz miktarda su vererek mahv ve heba etmektedir.

Bu yüzden hazinenin milyonlarca kaybına ve binlerce nüfusun çoluk çocuğun, dullarımızın, kadınlarımızın telef olmasına sebebiyet vermiştir. Bu kişiler hakkında kanuni muamelelerin gerçekleştirilmesi ve adaletin yerine getirilmesini talep ederiz.⁵⁹ Haydarzade ve diğer meclis üyelerinin imzasıyla. Halis Nahiye Meclisinde 10 Mart

istirahatlerine mübteni olub bu maksadı hayriyenin husule getirilmesi esbabının istikmaline hizmet etmeğe bedenlik sıfatıyla evliyayı umur-u efendilerimizin zimmet ve ubudiyetlerine müretteb bir borç idüğüne binaen infaz ahkâmının tamame-i icrasına mükellef oldukları kavanin ve nizamat ve adalete tevfikân herbir muamelat-ı cariyeinin kema yenbağı bi hakkın ceryanına akdamı tam ile tevsî-i mülk ve tezyid ve terakki varidat medar olan umur-u ziraat ve felahatca ahalinin terğib ve teşvikine sarf ve hasıl-ı ihtimam buyurulması akdem vezaifden bulunduğu bidahatına karşı bilcümle...” BOA.ŞD.02167/00017, 19 teşrin-i sani 1310/1 Aralık 1894.

⁵⁸ BOA.ŞD.02167/00017, 9 Mart 1311/21 Mart 1895 tarihli yazışma.

1311/22 Mart 1895'te mevcut vaziyet görüşülmüş buna göre; Askeri Nizamiye Mülazımlarından Muhyiddin Efendi ve maiyyetinde bulunan süvari neferlerinin nehirlerin melak/yani hayvanlar ve serkar ve zirai hakkında eydana getirdikleri zuüm ve tecavüzün kaldırılması, ekinlik alanların gördüğü zararın tespiti için bir kaşif'in görevlendirilmesini talep etmişlerdir.

Madem ki bir iki defa aza ve kerh marifetiyle herkese miktarına göre su verildiği belirtiliyor. Ancak su zirai alana ulaşmadan Mülazım Muhyiddin tarafından suyun önüne sed ve bend çekilerek bütün zirai alan susuzluktan telef olmaktadır. Her ne kadar Muhyiddin Efendi bu tutum ve davranışından sarf-ı nazar etmesi istenilmişse de kimsenin söz itibar etmeyip tutumuna devam etmiştir. Halis Nahiyesi olarak vaziyet Horasan kaymakamlığına takdim edilmiştir.

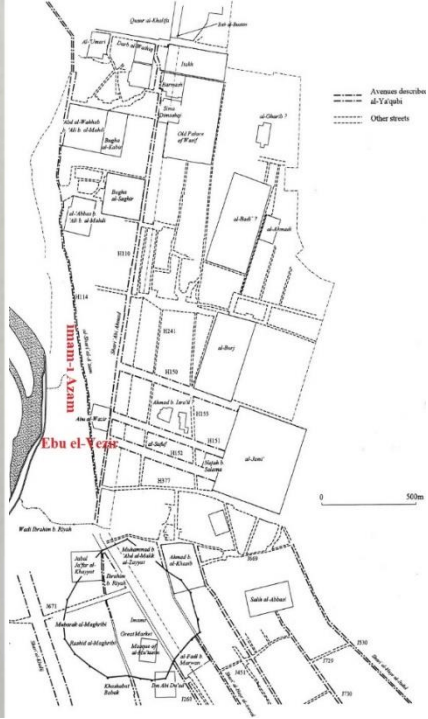
Sonuç

Osmanlı tebaasının hayvan yetiştirmeye olan meyli ve ziraata olan kabiliyeti bilinmektedir. Devletin sahip olduğu coğrafya pek çok zirai faaliyete uygundur. Arazisi mümbittir ve iktisadi hayatının temelini ziraat ve hayvan yetiştirmek oluşturmaktadır. Bir hayvanın ifa ettiği hizmeti sadece ziraat ve nakliyatla sınırlamak yanlışır. Osmanlı devletinde Veziriye mevkii tarım yapmaya uygun olup burada askeri amaçlı bir çiftlik kurulmak istenmiştir.

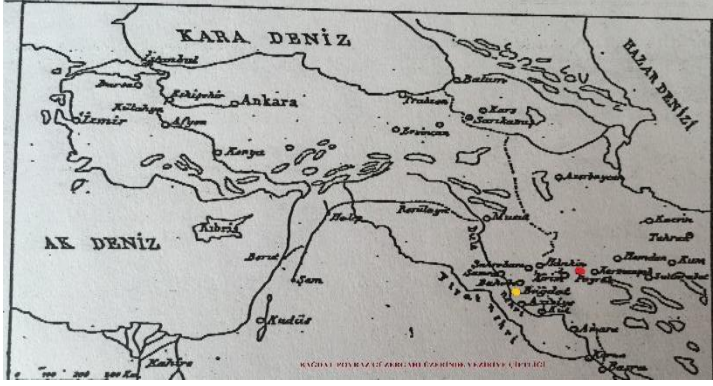
Veziriye arazisinde çiftlik kurma çalışmalarını başlangıcı tartışmalı olmuştur. Bu tartışmanın sebepleri arasında; arazinin jeolojik olarak nehirlerin taşması sonrası oluşan bir taşkın ova olması, nehirler taşıkça ovanın büyüklüğünün yıllar içinde artması, 1858 Arazi Kanunnamesi sonrası Irak coğrafyasında tapulandırma çalışmalarına başlanması, Veziriye arazisinin bir kısmının vakıf arazisi kapsamında yer alması, devletin mukataalı arazisi kapsamına yer alması, Diyale nehrinden gelen Halis kanalının oluşturduğu birikme, Dicle nehrinden tulumbalar dolaplar ve kanallar vasıtasıyla gelen her bir birikinti arazinin yavaş yavaş büyümesini ve beraberinde tartışmalı durumları getirmiştir.

Sultan II. Abdülhamid çeşitli tartışmalar sonrası Veziriye'de Altıncı orduya tahsisli bir çiftlik kurmayı başarmıştır.

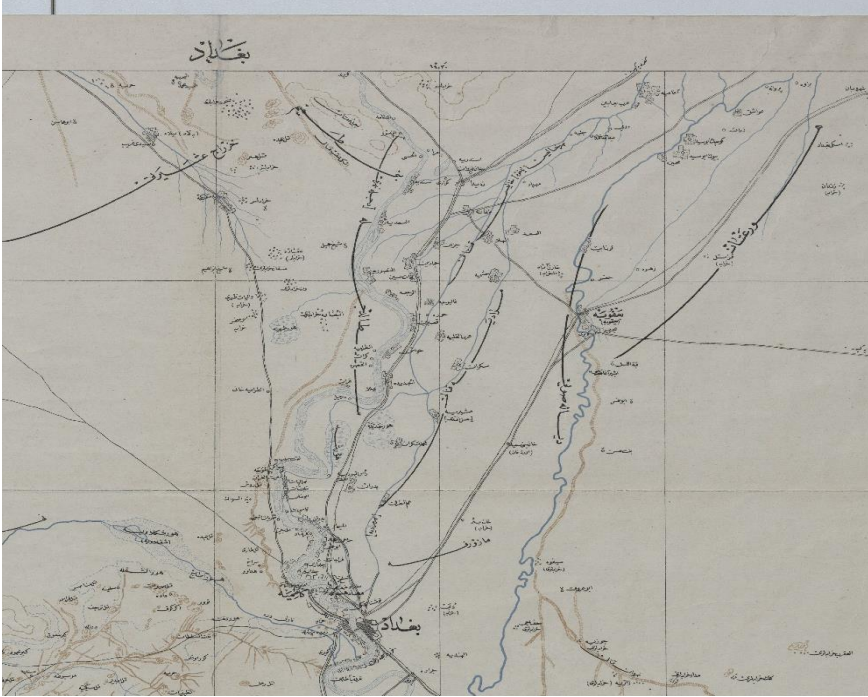
İmam-ı Azam Vakfı Ve Veziriye Askeri Karargahı Mevkisi

Harita 1: Altıncı Orduya Tahsis Edilen Veziriye Çiftliği

Horgark Arazisi

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA. BEO.464/34794, 9 Ağustos 1310/21 Ağustos 1894.

BOA. BEO. 188/14060,13 Nisan 1309/25 Nisan 1893.

BOA. BEO. 260/19445, 3 Ağustos 309/15 Ağustos 1893

BOA. BEO. 260/19445, 3 Ağustos 309/15 Ağustos 1893.

BOA. BEO. 260/19445, 3 Ağustos 309/15 Ağustos 1893.

BOA. BEO. 370/27747, 23 Şubat 1309/7 Mart 1894.

BOA. BEO. 370/27747, 23 Şubat 1309/7 Mart 1894.

BOA. BEO.448/33571, 13 Temmuz 1310/25 Temmuz 1894.

BOA. HH.THR.00480/00022, 3 Ağustos 304/5 Ağustos 1888.

BOA.ŞD.02167/00017, 10 Nisan 311/22 Nisan 1895.

BOA.Y.PRK.KOM. 00002/00060, 25 Nisan 1296/7 Mayıs 1880.

Sürelî Yayın

Bağdat Vilayeti Salnamesi, 1323/1907-1908, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu

Yayınlanmış Eserler

Akkuş, Murat; “Abbasi Halifelerinin Ölüm Sebepleri”, *İSTEM*, 1/21, 2013, s.195-227.

Ali, Ali Shaker; “1876-1909 Sultan II. Abdülhamid Devri Bağdat Vilayeti Arazi-i Seniyesi”, *İslam Medeniyetinde Bağdat-Medinetü's-Selam Uluslararası Sempozyumu*, 7-9 Kasım 2008, İstanbul, s.101-122.

Aslanapa, Oktay, “Sâmerrâ”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, Cilt: X, 146-147.

Aybet, Gülgün Üçel; *Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İstanbul-2018.

Azimli, Mehmet; “Abbasiiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/2, 2002, s.29-47.

Demirci, Mustafa; “Samerra”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 36, İstanbul-2009, s.70.

Dinçer, Ferruh; “Türkiye’de Askeri Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerinde Araştırmalar-II. Bölüm”, *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 27 (1-2), Ankara-1980, s.246-272.

Doğru, Halime; *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı*, İstanbul-1990.

Dönmez, Cengiz; “I.Dünya Savaşıyla İlgili Yurtdışındaki Türk Şehitlikleri”, *Gazi Akademik Bakış*, 7/14, 2014 Yaz, s.137-162.

Fethi, İhsan B. Arch., M.A.; *Urban Conservation In Iraq*, Kasım 1977.

Fransa Ser-Baytarı Reléy; *Hara/Beygir Yetiştirmek*, Çeviren: Yüzbaşı Osman Nuri bin İsmet, Der-saadet-1310.

Golç Paşanın Hatıratı, Çeviren: E. Kay. Salih Mayakuşu, İstanbul Askeri Matbaası, 1932.

Graf fon Lehendrof (Gradiç), *Usul-u Teksiri Feres yahud Hayvan Yetiştirenlere Malumat*, Çeviren: Süvari Muallimi Kaymayakamı Erzurumlu Mehmed Ali, Dersaadet-1309.

İhsan Abidin; *Osmanlı Atları*, Der-saadet-1917.

Koca, Salim; “İslam Medeniyeti Çerçevesinde Türk İmajı”, *Gazi Türkiyat*, Sayı:6, Bahar 2010, s.119-153

Kök, Bahaddin; “Samerra’nın Kuruluşu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Sayı 19, Erzurum-2013, s.1-42.

Mahmud Şemsi Seyyidi; *Atlarımızın Islah ve Teksiri*, Der-saadet-1927.

Mert, Salih; *Irak Gezi Rehberi*, Ocak Yayıncılık, 2012.

Northedge, Alastair; *The Historical Topography of Samarra*, Paris-2007.

Özdemir, Mehmet Nadir; “Abbasi Halifesi Mutasımın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/18, Konya-2005, s.211-230.

Öztürk, Mustafa; “Osmanlı Miri Rejiminin Suriye ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları”, *Akademik Bakış Dergisi*, 9/8, Ankara 2016, s.1-15.

Strange, G.Le; *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, Oxford University Press, London,

Şemseddin Sami; *Kamus-ı Türki*, İstanbul-1998.

Topuz, Hatice Kübra; “Abbasi Başşehri Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra Dönemi”, *İSTEM*, 9/18, 2011, s.83-112.

Ya’kubi; *Ülkeler Kitabı*, Çeviren: Murat Ağarı, İstanbul-2002

OSMANLI'DA BÜYÜK PROJELERE MUHALEFET: TÜNEL PROJESİ ÖRNEĞİ

The Tunnel Project as an Example to Opposition Against Major Projects in the Ottoman Empire

ŞEFİK MEMİŞ*

Özet

19. yüzyıl Osmanlı dünyasının teknolojiyle bütünleşik büyük projelerinden Tünel, Osmanlı münevverlerinin bir kısmı tarafından şiddetli eleştiriyle karşılanmıştır. Metropolitan Railway adı verilen Tünel'in yapımı, Fransız mimar Eugène-Henri Gavand'ın projesini ısrarlı bir şekilde sunmasıyla gündeme gelir. İngiliz şirketi tarafından finanse edilen Tünel'in 1871-1975 tarihleri arasında devam eden inşa ve istimlak çalışmaları süresince; Osmanlılar tarafından ilgiyle takip edilen Teodor Kasap yönetimindeki Hayal dergisi, projeye karşı bir muhalefet merkezi rolü oynar. Sürekli Tünel'in gecikmesiyle ilgili ironik haberlerin yer aldığı Hayal'de, Tünel'e "delik" ismi verilerek, kamuoyu gözünde iyice değersizleştirilir. Tünel'e yapılan yatırımın bölgedeki yolların tesviyesi ve iyileştirilmesine kullanılmasıyla daha iyi bir iş yapılacağını savunan aydınlar, bu yatırımın bir süre sonra atıl ve işlevsiz kalacağını ileri sürerler. Hatta çeşitli ekonomik değerlendirmeler yaparak, zarar edileceğine dair okuyucuları ikna etmeye çalışırlar. Tünel Örneği, büyük yatırımların Osmanlı aydınları tarafından ihtiyatla kelimesinin ötesinde küçümsenerek karşılandığını, halka doğrudan faydasının olmadığı görüşünün savunulduğunu, bu konuda ciddi bir bilinçaltı işlemesi yapıldığını ve nihayetinde de karşı çıkma gerekçelerinin doğruluk payı bulunmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İstanbul, tünel projesi, muhalefet.

Abstract

The Tunnel project, a major project of the 19th century Ottoman world integrated with technology, had met harsh criticism from a portion of the Ottoman intelligentsia. The construction of the Tunnel, dubbed "The Metropolitan Railway", had been brought to the agenda with the project being presented in an insistent manner by the French architect Eugène-Henri Gavand. During the ongoing construction and expropriation efforts of the tunnel that was financed by a British company and went on between 1871-1975; the Hayal journal headed by Teodor Kasap, who was followed closely by the Ottomans, played a central opposition role against the project. Within Hayal, which constantly included ironic news reports regarding the delay of the Tunnel, the Tunnel was given the name of "hole" thus trivializing it greatly before the eyes of the public. The intellectuals, who advocated that the investment made towards the Tunnel would be better used for the leveling and improvements of the roads in the

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, e-mail: sefikmemis@yahoo.com

region, had claimed that this investment would be abandoned and useless after a while. In fact, by making various economic assessments, they would try to convince readers that it would make losses. The example of the Tunnel shows that major projects were met with caution or, even worse, belittlement by the Ottoman intelligentsia, defending the view that they would have no direct benefit for the people, that there was a serious attempt at subconscious manipulation, and finally that their justifications for objection had no truth to them.

Key Words: Ottoman, İstanbul, tunnel project, opposition.

Giriş

Türkiye'nin ilk, dünyanın ikinci metrosu olarak nitelenen Tünel, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret ve sosyal bakımdan en hareketli semti olan Galata ile Beyoğlu arasında Sultan Abdülaziz iktidarının son döneminde inşa edildi. Emsallerine nispeten çok kısa olmasına rağmen hızlı ve güvenli yolculuğu vaat eden Tünel'in inşa fikri, bir Fransız mühendis olan Eugene-Henri Gavand'ın İstanbul seyahati sırasında ortaya çıktı. 'Bir şehrin misafirleri o şehrin en iyi gözlemcileridir' ilkesi gereği, şehirdeki gezintileri sırasında Galata ile Pera arasındaki en kestirme yol olan Yüksekaldırım yoluğunun insanları ve taşımacılıkta kullanılan hayvanları yordugunu fark eden Fransız mühendis Gavand, bu yolculuğu buhar gücüyle kolaylaştıracak tünel projesini geliştirdi.

Paris ve Londra gibi önemli Avrupa şehirlerini 1867 yılında ziyaret etmiş bir Osmanlı sultanı olarak Abdülaziz, Gavand'ın tünel projesine olumlu yaklaştı. Bab-ı Âli'nin uzun süren müzakerelerinden sonra olgunlaşan ve uygulanabilecek seviyeye getirilen projenin kabulüyle birlikte Gavand, İstanbul'a ilk 'metro' inşaatını yapma ayrıcalığına kavuşan kişi oldu.

Aslında ulaşımda büyük kolaylık sağlayan ilk demiryolu, 1830 yılında Liverpool ve Manchester arasında özel bir şirket tarafından inşa edildi¹⁰⁴¹. Şehirler arasında yük ve insan taşıma amacı taşıyan ve uzun mesafeleri kısaltan demiryolu, kısa zaman zarfında şehir içi ulaşım için düşünölmeye başlandı. Ancak büyük

¹⁰⁴¹ Buhar gücünü karayolunda kullanma konusunda 1769 yılında Fransız Nicolas Cugnot, 1786'da İngiliz William Murdoch çeşitli denemeler yapmışlardır. 1801'de ise Richard Trevithick buhar gücüyle işleyen lokomotif demiryolu üzerinde denemiştir. Benzer denemeler 1811'de Blenkinsod ve 1813'te Buruton tarafından yapılmışsa da sonuç alınmamıştır. Bu konudaki esas gelişme George Stephenson tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha önce yaptığı denemeleri geliştiren Stephenson, eskisine göre daha sağlam ray ve lokomotif yapmayı başarmıştır. Stephenson'a Edward Pease adındaki bir iş adamı da destek olmuştur. Stephenson, iş adamı Edward Pease'nin katkı ve teşvikleriyle 1825 yılında, Darlington maden ocağı ile Stockholm limanı arasında bir demiryolu hattı inşa etmiştir. Stephenson'un kendi icat ettiği lokomotif, 27 Eylül 1825 tarihindeki ilk seferinde saatte 20 kilometre hız yaparak yolculuğunu tamamlamıştır. Bu başarılı sonuç İngiliz kamuoyunda büyük ilgi görmüştür. Saha sonra yapılan bir yarışmada "Roket" adını verdiği daha süratli bir lokomotifle yarış kazanarak 500 Sterlinlik ödöl almış ve kendisine işadamları tarafından demiryolu yapma teklif edilmiştir. Böylece modern anlamda ilk demiryolu 15 Eylül 1830 tarihinde Liverpool-Manchester arasında faaliyete başlamıştır. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Ali Akyıldız, *İzmir-Aydın Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 2; Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 16; Arif Kolay, *İzmir-Kasaba ve Uzantısı Demiryolu Hatları (1863-1897)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı İstanbul 2011, s. VV-XVI

şehirlerde hatların kurulabileceği uygun güzergâhlar olmayınca yerin altında açılan tünellerle bu işin yapılması planlandı. Böylece şehir içi ulaşımında devrim niteliği taşıyan ve “*metropol demiryolları, metro, subway, underground*” gibi isimlerle anılan ulaşım sistemi başlamış oldu. İlk trenin işlemeden 33 yıl sonra 1863 yılında Londra’da Farrington Caddesi ve Bishop Yolu arasında 6 kilometre uzunluğundaki ilk metro çalışmaya başladı¹⁰⁴². Bu tarihten tam 4 yıl sonra Fransız Gavand’ın yolu İstanbul’a düşünce, dünyanın ikinci metrosu da İstanbul’da arz-ı endam edeceği tarih için gün sayacaktı.

1.1.Yüksek Kaldırımın Zorlukları

Fransız mühendis Eugene-Henri Gavand’ı tünel fikrine iten sebep neydi? Gavand, İstanbul halkının iki temel hayat düsturunun bu bölgede gerçekleştiğini fark etti: Ticaret ve eğlence. Galata önemli bir mali ve ticari merkez idi. Beyoğlu ise, hareketli yaşantısıyla İstanbulluların vazgeçilmez eğlence ve alışveriş bölgesiydi. Galata’da İstanbul Borsası, toptan ve perakende mağazaları ve işyerleri, antrepolar, gümrük gibi ticari yaşamın vazgeçilmez unsurları yer alırken, Beyoğlu’nda ise eğlence mekanları, oteller, lüks moda evleri ve terzihaneler, yabancı elçilik ve konsolosluklar bulunuyordu. Engin’in de belirttiği gibi insanlar Galata’dan Beyoğlu’na çıkmak veya Beyoğlu’ndan Galata’ya inmek istediklerinde, bu iki merkezi birbirine bağlayan Yüksek Kaldırımdan geçmek zorundaydılar. Çünkü henüz tramvay hattı işlemeye başlamamıştı. Bu caddenin özelliği ise hem yeterince geniş olmaması hem de eğimin dik olmasıydı. Çünkü genişliği en yüksek yerde 6 metre olan, bazı kısımlarda ise 4 metreye düşen caddenin yüzde 24 gibi bir eğim oranı vardı. Dolayısıyla yaya olarak Beyoğlu’na çıkacakların takatını kesiyordu, hayvanları ise zorluyordu. At ile gidenlerin ise yokuş sebebiyle düşmeleri işten bile değildi. Yüksek Kaldırım Yokuşunda gidip gelen üzerinde gözlemler yapan Gavand, muhtemelen bir sayım da yapmış olmalıydı ki günlük 40 bin kişinin bu iki semt arasında gidip geldiğini öngörmüş, tüm hesaplarını bu rakam üzerine kurmuştu. Gavand’ın Galata ve Pera’yı bağlayacak ve insanları Yüksek Kaldırımdan kurtaracak projesi, “asansör tipinde bir yeraltı demiryolu”¹⁰⁴³, yani tünel idi.

Gavand bu düşüncesini hayata geçirmek amacıyla, Osmanlı hükümetine başvuruda bulundu. Buna göre, ‘tünel’ aracılığıyla Galata ve Beyoğlu arasında, doğrudan bağlantı kurulacaktı. Tünel’in içine demiryolu döşenecek ve sabit bir buharlı makinenin kablolar vasıtasıyla çekeceği vagonlar yolcu taşıyacaktı.

1.2. Tünelin Güzergâhı ve Teknik Özellikleri

Gavand ile varılan anlaşmaya göre Tünel, 42 yıllık bir işletme süresinden sonra devlete bırakılacak, proje için devletten hiçbir ödeme talep edilmeyecek, günümüz ifadesiyle gerçek anlamda bir yap-işlet-devret modeli uygulanacaktı. Gavand’ın projesi Şura-yı Devlet Nafia Dairesi’nde müzakere edildi. Olumlu görüş bildirilmesi üzerine 10 Haziran 1869 tarihli fermanla Gavand’a imtiyaz verildi, akabinde 6 Kasım

¹⁰⁴² Eren Kayaoğlu, Adem Candaş, Y. Ziya Kocabal, C. Erdem İmrak, “İstanbul’un Tarihi Füniküleri Tünel”, *Asansör Sempozyumu*, 2014, s. 297-298

¹⁰⁴³ Vahdettin Engin, *Tünel’den Finiküler’e (Kabataş-Taksim)*, Yapı Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, s. 33 vd.

1869 tarihinde¹⁰⁴⁴, Tünel'in inşasına ilişkin sözleşme ve şartname Nafia Nazırı Davut Paşa ve imtiyaz sahibi Henri Gavand arasında imza edildi. Fransa'dan Almanya savaşı sebebiyle gerekli maddi desteği temin edemeyen Gavand, İngiltere'den bulduğu finansman ile Tünel inşasına başladı. Bu amaçla kurulan Fransız şirketinin devre dışı kalması üzerine kurulan İngiliz şirketi, projenin hayata geçmesini sağlarken, bir süre sonra projenin mucidi Fransız Gavand'ı devre dışı bırakacaktı¹⁰⁴⁵. Tünel'in inşaat çalışmaları sırasında istimlak işlerinin de yapılması gerekiyordu. Ancak maddî ve adlî sebeplerden dolayı istimlakler gecikince hattın muhtelif noktalarından açılan kuyularla tünel kazı çalışmaları başlatıldı.

Tünel'in Galata'da yer alacak istasyonu, Yeni Cami sokağında, bir başka ifadeyle Karaköy Köprüsü'ne en yakın noktada bulunacaktı. Böylece Tünel'den çıkanlar kolaylıkla köprü üzerinden Eminönü'ne, Babiâli'ye, bakanlıklara, Beyazıt'a ulaşabilecekti. Beyoğlu cihetindeki istasyon ise Galata Mevlevihanesinin karşısında, Tekke kabristanı yanında yapılacaktı.

Bu iki istasyon arasında yer alan Tünelin boyu 550,80 metre, genişliği 6,70 metre, yüksekliği ise 4,90 metreydi. Tünel içinde yer alan ve istasyon kısımlarına uzanan demiryolu hattının uzunluğu ise 626 metre idi. Tünel ilk inşa edildiğinde çift demiryolu hattına sahip iken, 1968-1971 yılları arasında yapılan yenileme çalışmalarından sonra ortadaki değişim kısmı iki hatlı olmak üzere tek hat haline getirildi. Tünel'in inşa edilmesine sebep olan Galata ile Beyoğlu arasındaki yüksek eğim burada da kendini gösteriyordu. Karaköy cihetinde 10-20 mm/m olan eğim, giderek 149 mm/metre ulaşarak bitime 90 metre kalana kadar bu şekilde devam edip sonrasında hafif bir azalmayla Beyoğlu istasyonunda 139 mm/metreye düşüyordu. Tünel'in bulunduğu topoğrafya ile ilgili bir başka tespit ise Karaköy istasyonunun deniz seviyesinden yüksekliği 1,15 metre iken, bu rakam Beyoğlu istasyonunda 62,7 metreye ulaşmasıydı. Gavand, Tünel'in açılmasında parabolik yöntemi kullanmıştı. Bunun iki önemli sebebinden birincisi bina zeminlerinin tünelden yeterince uzak olmasını temin etmek iken, ikincisi ise Beyoğlu kısmının yüksek eğiminden istifade ederek yukarıdaki aracın hareketini aşağıdaki araca kolayca aktarmaktı. Çünkü vagonlar, Beyoğlu istasyonunda bulunan motorla harekete geçirilip bir halatla çekiliyordu. Yenileme sonrasında hattın ortasındaki buluşma noktası dışında geliş gidişler tek hat üzerinden yapılırken, vagonlar da metal yerine lastik tekerlekler üzerinde işlemeye başladı. Böylece 1971 yılına kadar devam eden demir tekerleklerden kaynaklanan titreşim ve gürültü giderildi. Yine yenilemeye kadar yolcu giriş ve çıkış noktaları vagonun aynı kapısından yapılırken, sonrasında çift kapılı sisteme geçilmişti¹⁰⁴⁶.

¹⁰⁴⁴ Eugene-Henri Gavand, *İstanbul Tüneli*, (Tercüme eden ve yayına hazırlayan Vahdettin Engin), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 24

¹⁰⁴⁵ Vahdettin Engin, "Tünel'in Tarihi", *Popüler Tarih*, Ocak 2001, s. 29-30

¹⁰⁴⁶ Eren Kayaoğlu vd., *a.g.m.*, s. 300

2. Tünel Projesine Mizah Basınının Güçlü Muhalefeti

2.1. Tünel Açılmadan Önceki Eleştiriler

Galata Tüneli ile ilgili ilk haber-eleştiri karışımı yayın, bir mizah dergisi olan Latife'de çıktı. Dergi bir cümlelik haberinde, 4 seneyi geçen inşa çalışmalarının uzamasının artık rutin olduğunu ima ederek, açılışın “yine” üç ay sonraya kaldığını vurguluyordu. Latife'nin 1. sayısında “Galata Tüneli” başlığıyla yayınlanan ironik haberde, Tünel için “Bir sene mukaddem (önce) verilen karar mucibince mezkur (anılan) tünel yine üç aydan sonra işlemeğe bed'e edecekmiş (başlayacakmış)” tüyosu veriliyordu¹⁰⁴⁷.

Tüneldeki inşa ve açılış gelişmelerini takip etmeye sürdüren Latife, bu kez konuya ilişkin bir de karikatür yayınlamıştı ki bu, Türkiye'de Tünel, dolayısıyla metro hakkında yayınlanan ilk karikatür olma özelliğini taşıyordu. Ne yazık ki olumlu bir haber ve yorumu içermiyordu. İnşaati uzadıkça İstanbullularda bıkmılığa yol açan Tünel projesi, yaşlı bir kadının dilinden eleştiriliyordu. Henüz açılmayan Tünel'in önünde duran genç bir Osmanlı, artık yokuş çıkmaktan bıkmış, bu yüzden metroyu dört gözle bekleyen yaşlı bir kadını durdurup Tünelin içine girilmesinin yasak olduğunu bildiriyordu. Genç adam, “Nereye! Yahu? (H)ey! Yasaktır” diye seslenirken, yaşlı kadın da “Taksime gideceğim de!!!”¹⁰⁴⁸ diyerek Tünele girişini savunuyordu.

Yaşlı kadın haklıydı, Tünel çoktan açılmalıydı. Aslında Tünel'in inşaatının tamamlanmasının gecikmesindeki en önemli neden, istimlak sürecinde yaşanan sorunlardı. Bu yüzden Tünel'in Karaköy ve Beyoğlu taraflarındaki başlangıç ve bitiş noktalarında inşaata başlanamamış, güzergâhın orta noktalarında açılan kuyularla kazı çalışmaları sürdürülmüştü. Nihayet, 1873 yılının sonuna doğru istimlakte yaşanan sorunlar çözümlenebilmişti. Buna rağmen birkaç evle ilgili pürüzler devam etmekteydi. Kaldı ki bu karikatürde evlerin hemen tünelin çevresinde çizilmesi, bu sorunun varlığıyla ilgili yeterli kanaati oluşturuyordu. İnşaat çalışması 1874 yılının sonuna kadar sürdü. Galata girişindeki istimlak tamamlanamadığı için girişin 40 metre üst tarafından dördüncü bir kuyu açılarak son 45 metrelik kısım bu kuyu kullanılarak kazıldı. Üstelik, hem 1873 hem de 1874 yılı kışında yer altı su baskınları yaşanması çalışmaların iki defa durdurulmasına yol açmıştı¹⁰⁴⁹. Kuşkusuz çizerin haklılık payı vardı ama tünelin inşa çalışmaları için gerekli vasat hiç de güllük gülistanlık değildi. Nihayet Basiret gazetesinin açılıştan iki gün önce yayınlanan nüshasında, yüreklere su serpen şu haber yer alıyordu: “İki üç güne kadar Galata Tüneli'nin resmen küşadı (açılışı) mukarrer idüğü (kararlaştırıldığı) işitilmiştir”¹⁰⁵⁰.

¹⁰⁴⁷ Latife, 13 Ağustos 1874, Sayı 1

¹⁰⁴⁸ Latife, 5 Ekim 1874, Sayı 13

¹⁰⁴⁹ Vahdettin Engin, *Tünel'den Fünüküler'e*, s. 65-71

¹⁰⁵⁰ Basiret, 15 Ocak 1875 (7 Zilhicce 1291), S. 1426, s. 1

2.2. Tünel Açıldıktan Sonraki Eleştiriler

2.2.1. Tünel Yerine Yolların Genişletilmesinin Daha İyi Olduğu Görüşü

Tünel, 17 Ocak 1875'te düzenlenen açılış töreninden bir gün sonra hizmete girdi. Basiret gazetesi, 23 Ocak 1875 tarihli nüshasında, “bir müddetten beri yapılmakta olan Galata Tüneli bu kere ikmal” olunduğunu okuyucularına müjdeli haber olarak duyururken, Tünel'in aynı gün işlemeye başladığını ve yolculuğun iki dakika sürdüğünü bildiriyordu: “Bir müddetten beri yapılmakta olan Galata tüneli bu kere ikmal olunarak (tamamlanarak) geçen Cumartesi günü Nafia Nazırı Devletlû Edhem Paşa ve sair bazı zevat-ı kiram hazır oldukları halde resmen küşad olunup yevm-i mezburdan (anılan gündən) beri işlemeğe başlamış ve aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı ikişer dakikada gidip gelmekte ve hakikaten şayan-ı taaccüb inşaattan (hayret edilesi yapılardan) bulunduğu görülmüştür”¹⁰⁵¹.

Ancak, Türkçe ilk mizah dergisi olan Diyojen'in kapatılmasından sonra Hayal'i çıkartan Teodor Kasap, şimdi bu dergide “delik” ismini taktığı Tünel ile ilgili olumsuz yayınlara başlamıştı. Açılıştan tam 10 gün sonra Hayal'in 137. sayısında hem baş makale hem de karikatürle eleştirilerine son sürat devam etti. Teodor Kasap'ın kaleme aldığı başyazıda Tünel, “Galata Deliği” olarak niteleniyor, daha önceki eleştiri yazılarının kamuoyu nezdinde büyük yankı bulduğu belirtilerek, herkesin bu eleştirilere hak verdiğine dikkat çekiliyordu. Kasap, Deliği savunanların bile “bu deliğin garip bir delik” olduğunu kabul ettiklerini, Deliğin yakın zamanda işlevsiz kalacağını, ancak içine dükkanlar yapılarak çarşıya çevrilmesi halinde şirketin zarar etmekten kurtulabileceğini anlatıyordu.

Kasap, Tünel gibi ihtiyaç duyulmayan bir yatırım yerine, Tünel'in üst kısmındaki yolların genişletilip düzenlenmesiyle çok daha mantıklı bir iş yapılmış olacağını, böylece hem daha az masraf edileceğini hem de üstteki binalarda oturanların çökme korkusuyla yaşamayacağını ileri sürüyordu. Kasap'ın en büyük iddiası, şirketin buraya yaptığı yatırımın karşılığını alamayacağı yönündeydi.

Teodor Kasap, birkaç sayı devam ettireceği önemli bir konuyu da tartışmaya açarak gerek istimlak sebebiyle evlerini kaybedenlerin gerekse Tünel'in geçtiği yerde binaları bulunanların tazminat talep etmelerini tahrik ediyordu. Bina sahiplerinin binalarının üzerinde ve altında tasarruf hakkına sahip olduklarını, dolayısıyla istedikleri gibi kazabileceklerini, bunun önünde kanunî bir engel olmadığını beyan eden Kasap, onları şirkete karşı haklarını aramaya davet ediyor, bahçelerinde metrelerce derinlikte kuyu açıp Tünel'e rastlamalarının mümkün olduğunu, böyle bir şey olduğunda gelip geçeni rahatça seyredebileceklerini, şirketin tasarruf hakkına sahip olan bu kişilere tazminat ödemesi gerektiğini ifade ediyordu.

Kasap, boş yere masraf olduğunu kaydettiği Delik ile ilgili şunları yazıyordu:

“Yine delik... Ama bu sefer Galata Deliği. Galata'dan Beyoğlu'na açılan delik üzerine yazdığımız bend (makale), âmmenin nazar-ı dikkatine celbetmiş (kamuoyunun dikkatini çekmiş). Kimi Karagöz Baba'nın hakkı var diyor, kimi

¹⁰⁵¹ Basiret, 23 Ocak 1875 (15 Zilhicce 1291), S. 1429, s. 1

yok diyor. Hasılı her kafadan bir ses çıkıyor. Bakalım şimdi hakkı yok diyenlerin hakkı var mı?

Hakları olmadığına birinci ispat şu ki, kendileri dahi bu deliğin garip bir delik olduğunu inkâr edemiyorlar ve Karagöz Baba'nın hakkı yoktur diyorlar ise de gülerek diyorlar ve yakın vakitte battal (atıl) kalacağımı da itiraf ediyorlar. Bizce bu deliği açan şirket bundan istifade etmek ister ise düzce şimdiden içine iki keçeli? dükkanlar yaptırıp bir çarşıya tebdil eylemeli ki para kazanabilsin. Yoksa mesârifinin (masraflarının) yarısını çıkaramaz. Şurası gerçektir ki bundan bir iki aya kadar İstanbul'da bulunan bir buçuk milyon kuponun cümlesi birbiri arka sıra bu delikten geçecek ve bu esnada idare mesârifini çıkaracaktır. Ama ondan sonra ne yapacak?

Bazıları 'Mösyö Gavand bu yolu yerin dibinden yapacağına bu deliğin üstündeki sokakları bi't-tesviye yine o istikamette yer yüzünde bir yol yapmalıydı; hem mesârif daha az gider, hem de kemerin yıkılma korkusu olmaz idi' diyor. Biz bunları bırakır da Deliğin üstünde hanesi bulunanlara âtidedeki sualleri sorarız. Mesela bir toprağa malik olan bir hükümet o toprağın etrafındaki denizden dahi bir miktar-ı malume mutasarrıf (belirli orana sahip) oluyor. Bir hane sahibi o hanenin havasından yine muayyen bir miktara mutasarrıf oluyor ve ondan yukarı ebniye (binalar) inşa edemiyor. Pekâlâ! Acaba hüküm ka'r-ı arza (yerin dibine) dahi câri mi? Yani bir hane sahibi ka'r-ı arzdan ne kadar mahalle mutasarrıf? Bir karış mı? Bir arşın mı? Bin arşın mı? On bin arşın mı? Buraları hiçbir kanunda musarrah (açık) olmadığından demek olur ki bir toprağa mutasarrıf olan sath-ı arzdan ta merkez-i arza kadar ona mutasarrıftır. Daha ileri gidemez. Çünkü dünyanın öbür tarafındaki ahalinin emlakine tasallut etmiş olur.

Haydi farz edelim ki böyle olsun da bir hadd-ı muayyen (belirli bir sınırı) olsun! Bu hadd-i muayyen ne kadar olsa lazım gelir, bir arşın olmaz, on arşın hiç olmaz mı? En az en az bin arşın olacak ya? Tabii! Pek güzel şimdi mesela Karagöz beyefendinin bu Deliğin üstünde bir yeri olsa da bir kat bir devlethane yaptırmak murat etse ne yapar? Ne yapacak zelzeleden filan korktuğu için tutup beş yüz arşın temel kazdıracak sonra üzerine bina edecek. Ey şimdi Karagöz beyefendi mutasarrıf olduğu mülkünün hududu dahilinde öyle bir temel kazarken şu şirketin açtığı deliğe tesadüf ediverse ne olur? Hiç! Ne olacak! Yine kazanmağa devam edecek! Ya şirket razı olur mu? Ya Karagöz beyefendi malını kazandıktan vazgeçer mi? Hangi hükümet kendisini alıkoyacak, bir adam mutasarrıf olduğu bir mahalde istediği gibi serbest tasarruf etmezse tasarruf ne demek olur? Amma şirketin imtiyazı var imiş! Pekâlâ olur a! Lakin benim mülkümü zabt etmeğe kim kime imtiyaz vermiş? Benim zarar ve ziyanı tazminden şirket bir vakit kurtulamaz. Çünkü eğer bu imtiyazı hükümet vermişse bu imtiyazdan mülkü alınan emlak sahibine tazminat vermek şartıyla verdiği, emsaliyle müsebbettir (sabit olmuştur).

Rivayete nazaran kapanan kuyular için tazminat verilmiş. Ben olsam bir daha kazarım. Beş daha kazarım. Büyük sarnıç kazarım. Kömür madeni aramak için kazarım, eğlenmek için kazarım. Bir delik de ben açar gelip

*geçenlere bakarım. Şirkete azizlik etmek için kazarım. Bakalım beni hakkımdan kim men eder imiş...*¹⁰⁵².

2.2.2. Hane Sahiplerinin Haklarının Korunması ya da Hane Sahiplerinin Yatırımcı Şirkete Karşı Kışkırtılması

Tünelin faaliyete başlamasıyla iyice ivme kazanan Hayal'in muhalefeti, yine kapaktan bu kez "Yine O Dediğim... Yine O Bildiğimiz..." başlıklı yazıyla devam ediyordu. "Geçen gün Galata Deliği'nin üstündeki evlerin sahipleri avlularını kazsalar belki bir kömür madeni bulacakları ihtimali olduğunu yazıyor idik. Ama bu kere imtiyazın taahhüt defterini okuduk. Kazsalar altın madeni bulacaklar, hem de adi altın madeni olmayıp çil çil İngiliz lirası bulacaklarına şüphe yoktur" diye başlayan başmakaalede, Tünel'in geçtiği güzergâhta binaları bulunan halk, Şirkete karşı tazminat açmak için teşvik ediliyordu.

"Taahhüt defterinin hiçbirinden de bir kimsenin mülkü altından geçmeğe hükümet tarafından ruhsat verilmemiş, bilakis her bendinde o semt ahalisini her bir veçhile vikaye-i menafii (çıkarlarının korunması) te'min olunmuş ve Mösyö Gavand kısıvrak bağlanmıştı" tespitinde bulunan başyazar Kasap, sözleşmede demiryolunun yolların altından geçeceğinin, mülkleri kesmeyeceğinin, emlak sahiplerinin ve tüccarın şikayetine mahal bırakmayacağını hükme bağlandığını hatırlatıyordu. Yazıda bahsedildiğine göre güzergâhtaki emlak ve arazilerin geçici kullanımı bile mülk sahiplerinden izin alınmasıyla mümkündü. Bu kullanım kira ve tazminata bağlıydı, bedellerinin imtiyaz sahibi Mösyö Gavand tarafından ödenmesi gerekiyordu.

Okuyuculardan; demiryolunun bütün sokaklarının altından geçeceği hükmünün aynı zamanda hanelerin altından geçemeyeceği hükmünü de içerdiğini, geçmesi halinde yukarıdaki açıklama doğrultusunda hane sahibinin izninin alınmasının mecburi olduğunu, bu yönde bir girişimde bulunulmazsa tazminat için dava açılmasını aktaran Kasap, kişinin mesken hakkını şu cümlelerle savunuyordu:

"Fihakika Mecelle'nin bir bendinde 'Tarik-i âmmdan (genele açık yoldan) cümlelerin mürura (geçmeye) hakkı vardır. Velâkin bi-şartü's-selamedir' ibaresi münderic ve hükümetin dahi istediği adama gerek sokağın altından ve gerek üstünden yol vermeye hakkı ve salahiyeti derkârdır. Fakat menafi-i âmme (kamu çıkarları) için evin bir tarafı yıkılabilir ama hiçbir veçhile evin temelini altından geçilemez, çünkü evin temeli içi sayılır. Ve evin içinin lüzumlu mahali orasıdır. Zira hane sahibi oraya pekmezini, yağını, balını, şarabını, rakısını herkes orada saklar ve parası olur ise biri kazıp gömer. Şimdi el-iyaz-billah o kemer çökecek olursa da herifin yağı, şarabı, parası nereye dökülecek? Olsa Galata'nın çapkanlarına mı kısmet olsun? Amma siz diyeceksiniz öyle bir şey olsa evi dahi beraber gider. Pek güzel. Mülk sahibinin ne kabahati var? Rahat rahat ehl ü iyâli ile otururken Mösyö Gavand sayesinde yerin altına geçmeye neden mecbur olsun..."

¹⁰⁵² Hayal, 27 Ocak 1875, Sayı 137

Hayal'in başyazarı Teodor Kasap, yazının bundan sonrası için Tünel kazılırken hane sahiplerinin mahremiyetine nasıl dahil olduğunu, birikimlerinin nasıl çalınmasına izin verildiğini, hatta servetini korumak için nasıl hayatını kaybettiğini şu olayla anlatıyordu:

“Rivayete nazaran zatın birisi Beyoğlu büyük yangınından korkup yedi veya dokuz ve bir rivayete göre dahi on iki küp altınını hanesinin altını kazıp oraya gömmüş. Bu deliğin ameleleri kazarlarken bu küplere rast gelmişler, tutup Mösyö Gavand'a haber vermeksizin aralarında taksim etmişler ve hatta geçen bir mahallin yıkılıp altında birkaç kişinin telef olduğunu söylüyorlar idi. Ya işte o adamlar dahi şu zavallı zatın küplerini delip paracıklarını alan amele imişler, evet bunlar amellerinin cezasını güzel buldular. Fakat paraların sahibi taşrada imiş. Evin altundan yol açılmağa başladığını duymuş, kalkmış İstanbul'a gelmiş. Bir de ne baksın küplerinin yerinde yellere eser şimdi. Bu adamcağız paralarını kimden dava edecek?.. Ama siz 'Şahidi, isbatı var mıydı?' diyeceksiniz. Böyle şeyin şahidi ispatı olmaz. Tuhaf! Dünyada bir mahalle para gömecek yahut ahali gelin bakın şuraya para gömdüm şahit olun denir mi? Ah ah ah! (...)"¹⁰⁵³.

2.2.3. Tünel Karşısı Propaganda: Güvenli değil

Hayal, yapımını önleyemediği Tünel'i kötülemek, halkı can güvenliğinin tehlikede olduğuna inandırmak için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Bazen sanki olacakları önceden tahmin ediyormuş havası bile veriyordu. Sözgelimi 27 Ocak 1875 tarihli nüshada Tünel'i kötüleyen bir karikatür yayımlanıyor ve burada Tünel'de yolculuk eden halkın canlarını zor kurtardıkları, kendilerini güç bela dışarıya attıkları resmediliyordu. Bu kişiler safdillik yapıp Tünel'in rahat ve güvenli yolculuk yaptığına inanmışlar ama sonra da pişman olmuşlardı. Karikatürde tamamı iyi giyimli müslim ve gayrimüslim tebaadan kişiler mevcuttu. Bu Tünel mağdurları, yolculuklarını tamamlayamayıp Tünel'den yürüyerek çıkmak zorunda kalmışlardı. Sanki Tünel'de beklenmedik bir olay yaşanmıştı. Onlar bu karanlık yolculuğu sağ salım tamamladıkları için şükrediyor ve Tünel yalanına inanamalarını haykıran Hacivat'a nihayet hak verdiklerini elini öperek gösteriyorlardı. Hacivat da onlara “Haydi bu sefer affettim ama bir daha geçmeyiniz?”¹⁰⁵⁴ diyordu.

Hayal'in ektiği korkular, dört ay sonra gerçek oldu. Tünel'de her istikamete iki vagon işliyordu. Birinci vagonun önünde hayvan ve yük taşımak için bir kısım bulunuyordu. İşte burada bulunan hayvanlardan biri, Tünel'in karanlığından ya da farklı bir nedenden dolayı ürkmüş, böylece bir anda yolculara sirayet eden heyecanlı dakikalar başlamış, vatanın frene basıp vagonu durdurulmasından sonra yolcular yaya olarak tünelden çıkmışlardı. Bu olayı Tünel muhalefetinin odağına yerleştiren Hayal, “Delik” karşısı bir habere imza atıyordu:

“Dünkü gün alınan havadise göre evvelki gün yeraltı yolundan çekilmekte bulunan bir arabanın beygirleri ürktüğünden vagonun durdurulmasına mecbur olunmuş ve bir rivayete göre de yolcular vagonun inerek yayan çıkmağa mecbur olmuşlardır.

¹⁰⁵³ Hayal, 30 Ocak 1875, Sayı 138

¹⁰⁵⁴ Hayal, 27 Ocak 1875, S. 137

Gördüğünüz gibi 'Hani ya bakalım bize yolcular yer altından yayan çıkmıyorlar, vagon ile çıkıyorlar' diyerek geçende neşretmiş olduğumuz resimden dolayı itiraz edenler? Gelsinler meydana sala? İşte bir havadisi vermeli amma kablelvuku (olmasından önce) vermeli. Karagöz bu vukuati ta evvelden beri bildiğinden barmış (varmış) o resmi dahi neşredip ahaliyi yayan çıkıyor göstermişti. Ey kuzum var mı daha şu yeraltı yolundan geçecek?.. Görüyorsunuz ya? Hayvanlar bizden akıllı çıktı da geçmek istemiyorlar”¹⁰⁵⁵.

Tünel'in faaliyet geçmesinin üzerinden 12 gün geçmişti ki, Hayal bu kez Tünel'i tramvayları çekmekte kullanılan beygirler üzerinden eleştiri/teşrih masasına yatırıyor. O dönemde vagonların önüne yerleştiren kısımda yolcuların yanı sıra eşya, hayvan ve araba da taşınıyordu. Bunlar için de bir tarife oluşturulmuştu. Eşya, hayvan ve yük arabaları öndeki özel kısımlarında taşınırken, yolcular da mevkilerine göre birinci ve ikinci vagonlarda seyahat ediyorlardı. Ne var ki tramvay ve omnibüsleri çekmeye alışık olan atlar, bu duruma henüz alışamamış, buhar gücüyle çalışan tünel vagonlarında çekilmenin keyfini çıkarıp çıkarmamakta tereddüt yaşamışlardı!!... Bu durum ise konuşanların arabacı ve atlar olduğu karikatürde şu şekilde yansıtılıyordu: *“Beygir – Çekiyor muyuz? Çekiliyor muyuz? / Arabacı – Hem çekiyoruz. Hem çekiliyoruz”¹⁰⁵⁶.*

Aslında Tünel'deki ilk ciddi kaza, 26 Haziran Cumartesi gecesi olmuş, ateşçilerden biri (kömürçülerden biri) raylar üzerinde geçmek niyetiyle gezinmekte iken Galata'dan gelmekte olan vagonun altında iki metre kadar sürüklenmişti. Kaza sonrasında ateşçinin bir ayağı kesilirken, vücudunda da ağır “paralanmalar” olmuştu.¹⁰⁵⁷ Bu kazayı takiben basına yansıyan en büyük olay ise 25 Kasım 1875 Perşembe günü vagonlardan birini çeken demir şeridin kopmasıyla olmuştu ki, bu ilk halat kopma kazasıydı. Korkunç bir ses ile kopan demir şerit, daha önce böylesi kazaların olma ihtimaline karşı alınan özel tedbirler sayesinde “bir sakatlık” olmasına meydan verilmeden savuşturulmuş, şeridi kopan vagon da yavaş yavaş Galata istasyonuna indirilmişti¹⁰⁵⁸. Aynı gazetenin bir sonraki haberinden anlaşıldığına göre bu kaza sebebiyle tünel 10 Aralık 1875 tarihine kadar kapalı kalmış, yani vagonlar işlememişti¹⁰⁵⁹.

2.2.4. Tünel'e İktisadî Açından Yanlıs Yatırım Eleştirisi

Hayal, 'Deliliğin' zarar edeceği konusunda ısrar ediyor, bu fikri yerleştirmek için Tünel'in kötü bir yatırım olduğundan emniyetsiz bir ulaşım mecrası olduğuna kadar geniş bir alanda sürekli ironik haber ve karikatürlere yer veriyordu. Bunlardan bazıları

¹⁰⁵⁵ *Hayal*, 4 Şubat 1875, S. 139

¹⁰⁵⁶ *Hayal*, 30 Ocak 1875, S. 138

¹⁰⁵⁷ *Basiret*, 28 Haziran 1875 (24 Cemaziye'l-Evvel 1292), S. 1562, s. 1

¹⁰⁵⁸ *Basiret*, 26 Kasım 1875 (27 Şevval 1292), Sayı 1669, s. 1. *Basiret* gazetesinin konuyla ilgili haberinin tam metni şöyledir: “Dünkü Perşembe günü Galata Tüneli'nin demir şeridinin saat sekiz buçuk kararlarında vagonun birini çekmekte iken birdenbire kopmuş ve korkunç bir sada hâsıl etmiş ise de böyle bir kaza vukuunda istimal olunmak üzere mukaddema ittihaz olunmuş olan tedbir-i mahsus ile sakatlık vukuuna meydan verilmemiştir. Şeridi kopan vagon yavaş yavaş Galata mevkiına indirilmiş ve Tünel bu sabaha kadar tatil edilmiştir.”

¹⁰⁵⁹ *Basiret*, 12 Aralık 1875 (14 Zi'l-ka'de 1292), S. 1683, s. 1. Haberin tam metni şöyledir: “Geçenlerde sakatlanmış olan Galata Tüneli bu kere tamirâtını ikmal eylediği cihetle evvelki günden itibaren yine işlemeğe başlamıştır.”

ciddi ekonomik tahliller içeriyordu. Tünel'in iktisadi açıdan kötü bir proje olduğu ve kısa zamanda zarar edeceğini, Tünel'in devreye girmesiyle zarar görecektir arabacıların Tünel karşıtı eylem planına dayandırılıyordu. Buna göre arabacılar, Tünel'in fiyatından daha ucuza yolcu taşıyacaktı. Hayal'in konuya ilişkin 4 Şubat 1875 tarihinde yayınladığı iki cümlelik haberi şöyleydi:

“Mesmûâta nazaran (duyumlara göre) Galata kira beygircileri Deliğe (Tünel'e) rekabet etmek için Tekkeye (Şeyh Galip Tekkesi) birer kuruşa adam götürmeğe beynlerinde (aralarında) karar vermişlerdir. Fena şey değil amma Karagöz Bey'e kalırsa yayan çıkmak hem daha ucuz hem daha emniyetlidir”¹⁰⁶⁰.

Aynı sayıda Hayal, “Üç Yolcu Kâfi Midir?” başlıklı bir başyazı yayınlarak, Tünel'in ekonomik bir yatırım olmadığını, kâr etmesinin mümkün olmadığını, hatta masraflarını bile çıkaracağını şüpheli bulunduğunu, Tünel'in ancak borçlanma suretiyle varlığını devam ettirebileceğini, borçlanarak da devam etmek mümkün olmadığından mutlaka günün birinde metruk ve boş kalacağını iddia ediyordu. Aslında bu başyazı, aynı zamanda 1930'dan sonra dünyaya egemen olacak modern iktisat anlayışının ve iktisadi düşünme biçiminin ilk izlerini taşıyordu. Maliyet-fayda ve marjinal fayda analizinin kapsamlı bir şekilde yapıldığı bu makalede günümüz iktisadında sıkça kullanılan “alternatif/fırsat maliyet” analizinin ciddi ve tam da yerinde kullanılması son derece ilginçti. Fırsat maliyeti, bir kararı uygularken, vazgeçilen karar demektir.¹⁰⁶¹ Teodor Kasap'ın ekonomi bilgisini gösteren bu makalede, Tünel'in kârlılığının hesaplanmasının sadece muhasebesel kâr olarak değil “ekonomik kâr” yöntemiyle de hesaplanmış olması, hayret-i mucipti.

“Mösyö Gavand para kazanmak için açtığı yolu ne kadar idareli kullanır ise kullansın -sermayesini kaybedeceği aşikârdır- mesarifini (masraflarını) çıkaracağına şüphe vardır. Şayet ârından naşi (utancından dolayı) birtakım istikrazlar (borçlar) ile devam edecek olsa bile yolun battal (boş, metruk) kalacağı gün gibi meydanda, çünkü borç ile devam olunan şey elbette ileri gidemez ve sonunda terkine mecbur olunur ve bu halde yine eski söylediğimize geliriz ki: Bunu kim dolduracak? Taahhütname de her şey teyakkun olunmuş (iyiden iyiye ortaya çıkmış) ise de buna dair bir sarahat (açıklık) görülemiyor” diye makaleye başlayan Kasap, açıkça Tünel'in zarar edeceğini, boş kalan bu Tüneli kimin dolduracağını sorguluyordu.

Öte yandan Hayal'in bu muhalif yazarı, “Bununla beraber bu yolun üstünde hanesi bulunanlar evlerinden bir boru ile birer kuyu açmak murad edip de günün birisinde bu yoldan birkaç boru geçecek olması dahi ihtimalden hariç olmadığını söylememişti. İşte burasının dahi mevki-i dikkate alınmasını rica edelim. Bunu ise

¹⁰⁶⁰ Hayal, 4 Şubat 1875, S. 139

¹⁰⁶¹ *İktisada Giriş I*, (ed. Kemal Yıldırım, Fatih Kostakoğlu), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2016, s. 29

Gavand mutlaka evvelden düşünmemiş olmayabilir” sözleriyle ısrarla hane sahiplerine bahçelerinde kuyu açıp da Tünel’e ulaşmaya davet ediyordu.

“Her ne hal ise biz hesabımıza gelelim” diye müthiş zarar hesabına geçen Kasap, “alternatif maliyet” hesaplamasını ise şöyle yapıyordu: “Şirketin sermayesi 250 bin İngiliz lirası olup imtiyazının müddeti ise 40 senedir. Şimdi bu 250 bin liraya beher sene ekalli (en az) yüzde 6 faiz hesap olunursa senevi 15 bin lira faizi eder ki bu kadar mesârif (masraf) demek olur.”

Başyazıda yer verilen diğer maliyet kalemleri de şöyle anlatılıyordu:

“Elbette bunların irili ufaklı 25 memurları olacak ve bunların beheri -çoğu azını korumak üzere- 10’ar lira maaşları olmak üzere hesap olunursa 3 bin lira dahi onlara gidecektir.

Mutlaka ayda ellişer liradan senede altıyüz lira dahi bir müdüre verilecek. Azdan aza senevi 2400 liralık da kömür yakmaz mı? Ve 2500 lira dahi tamir ve masarîf-i sagîre-i sâire (diğer küçük masraflar) için kor iseniz ve nihayet madem ki böyle işler gazete vasatına (aracılığına) müracaat olunmaksızın ileri gelemez – senevi 500 lira dahi gazeteler için verilen paraya kor iseniz hesab-ı âtiyeyi (aşağıdaki hesabı) bulursunuz. Yani ayda 2 bin lira ki bu hesapta re’sü’l-malın (sermayenin) mukassaten tediyesi (taksit ödemesi) dahil değildir.”

Tablo-1:

Harcamalar	Tutar / İngiliz Lirası
Senevi yüzde altıdan güzeşte (faiz)	15000
Memurîn (memurlar) maaşı	3000
Müdür maaşı	600
Kömür	2400
Tamir ve mesârif-i sâire	2500
Gazetecilere verilecek	500
Senevî mesârif yekünü	24000

Teodor Kasap bu masraflardan sonra daha ayrıntılara giriyor ve bu 24 bin İngiliz Lirasının 12 aya bölünmesiyle aylık 2 bin liranın kazanılması gerektiğini, bu kazancın sağlanması için ise Tünel’den her ay 280 bin kişi geçmesinin lazım geldiğini belirterek, “Şimdi size sorarım, İstanbul’da 280 bin divane var mı?” diye sual ediyordu. Tafsilatını ise şöyle açıklıyordu:

“Şimdi gelelim ayda iki bin lira -beheri yüz kırkar kuruştan- etti mi 280 bin kuruş? Bu ki 280 bin kuruş mesarîfi (masrafı) çıkarmak için 40’ar paradan hesap olunursa ayda bu yoldan girip çıkmak için 280 bin kişi lazım.

Şimdi size sorarım İstanbul’da 280 bin divane var mı?

Evet, diğer cihetten hesap olunursa ziyade vardır ya fakat bunlar o derece divane midirler ki göğün o güzel ve aydınlık kubbesinin altından bedava

geçmek dururken Gavand'ın o karanlık ve muhavvef (korkulu) kemerinin altından kuruşu bayılarak geçsinler. Bizim bildiğimiz bu derecede divane İstanbul'da üç deli vardır ki birisi bizim babalık Çıplak Mustafa, birisi Lazistan generallerinden Hacı Yorgi ve o yerde tumarhane serhanendesi Rağbetlü Deli Corci. Fakat aksiyeye bakınız ki bunların da paraları yok! Ve olsa bile böyle bir cesim (iri) böyle "Üç yolcu kafî midir?"... Bunlardan başka daha bizim bilmediğimiz bûdelâ (abdallar) varsa onu da inşallah yakında isimlerini dikkat ederek size haber veririz."

Hayal, bu kez 20 Mayıs 1875 tarihli nüshasında, "Dedikodu" başlığı altında verilen haberde "Galata'dan Beyoğlu'na açılan deliğin" hâlâ işlediğine işaret ederek, ne kâr ettiğini, ne de masrafını çıkardığını savunuyordu. Teodor Kasap'ın kendi imzasıyla yayınlan "muhasabe diyalogları" şöyleydi:

"- Gavand'ın ... Şey... Galata'dan Beyoğlu'na açtığı delik hâlâ işlemekte imiş.

- Evet öyle görünüyor.

- Acaba temettü (kâr) çıkarıyor mu?

- Nasıl dediniz? Mesarifini (masraflarını) çıkarıyor mu diye mi sordunuz?

- Hayır efendim, kâr ediyor mu diye sordum.

- Efendim günde 132 adam geçiyormuş. 20'şer paradan 66, 30 paradan 99, bir kuruştan 132 kuruş, hepsi etti 66, 99, 132 daha ceman 231 kuruş. Daha ne ister? Allah'tan belasını mı istiyor?"¹⁰⁶².

Kasap müzmin bir muhalifti, muhtemelen Fransız mühendis Gavand'la alıp veremediği bir hesabı vardı. Oysa Engin'in o tarihler için naklettiği yolcu ve gelir sayısı hiç de böyle değildi. Engin'in verdiği bilgilere göre işletmeye açıldığı 18 Ocak 1875 tarihinden 31 Ocak 1875 tarihine kadar geçen 14 günlük süre içinde, Tünel'de 75 bin yolcu seyahat etmişti. Hızla artan yolcu sayısı aynı yılın Şubat ayında 111 bine, Nisan ayında 127 bine ulaşmıştı. 1875 yılının Mayıs ayında şirket, bilet fiyatlarında indirim yapınca yolcu sayısında da patlama yaşanmış, Haziran ayı rakamı rekor seviyeye ulaşarak, 225 bin kişiye yükselmişti¹⁰⁶³.

2.2.5. Tünel'in İsim Tartışması: Delik mi, Metropolitan mı, Tonoz mu?

Hayal'in o dönem Osmanlı'nın büyük projesi Tünel'i 'ti'ye alıp sürekli yanlış bir yatırım olduğunu vurgulaması sadece ekonomik ve sosyal zeminde olmuyordu. Hayal, Tünel'e verilen isim üzerinden de bu yeni projeyi eleştiriyordu. Çünkü Osmanlı basınında bu yeni ulaşım mecrasına ne isim verileceği hakkında bir mutabakat oluşmamış, her yazar ya da gazete farklı bir isim kullanmıştı. Bunlardan bazıları şöyleydi: Yeraltı yolu, delik, tonoz, 'metropolitan ralvay (railway)' Tünel'in yüklenicisinin bir İngiliz firması olması, tıpkı Londra Metrosu'nda olduğu gibi Osmanlı tüneline de Metropolitan Railway adı verilmesinin sebebinin açıklıyordu¹⁰⁶⁴.

¹⁰⁶² Hayal, 20 Mayıs 1875, Sayı 145, s. 4

¹⁰⁶³ Vahdettin Engin, "Tünel'in Tarihi", s. 30

¹⁰⁶⁴ Hayal, 27 Ocak 1875, Sayı 137

Bu konuyu Tünel açıldıktan hemen sonra gündeme getiren Teodor Kasap, sunuları yazıyordu:

“Bir vakitten beri gazetelerde Galata’dan Tekke’ye tünel yapılacağı ve muahhiran (daha sonra) dahi yapılıp hitam (son) bulunduğu hakkında birçok bendler (yazılar) ve ilanlar görmekteyiz.

Ancak bu tünel tabirinden murad ne olduğunu merak ederek kamusa (sözlüğe), Burhan’a, Ferhenk’e, Ahteriye’ye, Lehçe’ye, Lügat-i Osmaniye’ye hülasa gerek Arabî, gerek Farisî ve gerek Türkî lügatların kaffesine müracaat ettik. Tünel lügatini bulamadık ayıp değil a! -Bulan olur da haber verirse bizi meraktan kurtarmış olacağından memnun olur ve teşekkür ederiz.- Nihayet nasıl şey olduğunu re’yülayn (kendi gözümüzle) görmek için Galata’ya geçtik, burada tünel varmış diye sorduk. Bize Gavand’ın açtığı deliği gösterdiler. Halbuki bu deliğin asıl ismi, şehir altından mürur eden (geçen) demiryolu manasına (Metropolitan Railway) olup, hatta gerek taraf-ı hükümetten verilen imtiyazda ve gerek mezkur kumpanyanın (şirketin) neşrettiği hisse senedâtında (yayınladığı hisse senetlerinde) Metropolit ismiyle yâd olunduğu halde bizim gazetelerimiz acaba bu deliğe Tünel namını nereden vermişler?

Eğer mücerred (saf) bir ecnebi ismi takılması mültezem (gerekli) ise o halde Ergad lügati gibi Yunanîden me’hûz olan (alınan) tonoz diyeler de okuyunlar da lügat taharrisi (araştırması) külfetinden kurtulsa olmaz mı?

Hele sâir gazeteler ne ise ne lakin cümleden ziyade millet gazetesi Basiret’in buralara dikkat etmemesi şayan-ı teessüftür (çok üzücüdür).

Hususiyle bundan evvel yaptığımız resimde deliğin üstüne (Metropolitan Railway) diye de yazmıştık. Acaba onu da mı görmemişler?

Mamañih biz asıl Türkçesi olan Delik ile Tonoz lügatini istimal edeceğiz (kullanacağız). [...]”¹⁰⁶⁵.

2.2.6 Tünel’in İlham Ettiği Yeni Ruhani İsimli Yatırım Projeleri

Teodor Kasap tarafından Hayal’in mizah kahramanı Karagöz de olaya dahil edilmişti. Karagöz, mizahi konuşmaları ve anlık cevaplarının yanı sıra Zihni Sinir’i¹⁰⁶⁶ hatırlatan projeleriyle de 1870’li yıllarda merakla okunan bir mizah kahramanıydı. Osmanlı’nın ilk metrosunun isim tartışmaları Karagöz’ün ulaşım vasıtalarını kolaylaştırmak adına bazı teklifler geliştirmesine yardım etti. Bu projelerin isimleri konusunda ise Metropolitan Railway’in Türkçe okunuş ve yazılışından dolayı kullanılan Metropolit adı ufuk açıcı olmuştu! Metropolit, o dönem özellikle Ermeni cemaatinin bölgesel yetkili dini liderine verilen isimdi. Her bölgenin bir metropoliti bulunuyordu. Dini kisvelerden yola çıkan kahramanımız Karagöz’ün tekliflerinden birincisi Metropolit Şirketi gibi Patrik Şirketi kurulmasını içerirken, ikincisi Piskopos Deliği açılmasını, üç ve dördüncüler ise Hahambaşı Deliği ve Keşiş Deliğinin de

¹⁰⁶⁵ Hayal, 5 Mart 1875, Sayı 140

¹⁰⁶⁶ Gırgır dergisinin ünlü karikatüristi İrfan Sayar’ın çizdiği efsanevî karakteri Porof Zihni Sinir, yüzlerce ‘proce’ye imza atmıştı. ‘Dünyanın en ileri zekalı gerisi’ olan Porof Zihni Sinir, toplumun ihtiyaç duyduğu projeleri geliştiriyordu. Mizahçılar, Sayar’ın temalarının İngiltere’deki Heath Robinson, ve ABD’de ise Rube Goldberg gibi karikatüristlerce kullanılan tema ve tarz ile aynı olduğunu ileri sürüyorlar. Ancak Teodor Kasap’ın Karagöz karakteri geliştirdiği projelerle Zihni Sinir’in atası olduğunu ortaya koyuyordu.

uygulamaya sokulmasını öngörüyordu. Bu isimlendirmeler her ne kadar mizahî bir yaklaşımı içerse de İstanbul'un metro ağlarıyla örülmesinin ilk hayalini oluşturuyordu.

Karagöz'ün önerdiği "delik"ler şöyleydi:

"(1) Bir (Patrik) şirketi teşekkül ederek balon vasıtasıyla havada eşya nakletmeli ve bunu rüzgârın götüreceği mahalle götürmelidir. Elbette ileride balona bir de makine koymak çaresi bulunur da bir hava vapuru icat edilmiş olur.

(2) Sokaklarda çamurdan boğulmak tehlikesi bertaraf olmak için Fener'den Cibali'ye yer altından yarım ay şeklinde bir Piskopos Deliği açılmalı.

(3) Aynı bunun gibi Fener'den dahi Balat'a bir Hahambaşı Deliği açılmalı ki medeniyet rengini bozmaksızın oranın vahşi ahalisine kendini gösterebilsin.

(4) Derûn-ı köprü vapurlarının nizamsızlığından ahaliyi kurtarmak için Yemiş İskeleyi'nden Eyyüb'e kadar bir Keşiş Deliği açılıp diğer iskelelere dahi şubeleri olmalıdır. (...)"¹⁰⁶⁷.

2.2.7. Tünel'e Sultan Abdülaziz'li Tenkit

Teodor Kasap, orta yolcu bir adamdı ve kamunun bir tarafını eleştirirken diğer tarafına yaslanmayı ihmal etmiyordu. Tünel eleştirisinde de benzer bir yol izledi. Babıâli'nin desteğiyle gerçekleşen Tünel icraatını, fuzuli yere sermayenin serpilmesi olarak gören Teodor Kasap, sırtını Sultan Abdülaziz'e dayamaya çalışıyordu. Bunu da açılıştan 2 ay sonra yayımlandığı bir karikatürle gerçekleştirdi. Türk mizah tarihinde ilk kez Hayal'de bir padişahın karikatürü çizildi. Böylece Hayal'in iş bilir karikatüristi, yeni icat Tünel'le birlikte gelen uygulamalara toplumun gösterdiği tepkiyi, Sultan Abdülaziz'in dilinden yayınlandı. Karikatürdeki kişi, tartışma götürmez bir şekilde Sultan Abdülaziz'di, sonrasında ne Teodor Kasap'ın ne de Hayal'in başına olumsuz bir şey gelmemesi sultanın karikatürünün çizilmesine izin verecek kadar toleranslı olduğunu gösteriyordu. Öncesinde olduğu gibi sonrasında da pek rastlanmayan bu uygulama, Osmanlı sultanları açısından bir ilkti.

Karikatürün teması şuna dayanıyordu: Karaköy'den Galatasaray'a çıkan o müthiş yokuşu çıkmakta zorlanıyorsanız, tünelin sağladığı kolaylıktan yararlanacaksınız. Ancak bunun bir karşılığı var, bedelini ödemek zorundasınız. Osmanlılarda ilk kez 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin girişine konulan turnikeli geçiş sistemi, daha sonra Tünelde denenmişti. Böylece yolcunun kaçak binme ihtimali ortadan kaldırılıyordu. Karikatürde iki turnike çizilmesi, Tünel'i kullanan yolcu sayısının fazla olduğuna işaret etti. Üstelik bunların arasında Sultan Abdülaziz de vardı (!) ve paralı geçiş turnikesini 'dolap' olarak niteleyerek, böyle bir dolaba gelmeyeceğini şöylece söylüyordu görevlilere: "Baksan a, ayol ben böyle dolaba gelir

¹⁰⁶⁷ Hayal, 23 Ocak 1875, Sayı 136

miyim?”¹⁰⁶⁸ Karikatüristin bu incelikli esprisi, Sultan nezdinde yankı bulmuş olmalıydı.

3. II. Meşrutiyet ve Sonrasında Tünel Karşısı Yayınlarından Örnekler

II. Meşrutiyet ile birlikte milli hislerin hâkim olduğu bir döneme girilmesiyle, yabancı şirketlerin elinde bulunan hizmetlerin daha fazla eleştirildiği bir dönem başladı. Ama bunda, başta Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı ve diğer nedenlerle oluşan yoğun göç ile İstanbul’un artan nüfusu karşısında ulaşım araçlarının yetersiz kalmasının da önemli bir payı vardı.

Tünel de bu dönemde mizah basınının eleştirisinden payına düşeni almaktaydı. Başlangıçta halkın Tünel’e tevaccüh göstermeyeceğini, dolayısıyla buraya harcanacak parayla altta bir ‘delik’ açılmasından ise üstteki yolların tesviye edilmesinin daha mantıklı olacağını savunan Osmanlı mizahçıları bu kez fikir değiştirmişlerdi. Aşırı talep gören Tünel’de insanlar adım atacak yer bulamamaktaydı. Bu yoğunluğu ‘salamuraya’ benzeten Karagöz dergisi yolcuların tıpkı balıkların istif edildiği fiçılardaki gibi taşınmasını öneriyordu (!). Ancak bu kez Tünel İdaresi’nin ‘kokmayı’ önlemek için tuz parası talep etmesi sorun oluyordu.

Bu konuyu anlatan karikatürde Tünel İdaresi’ni temsil eden kişiler, Karagöz’den tıka basa taşıdıkları yolcuları kastederek, “*Bana bak Mösyö... İdareye kolaylık olsun diye müşterileri bundan böyle fiçiya bastırıp da öyle nakledeceğiz... Tuz parası ver..*” deyip tuz parası talep ediyorlardı. Karagöz ise baştan beri yolcuları böyle taşıdıklarını, “*Şimdiye kadar da sardalya fiçısına basılır gibi gidiyorduk... Yalnız tuz parası yoktu*” sözleriyle anlatıyordu. Tünel İdaresi yetkilileri de Hükümet yöneticilerinin kendilerine müdahale etmediklerini “*Merak etme... Daha bakan olmazsa neler çıkar!...*”¹⁰⁶⁹ sözleriyle ifade ediyorlardı. Sonuç itibarıyla Karagöz, yolcuları insan yerine koyan bir ulaşım felsefesinin yürürlüğe konması için idarecileri göreve çağırıyordu.

Bir önceki karikatürde olduğu gibi Meşrutiyet basınının temel eleştirisi, Tünel İdaresi’nin açgözlülüğü üzerine kurulmuştu. Kapitalist ekonominin temel düsturu olan “minimum maliyete maksimum kâr” anlayışını yolculara eziyet edercesine uygulamaya soktuğu ima edilen Tünel İdaresi, bunu Tünel’deki vagonların bakımında ortaya koymuştu. Buna göre tahta vagonlar dokunsan çökecek haldeydi. Karagöz’ün gözünden kaçmayan bu husus, Tünel İdaresi’nin yeni islahatlar yapacağı ironisiyle okuyucuya duyuruluyordu. Buna göre Tünel Müdürü, vagonları tamir edenleri teftiş ederek, “İşler nasıl gidiyor?” diye soruyor, onlar da şu cevabı veriyordu: “Efendim, vagonu itmam (tamamlamak) için daha dört gaz sandığına lüzum var.” Müdürün veciz cevabı, ‘şecaat arz ederken sirkatin söyleyen’ kişiye benziyordu: “Elinizdekilerle idare-i maslahat edin (işleri öyle böyle idare edin)”¹⁰⁷⁰.

I. Dünya Savaşı’nın sona ermesi üzerine, savaştan mağlup çıkan Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul işgal yıllarını yaşamaya başlamıştı. O tarihlere

¹⁰⁶⁸ *Hayal*, 9 Mart 1875, S. 141

¹⁰⁶⁹ *Karagöz*, 19 Şubat 1910, S. 168

¹⁰⁷⁰ *Kalem*, 17 Mart 1910, S. 78

tıpkı günümüzdeki gibi sabah ve akşam saatleri ulaşımın en yoğun olduğu vakitlerdi. “Akşam üzerleri vukua gelen izdiham” insanları çileden çıkarıyordu. Özellikle akşam Beyoğlu'na eğlenceye çıkmak isteyenler, Tünel'de aşırı kalabalık oluşturuyordu. Tünel İdaresi'nin pek umursamadığı bu kalabalık için Diken gazetesinin sahibi ve çizeri Sedat Simavi, gelir getirici öneriler geliştirmişti:

“Tünel Şirketi akşam üzerleri vukua gelen izdihamı nazar-ı dikkate alarak ahalinin istirahatini temin etmek üzere intizar (bekleme) mahallerinde birer gazino küşadına (açılmasına) dair bir müzayede (ihale) icrasını düşünmektedir. Trenlerin vüruduna intizar edecek (gelişini bekleyecek) olan halk bu suretle birçok vakitler ayakta kalmaktan kurtulacaklar hem istirahat etmiş ve hem de şirkete birkaç kuruş kazandırmış olacaklardır. Şirkete dostane bir tavsiyede bulunmak isteriz:

Bu mahallerde müsekkerât fûruhtuna (içki satılmasına) müsaade etmesin. Çünkü bazı akşamcılar hem bir tiyatroya benzeyen bu mahalde oturarak vakit geçirmek ve hem de kafayı tütsülemek isteyeceklerdir. Bunun neticesini şirket göz önüne getirsin de ona göre müsaade verip vermemeği takarrür ettirsin (kararlaştırsın).”¹⁰⁷¹

Tünele muhalefet sonraki yıllarda da devam etti. Eleştirilerin görünen nedenleri arasında “yabancı sermaye tarafından işletilmesi, tramvay ve tünel işletmelerinin kötü yönetilmesi, yatırım yenilememe sebebiyle kazalara sebep olması ve yoğun izdihamın önlenememesi” bulunuyordu. Dolayısıyla gazeteciler ve köşe yazarları ilk fırsatta hem haberlerinde hem de köşe yazılarında olumsuz görüşlerini ifade ediyorlardı. Bunlardan biri de basının büyük desteğiyle millileştirilmesine karar verilen Tünel'in devletleştirilmesi sürecinde yayınlanmıştı. Gazeteci Salahaddin Güngör, “Tünel'den geçmesini neden sevmediğini” şöyle anlatıyordu:

“İstanbul'un biricik yeraltı vastasından istifadeyi, zorda kaldığım zamanlara saklayışımın başlıca sebebi şudur: Tünel ile seyahat etmek, her yiğidin kârı olmaktan çıkmıştır. Hele akşam saatlerinde yüksek atletik kabiliyeti olmayanlar, bu itişip kakışma imtihanında, sıfırdan yukarı numara alamazlar!

Hatırlarım: Kaç kere, o katran kokan kapının ağzında yumruk yumruğa gelmeği göze alamadığım için geri dönmüşümdür!... Hele o turnike denilen cenderenin içinden, ağnam ve mevaşi sürüleri gibi, birer birer geçirilip tıklım tıklım bir tahta vagona dolmak, beni adeta çileden çıkarır. En iptidai şekilde iki yağlı kayışla çekilen sarsıntılı arabalarda langır lungur bir seyahat ki; dokunma keyfine... Bereket versin, çekilen eziyet, ancak bir buçuk dakikalıktır. Yarım saat filân sürecek olsa, kimde can kalırdı bilmem... Tünel elimize geçtikten sonra, bence ilk yapılacak iş, “hol”ün genişletilmesinden ve bir de, şirketin kurulduğu günlerden kalma kötü arabaların tamirinden ibaret olmalıdır. [...]

Vagonlar, hemen dağılacakmış hissini verecek kadar haraptır. Birkaç yüz metreden ibaret kısa bir yolu, bu vagonlar, adeta yuvarlana yuvarlana kat ederler. Yolcularda ne göz kalır, ne kafa... Her adımda bir karambol... her nefes alışta bir sarsıntı... Arada bir, yıkılmak üzere bulunan bir dağın altından geçiyor gibi, müthiş inilti ve gümbürtüler! Avrupa merkezlerinin

¹⁰⁷¹ Diken, 16 Kasım 1920, S. 63

“Metropolitan” denilen yeraltı tramvaylarında seyahat etmek henüz bana nasip olmadı. Fakat, öyle sanırım ki; bizim Tünel, bugünkü haliyle metropolitenlerin acemice yapılmış bir karikatürü bile sayılamaz”¹⁰⁷².

Sonuç

Fransız Mühendis Gavand’ın 1869’da imtiyazını alıp finansman sorunu sebebiyle inşaatına hemen başlayamadığı Tünel, 19. yüzyılın son çeyreğinde şehir içi ulaşım sorununa çözüm üreten 3T’den biri olarak kabul ediliyordu. Tren ve tramvay ile birlikte ulaşımında bir dönüşümü simgeleyen Tünel, ‘yap-işlet-devret’ modeliyle inşa edilen Osmanlı İmparatorluğu’nun büyük projelerinden biriydi. Ancak mizah basınına kümelen bir grup aydın Tünel projesine şiddetle karşı çıkıyordu.

Bu eleştirilerin en makulü gecikme sebebiyle yapılanlardı. Projede finansman, istimlak, toprak döküm yeri gösterilmemesi ve Tüneli su basması gibi nedenlerden dolayı gecikmeler yaşanıyor. Ne var ki halkın beklentisi büyüktü, süre geçtikçe sabırsızlanıyordu, gecikmeye tahammül edemiyordu. Mizah basını da bu gecikmeyi karikatür ve ironik haberleriyle dile getiriyordu.

İkinci önemli muhalefet unsuru ise tünel açılmasının yanlış bir yatırım olduğu, bunun yerine yolların genişletilerek tesviye edilmesinin daha doğru olacağı şeklindeydi. Eleştirinin merkezi haline gelen Hayal’de yayınlanan karikatür ve haberlerde, Tünel imajını olumsuz göstermek için işe projenin isminden başlayarak, yoğun bir eleştiri taarruzu başlatılmıştı.

Eğitilmiş ve müktesabata geniş bir kişi olan Hayal’in sahibi Teodor Kasap, Tünel’e yönelik eleştirilerini, kişi ve mesken haklarını koruma üzerine kurmuştu. Üçüncü büyük eleştiri kaynağı, Tünel güzergâhı üzerinde evleri bulunan kişilerin haklarının Mösyö Gavand’a çiğnetilmemesiydi. Bu yüzden bölgede yaşayanlar bilinçlendirilip haklarını aramaya yöneltiliyor, mülklerinin kullanılması ve zarar görmesi karşılığında kira ya da tazminat almalarının sözleşmelerden ve kanundan doğan hakları olduğunun altı çiziliyordu. Dolayısıyla 1870’li yıllar düşünüldüğünde Tünel projesinin bireysel hakların, mülkiyet haklarının müdafaası bakımından önemli bir bilinçlendirme kampanyasına da vesile olduğu söylenebilir.

Dördüncü eleştiri konusu ise Tünel’in güvenli bir seyahat ortamı olmadığına dairdi. Daha Tünel faaliyete başlar başlamaz Hayal, haber ve karikatürleriyle olumsuz yayına başlamış, Tünel’in emniyetli bir ulaşım hattı olmadığını, gökyüzünün altında seyahat etmek varken, yerin altına doğru bir tercih olmadığını ileri sürmüştü. Tünelin açılmasından 15 sonra yaşanan talihsiz bir olay ise Hayal ekibinin diline pelesenk olmuştu.

Beşinci muhalefet noktası ise Tünel projesinin iktisadi açıdan yanlış bir yatırım olduğu tezine dayanıyor, Hayal yazarları yaptıkları hesaplamalarla kısa zaman içinde zarar edecek olan Tünel İdaresi’nin borçlanmaya gitmekten başka bir şansı olmadığını iddia ediyorlardı. Onların hesabına göre Tünel’in maliyetini karşılayabilmesi için ayda 280 bin yolcu taşıması gerekiyordu.

¹⁰⁷² Salahaddin Güngör, “Bizim Tünel”, *Cumhuriyet*, 14.02.1939, s. 6

Tünel muhalifliğinin en çok başarılı olduğu kısım ise isimlendirme konusuydu. Muhalifler, Tünel projesine 'Tünel' demektense Metropolitan'dan mülhem Metropolit, Delik, Tonoz gibi isimler veriyorlardı. Metropolit isminin aynı zamanda dinî bir unvan olarak kullanılmasından da yararlanarak, halkın gözünde Tünel'i değersizleştirmeye çalışıyor, Galata Deliği ismiyle de bu önemli projeyi kuyu gibi basit ve sıradan bir yatırıma dönüştürüyorlardı. En çok da Metropolit sözcüğü üzerinde yürüten mizahçılar, Patrik Şirketi, Piskopos Deliği, Hahambaşı Deliği, Keşiş Deliği adını taşıyan yeni tüneller açılmasını da ironik bir dille öneriyorlardı. Bunları yaparken de aslında bu işe yaramaz yatırımı dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'in bile istemediğini işaret eden bir karikatür de yayınlıyorlardı. Böylece herhangi bir sorunla karşılaştıklarında aslında Bab-ı Âli Hükümetine yüklediklerini ifade edeceklerdi. Bundan dolayı da Abdülaziz'in de içinde olduğu bir karikatür çizerek, ona 'Ben böyle bir dolaba gelir miyim?' dedirtiyorlardı.

Tünel ile ilgili muhalif ve eleştirel haberler iki dönem de daha yoğunlaşıyordu. Birincisi II. Meşrutiyet sonrası dönemdi. İkincisi ise 1930'lu yıllarda birçok şirket gibi Tünel Şirketi'nin de devletleştirilmesinin gündeme geldiği yıllardı.

Sonuç itibarıyla Tünel Projesi'nin açılmasından biraz önce başlayan eleştiriler, özellikle açılış takip eden birkaç ay yoğun bir şekilde devam ederken, daha sonra pek görülüyordu. Bunun sebebi, Teodor Kasap'ın Tünel'in ekonomik bir yatırım olmadığını, masraflarını bile karşılayamayacağını ifade ederken, hazırladığı listede saklı olabilir. Bu listede çeşitli masraf kalemleri arasında bir de "Gazetelere verilecek" başlığı ve karşısında 500 İngiliz Lirası bulunuyordu. İhtimal ki, Hayal ekibi gazeteler için ayrılan bütçenin dağıtılacağı listeye dahil edilmemişlerdi.

Kaynakça

Kitaplar

İktisada Giriş I, ed. Kemal Yıldırım, Fatih Kostakoğlu, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2016

Ali Akyıldız, *İzmir-Aydın Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987

Arif Kolay, *İzmir-Kasaba ve Uzantısı Demiryolu Hatları (1863-1897)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı İstanbul 2011, s. VV-XVI

Eren Kayaoğlu, Adem Candaş, Y. Ziya Kocabal, C. Erdem İmrak, "İstanbul'un Tarihi Füniküleri Tünel", *Asansör Sempozyumu*, 2014, s. 297-298.

Eugene-Henri Gavand, *İstanbul Tüneli*, (Tercüme eden ve yayına hazırlayan Vahdettin Engin), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011

Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993

Vahdettin Engin, *Tünel'den Füniküler'e (Kabataş-Taksim)*, Yapı Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007.

Vahdettin Engin, "Tünel'in Tarihi", *Popüler Tarih*, Ocak 2001, ss. 29-32

Gazete ve Dergiler

- Basiret*, 23 Ocak 1875, Sayı 1429.
Basiret, 15 Ocak 1875, Sayı 1426.
Basiret, 26 Kasım, Sayı 1669.
Basiret, 28 Haziran 1875, Sayı 1562.
Basiret, 12 Aralık 1875, Sayı 1683.
Cumhuriyet, 14.02.1939.
Diken, 16 Kasım 1920, Sayı 63.
Hayal, 27 Ocak 1875, Sayı 137.
Hayal, 30 Ocak 1875, Sayı 138.
Hayal, 4 Şubat 1875, Sayı 139.
Hayal, 30 Ocak 1875, Sayı 138.
Hayal, 5 Mart 1875, Sayı 140.
Hayal, 9 Mart 1875, Sayı 141.
Hayal, 20 Mayıs 1875, Sayı 145.
Kalem, 17 Mart 1910, Sayı 78.
Karagöz, 19 Şubat 1910, Sayı 168.
Latife, 13 Ağustos 1874, Sayı 1.
Latife, 5 Ekim 1874, Sayı 13.

OSMANLI DEVLETİNİN SON YILLARINDA ŞİRKETLEŞME TEŞEBBÜSLERİ: KADIN KUMAŞLARI OSMANLI ANONİM ŞİRKETİ

Attempts of Incorporation in the Last Year of the Ottoman State: Women's Fabrics Ottoman Joint-Stock Company

YÜKSEL BABANINOĞLU BAYIL*

Özet

Tanzimat Fermanı'nın takip eden süreçte, Sanayi Devriminin de etkisiyle Osmanlı sanayileşmesinde ve üretim biçiminde değişim ve modernleşme çabalarının arttığı görülmüştür. Bu bağlamda ticari hayata ilişkin birçok düzenlemenin yanında Batı tipi üretim birimleri oluşturmaya yönelik politikalar benimsemiş, devlet ve özel sektöre ait fabrikalar kurulmuştur. Yeterli yerli sermaye, bilgi birikimi ve kalifiye elemanın olmamasına rağmen sanayileşme yolunda çabalar devam ettirilmiştir.

Teşvik-i Sanayi Kanununun çıkarılmasıyla birlikte Osmanlı topraklarında şirketleşme teşebbüsleri artmıştır. Bu dönemde yerli ve yabancı sermaye tarafından kurulan çok sayıda Osmanlı Anonim Şirketi (OAŞ) ortaya çıkmıştır. Şirket kurma teşebbüslerinden biri de Daryo Karasu tarafından olmuştur. Merkezi İstanbul'da olmak üzere kurulması düşünülen "Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi"nin kuruluş amacı, kadınlar için yünlü, pamuklu ve ipekli kumaşlar satın almak ve bunların toptan ve perakende satışlarını yapmaktır.

Söz konusu çalışmada Osmanlı Devletinin Avrupa tarzı şirketleşme süreci, "Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi" örneği üzerinden değerlendirilecektir. Çalışmada başta Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden elde edilen belgeler ve ikincil kaynaklara da baş vurularak, konuyla ilgili bulgular sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Daryo Karasu, Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi.

Abstract

In the period following the Tanzimat Fermanı, increase in change and modernization efforts in Ottoman industrialization and production were seen. In this context, many commercial arrangements were made which adopted Western type production units to be established. State and private sector were also established. These developments continued despite the lack of adequate domestic capital, knowledge and qualified staff, efforts towards industrialization. In 1913, a temporary law called "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı" was implemented to encourage the industry. After the implementation of the law the attempts to consolidate the Ottoman territory increased. In this period, a large number of Ottoman Joint-Stock Company by local and foreign capital emerged. One of these companies was founded by Daryo

* Dr.Öğr.Üyesi, Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: babaninoglu@gantep.edu.tr

Karasu, which was “Women’s Fabrics Ottoman Joint Stock Company”. The headquarters of the company was in Istanbul. The purpose of the company was to buy woolen, cotton and silk fabrics for women and to sell them wholesale and retail. In this study, the process of incorporation of the Ottoman Empire will be evaluated. Main sources of the present research were be archive documents. Moreover periodicals and other sources including information and comments about the research were also be considered.

Key Words: Daryo Karasu, Women’s Fabrics Ottoman Joint-Stock Company.

Giriş

19. yüzyıl başlarında bütün dünyada süratli bir kalkınma hareketi kendini göstermiş, demir yolu şebekeleri ile büyük merkezler birbirine bağlanmış ve ticari faaliyetlerde artış olmuştur¹. Osmanlı ekonomisi de değişen bu şartlardan etkilenmiş ve yüzyılın sonlarında tarımsal mallar ihraç edip mamul mallar ithal eder bir duruma gelmiştir². Bilhassa Tanzimat Fermanı’nın ilânını takip eden süreçte, Sanayi Devriminin de etkisiyle Osmanlı sanayileşmesinde ve üretim biçiminde değişim ve modernleşme çabaları artmıştır. İlk makinalı fabrikalar kurulmuş, dış dünyadan gelen rekabet sonucu geleneksel Osmanlı üretim tarzı ve yapıları kısmen yıkılmaya başlamıştır³. Osmanlı tüccarları kaybettikleri pazarları telafi etmek için yeni ticari girişimlerde bulunarak Avrupa’dan mamul mallar getirmeye başlamışlardır⁴. Bu bağlamda ticari hayata ilişkin birçok düzenlemenin yanında Batı tipi üretim birimleri oluşturmaya yönelik politikalar benimsemiştir. Özellikle madeni eşya, cam ve tekstil gibi mamul malların ithalinin artmasıyla⁵ birlikte sanayileşme yolunda çabalar da yoğunlaşmıştır. Bu doğrultuda Islah-ı Sanayi Komisyonu başta olmak üzere çok sayıda meclis, komisyon ve nezaret kurulmuştur. Devlet tarafından özel girişim teşvik edilerek sermayedarların fabrikalar kurmaları ve şirketleşmeleri özendirilmiştir⁶. I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle mamul mal ithalatı hemen hemen durmuştur. Böylece 1915 ve sonrasında Osmanlı ekonomisi ithal ettiği malları kendi olanaklarıyla sağlamak durumunda kalmıştır⁷. Dolayısıyla şirketleşmenin önemi daha da artmıştır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti’nin son döneminde yaşanan şirketleşme çabaları kapsamında “Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi”nin incelemesi

¹ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, 2. Baskı, Ankara 1994, s. 1

² Mustafa Kurt-Kemalettin Kuzucu-Baki Çakır-Kemal Demir, “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, *OTAM*, 40 /Güz 2016, s. 247

³ Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, (Der: Donald Quataert-Eric Jan Zürcher), İletişim Yayınları 4. Baskı, İstanbul 2017, s. 27-28

⁴ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011, s. 167

⁵ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2016, s. 196

⁶ Kurt, vd., *a.g.m.*, s. 253

⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2007, s. 227

yapılacak ve dönemin şirketleşme sürecine yönelik genel özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nde Şirketleşme Faaliyetleri ve Anonim Şirketler

Osmanlı toplum ve ekonomik yapısında kapitalist eğilimlerin ortaya çıkmaya başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli ve yabancı sermaye tarafından kurulan çok sayıda Osmanlı Anonim Şirketi (OAŞ) ortaya çıkmıştır. Elbette ki bu sürecin yaşanmasında “1850 Tarihli Kanunname-i Ticaret ya da Ticaret Yasası”nın da önemli bir etkisi olmuştur. Yasayla anonim şirketlerin tanımı hiçbir hissedarın ismi zikredilmeksizin hisse senedi çıkararak teşekkül eden ticari kuruluşlar şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca şirketlerin nasıl kayıt tutması gerektiği ve muhasebe uygulamalarına ilişkin düzenlemeler mevcuttur. 1864 Ticaret Kanunu ile de anonim şirketlerin kurulması için yasal düzenlemeler yapılmışsa sermaye, bilgi ve deneyim eksikliğinden dolayı şirket sayılarında artış olmamıştır⁸. İlerleyen süreçte batıda sanayinin gelişmesinde anonim şirketlerin önemli bir payının olduğu anlaşılmış, sermayenin ve imar faaliyetlerinin artması için demiryolları yapmanın ve şirketler kurmanın gerekliliği üzerinde durulmuştur⁹. 1876 Kanun-i Esasi'nin 13. maddesiyle de kanun dairesinde Osmanlı tebaasına şirket kurma izni verilmiştir. Osmanlı anonim şirketleriyle ilgili esas düzenleme 1882 yılında olmuştur. Bu bağlamda şirketlerin faaliyet çerçevesi “Anonim Şirket Nizamname-i Dahilisi” ile belirlenmiştir. Bu içtüzükte, şirket sözleşmelerinde bulunan, faaliyet konusu, sermaye, ortaklık yapısı, genel kurulun toplanması, yönetim kurulunun seçimi ve kâr dağıtımı gibi ortaklığa ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir. Basın yoluyla halka, şirket kurmanın faydalarından bahis olunarak, halk şirket kurmaya teşvik edilmiştir¹⁰. 1910 yılında yapılan düzenleme ile anonim şirketlerde yönetim kurulu dahil bütün çalışanların Osmanlı tebaasından olma zorunluluğu getirilmiştir¹¹. Böylelikle milli sermayeye başvurarak kurulan şirket sayısı artmaya başlamıştır¹².

Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi'nin Kuruluş Süreci

Osmanlı Ticaret Kanunnamesine göre ticari şirketler, Kolektif, Komandit ve Anonim şirket olmak üzere üç tür olarak tanımlanmış, anonim şirketler “tesmiyesiz” yani hiçbir hissedarın ismiyle tarif edilmeyeceği belirtilmiştir. Dolayısıyla anonim şirketler diğer şirketler gibi şahıs üzerine değil sermaye üzerine kurulan şirketler olup,

⁸ Murat Koraltürk, “Osmanlı Devletinde Şirketleşme, İlk Anonim Şirket ve Borsanın Kuruluşu”, *Osmanlı*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 444

⁹ İbrahim Sırma, “Osmanlı Anonim Şirketlerinde Kar Dağıtımı”, *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2011, C. 3, S. 2, s. 118

¹⁰ “... cesim cesim sermayelerin tedarikine vasıta olan anonim şirketlerin ticaret, ziraat, maden, sanayi... velhasıl bu gibi zevt memlekete vesile olacak malûmatın vücuda gelebilmesi için bu gibi şürekâtn sayesinde”. Ahmed İhsân Müftüzâde, *Musavver Fen ve Edebiyat Mecmuası*, 7 Ramazan 1317/9 Ocak 1900, nr.19. s. 75

¹¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 49-50

¹² Zafer Toprak, *Milli İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 113

hissedarların şirkete karşı sorumluluğu taahhüt ettiği sermaye kadar olmuştur. Hissedarlar sahip oldukları hisse senedi oranında şirketin kâr ve zararına ortaklı¹³.

“Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi” resmî unvanıyla teşekkül olunması istenen şirketin için Daryo Karasu tarafından başvuru yapılmıştır. Şirketin genel merkezi İstanbul’da olmakla birlikte Osmanlı Devleti’nin diğer şehirlerinde ve yabancı ülkelerde de şubesinin bulunması kararlaştırılmıştır. Şirketin amacı kadınlar için yünlü, pamuklu ve ipekli kumaşlar satın almak ve perakende satmak olup, şirketin imtiyaz süresi elli yıl olarak öngörülmüştür. Şirketin sermayesi ise yirmi bin liradır¹⁴. Şirketin kuruluş teklifi 12 Teşrin-i Sani 1333 (12 Ekim 1917) tarihinde hükümet nezdinde değerlendirilmiştir. Ancak şirketin kuruluşu için hazırlanan iç tüzük numunesi üzerinde görüşmeler yapan heyet, hisse senetlerinin tanzimi maddesi başta olmak üzere bazı maddelerin yeniden düzenlenmesini istemiştir. Bu bağlamda nizamnamenin bazı maddelerinde değişikliğe gidilmiştir. Öncelikle üçüncü madde kapsamında şirket tarafından gerek Osmanlı Devleti içerisinde gerekse yabancı ülkelerde şubeler açıldıkça konuyla ilgili gerekli bilgilendirmenin Ticaret ve Ziraat Nezaretine yapılmasına dair bir cümle eklenmiştir. Altıncı madde kapsamında yapılan değişiklikte hisse senetlerinin tanzim şekline neden olan fıkrası, benzerlerine uygun şekilde düzenlenmiştir. On beşinci maddede yönetim kuru üyesinin, yirmi dördüncü maddede genel kurul üyesinin sahip olacakları hisse adedince görevlerine devam etmesi önerilmişse de bu şekilde genel kurulda yeterli üye bulunamayacağı dikkate alınarak şirket sermayesinin derecesine ve her hissening kıymetine göre yönetim kurulu üyelerinin otuz hisseye sahip olmalarına karar verilmiştir. Genel kurul üyelerinin hisse adedi ve hisselerine göre verecekleri oy sayısı da çoğunluk kararları yirmiden ona düşürülmüştür¹⁵. İç tüzükte yapılan değişikliklerin ardından 15 Kanun-ı Evvel 1333 (15 Aralık 1917) tarihinde de şirketin statüsü Şura-yı Devlet tarafından tasdik edilip Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından yürürlüğe konmuştur¹⁶.

a. Şirket İç Tüzüğü¹⁷

Osmanlı anonim şirketlerinin iç tüzükleri, 1882 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından sekiz fasıl ve kırk dört madde şeklinde düzenlenen “Osmanlı Anonim Şirketleri Nizâmname-i Dâhilisi Numûnesi”ne uygun bir şekilde hazırlanmıştır. Dokuz fasıl ve kırk altı maddeden oluşan Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi’nin iç tüzüğü de bu numuneye göre hazırlanmıştır. Bu kapsamda birinci fasılda; şirket unvanı, şirketin süresi ve merkezinin nerede olacağına ilişkin düzenlemeler yer almıştır. İkinci fasılda, imtiyaz sahibi olan hissedarların bu imtiyazlarını şirkete devri, şirketin sermayesi, sermaye artırımı ve hisse senetlerine ilişkin düzenlemeleri yer almıştır. Üçüncü fasılda, yönetim kurulu üyelerinin seçimi, çalışma kralları, görevde bulunma süreleri gibi düzenlemeler mevcuttur. Dördüncü

¹³ Sırma, a.g.m., s. 119-120

¹⁴ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), *Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, 4495/337121; *İ.DUİT. (İrade Dosya Usulü)* 121/33, s. 1

¹⁵ *İ.DUİT.121/33, lef 3*

¹⁶ *İ.DUİT.121/33, lef 1*

¹⁷ *İ.DUİT.121/33, lef 4*

fasılda genel kurulun toplanması, genel kurulda nasıl karar alınacağı; beşinci fasılda şirketlerin mali durumu, hesap planlaması ve mali tablolarına ilişkin düzenlemeler yer almıştır. Altıncı fasılda şirketin kâr dağıtımının nasıl yapılacağı, yedinci fasılda yedek akçe ve yedek akçenin nasıl değerlendirileceğine, sekizinci fasılda şirketin süresi, faaliyetinin durdurulması ve feshi hakkında maddeler¹⁸, dokuzuncu fasılda ise ek maddeler yer almıştır. Hazırlanan bu iç tüzüğün onaylanmış bir sureti Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderilmiştir. Tüzüğe göre şirketin yapısı şu şekilde belirlenmiştir:

b. Merkez Teşkilâtı, Taşra Teşkilatı ve Şirketin İmtiyaz Süresi

Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi'nin kuruluşu için gerekli başvuru Daryo Karasu Efendi tarafından yapılmıştır. Şirket hissedarlarından biri de İstefani Beğ'dir. Şirketin idari genel merkezi İstanbul olup, diğer şehirlerde ve yabancı ülkelerde de şubeleri açılması kararlaştırılmıştır. Şirketin amacı kadınlar için yünlü, pamuklu ve ipekli kumaşlar satın almak ve bunların perakende satışını yapmaktır¹⁹. Şirketin sermayesi ise yirmi bin lira olup her bir hisse beş Osmanlı lirası değerinde dört bin hisseye ayrılmıştır. İmtiyaz süresi, diğer anonim şirketlerde de sıkça karşılaşıldığı üzere elli yıl olacaktır²⁰. Ancak bu süre gerekirse uzatılabilir veya kısaltılabilir. Bu dönemde anonim şirket kurmak için padişaha kadar varan birçok onayın alınması gerektiğinden bu durum bir imtiyaz olarak algılanmış ve bu imtiyazlar belirli bir süreliğine verilmiştir²¹.

c. Yönetim Organları

Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi'nin yönetim organları hakkında bilgi, tüzüğün üçüncü faslında yer almıştır. Diğer anonim şirketlerde olduğu gibi idari kısımda üç önemli üst yönetim birimi bulunmaktaydı. Bunlar yönetim kurulu (meclis-i idare), genel kurul (heyet-i umumiye) ve müdüriyetten ibaretti. Şirketin en üst idari organı, yönetim kuruluydu.

c.1. Yönetim Kurulu (Meclis-i İdare)

Bütün anonim şirketlerin yönetmeliğine göre yönetim kurulu, bir başkanla üyelerden oluşmaktaydı. Bu üyeler, genel kurul tarafından seçilirdi. Yönetim kurulu her hafta ya da iki haftada bir toplanırdı ve yönetmelik kapsamında kurul üyelerin yarısı her yıl değişirdi. Ancak bunların tekrar yönetim kuruluna seçilmeleri mümkündü. Bu doğrultuda Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi'nin yönetim kurulu, şirket genel kurulu tarafından üç yıllığına seçilecek beş ile dokuz arasında üyeden oluşacaktı. İlk üç yıl için seçilecek üyeler, şirketin kurucuları tarafından tayin edilecekti (11.md)²². Üç senesi dolan üye, yönetim kurulu tarafından kura yoluyla seçilebilecekti. Ancak bundan sonraki görev süresinde kıdem esas alınarak yerlerine diğer üyeler seçilebilirlerdi. (12.md.)²³ Yönetim kurulunun genellikle ayda en az bir defa şirket merkezinde toplanması esastı. Görüşmelerin geçerli olabilmesi için

¹⁸ Sırma, *a.g.m.*, s. 120

¹⁹ *İ.DUİT.121/33, lef 3*

²⁰ *İ.DUİT.121/33, lef 4*

²¹ Celali Yılmaz, *Osmanlı Anonim Şirketleri*, Scala Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 38

²² *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 4*

²³ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 4*

üyelerin çoğunluğunun toplantıda hazır bulunması gerekirdi ki kurul, hazır bulunan üyelerin oy çokluğuyla karar alabilirdi. Eğer oylar eşit olursa toplantı ertelenecek, ikinci toplantıda da eşitlik bozulmazsa öneri reddedilecekti. Yönetim kurulu görüşmeleri zabıt defterine kaydedilecekti. Kurul başkanı ya da vekilinin imzası olmayan zabıtlar geçersiz sayılacaktı. (13-14.md)²⁴. Yönetim kuruluna üye olabilmek için en az otuz hisse senedine sahip olunması gerekirdi. Senetler şirketin sandığına konulacak ve üyelerin görev süresince de satılamayacaktı. (15.md)²⁵. Bu on beşinci madde ile yönetim kurulu üyeleri şirketle olan ilişkilerini idare ve temsilden öte bir yapıya götürerek şirketin zorunlu pay sahibi statüsüne çıkarılmıştır. Payların üyelik boyunca hiçbir şekilde elden çıkarılmaması karşılığında üyelerin temettusuyla da imtiyaz verilmiştir²⁶. Yönetim kurulu üyelerinden biri veyahut birden fazlasının ölümü, istifası veya herhangi bir sebepten yerinin boş kalması halinde yönetim kurulu geçici üye tayin edebilecekti (16.md.)²⁷. Tüzüğün on yedinci maddesine göre, üyeler içlerinden bir yıllığına bir başkan ve bir başkan vekili seçebileceklerdi. (17.md)²⁸. Aynı şekilde yurt dışında bulunan ya da geçici olarak başka yerde olan üyeler görüşmeler esnasında ikiden fazla oyu olmamak kaydıyla vekâleten temsil edilebileceklerdi (18.md)²⁹. Yönetim kurulu, şirketin idaresinde ve şirket mallarının tasarrufunda tam yetkiye sahipti. Gerek mahkemelerde gerekse üçüncü şahıslara karşı şirkete vekâlet etmek zorundaydı. Hatta davalarda şirket adına sulh olmak ve hüküm tayin etme hakkına da sahipti. Genel kurula sunulacak olan hesapları düzenlemek, dağıtılacak olan kâr miktarını teklif etmek de yine bu kurulun sorumluluğu altındaydı. Yönetim kurulu başkanı gerek davacı gerekse davalı olarak mahkemede bizzat veya vekâleten şirket adına müdafaada bulunacaktı (19.md.)³⁰. Tüzükte açıkça belirtildiği gibi şirket yönetim kurulu, sahip olduğu yetkiyi kısmen veya tamamen üyelerden bir veya birkaç kişiye vekâleten verebilecekti veya bazı işlerin yürütülmesi için gerektiğinde dışardan bir veya birkaç kişiyi vekil olarak atayabilecekti. Tüzüğün yirminci maddesine göre üyeler, net kârdan kendilerine ayrılacak belirli bir hisse alabileceklerdi. Bunun yanında kurulda hazır bulunacakları günler için hissedarlar heyeti tarafından belirlenecek oranda ayrıca ücret de alabileceklerdi (21.md)³¹. Şirket yönetim kurulunun istediği zaman genel kurulu toplayarak şirketin imtiyaz süresini uzatma, feshetme ya da başka bir şirketle birleşmesini teklif etme yetkisi olacaktı. Dolayısıyla sermayenin yarısına sahip olan hissedarlar gerek görürse yönetim kurulu, şirket genel kurulunu bu amaçla toplantıya çağırarak durumundaydı. Ancak bunun kesin olarak gerçekleşmesi için Osmanlı hükümetinin izni gerekirdi (39.md)³². Eğer şirket sermayesinin dörtte üçü kaybedilirse yönetim kurulu, şirketin feshine ve

²⁴ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 4*

²⁵ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 4*

²⁶ Sırma, a.g.m., s.124

²⁷ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 4*

²⁸ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 4*

²⁹ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 4-5*

³⁰ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 5*

³¹ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 5*

³² *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 8*

devamına karar vermek üzere genel kurulu toplantıya çağıracaktı (40.md)³³. Şirketin imtiyaz süresi dolduğunda ya da süresi bitmeden feshedilirse genel kurul, şirketin tasfiyesine karar verecekti. Ayrıca hesapların tasfiyesi için memurlar görevlendirecekti. Bu memurlar, genel kurul kararı ve hükümetin izniyle feshedilen şirketin haklarını, senetlerini ve taahhütlerini başka bir şirkete ya da başka bir kişiye devredebilecekti (41.md)³⁴.

c.2.Genel Kurul ve Müdüriyet

Anonim şirketlerde müdürler yönetim kurulunun üeleriyle birlikte idari işleri yürüten en yüksek dereceli görevlilerdi. Genel olarak her bir anonim şirkette işlerin genel idaresinden sorumlu olan bir genel müdürün bulunması esastı. Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi iç tüzüğüne göre, şirket müdürünün en önemli görevi şirketin işlerinin düzenlenmesini sağlamaktı³⁵.

Genel kurulun, her malî yılsonunu takip eden ilk altı ay içerisinde şirket merkezinde toplanması esastı. İhtiyaç duyulduğunda yönetim kurulu, genel kurulu olağanüstü toplantıya çağırabilirdi. Sermayenin çoğunluğunu oluşturan hissedarlar, gerektiğinde genel kurulu toplantıya çağırması için yönetim kuruluna çağrıda bulunabilirlerdi. Yıllık genel kurul toplantıları yapılmadan en az yirmi gün öncesinden Ticaret Nezareti'ne yazılı olarak bildirilmeliydi. Bunun yanında yönetim kurulu ve müfettiş raporları, bilanço kayıtlarının birer nüshası da nezarete gönderilmek zorundaydı. Böylelikle genel kurulda Ticaret Nezaretinden bir komiser hazır bulundurulabilecekti. Ayrıca yönetim kurulu tarafından son toplantıdan bir ay önce müfettiş raporları, yıllık bilanço, genel kurul tutanakları ve toplantıya katılacak olan hissedarların isim ve hisse miktarını gösteren bir cetvel, nezarete gönderilmek zorundaydı (23.md)³⁶. Genel kurula üye olabilmek için en az on hisseye sahip olmak gerekirdi. Hissesi ondan az olanlar bir araya gelerek on hisse oluşturmak ve içlerinden birini veyahut genel kurul üyelerinden birini kendilerine vekil tayin etmek hakkına sahipti. Böylelikle hissesi ondan az olanların hakları korunmaya çalışılmıştır³⁷. Bir ortağın genel kurul toplantılarında her on hisse için bir oy hakkı olacaktı. Ancak bir hissedarın ondan fazla oyu olamayacaktı (24.md.)³⁸. Bu türden bir sınırlandırma sermayenin belli ellerde yoğunlaşması durumunda genel kurul toplantılarında sermayenin temsil edilmesini engellediği gibi bazı durumlarda da genel kurulun toplanması için yeterli üye sayısının sağlanmasını imkânsızlaştırmıştır³⁹. Genel kurul toplantısına katılacak üyeler için davetiyeler hazırlanacak ve bunlar toplantıdan bir ay önce gazetelerde ilan edilecekti (25.md)⁴⁰ Genel kurul, şirket sermayesinin ¼'üne eşit derecede hisse senedine sahip olanlar (asaleten veya vekâleten) katıldığında teşekkül

³³ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 8*

³⁴ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 8*

³⁵ Yunus Özger, "Geç Osmanlı Döneminde Kurulan Bir Sosyal Güvenlik Şirketi: İttihâd-ı Millî Sigorta", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 11, S. XXXVII-2, Aralık 2018, s. 664

³⁶ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 5*

³⁷ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 45

³⁸ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s5*

³⁹ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 34

⁴⁰ *İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 5*

etmiş sayılacaktı. Hissedarlar ilk toplantıda yeterli şart sağlanamadığında ikinci defa toplantıya davet edilecekti. İki toplantı arası yirmi günden az, bir aydan çok olamazdı. İkinci toplantıya katılan hissedarlar, sahip oldukları hisse miktarlarına bakılmadan ilk toplantıda görüşülmesine karar verilen konulara iştirak edebileceklerdi. Genel kurul, yönetim kurulu başkanın riyasetinde toplanacaktı (26.md.)⁴¹. Başkan toplantıya katılmazsa yönetim kurulu üyeleri kendi aralarında birini başkan vekili seçeceklerdi. Oy toplama işini ise toplantıya katılan genel kurul üyelerinden hissesi en çok olan iki kişi yürütecekti. Genel kurulun kâtibi başkan ve oy toplama hizmetini yürütenler tarafından seçilecekti (27.md.)⁴². Genel kurulda görüşülen konular hakkında karar alınırken oy çokluğu usulü kabul edilmişti. Ayrıca kurulda görüşülecek konular, yönetim kurulunca hazırlanan cetvellerde gösterilmek zorundaydı. Burada belirtilmeyen konular kurulda görüşülemezdi. Kurulun tartışacağı konular, yönetim kurulu ile şirket sermayesinin en az %30'una sahip hissedarlar tarafından teklif edilebilecekti. (28.md.)⁴³. Şirket genel kurulu şirketin bütün hesaplarını incelemek için hissedarlar arasında veyahut dışarıdan bir veya birden çok müfettişi tayin edebilirdi (29.md.)⁴⁴. Her yıl toplanacak olan genel kurul, şirketin faaliyetlerine dair yönetim kurulu tarafından sunulan raporla, müfettişlerin hesaplarla ilgili vermiş olduğu raporu değerlendirirdi. Görüşmeler sonucu ilgili raporu kabul ya da reddederdi. Yine genel kurul, kâr hisselerini de tespit ederdi. Bir yönetim kurulu üyesi değişecekse bu üyenin yerine başka bir üye tayin ederdi. Gerektiğinde yönetim kurulunun yetkisini artırabilirdi. Genel kurula üye olabilmek için şirket sermayesinin en az 1/3'üne denk gelecek oranda hisse sahibi (asaleten ya da vekâleten) olunması gerekirdi. Bunların oy çokluğu olmadıkça sermaye artışına karar verilemezdi (30.md.)⁴⁵. Genel kurul görüşmeleri, ayrı bir deftere kaydedilirdi (31.md.)⁴⁶. Bu defterin alt kısmı genel kurul başkanı tarafından imzalanırdı (32.md.)⁴⁷.

d. Şirketin Malî Yapısı

Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi'nin kuruluşunda şirketin yıllık sermayesi yirmi bin Osmanlı lirası olarak gösterilmiş ve her biri beş Osmanlı lirası değerinde dört bin hisseye ayrılmıştı. Genel kurulun hükümete bildirmek şartıyla bunu bir kat daha artırma yetkisi vardı. Hisse senetleri çıkarılmadan önce örnekleri incelenmek üzere Ticaret Nezareti'ne gönderilmek zorundaydı (5.md.)⁴⁸. Şirketin kuruluşunun tamamlanması, senetlerin tamamının imzalanması ve her bir hissenin %10'unun tahsil edilmesine bağlıydı. Hissedarlara ödeme yaptıkları taksitleri gösteren geçici senetler verilecek ve sermayenin yarısı ödendiğinde bu senetler, asli senetlere dönüştürülecekti. Hissedarlara verilecek senetlerin şekli de tüzüğe göre tanzim edilecekti. Buna göre senetlerin bir tarafı asıl ve geçerli bölüm olmak kaydıyla

⁴¹ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 5-6

⁴² İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 6

⁴³ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 6

⁴⁴ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 6

⁴⁵ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 6

⁴⁶ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 6

⁴⁷ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 6

⁴⁸ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 3

Türkçe olacak, diğer tarafı ise diğer lisanlarda yazılacaktı (6.md)⁴⁹. Hisse bedelinin yarısı ödeninceye kadar verilen geçici senetler sahipleri adına düzenlenecek, bedelin %10'u ödenmediği sürece havalesi ve satışı mümkün olamayacaktı. Bedelin yarısı ödendikten sonra ise asli senetlerin ½ si hamiline yazılacaktı. (7.md)⁵⁰. Sermayenin sadece %10'nun mevcut ortaklar tarafından taahhüt edilmesi ve geri kalan için halka başvurulması sermayenin toplanmasını riskli hale getirmiştir. Bu da şirkete ortak olarak gelecek olanlar şirketin faaliyetlerinde başarılı olacağı ve tatminkâr bir kâr payı dağıtma konusunda şüphe sahibi olmalarından kaynaklanmış olabilir. Dolayısıyla sermayeye katılımı teşvik etmek için dönem sonları itibariyle faiz ödemesi şirkette pay sahibi olmayı cazip hale getirmiştir⁵¹. Hisse senetleri şirket nazarında bölünemezdi. Hisse sahiplerinin varisleri ya da alacaklıları, şirketin mülküne haciz konulmasını isteyemezdi ya da şirketin idari işlerine müdahale edemezdi. Herhangi bir mahkemelik durumda ise şirketin genel kurul kararlarını kabul etmek zorunluluğu vardı (8.md)⁵². Bu madde ile hissedarın varis veya alacaklılarının şirketin iç işlerine müdahalesi engellenmek istenmiş, bir anlamda müşterek mülkiyete imkân tanınmamıştır⁵³. Belirlenen dönemlerde taksitleri ödenmeyen hisse senetlerinin sahiplerinden, gecikmeden dolayı ihtar gerek kalmaksızın taksitlerin havale gününden itibaren %6 hesabıyla faiz alınacaktı (9.md.)⁵⁴. Şirket, taksitleri zamanında ödemeyen hisse senedi sahipleri aleyhine dava açma ve hisseleri satma hakkına sahipti. Bu durumda satılması gereken hisse senetlerinin numaraları gazeteler aracılığıyla yayınlanacak ve ilân tarihinden on beş gün sonra hiçbir ihtar ve adli muameleye mecbur olmadan, zarar ve ziyana senet sahibine ait kabul edilecekti. Bu senetler, İstanbul ve diğer yerlerin borsalarında henüz alınıp satılması kabul olunmamış ise müzayede yoluyla satılabilecekti. Dolayısıyla satışı yapılmış olan hisseler iptal olacak ve müşterilere eski senetlerin numaralarına sahip yeni senetler verilecekti. Satılan senetlerden elde edilen hasılat, hissedarın şirkete olan borcuna tahsis edilecekti. Eğer fazlası çıkar ise senet sahibine ödenecekti (10.md)⁵⁵.

Şirketin senelik hesap işleri ve müfredat defteri ile ilgili hususlar iç tüzüğün beşinci faslında düzenlenmiştir. Buna göre, şirketin malî yılı her sene Rumi takvime göre Kanun-ı Sani ayının birinden itibaren başlar ve Kanun-ı Evvelin sonunda biterdi. Ancak ilk malî yıl, şirketin kuruluşunun kesin olarak tamamlandığı tarihte başlayacak ve yine aynı yılın Kanun-ı Evvelin sonunda bitmiş olacaktır. Yönetim kurulu, her yıl şirketin alacaklarını ve borçlarını içeren bir defter tutacaktı. Bu defter ile bütçe defteri ve yıllık hesaplar, şirket genel kurulu toplantısından kırk gün önce müfettişlere incelenecekti. Toplantı gününde de genel kurula sunulacaktı. Genel kurul üyeleri

⁴⁹ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 3

⁵⁰ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 3

⁵¹ Sırma, a.g.m., s. 123

⁵² İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 3

⁵³ Yılmaz, a.g.e., s. 39

⁵⁴ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 3

⁵⁵ İ.DUİT.121/33, lef 4, s. 3-4

dahil olmak üzere salahiyeti olan her hissedar bu defterleri ve hesapları inceleyebilecekti (34.md)⁵⁶.

Şirketin elde edeceği kârın paylaşımı hususu iç tüzüğün altıncı faslında ele alınmıştır. Şirketin senelik net kârının %6'sı bütün hisse senetlerinin faiz bedeli için, %10'u olağanüstü harcamalar için ihtiyat akçesi olarak ayrılacaktı. Geri kalan kısmın %10'u yönetim kurulu üyelerine, %10 müdürlere, %80'i de hissedarlara verilecekti (35.md.)⁵⁷ Burada dikkati çeken husus, diğer anonim şirketlerde pay sahiplerine verilecek olan yüzde faiz oranı %5 beş iken bu oran bu şirkette yüzde altı olmuştur. İhtiyat akçesi, şirket sermayesinin %30'a ulaştığında olağan biçimde toplanacak genel kurulda alınacak kararla devam ettirilip ettirilmemesine karar verilecekti. %30 oranındaki bir ihtiyat akçesi bu dönemde kurulmuş veya faaliyette olan anonim şirketlerden farklı olarak yüksek seviyede ayrılmıştır. Bu oranın bu kadar yüksek olması muhtemelen siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı sektörün riskli olmasındandır. İhtiyat akçesinde %30 seviyesine ulaştıktan sonra yapılan harcamalar nedeniyle oran düştüğünde yeniden ayrılacaktı. (36.md)⁵⁸.

Yapılan incelemelerde 1918 yılına dair bu şirketin herhangi bir iktisadi faaliyetine rastlanılamamıştır. Bu durum, muhtemelen şirketin kurulmuş olduğu dönemde savaş yıllarının doğal bir sonucu olarak piyasalarda yaratmış olduğu istikrarsızlıktan kaynaklanmasındır. Böyle kritik bir dönemde diğer birçok anonim şirket gibi Kadın Kumaşları Osmanlı Anonim Şirketi de bu karışıklık döneminden payını almıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde ilk kurulan anonim şirketler, Tanzimat sürecinin kazandırdığı serbest ticaret anlayışına dahil olma sürecine dahil bir sonucu olarak karşımıza çıkmıştır. Dolayısıyla bu dönemde şirketlerin kurulmasında para ve borçlanma gibi unsurlar şirketleşmenin genel yönünü belirlerken, yabancı sermayenin de Osmanlı piyasalarına girmesiyle şirketleşme faaliyetleri, ticareti destekleyici nitelikte olmuştur. Bu dönemde ürün ithal edilerek sermaye birikiminin öne açılmışsa da bir takım bürokratik zorluklar ve düzenlemelere ilişkin sorunlar nedeniyle şirketleşmede güçlükler yaşanmıştır. Buna rağmen kurulan anonim şirketlerle sermayenin tabana yayılması ve sermaye birikiminin şirketler aracılığıyla tedarik edilerek büyük yatırımlara dönüşmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat gerek sermaye ve bilgi eksikliği gerekse Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik buhranlar şirketleşmenin önündeki önemli engellerden biri olmuştur. II. Meşrutiyetin ilânını takip eden süreçte devletin de teşvikiyle yerli girişimci tarafından anonim şirketlerin kurulması için basın yoluyla halk teşvik edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde anonim şirket sayısında artış olmasına rağmen savaş döneminin getirdiği ağır şartların piyasalardaki yansımaları nedeniyle kurulan şirketlerin çoğu ticari hayatta pek de faaliyet gösteremeden kapanmıştır. Diğer taraftan yeterli bilgi ve sermaye birikiminin eksikliği, Müslüman bir girişimci sınıfın oluşmamasından ötürü

⁵⁶ İ.DUİT.121/33, lef 4, s.7

⁵⁷ İ.DUİT.121/33, lef 4, s.7

⁵⁸ İ.DUİT.121/33, lef 4, s.7

şirketlerin ekseriyeti Osmanlıya tabi azınlıklar tarafından kurulmuştur. Bu durum ise ilerleyen süreçte sermaye birikiminde yaşanan ulusal dönüşümün de belirleyicisi olmuştur.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İDUİT (İrade Dosya Usulü): 121/33*

BEO (Babıali Evrak Odası): 4495/337121

2. Gazete, Kitap ve Makaleler

AKYILDIZ, Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 49-50

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, 2. Baskı, Ankara 1994

KARAKIŞLA, Yavuz Selim, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, (Der: Donald Quataert-Eric Jan Zürcher), İletişim Yayınları 4. Baskı, İstanbul 2017, s. 27-53

KORALTÜRK, Murat, "Osmanlı Devletinde Şirketleşme, İlk Anonim Şirket ve Borsanın Kuruluşu", *Osmanlı*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 443-448

KURT, Mustafa- KUZUCU, Kemalettin-ÇAKIR, Baki-DEMİR, Kemal, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması", *OTAM*, 40 /Güz 2016, s. 245-277

MÜFTİZÂDE, Ahmed İhsân, *Musavver Fen ve Edebiyat Mecmuası*, nr.19. s. 75

ÖZGER, Yunus, "Geç Osmanlı Döneminde Kurulan Bir Sosyal Güvenlik Şirketi: İttihâd-ı Millî Sigorta", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 11, S. XXXVII-2, Aralık 2018, s. 656-680

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2007

QUATAERT, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2016

QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011

SIRMA, İbrahim, "Osmanlı Anonim Şirketlerinde Kâr Dağıtım", *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2011, C.3, S.2, s. 117-136

TOPRAK, Zafer, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1995

YILMAZ, Celali, *Osmanlı Anonim Şirketleri*, Scala Yayıncılık, İstanbul 2011

ISBN: 978-605-84503-1-8 (Tk)

9 786058 450318